

Վ. Ե. ԲԱՏՈՒՄՅԱՆ

Ե Յ - Բ Ր Գ Ե Կ Ե Ն
ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ՕՍՄԱՆՅԱՆ
ԿԱՅԱՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ

9(47.925)

F-26

Վ. Ա. ԲԱՅԵՐԻՐԱՅԸ

Լ 3 - Բ Բ Գ Ը Կ Ը Ն
 ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
 ՕՍՍԱՆՆՅԱՆ
 ԿԱՅՍՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ

XIX ԴԱՐՈՒՄ ԵՎ XX ԴԱՐԻ ՍԿԶԵՆ

2693

ԵՐԵՎԱՆ ..ՀԱՅԱՍՏԱՆ.. 1989

Տպագրության է երաշխավորել ՀեՍՀ
ԳԱ արևելագիտության ինստիտուտի գի-
տական խորհուրդը
Խմբագիր՝ պատմական գիտություն-
ների դոկտոր, պրոֆեսոր Հ. Գ. ԻնճԿՅԱՆ

Նվիրում եմ
վաղամեռիկ եղբորս՝
Սարգիս Բայրուդյանի
անմոռաց հիշատակին

Բայրուդյան Վ. Ա.

Բ 260

Հայ-քրդական հարաբերությունները Օսմանյան
կայսրությունում XIX դարում և XX դարի սկզբին |խմբ.
Հ. Գ. Ինճիկյան.— Եր.: Հայաստան, 1989.— 358 էջ:

Աշխատությունում քննարկվում է Օսմանյան կայսրության լծի
տակ գտնված երկու դրացի ժողովուրդների՝ հայերի և քրդերի հա-
րաբերությունները սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական տեսան-
կյուններից:

Ցույց է տրվում, որ Օսմանյան կայսրությունը, որը հետևողա-
կանորեն վարում էր հայ ժողովրդի հակաթուրքական ազատագրա-
կան շարժումները խեղդելու քաղաքականություն, ձգտում էր տա-
րանջատել հայ և քուրդ ժողովուրդներին, նրանց միջև բորբոքել
ազգային և կրոնական թշնամանք և միմյանց դեմ հանել: Այդ քա-
ղաքականությունը ողբերգական հետևանքներ ունեցավ հայ ժողո-
վրդի համար, մանավանդ այն պատճառով, որ 1915 թ. մեծ եղեռնը
կազմակերպելիս թուրքական տիրապետող շրջանները կարողացան
լայնորեն օգտագործել քրդական ավատական վերնախավին և քուրդ
ժողովրդի ստվարաթիվ զանգվածներին:

Արևմտահայության ցեղասպանությունն իրականացնելուց հետո,
երբ Արևմտյան Հայաստանն ամբողջապես հայաթափ եղավ, երիտ-
թուրքական կառավարությունը, հետագայում նաև հանրապետական
Թուրքիան, որդեգրեցին քրդահալած քաղաքականություն, որը շա-
րունակվում է մինչև օրս:

Աշխատությունում ծավալուն տեղ է հատկացված նաև հայ և
քուրդ ժողովուրդների բարեկամական կապերի բացահայտմանը:
Նախատեսվում է պատմաբանների և ընթերցող լայն շրջանների
համար:

0508020918

Բ 701 (01) — 89 50 — 88

ԳՄԳ 63. 3(22) 5 + 63. 3(0) 53

ISBN 5-540-00051—X

© Բայրուդյան Վ. Ա., 1989

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

Հայ և քուրդ ժողովուրդների պատմական կապերն ու
առնչությունները դարերի պատմությունն ունեն:

Բնական է, որ ապրելով մերձավոր հարևանությամբ, հա-
մարյա միևնույն աշխարհագրական միջավայրում, այս երկու
դրացի ժողովուրդների պատմական զարգացման ընթացքում
առկա էին լինելու բազմաթիվ ընդհանրություններ: Նախ, երկու
ժողովուրդներն էլ զուրկ էին պետականությունից և կրել էին
միևնույն օտար լուծը՝ արաբական, սելջուկյան, մոնղոլական,
բյուզանդական, պարսկական, թուրքական: Այնուհետև, գտնը-
վելով համաշխարհային նշանակություն ունեցող առևտրական-
քաղաքականային ճանապարհների հանգուցակետում և ունենալով
առաջնակարգ ուղևորատրանսպորտի գիրք, Արևմտյան Հա-
յաստանն ու Քրդստանը դարեր շարունակ տևականորեն ու
պարբերաբար գտնվել են ավերիչ արշավանքների, ասպա-
տակությունների, մեծ ու փոքր պատերազմների ու քաղաքա-
կան զանազան վայրիվերումների հորձանուտում, տալով ահ-
ռելի քանակությամբ մարդկային զոհեր և կրելով նյութական և
հոգևոր արժեքների խոշոր կորուստներ: Բացի այդ, բնակվելով
միևնույն կուլտուր-պատմական միջավայրում իրենց սոցիալ-
տնտեսական ու հատկապես մշակութային զարգացման մեջ ևս
հայ և քուրդ ժողովուրդները ունեցել են բազմաթիվ ընդհան-
րություններ և փոխազդեցություններ, որոնց ակնառու վկայու-
թյունն է, օրինակ, նրանց հարուստ ժողովրդական բանահյու-
սությունը:

Ինչպես հայտնի է XVI դ. սկզբում Օսմանյան կայսրու-
թյունը համարյա միաժամանակ նվաճեց Արևմտյան Հայաս-
տանը և Քրդստանը, որոնք հայտարարվեցին Արևելյան վիլայ-
եթներ (Վիլայաթի շարքի), վերածվելով օսմանյան պետու-
թյան գաղութային տիրույթների, որ հետագայում երկու ժո-
ղովուրդների համար էլ ողբերգական հետևանքներ ունեցավ:
XVI—XVII դարերում առանձին դադարներով ավելի քան երկու
հարյուր տարի տևած թուրք-իրանական պատերազմների ըն-
թացքում, օրորվելով Մերձավոր և Միջին արևելքի երկու հզոր
և ծավալապաշտական անզուսպ ձգտումներ ունեցող պետու-
թյունների՝ Օսմանյան կայսրության և Սեֆյան Իրանի քաղա-
քական հակամարտության արիքների վրա, հայ և բուրգ ժողո-
վուրդները հակայական զոհեր տվեցին, որովհետև այդ պատե-
րազմների թատերաբեմն էին հանդիսանում հիմնականում
Արևմտյան Հայաստանն ու Քրդստանը:

Օսմանյան պետության տիրապետության տակ հայ և
բուրգ ժողովուրդները կողք կողքի ապրեցին ավելի քան հինգ
հարյուրամյակ: Առանց վերապահության կարելի է ասել, որ
այդ ժամանակաշրջանը երկու ժողովուրդների պատմության
ամենամոռյալ ու դժնդակ շրջանն էր: Հայտնի է, որ դարեր շարու-
նակ բռնատիրական վարչակարգ ունեցող Օսմանյան կայսրու-
թյան քաղաքականության անկյունաքարը եղել է իր տարած-
քում բնակվող ժողովուրդների հրահրումը միմյանց դեմ: Հատ-
կապես վախենալով երկրի ծայր արևելքում բնակվող նվաճված
ժողովուրդների միավորման և օսմանյան լծի դեմ համատեղ
պայքար մղելու հնարավորության վտանգից, XVI դարից սկը-
սած, ընդհուպ մինչև իր կործանումը՝ Առաջին համաշխարհա-
յին պատերազմի ավարտը, հայ և բուրգ ժողովուրդների նկատ-
մամբ Օսմանյան կայսրությունը վարել է «բաժանիր, որ տի-
րես» քաղաքականությունը, նպատակ ունենալով այդ երկու
ժողովուրդներին հանել միմյանց՝ դեմ: Հայտնի է նաև, որ
Օսմանյան կայսրությունում դարեր շարունակ ազգային հար-
ցը լուծելու միակ ձևը եղել է ժողովուրդների ազգային հա-
վաքականությունների ֆիզիկական բնաջնջումը: Թուրքական
կառավարությունը հայերի և քրդերի նկատմամբ հարատևորեն
վարել է նաև բռնի համաձուլման, ազգային դիմահեղման քա-
ղաքականություն: Ընդ որում, եթե հայ ժողովրդի նկատմամբ

այդ քաղաքականության իրագործման ամենատարածված եղա-
նակը եղել է ջարդը, որը պարբերաբար կիրառվել է Օսմանյան
կայսրության գոյության ամբողջ ընթացքում, ապա քրդերի
նկատմամբ առավելապես գործադրվել է նրանց որպես թնդա-
նոթի մի օգտագործելու քաղաքականությունը, դարեր շարու-
նակ նրանց մաշեցնելով իր մղած զավթողական անվերջ պա-
տերազմներում:

Թուրքական տիրապետող շրջանները բուրգ ժողովրդի մեջ
մշտապես աշխատել են մեղցնել ազգային ինքնագիտակցու-
թյան զգացումը և, մահմեդականությունն օգտագործելով որ-
պես լծակ, փորձել են քրդերին դարձնել զուտ մահմեդական
մի համայնք: Այդ նպատակով մշտապես պրոպագանդվել է
թուրքերի և քրդերի ցեղակցության վերաբերյալ կեղծ և հակա-
գիտական տեսություն:

Օսմանյան պետական դեմքերը եռանդուն ջանքեր են գոր-
ծադրել նաև կասեցնելու բուրգ ժողովրդի դասակարգային ու
ազգային ինքնագիտակցության ձևավորման, ինչպես նաև
նրա քաղաքական համախմբման ընթացքը: Հանրահայտ իրո-
ղություն է, որ առհասարակ կրոնական-աստվածապետական
սկզբունքներով առաջնորդվող, բռնապետության վրա խարըսխ-
ված, ավատական կարգեր ունեցող և հետամնաց Օսմանյան
կայսրությունն ամեն կերպ աշխատում էր արգելակել իր տա-
րածքում բնակվող ոչ թուրք ժողովուրդների սոցիալ-տնտեսա-
կան, քաղաքական ու մշակութային զարգացումը, նրանց դա-
տապարտելով անկման, բնականոն աճի կասեցման, հոգևոր
ընդունակությունների սահմանափակման և այլն: Եվ այդ հոռի
ու ալլանդակ քաղաքականության արդյունքները իրենց ցայ-
տուն դրսևորումն են ունեցել Արևմտյան Հայաստանում և Քրդ-
զքստանում, կասեցնելով հայ և բուրգ ժողովուրդների զարգա-
ցումն ու առաջընթացը:

Ճշմարտությունը պահանջում է նշել նաև, որ թուրքական լծի
դեմ հայ և բուրգ ժողովուրդների ազատագրական շարժումները
հիմնականում ընթացել են միմյանցից անջատ ուղիներով:
Դրա պատճառները բազմաթիվ ու բազմազան են:

Բեռլինի կոնգրեսից հետո, երբ հայկական հարցը դար-
ձավ միջազգային դիվանագիտության խնդիր, Մերձավոր
արևելքի քաղաքական կյանքի անդաստանում կարևոր նշանա-
կություն ձեռք բերեց նաև ֆրդական հարցը: Այնուհետև այդ

երկու հարցերը հանդես եկան սերտ միասնության ու փոխկապակցութեան մեջ: Իմպերիալիստական պետութիւններին գաղութային քաղաքականութիւնը Մերձավոր արևելքում նպաստեց հայկական և քրդական հարցերի էլ ավելի սրմանը:

Այս շրջանում, երբ Օսմանյան կայսրութեան գլխին կախված էր փլուզման ու տրոհման սպառնալիքը, երբ սուլթանները իրար հետևից կորցնում էին իրենց աֆրիկյան ու եվրոպական գաղութային տիրույթները, հայ և քուրդ ժողովուրդների միջև արհեստականորեն հակամարտութիւն ու թշնամանք հրահրելու թուրքական դավադրական զինանոցը համարվում էր նորանոր զենքերով: Օսմանյան պետութիւնը եռանդուն աշխատում էր քրդական տարրի օգնութեամբ հայ ազգային-ազատագրական շարժմանը հակակշիռ ստեղծել և, երկու ժողովուրդների քաղաքական ձգտումները հակադրելով միմյանց, կանխել նրանցից սպասվող վտանգը և ոչնչացնել նրանց մոտ օսմանյան լծից ազատագրվելու և իրենց ազգային պետութիւնները ստեղծելու երազանքները:

Դժբախտաբար թուրքական կառավարող շրջաններին հաջողվեց իրենց այս նենգ մտահղացումներն իրագործելու համար օգտագործել քուրդ ավատատիրական վերնախավի մի մասին: Նրանց տրամադրութեան տակ գտնվող զինված աշիրեթները և տխրահուշակ համիդիե գնդերը որպէս գործիք ծառայեցին հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական շարժումները ջախջախելու համար:

Ի դեպ, թուրք և քուրդ ավատատերերի դասակարգային շահերը պահանջում էին նաև թույլ շտալ, որ արևմտահայութեան ազգային-ազատագրական ու սոցիալական շարժումները միաձուլվեն քրդական աշխատավորական զանգվածների սոցիալական ու քաղաքական պայքարի հետ:

Անցյալ դարի 80-ական թվականներից սկսած քուրդ ժողովրդի շրջանից ավելի ու ավելի շատ գործիչներ սկսեցին կռահել թուրքական կառավարութեան նենգ նպատակները: Նրանց շրջանում ավելի լայնորեն էր տարածվում հայ-քրդական համագործակցութեան կենսական անհրաժեշտութեան գաղափարը:

Օսմանյան կայսրութիւնում հայ-քրդական հարաբերութիւնների պատմութեան ուսումնասիրումն ունի ինչպէս գիտական, այնպէս էլ քաղաքական կարևորութիւն ու հրատապութիւն: Բացի այդ, այս երկու ժողովուրդների պատմական զար-

գացման զուգահեռ ուսումնասիրութիւնը կարող է նպաստել նրանց պատմութեան մի շարք հարցերի նորովի լուսարանմանը:

Հավակնութիւն շունենալով այս աշխատութեամբ սպասույթ պատասխան տալ Օսմանյան կայսրութիւնում հայ-քրդական հարաբերութիւնների պատմութեան բոլոր հանգուցային հարցերին, մենք մեր առջև նպատակ ենք դրել կանգ առնել այդ հարաբերութիւնները լուսարանող կարևորագույն հանգամանքների վրա, հարցի առավել բազմակողմանի քննութիւնը թողնելով հետագա ուսումնասիրողներին:

Այս աշխատութիւնը գրելու շարժառիթներից է նաև այն, որ թուրքական պատմագրութիւնը ջանք չի խնայում կեղծելու և ծուռ հայելու մեջ ներկայացնելու Օսմանյան կայսրութեան տիրապետութեան տակ գտնված ժողովուրդների պատմութիւնը: Իսկ խորհրդային գիտութիւնն իր պարտքն է համարում բուրժուական պատմագրութեան այդ կեղծարարութիւնները մերկացնել և սատար լինել ժողովուրդների բարեկամութեան մեծ գործին:

ՀԱՅ-ՔՐԴԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՆՆԵՐԸ

Միջին դարերում բուն Հայկական լեռնաշխարհում բրդեր գոյություն չեն ունեցել: Նշված տարածքում բրդական էթնիկական տարրի առկայության մասին տեղեկություններ չկան ինչպես հայկական, այնպես էլ օտար աղբյուրներում:

Բացառված չէ սակայն, որ VII դարում, արաբական արշավանքների շրջանում, արաբների նոր կրոնը՝ մահմեդականությունը բնդունած բրդական առաջին ցեղերը, արշավող բանակների հետ մուսուբ գործած լինեն Արևմտյան Հայաստան, հաստատվելով նրա հարավային շրջաններում:

XI—XIII դարերում սելջուկյան և մոնղոլական արշավանքների ժամանակ բրդական ավազանու մի մասը, ծառայության մեջ մտնելով նրանց մոտ, վանա լճի և Արևելյան Եփրատի ավազաններում հողային տիրույթներ ստացավ, փորձելով գրավված այդ հողերում ստեղծել ցեղային անկախ կամ կիսանկախ միավորումներ: Սակայն դրանից հետո ևս, ընդհուպ մինչև XVI դարի սկիզբը, Արևմտյան Հայաստանի տարածքում բրդական էթնոսի զանգվածային առկայության մասին տեղեկություններ չկան:

Իսկ Քրդատան բառը առաջին անգամ երևան է եկել հենց սելջուկների տիրապետության շրջանում՝ XII դարում: Գրական աղբյուրներում դրան կարելի է հանդիպել նաև ավելի ուշ՝ XIV դարում Համդուլլա Մոսթոուֆի Ղազվինիի «Նուզհաթ ալ Քուլուբ» աշխատության մեջ (294, էջ 72): Հետագայում բրդերը դաշնակցել են նաև դարա-կոյունլու թուրքմեն տիրակալների հետ: Այդ է պատճառը, որ թուրքմենական մեկ այլ հարստություն, որը հայտնի էր աղ-կոյունլու անունով, և որին հաջող-

վել էր «Թափանցել Քրդատանի ուղիղ սիրտը» (445), փորձում էր վերջ տալ բրդական այն բոլոր իշխանապետությունների գոյությանը, որոնք ծառայություններ էին մատուցում իրենց ախոյան դարա-կոյունլուներին: Հատկապես աղ-կոյունլու Ուզուն Հասանի (1453—1477) քաղաքական իղձերից մեկը բրդական ազդեցիկ տներն ու ցեղերին արմատախիլ անելն էր (380, էջ 221): Անօրինակ դաժանությամբ հաշվհարգար տեսնելով, օրինակ, իր հետ դաշնակցելուց հրաժարված Բաղեշի բուրդ էմիրի հետ, Ուզուն Հասանը միաժամանակ հովանավորում ու իրավունքներ էր շնորհում Թերշիլի բուրդ բեկերին և մահմուդի ու դումբուլի ցեղի էմիրներին, որոնք իրենց հպատակությունն էին հայտնել և հավատարմորեն ծառայում էին նրան:

Ինչպես հայտնի է XVI դարի սկզբին Իրանի քաղաքական անդամատանում հանդես եկավ սեֆյանների պետությունը, որը կազմավորվել էր զզլբաշական (կարմրագուլխների) ցեղերից և Սեֆեհիյե միաբանության ավատական-հոգևոր վերնախավից:

Իրանի բրդերը, որոնք անընդմեջ ու անզիջում պայքար էին մղել աղ-կոյունլուների դեմ (380, էջ 221: 429), և ատելություններ էին լցված նրանց տիրապետության նկատմամբ, սկզբնական շրջանում գոհ էին, որ սեֆյան հարստության հիմնադիր շահ Իսմայիլ I-ի (1502—1524) ճնշման տակ խարխվում է նրանց պետությունը (403, էջ 121): Սակայն հենց սկզբից բրդերի հույսերը սեֆյանների նկատմամբ հօդս ցնդեցին: Նախ շահ Իսմայիլը բռնությամբ իսլամի սուննի աղանդը դավանող բրդերին պարտադրեց Իրանում պետական կրոն հռչակված մեկ այլ աղանդ՝ շիականությունը: Նրա կրոնական անհանդուրժողականությունը և դաժանությունը առաջ բերեցին բրդերի անզուսպ ատելությունը դեպի շահը: Պարսիկ պատմաբան Ռաշիդ Յասսեֆին նշում է, որ նա «բրդական բնակչություն ունեցող ողջ երկիրը ցանկանում էր հանձնել իր դրածոներին» (498), փորձում էր վերացնել բրդական ցեղային ավագանուն, աշխատում էր բրդական անկախ իշխանությունները վարչականորեն ենթարկել որոշ փոփոխությունների, և վերջապես, ձգտում էր համաձուլել ցեղերին և նրանց վերածել հլու զզլբաշների: Այս բոլորի հետևանքն այն եղավ, որ բրդերը համակվեցին շահ Իսմայիլին դիմադրելու անկոտրում վճռականությամբ (400, էջ 58—59): Սակայն դա շարյաց փոքրագույնն էր: Ամենա-

վտանգավորն այն էր, որ թե՛ Իրանի և թե՛ Քուրդիայի քրդերը սկսեցին հակվել դեպի Օսմանյան կայսրությունը, հանձինս նրա պաշտպանություն փնտրելով շահ Իսմայիլի հալածանքներից: Իրանի տիրակալին հատկապես անհանգստացնում էր քրդերի դավանակցությունը թուրք-սուննիների հետ: Հիմնականում հենց դրանով պետք է բացատրել շահ Իսմայիլի հակակրանքը. ավելին, թշնամանքը սուննի քրդերի և առհասարակ բոլոր ոչ շիա մահմեդականների նկատմամբ:

Մունեղ առնելուց հետո սեֆյան պետությունը Մերձավոր արևելքում և Անդրկովկասում քաղաքական առաջնություն համար մղվող պայքարում անմիջապես դարձավ ռազմավատական Օսմանյան կայսրության հիմնական ախոյանը:

Հենվելով ղզլբաշական և իրանական ավատական դասի այն շրջանների վրա, որոնք շահագրգռված էին ուժեղ ու կենտրոնացված իշխանություն ստեղծել և իրենց քաղաքական ազդեցությունը բուն Իրանի սահմաններից դուրս տարածել, շահ Իսմայիլը ձեռնամուխ եղավ Օսմանյան կայսրության նկատմամբ ծավալապաշտական քաղաքականության իրականացմանը:

Այնուամենայնիվ քրդերի նկատմամբ շահ Իսմայիլի թըշնամանքի հիմքում ընկած կրոնագաղափարական գործոնը հիմնականը չէր: Առավել լուրջն ու կարևորն այն էր, որ աշիրեթները ցանկանում էին պահպանել իրենց ներքին անկախությունը, որը հակասում էր շահի կենտրոնացված պետություն ստեղծելու ձգտումներին: Այդ էր պատճառը, որ երբ Խոյում շահ Իսմայիլին ներկայացան քրդական տասնմեկ առաջնորդներ, նա հրամայեց նրանց բանտ գցել, իսկ նրանց պատկանող հողերը հանձնել ղզլբաշ երևելիներին:

Քուրդիան շահպաղեց օգտվել սեֆյանների նկատմամբ քրդերի թշնամական տրամադրություններից: Դեռևս XIV դարի վերջին տասնամյակներին օսմանյան սուլթանները հնազանդեցրել էին նախկինում իրենց ինքնուրույնությունը պահպանող Փոքր Ասիայի բեյլիքները:

1453 թ. Կոստանդնուպոլիսը գրավելուց հետո դեպի արևելք առաջխաղացումը, այսինքն՝ դեպի Արևմտյան Հայաստան և Քրդստան, թուրք օսմանների համար դարձել էր կենսական անհրաժեշտություն: Դրանով պետք է բացատրել սեֆյան պետության կազմավորման փաստը օսմանյան Քուրդիայի կողմից անսրող թշնամանքով ընդունելը, հանձինս որի նա

տեսնում էր մի ուժ, որը ոչ միայն կաշկանդելու էր իր հարձակողական եռանդը, այլև լուրջ արգելք կարող էր հանդիսանալ դեպի Արևելք կայսրության ծավալման ճանապարհին: Առավել ևս, որ արդեն այդ դարաշրջանում Արևմտյան Հայաստանն ու Քրդստանը այլևս սուլթանների միակ բաղձանքը չէին: Հայտնի է, որ XVI դարի սկզբներին թուրքերը ձգտում էին տիրել կասպից ծովի ափերին և միավորվել իրենց դաշնակից և սեֆյան պետության թշնամի ուզբեկական խաների հետ. մանավանդ որ 1507 թ. Մուհամմեդ Ենյբանի խանը գրավել էր Խոբանը որ 1507 թ. Մուհամմեդ Ենյբանի խանը գրավել էր Խոբանը: Սակայն սուլթանների համար ամենավտանգավորն այն էր, որ երիտասարդ և ուժեղ իրանական նորաստեղծ պետությունը, որը զինվորական և դիվանագիտական աներկբա շնորհներով օժտված առաջնորդ ուներ, դրսևորում էր նվաճողական բուռն ձգտումներ բուն Օսմանյան կայսրության տիրապետությունների նկատմամբ:

Երկու հարևանների թշնամական հարաբերությունների գլխավոր պատճառներից մեկը Հայաստանն էր, շնորհիվ իր կարևորագույն ռազմաստրատեգիական դիրքի: «Օսմանյան պետությունն անկարող էր թողնել Հայկական բարձրավանդակը Պարսկաստանի ձեռքին, — գրում է Լեոն, — որովհետև այդ կնշանակեր արգելել թուրքերի շարժումները Միջագետքի և Սիրիայի շրջաններում և մշտական վտանգի մեջ պահել նույնիսկ բնիկ օսմանյան հայրենիք Փոքր Ասիան և Միջերկրական ու Սև ծովերի ափերը» (68, էջ 171):

Պատահական չէ, որ 1507 թ. նախահարձակ լինելով թուրքերի վրա, շահ Իսմայիլը գրավեց համարյա ողջ Արևմտյան Հայաստանը Սև ծովի և Փոքր Ասիայի ուղղությամբ, առաջ շարժվելով մինչև Բաբերդ (Բայրուրդ) և Երզնկա (էրզինջան): Իրանի առավել նշանակալից հաջողությունը 1508 թ. Արաբական Իրաքի նվաճումն էր Բաղդադ քաղաքով, որը միջազգային քարավանային առևտրի կարևորագույն հանգույցներից մեկն էր: Եւս Իսմայիլը միանգամայն պարզորոշ դրսևորում էր իր նվիրական իղձը՝ Քուրդիային դուրս մղել Արևելքի ու Արևմուտքի միջև առևտրի միջնորդ լինելու դերից և դառնալ ողջ լևանտյան առևտրի միանձնյա տեր:

Սեֆյանները թուրք օսմանների նկատմամբ իրենց նվաճողական քաղաքականությունն իրագործում էին «պատերազմ

հանուն հավատի» նշանաբանի ներքո, որը մեծ արձագանք էր գտնում սուլթանների կենտրոնաձիգ քաղաքականությունից դժգոհ Անատոլիայի թուրք բնակչության մի մասի և հատկապես շիա դավանանքի հետևորդ թուրքմենական ցեղերի մոտ: Օսմանցիները վախենում էին, որ շիականությունը էլ ավելի կտարածվի կայսրությունում, վտանգի տակ դնելով նրա գոյությունը: Այդ երկյուղը բնավ անտեղի չէր: Շահ Իսմայիլի ռազմական հաջողությունները սկսել էին խլրտումներ առաջ բերել Փոքր Ասիայի շիա դավանանքի բազմահազար հետևորդների շրջանում, որոնք որոշակի հույսեր էին կապում Իրանի նոր տիրակալի զենքի հաջողության հետ: Շահը իր դերվիշ գործակալների միջոցով կրոնական քարոզչություն տանելով Փոքր Ասիայում, դրա մեջ տեսնում էր իր ախոջանին հարվածելու ազդու միջոցներից մեկը: Այդ քարոզչության ազդեցությունն ներքո ամենուրեք ստեղծվում էին ռազմաշունչ ոգով տոգորված ղզլբաշական գաղտնի կազմակերպություններ, սուլթանից դժգոհ բոլոր տարրերը համախմբվում էին շիա գաղափարախոսության շուրջ և այլն: Այս ամենը թուրքերի համար դարձավ ռեալ և վտանգավոր, հատկապես այն բանից հետո, երբ 1511 թ. Փոքր Ասիայում բռնկվեց քոչվորների և գյուղացիության հզոր ապստամբություն շիա դավանանքի տարածման և շահ Իսմայիլին աջակցելու նշանաբանի ներքո: Թեև շահը և ղզլբաշ ավատատերերը չպաշտպանեցին այդ շարժումը, վախենալով նրա մասնակիցների կողմից առաջ քաշված սոցիալական հավասարության պահանջներից, որը և հնարավորություն տվեց թուրքերին շարժումը խեղդել արյան մեջ (259, էջ 575), սակայն դրանից հետո ևս չէր բացառվում, որ սեֆյանները քաղաքական նպատակներով կօգտագործեն շիա գաղափարախոսությունը և նրա հետևորդներին:

Սուլթան Սելիմ I Յավուզի (ահեղ, արյունարբու) (1512—1520) գահակալության տարիներին օսմանյան պետության ռազմական հզորությունն աճում էր: Թուրքական բանակը արդեն զինված էր հրազենով ու հրետանիով և իր կենտրոնացվածությամբ ու մարտունակությամբ նմանը չունեւ որ միայն ասիական մայր ցամաքում, այլ և եվրոպայում:

Օսմանյան գահը ժառանգած նոր սուլթանը իր նվաճողական քաղաքականությունը առաջին հերթին ծավալեց Առաջա-

վոր Ասիայում: Նա ծրագրել էր սեֆյանների պետությունը նվաճելուց հետո գրավել միջերկրածովյան ավազանի երկրները և իր տիրապետությանը ենթարկել նույնիսկ Հնդկաստանը (477, էջ 47): Նրա լայնահուն քաղաքական հաշիվների մեջ էր մտնում (ի հակակշիռ շիա Իրանի) միասնական ուղղափառ (սուննի) մահմեդական աշխարհի ստեղծումը: Այդ պատճառով Սելիմ I-ը սեֆյանների դեմ իր պայքարի լողունգ դարձրեց ուղղափառ իսլամի պաշտպանությունը «հերետիկոս» հորջորջված շիաների դեմ: Այսպիսով, սուլթան Սելիմի տիրապետության շրջանում Օսմանյան կայսրությունում ստեղծվեց Իրանի հետ պատերազմների կրոնական վարկած, «ղզլբաշների կողմից ոտնահարված և սրբապղծված հավատի վերականգնման» անվան տակ (497, էջ 328): Իրականում Մերձավոր ու Միջին արևելքի այս երկու հզորագույն ռազմաավատական և աստվածապետական պետությունները հետապնդում էին միանգամայն գործնական շահեր: Օսմանյան կայսրությունը մասնավորապես ձգտում էր զավթել Իրանական Ատրպատականը, վերջ տալ սեֆյանների հավակնություններին Արևմտյան Հայաստանի և Քրդստանի նկատմամբ, նվաճել Անդրկովկասն ու Հյուսիսային Կովկասը, Պարսից ծոցի առափնյա շրջանները և արաբական հողերը, հաստատվել Մերձկասպյան նահանգներում և այնտեղից միավորվել դաշնակից ուզբեկական խաների հետ, միաժամանակ տիրանալով Շիրվանի և Գիլյանի մետաքսին:

Ե՛վ Օսմանյան Թուրքիայի, և՛ Սեֆյան Իրանի ավատական վերնախավերը նվաճված երկրները թալանելու և շահագործելու հետ մեկտեղ որպես իրենց հարստացման էական աղբյուր դիտում էին միջազգային տարանցիկ առևտրից գանձվող մաքսատուրքերը, և նրանց պայքարի հիմնական նպատակներից մեկը նաև համաշխարհային նշանակություն ունեցող առևտրական բարավանային ճանապարհների վրա գերիշխանությունն իրենց ձեռքը վերցնելն էր: Բացի այդ, Թուրքիայի կառավարող վերնախավը իրեն համակած սոցիալական, տնտեսական ու քաղաքական ճգնաժամից ելք էր որոնում Իրանի դեմ հաղթական պատերազմի մեջ:

Սուլթան Սելիմ Յավուզը, որը հղացել էր «մեկ պետություն, մեկ ազգ և մեկ կրոն» գաղափարը, նախապատրաստվող պատերազմը կրոնական ֆանատիկոսություն հունով տանելու և միաժամանակ իր թիկունքն ապահովելու և անակնկալ ապս-

տամբությունները բացառելու նպատակով նախապես դաժան հաշվեհարդար տեսավ Անատոլիայում սոցիալական շարժումների մասնակիցների հետ, անխնա սրի քաշելով ավելի քան քառասուն հազար շիաների (451, էջ 450):

Թուրք-իրանական հակամարտությունը անխուսափելիորեն իր ջրապատույտի մեջ առավ մի շարք ժողովուրդների, նրանց բաժանելով տարբեր ճակատների և դատապարտելով այդուհետև արյուն թափել հանուն Թուրքիայի կամ Իրանի շահերի: Պատերազմի նախապատրաստվող կողմերը մեծ եռանդով աշխատում էին կողմնակիցներ հավաքել ռազմական ընդհարումների հավանական թատերաբեմի ժողովուրդների, հատկապես նրանց տիրող խավերի շրջանից: Ընդ որում, Ատրպատականի ավատական ավագանին և մահմեդական հոգևորականությունը հանդես էր գալիս ոչ միատարր ճակատով:

Ատրպատականի մահմեդական վերնախավը հարում էր շիականությունը և սեֆյան կողմնորոշում ուներ, մինչդեռ Շիրվանի և Շաքիի ավատատերերի մի մասը դավանելով սուննիականություն, պատրաստ էր թուրքերի հետ համատեղ մարտնչել ղզլբաշների դեմ: Ինչ վերաբերում է Ղարաբաղի և Նախիջևանի հայ ավատատերերին, ինչպես և հայ հոգևորականության մեծ մասին, ապա նրանք սեֆյաններին գերադասում էին թուրք-օսմաններին: Ի դեպ, սեֆյան կողմնորոշում ուներ նաև հայ և ազերի թուրքերի վաճառականական դասը (303, էջ 263):

Թուրքական տիրապետող շրջանները առավել կարևոր նշանակություն էին տալիս քրդական ռազմաշունչ ցեղերին իրենց կողմը ներգրավելուն: Հաջողության գրավական էին հանդիսանալու երկու կարևոր հանգամանքներ. նախ այն, որ շահ Իսմայիլի քրդահալած քաղաքականությունը քրդերի շրջանում տեղիք էր սվել մեծ դժգոհություն և ապա՝ քրդերի մեծագույն մասը դավանակից էր թուրքերին:

Նախապատրաստվելով պատերազմի, սուլթան Սելիմն աշխատում էր օգտագործել սեֆյանների նկատմամբ քրդերի այդ դժգոհությունը: Քանի որ քրդական ցեղերի ղգալի մասը գտնվում էր շահի հպատակության ներքո, թուրքական քաղաքականության նպատակը դարձավ նրանց ներգրավումը իրենց կողմը: Սուլթանը առատ խոստումներ էր տալիս քրդերին իրենց վաղեմի իրավունքներն ու սովորույթները ամբողջ-

ջությամբ պահպանելու և նոր արտոնություններ ու շնորհներ տալու վերաբերյալ: Այս քաղաքականության արդյունքը այն եղավ, որ քրդերը թե՛ կրոնական և թե՛ քաղաքական նկատառումներով արդեն պատրաստ էին առաջիկա պատերազմում օգնելու սուլթանին (469, էջ 40): Շահ Իսմայիլը փորձեց կանխել այդ իր համար անցանկալի դեպքերի ընթացքը ոչ թե քրդերի նկատմամբ իր քաղաքականությունը վերանայելու ու վերակառուցելու ճանապարհով, այլ զենքի սպառնալիքով:

Այսպես, տեղեկանալով, որ Բիթլիսի ազդեցիկ քուրդ էմիր Շարաֆ խանը մտադիր է առաջիկա պատերազմի ընթացքում հանդես գալ Թուրքիայի կողմից, նա 1511—1512 թթ. հարձակվեց էմիրի վրա, որը, սակայն, ինչպես ցույց տվեցին հետագա իրադարձությունները, միանգամայն հակառակ արդյունք տվեց, ընդ որում՝ համաքրդական մասշտաբով:

1514 թ. հավատի պաշտպանության կեղծ նշանաբանի ներքո սուլթան Սելիմ Յավուզը պատերազմ սանձազերծեց «հերձվածող և իսլամը ապականող» (501, էջ 379—381) շահ Իսմայիլի դեմ: Վճռական ճակատամարտը տեղի ունեցավ օգոստոսի 22-ին Չալդրանի դաշտավայրում, որտեղ սուլթանը, իր տրամադրությունն առնելով ուժեղ հրետանի, ջախջախեց ղզլբաշական զորքերին (448): Շահ Իսմայիլը ստիպված դիմեց մազապուրծ փախուստի, թշնամուն թողնելով իր գահը, հարեմը և գանձարանը (382, էջ 67—68): Օսմանյան բանակը սրբնթաց արշավով գրավեց Քավրիզը: Սակայն կայսրությունում սկսված ենիչերիների հուզումները ստիպեցին Սելիմին շտապ նահանջել Փոքր Ասիա:

Չալդրանի դաշտավայրում ձեռք բերած հաղթանակը Օսմանյան կայսրության համար կարևոր քաղաքական նշանակություն ունեցավ, հատկապես քրդերի մեծամասնությունը ներգրավելու առումով: Ճակատամարտում մի շարք քուրդ իշխանապետեր, օժանդակելով օսմանյան զենքի հաջողությանը, նպաստեցին թուրքերի հաղթանակին: Նրանք իրենց թափած արյամբ ապացուցեցին, որ այսուհետև պատրաստ են համագործակցել Օսմանյան կայսրության հետ: Ճակատամարտից անմիջապես հետո թվով 25 քրդական ազդեցիկ առաջնորդներ, ինչպես օրինակ Մալեք շահը, Հիսն Քալֆայի էմիրը, Մեյաֆարեքինի Ահմեդ Բեյը, Սասունի Մուհամմեդ բեյը, Ագլիլի Ղասըմ բեյը, Բալուեի Չամշիդ բեյը և ուրիշներ, որոնք նախկինում չեզոք

էին, անցան թուրքերի կողմը (386, էջ 95): Սակայն քրդական առաջնորդներից ոմանք հրաժարվեցին թուրքերի դաշնակիցը լինել և մասնակցել Չալդրանի ճակատամարտին: Դրանցից էր, օրինակ, Զուլբադարի տիրակալ Ալա-ուդ-Դոուլեն: Նրան պատժելու նպատակով սուլթան Սելիմ Յավուզը հրամայեց զորավարներ Սինան փաշային՝ 10 հազար հեծելազորով և Շահսուվար օղլի Ալի բեկին՝ 3 հազար ենիչերիներով ներխուժել Զուլբադարյան բեյլիք և պատժել նրա անհնազանդ տիրակալին: Թուրանդադ լեռան ստորոտում Ալա-ուդ-Դոուլեի 30 հազարանոց բանակը ճակատամարտի մեջ մտավ թուրքերի հետ և դաժան պարտություն կրեց: Ինքը՝ Ալա-ուդ-Դոուլեն, իր երկու որդիների հետ գերեվարվեց: Սուլթան Սելիմը հրամայեց հարբունիս բռնագրավել Ալա-ուդ-Դոուլեի տիրույթները և դրանց կառավարիչ նշանակեց Շահսուվար օղլի Ալի բեկին:

Քրդական հարցում զարգացնելով իր քաղաքական գիծը, սուլթանը որոշեց լիովին վարձահատույց լինել այն քուրդ առաջնորդներին, որոնք Չալդրանի ճակատամարտում զորավիգ էին եղել օսմանյան զենքի հաջողությանը: Նա հանձնարարեց Բաղեշի քրդական տիրող իշխանական տան այն ժամանակվա ներկայացուցչին՝ Իգրիս Բիթլիսցուն, որը նախկինում ժառանգության մեջ էր եղել աղ-կոյունլունների առաջնորդի մոտ և պետական-վարչական գործեր վարելու բավականաչափ փորձուններ և որը Չալդրանի ճակատամարտի նախօրյակին համոզել էր մի շարք քուրդ ցեղապետերի միանալ օսմանյան բանակին, իսկ ճակատամարտի ժամանակ քրդական զորամիավորումների գլուխ անցած միացել էր սուլթանի դեպի Իրան արշավող բանակին, քրդերի շրջանում տանել թուրքամետ քաղաքականություն: «Յետ այնորիկ եկն յարքայե պատուէր հրամանի առ Խորիս բարեկարգել զաշխարհն ըստ Խրոման զգօնութեան, և ընդ հրամանին հասին ևս պարգևք քսան և հինգ հազար ոսկւոյ, հինգհարիւր պատմուճանաց, և եօթնևտասն դրօշուց՝ առ ի բաշխելոյ յիշխանս քրդաց: Եւ Խորիս յինևտասըն գաւառաց աշխարհին միջագետաց զմետասանն ևեթ յաւել ի նահանգս օսմանեան պետութեան, իսկ զամուրս լեռնական վայրացն եթող ի մէն մի պետս քրդաց ազատս» (13, էջ 320):

Սուլթան Սելիմ Յավուզը մտադիր էր նախ քուրդ զանգվածներին ներգրավել թուրքական պետության վարչական հա-

մակարգի մեջ և ապա, որ ամենակարևորն էր, Թուրքիայի սահմանում հանձինս քրդերի Իրանի դեմ ստեղծել մի կենդանի պատենշ:

Բացի դրանից նա ձգտում էր Արևմտյան Հայաստանի տարածքի «քրդականացման» ճանապարհով ողջ Արևելյան Անատոլիայում կայսրության համար ապահովել կայուն հենարան հանձինս դավանակից էթնիկական մի նոր խմբի, որին կարելի կլիներ օգտագործել նաև երկրամասի բնակչության ճնշող մեծամասնությունը կազմող հայ ժողովրդի դեմ:

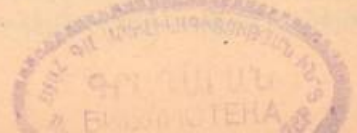
Իգրիս Բիթլիսցին, որը քրդական անկախ իշխանապետությունների ստեղծման ջերմ կողմնակից էր և հույսեր էր փայփայում այդ գաղափարը սուլթան Սելիմի օգնությամբ իրականացնել, մեծ եռանդով գործի անցավ: Նրան նույնիսկ հաջողվեց սեֆյանների դաշնակից մոտ քսան քուրդ ցեղապետերի համոզել անցնելու թուրքերի կողմը, որոնք գաղթեցին Տիգրանակերտի (Դիարբեքիր) շրջան և բնակություն հաստատեցին այնտեղ (95): Նիսիբիսից մինչև Դերսիմ ընկած լայնածավալ հողատարածությունները Իգրիս Բիթլիսցին միավորեց Դիարբեքիրի նահանգ անունով և բաժանեց 19 սանջակների կամ ռազմավարական միավորների: Դրանցից ութը ժառանգման իրավունքով նա տվեց քրդական բեյերին: Բացի այդ, ըրդական առաջնորդները Տիգրիսի ակունքների մոտ ստացան հինգ փոքր հողակտորներ, որպես մասնավոր սեփականություն: Չբավարարվելով դրանով, նա մի քանի քրդական ցեղեր վերարձակեցրեց էրզրումի շրջանում, դրանով իսկ սկիզբ դնելով երկրի այդ մասում քրդերի բնակեցմանը (217, էջ 65): Իգրիս Բիթլիսցու միջոցով սուլթանը իր նոր հպատակներին առատաձեռնորեն շնորհում էր հողատիրական արտոնություններ (դրպես յուրթլուկներ և օջաքլըթներ), անկախության ֆիրմաններ և այլն:

Սելիմ Յավուզը ճանաչեց Չմշկածագի, Բալու-Ճապաղչըրի, Մուֆարդիյի, Խիզանի, Բաղեշի և այլ գավառների քուրդ իշխանապետությունների ինքնավարությունը: 1514—1515 թթ. նա Իգրիսի միջնորդությամբ քուրդ էմիրների ու բեկլարբեկերի հետ զինական դաշինք կնքեց, որտեղ ասվում էր.

1. Սուլյն դաշնագիրը ստորագրող բոլոր իշխանապետությունները (էմիրաթներ) պահպանում են իրենց անկախությունը և իրենց տիրույթները:

2 վ. Ա. Բայբուրջյան

2693

2. Դրանք ժառանգաբար անցնում են հորից որդուն: Սուլթանը կայսերական ֆիրմանով վավերացնում է հաջորդի օրինականությունը:

3. Քրդերը պարտավորվում են մասնակցել Օսմանյան կայսրության միշտ բոլոր պատերազմներին:

4. Կայսրությունը պարտավորվում է քրդական իշխանապետությունները պաշտպանել արտաքին հարձակումներից:

5. Քրդերը պետք է ավանդական կրոնական նվերներ մատուցեն խալիֆայությանը, իսկ սուլթանական գանձարանին մուծեն հարկեր և տուրքեր (473, էջ 27):

Վերոհիշյալ դաշնագիրը առաջին հերթին ստորագրեցին քրդական այն 23 առավել ազդեցիկ ցեղերի առաջնորդները, որոնց ցեղերը բերվել և բնակեցվել էին Զեղիբեյի, Հեբիարիի (Աղբակ), Սղեբդի, Դիարբեքիի, Բալուի, Գենջի, Ճապաղչիի և Հազոթի (հարավային Սասուն) մեջ և որոնք բացառապես սուննի մահմեդականներ էին: Իսկ Իզդիս Բիթլիսցուն Սելիմը նշանակեց Հայաստանում ստեղծված քրդական հյուբյուղային մեթուդիստների գերագույն տիրակալ: Դիարբեքիի վիլայեթը, օրինակ, բաժանվեց 21 սանջակների, որոնցից 8-ը հռչակվեցին քրդական հյուբյուղային մեթուդիստներ, որոնք այսուհետև գրեթե չէին ենթարկվելու Դիարբեքիի թուրք փաշային (82, էջ 398):

Չալդրանի ճակատամարտի արդյունքները և թուրք-քրդական վերոհիշյալ դաշինքի կնքումը հետագայում ճակատագրական եղան քուրդ ժողովրդի համար:

Նախ այդ ճակատամարտի հետևանքով տեղի ունեցավ Քրդստանի՝ առաջին բաժանումը: Նրա մի հատվածը ընկավ Օսմանյան կայսրության տիրապետության տակ, իսկ մյուսը մնաց Սեֆյան Իրանի թևարկության ներքո: Այսպիսով, առաջին անգամ քրդերն ընկան թուրք օսմանների գերիշխանության տակ: Լեռնի արտահայտությամբ «այսպես վերջացավ Քրդստանի և քրդության կցումը օսմանյան պետությանը» (68, էջ 175): Հիրավի, դա քուրդ ժողովրդի պատմության մեջ անօրինակ երևույթ էր այն առումով, որ դարեր շարունակ ցեղային անկախ կյանքով ապրող այդ ժողովուրդը առանց արյուն թափելու, խաղաղ ճանապարհով, իր ուսերի վրա էր վերցնում օտարի լուծը:

Քուրդ պատմաբան Ամին Չաքին ոչ առանց զարմանքի նշում է, որ Քրդստանը, որը չէր հնազանդվում ոչ մի իշխանու-

թյան, Օսմանյան կայսրության կողմից նվաճվեց առանց փոքր իսկ ջանքեր գործադրելու (494, էջ 175):

Քանի որ քուրդ իշխանապետերի մեծամասնությունը Օսմանյան կայսրության դաշնակիցը դարձավ, այսուհետև վերջինս քրդական ցեղերի ռազմական ուժը մշտապես օգտագործեց իր միշտ պատերազմներում՝ ինչպես ասիական մայր ցամաքում, այնպես էլ Աֆրիկայում և Եվրոպայում: Քրդերը այդ պահից սկսած հինգ դար շարունակ պետք է պարբերաբար արյուն թափեին հանուն օսմանյան սուլթանների շահերի (473, էջ 277—278): «Լինելով Իրանի կամ Թուրքիայի վասալները, — գրում է ռուս քրդագետ Վ. Նիկիտինը, — նրանք վատնում էին իրենց ուժերը հանուն ուրիշների շահերի: Նրանց կարելի է համեմատել միայն շիաների դեմ պայքարող մուլի սուննիների հետ: Քուրդ գրող և հայրենասեր Հուսեյն Հուզնին իր «Gon-tchéye-behâr» («Գարնանային կոկոն») հետազոտության մեջ փաստանք է հայտնում իր հայրենակիցների նկատմամբ իսլամի շարաբաստիկ ազդեցության առթիվ, գտնելով, որ քրդերի պատմությունը տուժել է դրանից» (294, էջ 268):

Թուրքերի հետ քրդական իշխանապետերի քաղաքական շահերի միահյուսումը և դավանակցությունը ունեցավ այն հետևանքը, որ նրանց մեծամասնության մոտ սկսեց ձևավորվել թուրքական կողմնորոշում:

Օսմանյան կառավարող շրջանները ամեն կերպ խթանում էին քաղաքական այդ հակումը, գլխավորապես քրդական առաջնորդների շահախնդրություններին զարկ տալու միջոցով: Այսպես օրինակ, այն իշխանապետերն ու ավատատերերը, որոնց Քրդստանում և Արևմտյան Հայաստանում սեֆյանները հեռացրել ու զրկել էին իրենց տիրույթներից, թուրքերի օգնությամբ վերստին վերականգնեցին իրենց իրավունքները, ստանալով նաև ժառանգական ու դինաստիական լայն առանձնաշնորհներ: Ինչ վերաբերում է համեմատաբար մանր, երկրորդական ցեղապետերին, նրանք ըստ էության վերածվեցին օսմանյան ժառանգության մեջ գտնվող զինվորական դասի, որոնք իրենց ժառանգության դիմաց, երկրում գոյություն ունեցող ռազմավատական կարգի համաձայն, ձեռք բերեցին հողատիրական արտոնություններ:

Ողջ Արևմտյան Հայաստանի տարածքում ստեղծվեցին քրդական մեծ ու փոքր իշխանություններ՝ հյուսվումաբներ,

օջախքներ, յուրդուներ և էքրադ բեյլիքներ: Ղ. Ինճիճյանը հետևյալ կերպ է մեկնաբանում հյուբյումաթի էությունը. «Հյուբյումաթը է այն երկիր՝ որ սեփհական ստացուած է տոհմի ինչ և տեարք նորա են իշխանք, որ պաշաղատ և յորդուց յորդի ի նոյն տոհմէ ըստ ժառանգութեան նման իշխանութեանց՝ որք գտանին ի Գերմանիա, և այլ կողմանս Եւրոպիոյ: Բազում գտանին այսպիսի իշխանութիւնք յԱնատոլու ի մէջ քրդաց, ի փաշայութեան Տիարպեքիրու, Վանայ, և Պաղտատու, յորոց և ոմանք երբեմն, երբեմն ապստամբին ի փաշայից և մարտ մղեն ընդ նոսա» (65, էջ 97):

Նույն հեղինակը յուրդուքների և օջախքների էությունը քացահայտում է հետևյալ կերպ. «Երկիր որոյ հաս կարգեալ է կամ բոլորովին և կամ ըստ մասին ի ոսճիկ օճազին այս զօրոց՝ որք պահապանք են ի սահմանագլուխ քաղաքիս» (65, էջ 97): Սրանք նույնպես ամբողջական շրջաններ էին, որոնք ժառանգականության իրավունքով տրվում էին քուրդ ավատատերերին: «Հաճախ նպատակ ունենալով ապահովել պետական սահմանը, յուրդուքն ու օջախքը տրվում էին պետական սահմանում գտնվող տերիտորիայից» (56, էջ 69):

Շարաֆ խան Բիթլիսին համապարփակ գաղափար է տալիս, թե ինչպիսի հսկայական իշխանություն ունեին զինված ջոկատներ ունեցող աշիրեթապետերը. «Նրանք ընայած չէին հավակնում սուլթանական տիտղոսին, սակայն իրավունք ունեին մզկիթներում իրենց անուններով խութբե (աղոթք:—Վ. Բ.) կարդալ տալ և սեփական դրամ հատել» (380, էջ 85—86): Հայկական աղբյուրներում ևս այդ ցեղապետ-իշխանապետերը հորջորջվում էին «տեարք ընտանեաց և տանց և զեօղից և անդաստանաց» (107, էջ 397):

Անշուշտ սեփյանները չէին կարող անտարբերությամբ նայել օսմանյան պետության հետ քրդերի համագործակցության ուժեղացմանը, դրա մեջ տեսնելով մեծագույն վտանգ Իրանի համար: Այդ պատճառով շահ Իսմայիլը հրամայեց իր Կարախան անունով զորավարներից մեկին շարժել Դիարբեքիրի վրա և գրավել այդ քաղաքը: Քրդերը Իզրիս Բիթլիսցու գլխավորությամբ ավելի քան մեկ տարի դիմադրեցին Դիարբեքիրը պաշարած իրանական զորքերին (425, էջ 225): 1516 թ. սկզբին թուրքական բանակը Բըլբըլը Մուհամմեդ փաշայի գլխավորությամբ օգնության հասավ պաշարվածներին և Քոչ Հիսարի

մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում թուրք-քրդական միացյալ ուժերը ջախջախիչ հարված հասցրին իրանական զորքերին: Շահ Իսմայիլի կրած այս երկրորդ ջախջախիչ պարտությունից հետո սեփյանները հսկայական տարածքային կորուստ ունեցան, թշնամուն զիջելով մի երկրամաս, որն իր մեջ ներառում էր Խարբեքից ու Բաղեշից մինչև Ռաքբա, Մարդին և Մոսուլ ընկած հողերը (497, էջ 323): Կողմերի միջև կնքված զինադադարով Իրանը ճանաչում էր Դիարբեքիրի, Բայբուրդի, էրզինջանի, էրզրումի (118, էջ 511), Զուլքադարյան Բեյլիքի և հյուսիսային Իրաքի անցումը թուրքիային: Ընդ որում, Մծբինը, Դարան, Մուֆարդինը, Դիարբեքիրը և Սինջարը օսմանցիները դրեցին Իզրիս Բիթլիսցու կառավարման ներքո:

Այս իրադարձությունները քրդերի համար հեռուն գնացող հետևանքներ ունեցան: «Հայաստանի համարյա ամբողջ քրդությունը մղվում էր մի համառ պատերազմի Պարսկաստանի դեմ» (68, էջ 174): Այլ կերպ ասած, քրդերը դառնում էին թուրքերի դաշնակիցը ոչ միայն կայսրության սահմանները պաշտպանելու, այլև Մերձավոր արևելքում նրանց ռազմական նվաճողականությունը ծավալելու գործում:

Ի վերջո թուրքերը կարողացան կոտրել Սեֆյան Իրանի հարձակողական թափը: Սելիմ I-ի ժամանակաշրջանից մինչև XVII դարի 30-ական թվականների վերջը, այսինքն՝ մինչև Մուրադ IV-ի կառավարման շրջանը, փոքրիկ դադարներով շարունակվող պատերազմների ընթացքում քրդերը անընկճելի բերդերի շղթա էին ստեղծել Իրանի դեմ: Ավելին, շնորհիվ դաշնակից քրդական ցեղերի զենքի աջակցության, Օսմանյան կայսրությունը կարողացավ նվաճել Միջագետքի արաբական հողերը, իսկ ամենակարևորը՝ պահպանել իր տիրապետությունը Արևմտյան Հայաստանում:

Չալդրանի ճակատամարտից անմիջապես հետո սկսվեց Արևմտյան Հայաստանի նվաճումը և նրա միացումը Օսմանյան կայսրությանը: Սկիզբ դրվեց հայ ժողովրդին ստրկացնելու ու կողոպտելու, նրան իր դարավոր հայրենիքից վտարելու, ֆիզիկապես ոչնչացնելու աղետալի դարաշրջանը: XVI դարի սկզբներից սկսած Օսմանյան թուրքիան Արևմտյան Հայաստանում իր քաղաքականության անկյունաքարը դարձրեց հայ-քրդական հակամարտության սրումը, ինչպես նաև դավանակից քրդերի

օգնութեամբ հայ ժողովրդին ճնշելը: Այդ առթիւ գերմանացի հետազոտող էսնստ Լոմանը գրում է, որ գինւած քուրդ ցեղերի օգնութեամբ թուրքերը մտադիր էին «սանձահարել հայ բրիտանոնյաներին» (116, էջ 92): Այդ փաստը հաստատում է նաև քուրդ պատմաբան Նուրի Գերսիմին. «Սուլթան Սելիմ Յավուզը,— գրում է նա,— աշխատում էր քրդերին հրահրել հայերի դեմ» (411, էջ 22—23):

Այսպիսով, ինչպես կտեսնենք հետագայում, սուլթան Սելիմ Յավուզից սկսած մինչև օսմանյան հարստութեան վերջին սուլթանը՝ Մեհմեդ IV Վահիեդդինը, թուրքիայի «արևելյան» քաղաքականութեան հիմնական խնդիրներից մեկն է եղել աշիրեթների գինւած ուժերի օգնութեամբ նվաճված երկրների այլապարտ ժողովուրդների ազատագրական ոգորումների կանխումն ու սրատումը: Թուրքական կառավարող շրջանները երազում էին «քրդականացնել ողջ հայկական ռեգիոնը» (217, էջ 15): Այդ նպատակով սուլթանը ոչ միայն հայկական նահանգների նահանգապետեր էր նշանակում քրդական ցեղերի առաջնորդներին, այլև առատաձեռնորեն հայկական հողերը պարգևում էր քուրդ ցեղապետերին, դրանք դարձնելով ժառանգական տիրույթներ: Բնական է, որ քոչվոր ցեղերը, հետևելով իրենց առաջնորդներին, գալիս և հաստատվում էին Հայաստանում:

Քաղաքական այս նկատառումները թուրքական կառավարությանը մղում էին խրախուսել քրդական ցեղերի բնակեցումը Արևմտյան Հայաստանի տարածքում: Այդ առթիւ անգլիացի Հ. Լինչը նկատում է. «...Այդ ժողովրդի (քրդերի:— Վ. Բ.) նշանակալից գաղութները, ըստ երևույթին, զբաղեցրին Հայաստանում իրենց ներկա վայրերը, շնորհիւ թուրքական կառավարության պետական քաղաքականութեան վճռական գործողութեան» (276, էջ 541):

Սուլթանի խրախուսմամբ Իդրիս Բիթլիսցին նախ սկսեց Տավրոսյան լեռների հարավում և Հյուսիսային Միջագետքում տեղաբաշխված քուրդ քոչվոր ցեղերին զանգվածորեն տեղափոխել Արևմտյան Հայաստան, նրանց բնակեցնելով հարուստ արտավայրեր ունեցող Կարինի, Վասպուրականի, Կարսի և այլ շրջաններում: Նորեկ այս ցեղերի առաջնորդները ավատատիրոջ իրավունքով զավթեցին հայկական հողերը: Իր հերթին կառավարությունը ևս տեղահանում էր հայերին և ազատված հողերը նվիրում քուրդ ցեղապետերին: Բացի դրանից քուրդ

ցեղապետերը ուղղակի զենքի ուժով զգալի տարածութեամբ հողեր զավթեցին: Հատկապես մեծ քանակութեամբ հայեր տեղահանվեցին Իրանի սահմանամերձ շրջաններից՝ Մասիսի արևելյան լանջերից, Բայազետից, Գիարդինից, Ալաշկերտից, Վանա լճից հյուսիս ընկած գավառներից և Օսմանյան կայսրության արևելյան սահմանների հսկողությունն ուժեղացնելու նպատակով այդ վայրերում բնակեցվեցին քրդական ցեղեր (82, էջ 414): Սրանք Արևմտյան Հայաստան էին ներխուժում հիմնականում Գիարբեքլի, Մոսուլի, Հաքյարիի (կամ հայկական Աղրակի) և Իրանի (գլխավորապես Սոուջբուլաղի) կողմից (217, էջ 72):

XVI դարի վերջին թուրքերը բազմաթիւ քրդական ցեղեր բնակեցրին նաև Անդրկովկասում. «Արարատյան դաշտի, Շարուրի, Սյունիքի ու Արցախի միջև սեպ կազմելու և տեղի հայ բնակչությանը քաղաքականապես հաշմելու մտադրութեամբ» (89, էջ 88): Քուրդ աշիրեթապետերը, զավթելով հայկական հողերը, իրենց հռչակում էին այդ շրջանների իրավատեր: Այս ամենի հետևանքով սկսվեց հայ ժողովրդի հոծ զանգվածների արտագաղթը հայրենիքից այլ երկրներ, մասնավորապես հարևան Իրան (293, էջ 89):

Այսպիսով, XVI դարի սկզբներից քրդական ցեղերի էթնիկական ներխուժումը ընդգրկեց ամբողջ Արևմտյան Հայաստանը: Հենց այդ ժամանակաշրջանից սկսած եկվոր քրդական տարրը Արևմտյան Հայաստանի տարածքում ձեռք բերեց զգալի տեսակարար կշիռ:

«Անտեղյակ մարդիկ, երկրի (իմա՝ Արևմտյան Հայաստանի:— Վ. Բ.) պատահական այցելուները և գլխավորապես տարբեր երկրների քաղաքական գործակալները գտնում էին, որ Հայաստանը անհիշելի ժամանակներից բնակեցված էր քրդերով: Դա ամենևին էլ այդպես չէ»,— իրավացիորեն գրում է Ն. Ադոնցը (217, էջ 42—43):

«Բացառութեամբ Վանի և Բիթլիսի կառավարող դինաստիաների, որոնք սերում են Լենկթեմուրից, մնացած բոլոր քրդական տիրույթները մփրատի և Տիգրեսի ակունքների վերահիշյալ շրջաններում սերում են XV դարի վերջի և XVI դ. սկզբի պարսկա-թուրքական պատերազմների ժամանակվանից: Ինչ վերաբերում է Վանի և Բիթլիսի կառավարող դինաստ-

տիաներին, ապա կարելի է ասել, որ նրանց քրդական ծագումը վիճելի է» (217, էջ 66):

Հայաբնակ շրջաններում քրդերի բնակեցումը հիմք դրեց Հայկական լեռնաշխարհում ազգային կազմի փոփոխությունը և Հայաստանը կորցրեց իր բնակչության միատարրությունը:

Առհասարակ Արևմտյան Հայաստանում օսմանյան ողջ տիրապետության շրջանում, XVI դարից մինչև XX դարը, այսինքն՝ մինչև կայսրության փլուզումը, թուրքական կառավարությունները հետևողականորեն և մեծագույն նպատակասլացությամբ ձգտել են բռնի կերպով փոփոխության ենթարկել Արևմտյան Հայաստանի ազգային կազմը:

Ըստ Շարաֆ խան Բիթլիսիի հաղորդած տեղեկությունների, միայն Վանի էյալեթում, զբաղեցնելով լայնատարած շրջաններ, հաստատվել էին հետևյալ քրդական ցեղերը. սեմիրան (կամ սեմիրան), մահմուդի, դումբուլի, փաղուբի: Հարավային Հայաստանում հաստատված նրա հիշատակած ցեղերն են հաքյարի, բելիան, բիլրասի, կավալիսի, քիսանի (քեսյանի), շեքթաբի և այլն (403, էջ 169—172): Այստեղ հատկապես իրենց դիրքով ու ազդեցությամբ աչքի էին ընկնում Բաղեշի խաները՝ ռուզակի ցեղից, որոնց պետական-պաշտոնական վավերագրերում մեծարում էին «վեհաշուք խան», «ինքնակալ իշխան», «աշխարհիկ ու հոգևոր տեր» և այլ անվանումներով (89, էջ 280):

Մի շարք վայրերում նույնիսկ քրդական կիսանկախ իշխանություններ հաստատվեցին. Բաղեշի, Խոշարի, Զուլամբերկի, Խիզանի, Սպարկերտի, Մոկսի, Շիրվանի, Հզուի և այլ էմիրությունները, «որոնք օսմանյան ֆեոդալական սիստեմի մասն էին կազմում և լիովին լրացնում էին պետական հարկահանության, փաշաների, ենիշերիների, սիփահինների պակաս թողածը» (15, էջ 67):

Արևմտյան Հայաստանում թուրքական կառավարության քաղաքականության առանձնահատկություններից մեկը նաև այն էր, որ նա աշխատում էր այնտեղ ապահովել «քրդական ազնվականության առաջնությունը և տիրապետող դիրքը» (445, էջ 1206): Օսմանյան տիրապետությունը «գալիս էր ավելի ևս հաստատելու և ամրապնդելու քրդական իրականությունը Հայաստանում» (68, էջ 176):

Հայ-քրդական հարաբերությունների նկատմամբ թուրքական կառավարող շրջանների քաղաքականությունը այս շրջա-

նից սկսած խարսխվեց մահմեդականներին քրիստոնյաների նկատմամբ առավելություն տալու օսմանյան հայտնի սկզբունքի վրա, որը հայ ժողովրդի վիճակը ավելի ծանրացրեց:

Արևմտյան Հայաստանի մի շարք շրջաններ, որտեղ քուրդ և թրքախոս քուլտրական ցեղերի տեսակարար կշիռը հետզհետե մեծանում էր, ենթարկվեցին նումադիզացման (քուլտրատե մեծանում էր, ենթարկվեցին նումադիզացման): Իսկ դա իր հետ բերեց առևտրի, արհեստների և առհասարակ տնտեսական կյանքի անկում: «Ուժեղացնելով քրդական համայնքը Հայաստանում, արաբականը՝ Սիրիայում և թուրքականը՝ Անատոլիայում, օսմանյան կառավարությունը գիտակցաբար իրականացնում էր մահմեդականների գերազանցության սկզբունքը քրիստոնյաների նկատմամբ» (217, էջ 43):

Այսպիսով, ստացվել էր մի այնպիսի վիճակ, երբ «հետամնաց հովվական ցեղերը գրավում էին» քաղաքական կառուցվածքի վերին հարկերը, իսկ զարգացած գյուղատնտեսություն և արդյունաբերություն ունեցող բնակչությունը ստիպված էր քարշ տալ իր գոյությունը «նկուղներում»: «Նման վիճակը կարող էր գոյություն ունենալ միայն բարբարոսության և դաժան կառավարիչների գոյության պայմաններում: Օտտոմանների քաղաքականությունը առաջնորդվում էր այդ երկրներում և ուղղված էր դեպի քրիստոնյա բնակչության մշտական թուլացմանը» (217, էջ 43):

XVI դարից սկսած Արևմտյան Հայաստանում հայերը փաստորեն դարձել էին քրդական ցեղապետավատաբերի հպատակներ, թեև իրավական տեսակետից գտնվում էին օսմանյան գերիշխանության ներքո: Թուրքական վարչական իշխանության գերիշխանությունը տարածվում էր մինչև Արևմտյան Հայաստանի սահմանները: Գրանից այն կողմ հայության բախտը թողնված էր քուրդ իշխանապետերին: «Հայկական նահանգները, եթե զինվորական և պետական տեսակետով Օսմանյան կայսրության դրոշին տակ էին, իրական կյանքով ենթակա էին քրդական իշխանապետությանը» (127, էջ 107):

XVI—XVII դարերում Արևմտյան Հայաստանի մշակվող հողատարածությունների և արոտավայրերի զգալի մասը արդեն գտնվում էին քրդական ցեղապետերի ձեռքում: Նրանք այդ հողերին տիրում էին սեփականատիրական իրավունքով: Գրանք ենթակա չէին ոչ հաշվառման և ոչ էլ վերաբաշխման: Նրանց եկամուտները չէին մտցվում պետական հարկացուցակների

մեջ: Նրանցում չկային օսմանյան պաշտոնյաներ և սուլթանական զորքեր: Այդ բոլոր պարտականությունները կատարում էին իրենք, քուրդ ավատատերերը, հենվելով իրենց զինված ուժերի վրա (215, էջ 93):

Արևմտյան Հայաստանում հայ ավատական դասը, որպես այդպիսին, աստիճանաբար դադարում էր գոյություն ունենալուց: Ստեղծված պայմաններում հայկական նախկին ավատատերերի շառավիղներին վիճակված էր դառնալ կամ հոգևորական, վաճառական-խոջա, ամիրա-սեղանավոր (սարաֆ), շորպաճի և կամ մահմեդականություն ընդունելու ճանապարհով հարմարվել նոր պայմաններին: Շատերը չհամակերպվելով իրենց վիճակին գերադասում էին տարագրվել հայրենի բնաշխարհից: Հայ ժողովրդի ապազգայնացող ավատատերերի տեղը դարձյալ գրավում էին գլխավորապես քրդական ցեղապետերը: Իրենց ձեռքում որոշ հողային տիրույթներ կարողացան պահպանել միայն հայ եկեղեցիին ու վանքերը, հին ֆեոդալական տների մնացորդները և գյուղական համայնքներին հարուստ խավերը (56, էջ 65, 69):

Արևմտյան Հայաստանում հայ ավատական փոքր իշխանությունները պահպանում էին իրենց գոյությունը միայն երկրի հարավային լեռնազավառների անմատչելի մասերում՝ Զեյթունում, Սասունում, Սավուրում, Իսյանում, Ճապաղչրում, Խնուսում, Մոկսում, Շատախում, Դիարբեքիթի հյուսիսային լեռնային շրջաններում և այլն (65, էջ 158, 161, 200):

Մ. Կ. Զուլայանը իր արժեքավոր ուսումնասիրության մեջ նշում է, որ հայկական այդ իշխանությունները, որոնք ընդգրկում էին ոչ մեծ տարածք, կարողանում էին պահել իրենց գոյությունը և հարատևել օսմանյան պետության թուլացման ու քուրդ բեկերի անվերջ հակակռավարական ապստամբությունների շնորհիվ: «Զի բացառվում նույնիսկ այն հանգամանքը, — գրում է նա, — որ տեղ-տեղ քուրդ բեկերը ձգտում էին օգտագործել հայկական իշխանությունների ռազմական ուժը կառավարության դեմ» (55, էջ 189): Հայկական այս կիսանկախ շրջանների բնակչությունը կարողանում էր պահպանել իր անկախությունը դրացի քուրդ աշիրեթների հետ համագործակցելու շնորհիվ և օսմանյան պետությանը հարկ չէր վճարում: «Ազատությունը, սակայն, շատ թանկ էր նստում լեռնականներին: Նրանք կտրված էին մնում ամբողջ աշխարհից, պիտի լինեն

զգույշ և կասկածամիտ, մշտապես զինված և իրենց ամբողջ ուշադրությունն իրենց զենքին ու կովին տված» (68, էջ 148):

Ինչ վերաբերում է մնացած հայությունը, ապա օսմանյան վարչության, ինչպես նաև քուրդ ցեղապետ-աշիրեթապետերի ենթարկողական քաղաքականության նկատմամբ նրանց դիմադրության ամեն մի փորձ զենքի օգնությամբ ճնշվում էր: Ը՛վ թուրքական պետության, և՛ քրդական ցեղապետ-իշխանապետերի քաղաքականության անկունաքարը հայերի նկատմամբ հանդիսանում էր կամ նրանց զանգվածային համաձուլումը, կամ աստիճանական մաշեցումն ու ոչնչացումը (388, էջ 43):

Հայ ժողովրդի համար հատկապես ծանր հետևանքներ ունեցան XVI—XVII դարերի թուրք-իրանական անընդհատ և ավերիչ պատերազմները: «Հայաստանի համար այդ պատերազմներն անհամեմատ ավելի ծանր էին ու կործանիչ, քան սելջուկների, մոնղոլների ու թուրքմենների ջարդերը, ավարատություններն ու ավերումները» (89, էջ 89): Հայ ժողովրդի հետ միասին քուրդ ժողովուրդը ևս օրորվում էր թուրք-իրանական հակամարտության ալիքների մեջ: Այդ պատերազմներն ուղեկցվում էին հայ և քուրդ բնակչության զանգվածային ջարդերով, կողոպուտներով ու գերեվարումներով:

Հայ ժողովրդի դրությունը ծանրանում էր ոչ միայն թուրք-պարսկական պատերազմների հետևանքով: «Հայաստանում անմեռ էր մնում հին ավերիչ ուժը, որը պակաս ավերիչ չէր քան արտաքին ահեղ հարվածները: Այդ ավերիչ ուժը ներկայացնում էին ներքին պատերազմները, որոնք բորբեքվում էին ավատական իշխողների միջև ու դժոխք էին դարձնում երկրի այս կամ այն մասը: Մի ժամանակ այս տխուր դերը կատարում էին հայ նախարարներն իրենց տոհմային-կալվածական վեճերով, որոնք հաճախ հանգում էին զավառական կատաղի պատերազմների: Հետո, երբ նախարարներն անհետացան, նրանց այս դերը հանդես էին բերում նրանց հաջորդած, գուցե հենց մասամբ նրանցից էլ առաջացած քուրդ տիրողները: Յեղերը կովում էին իրար հետ, իսկ նրանց պատերազմների ամբողջ ծանրությունն ու դառնությունը հայ ժողովրդի վրա էր ընկնում» (68, էջ 189):

Սուլթան Սուլեյման I Կանունիի (օրենսդիր) (1520—1566) տիրապետության շրջանում նկատվում է քրդերի նկատմամբ թուրքական քաղաքականության կենտրոնացվածության ուժե-

դացում: Այդ երևույթը սկսեց դրսևորվել դեռևս Սելիմ I-ի կենդանության օրոք:

Քրդական իշխանություններին մեծ արտոնություններ և իրավունքներ տալու արդյունքը եղավ նրանց կենտրոնախույս ձգտումների ուժեղացումը: Անկախ էմիրաթները ստեղծեցին իրենց բանակը, արքունիքը և խուսափում էին կենտրոնական կառավարությանը հարկեր վճարելուց և այլն: Երբ սուլթան Սելիմը փորձեց ընդառաջելով թուրքական վարչության ներկայացուցիչներին՝ փաշաների պահանջներին, սահմանափակել բերդական ավազանու եկամուտները հօգուտ տերություն, ծայր առան արյունահեղ բախումներ, որոնց ժամանակ բռնությունների ու կողոպուտների նշավակ էր դառնում դարձյալ հայ և քուրդ ռայա բնակչությունը: Սուլթան Սելիմը փորձեց մանրացնել խոշոր իշխանապետությունները, դրանք մանր սանջակների բաժանելու միջոցով, հույս ունենալով այդ ճանապարհով փոքր-ինչ նվազեցնել էմիրների կենտրոնախույս ձգտումները և լիակատար անկախության համար նրանց շղաղարող պայքարը (380, էջ 53): Այսպես, Գիարբեբիքը բաժանվեց 19 սանջակների, որոնցից 11-ը ուղղակի կապվեցին Բ. Դոան հետ, իսկ մնացածները մանրացվելով վերածվեցին կամ կիսանկախ ժառանգական էֆրաթ հյուսիսարևելյան (օրինակ, էկիլը, Բալուն, Ջեզիրեն, Հազոն և Գենջը) և կամ էֆրաթ բեյլիֆների ու օջախիֆների, ինչպես Աթախը, Թերջիլը, Միհրանին, Խուլբը, Ճապաղչուրը, Ջերմուկը, Սաղմանը և Բերդակը: Վան էյալեթի մեջ մտան Հեթիարիի, Բիթլիսի, Խոշաբի (Մահմուդիե) հյուսիսարևելյան և Բերկրիի օջախիքը (97, էջ 186, 204):

XVII դարի թուրք ճանապարհորդ էվիլիյա Չելեբին վկայում է, որ ողջ Արևմտյան Հայաստանում, Մալաթիայից սկսած մինչև Բայազետ, նման վարչական սիստեմ արդեն կար (302, էջ 32):

Արևմտյան Հայաստանում և Քրդստանում կային մոտ 400 քուրդ ազատ կառավարիչներ (աշարաթ-ռեյիս կամ աշարաթ-բեկ), որոնք պարտավոր էին այսպես կոչված սանջակ բեյերի հրամանատարությանը մասնակցել պատերազմներին: Խաղաղ ժամանակ աշարաթ ռեյիսները չէին ենթարկվում սանջակ բեյերին և միանգամայն անկախ էին, սակայն նրանք շունեհին իրենց զորաներն ու շեփորները: Այդ կառավարիչները կրում էին էմիրի տիտղոս (318, էջ 102: 288, էջ 108):

Արևմտյան Հայաստանում և Քրդստանում վարչական նոր միավորի արմատավորմամբ թուրքական իշխող շրջանները նպատակ ունեին խարխլել կիսանկախ քուրդ իշխանապետությունների հիմքերը և վերջ տալ քրդական էմիրների անջատվողականությանը:

Քրդական էմիրների ու ցեղապետերի իշխանության հիմքերը խարխլելու նպատակով սուլթան Սելիմ I-ը աշխատում էր նաև հին, ժառանգական ազնվականությունը փոխարինել նոր, զինվորական ազնվականությամբ, որը կախման մեջ լիներ սուլթանից և, հետևաբար, հավատարմորեն ծառայեր նրան: Այդ պատճառով սուլթանը լավագույն հողակտորները որպես թիմար կամ զեամեթ առատորեն բաշխում էր քուրդ ավատատերերին: Այդ նույն նպատակին հասնելու ձևերից մեկն էր նաև քրդական էմիրների ու ցեղապետերի միջև՝ մի կողմից, և իր դրածոների միջև մյուս կողմից, տահմացեղային թշնամանքի բորբոքումը և պատերազմների հրահրումը, որի ընթացքում թուրքական զորքերը օգնում էին ջախջախել սուլթանի դրածոների հակառակորդներին:

Սուլթան Սելիմ Յավուզի այս քաղաքականությունը նախանձելի հետևողականությամբ շարունակեց Սուլեյման I Կանունին (1520—1566): Դա անմիջապես իր արձագանքներն ունեցավ քրդական շրջաններում, առաջ բերելով աշիրեթների դժգոհությունը: Առանձին քուրդ առաջնորդներ նույնիսկ իրենց հայացքն ուղղեցին դեպի սեֆյանները, նրանց հետ համագործակցության եզրեր փնտրելով: Այդպես վարվեց, օրինակ, թուրքերից հուսախար եղած Բիթլիսի ազդեցիկ էմիր Շարաֆխանը, որը խզեց իր կապերը թուրքերի հետ և անցավ շահ թահմասպ I-ի (1524—1576) կողմը (382, էջ 108—110):

Քրդերի այս տրամադրություններից փորձեց օգտվել սեֆյան Շահ Աբրահամ I-ը (1587—1629), որը հետևողականորեն ուղիներ էր որոնում թուրքական առաջխաղացումը դեպի Արևելք կասեցնելու համար: Բանակը վերակառուցելու հետ մեկտեղ, հետևելով թուրքերի օրինակին, նա աշխատում էր Իրանի արևմտյան սահմաններում իր պետության հետ կապել այն քրդերին, որոնք սեֆյաններին գերադասում էին օսմանցիներին: Քրդական այդ ցեղերը կոչված էին սահմանները պահպանել թուրքերից: Հենց այդ քաղաքականության հետևանքով Օսմանյան կայսրության հետ Իրանի սահմանակից շրջաններում

ծնունդ առավ Սարգար Մուքրիի կիսանկախ ավատական իշխանութիւնը, Սոուջբուլաղ կենտրոնով: Հիշալ իշխանութիւնը բնակչութիւնը, որը գլխավորապէս բաղկացած էր Մուքրի քրդերից, մտավ բաբան (կամ սորան) ցեղի խոշոր միավորման մեջ: Ճիշտ է, թեև Սարգար Մուքրիի իշխանութիւնը ըստ էութեան միանգամայն անկախ էր և միայն ձևականորեն էր մըտնում Սեֆյան Իրանի կազմի մեջ (232, էջ 182), սակայն այն կարևոր դեր էր խաղում թուրքական ոտնձգութիւններից սահմանները պաշտպանելու գործում: Օսմանցիների տիրապետութիւնից դժգոհ Սալմաստի քուրդ բեկ Ղազին Շահ Աբբասի վերոհիշյալ՝ երկրի հյուսիսային սահմանները պաշտպանելու քաղաքականութիւնն իրագործելիս նրա գործակիցն էր (417, էջ 202):

Թուրքիայի տիրապետութեան տակ գտնվող մի շարք քուրդ ցեղապետեր, որոնց մի մասը հարել էր ջալալիների շարժմանը, Շահ Աբբասին առաջարկեցին իրենց ծառայութիւնները թուրքերի դեմ պատերազմելու համար (36, էջ 15): Պատահական չէ, որ փրանական բանակի հրամանատարներից Ամիրգունախանը եռանդուն գործունեութիւն էր ծավալել Արարատյան երկրին սահմանակից քրդական աշիրեթապետերին հրապուրելու և նրանց Շահ Աբբասի իշխանութեանը ենթարկելու համար: Արշավանք կազմակերպելով դեպի Վան և Արծկե, նա այնտեղից իր հետ Իրան բերեց առավել ազդեցիկ քրդական աշիրեթների առաջնորդներին, որոնք ընդունելով շահի գերիշխանութիւնը (89, էջ 102—103), իրենց ցեղերին տրամադրեցին Օսմանյան կայսրութեան դեմ:

Մասնավորապէս Ամիրգունախանի ջանքերի շնորհիվ քրդական հաքյարի, մահմուդի, դունբուլի և այլ խոշոր ցեղերի աշիրեթապետերը եկան Երևան և հպատակութիւն հայտնեցին շահին (141, էջ 30):

Առաքել Դավրիժեցին հաղորդում է, որ Արևելյան Հայաստանի բազմաթիվ քուրդ, հայ և վրացի մեծավորների քաղաքական համակրանքը նույնպէս սեֆյանների կողմն էր (36, էջ 16): Այդ էր պատճառը, որ Շահ Աբբասը հետևողականորեն կիրառում էր նրանց սիրաշահելու քաղաքականութիւն: Թերևս այդ նույն քաղաքականութեան բաղկացուցիչ մասն էր Ղարաբաղի մելիքութիւնների առանձնաշնորհումները շահի կողմից: «Սեֆյանները XVI դարում գրավելով Արևելյան Հայաստանը

սկզբնական շրջանում ոչ միայն անտեսեցին հայկական իշխանութիւնների՝ մելիքութիւնների ուժերը, այլև մեծ հարված հասցրին նրանց» (82, էջ 387—388): Սակայն Շահ Աբբասը վերստին վերականգնեց հայկական մելիքութիւնների ներքին ինքնավարութիւնը: 1605 թ. թուրքերի դեմ պատերազմում պարտութիւն կրելով և Արևելյան Հայաստանից տեղահան անելով ու Իրանի խորքերը բռնելով հազարավոր հայերի, Աբբաս I-ը միաժամանակ Հայաստանի մի շարք շրջաններ հանձնեց հայ մելիքների կառավարմանը (36, էջ 96), բարյացակամորեն վերաբերվելով թուրքիային սահմանակից Արևելյան Հայաստանի հայ բնակչութեանը (51, էջ 45) և այլն:

Միանգամայն ակնհայտ էր, որ ընդօրինակելով օսմանյան սուլթանների Իրանի դեմ քրդական ցեղերին որպէս սահմանների պաշտպան օգտագործելու քաղաքականութեանը, շահը հանձինս հայերի և իր կողմնակից քրդերի աշխատում էր թուրքական առաջխաղացման դեմ պատվար ստեղծել:

Հետագա իրադարձութիւնները ցույց տվեցին, որ այդ քաղաքականութիւնը լիովին արդարացնում է իրեն: Աղբյուրների վկայութեամբ այդ շրջանում մի շարք վայրերում տեղի ունեցան հայերի և քրդերի համատեղ ելույթներ օսմանյան լծի դեմ: Այսպէս, Շարաֆխան Բիթլիսիի վկայութեամբ 1595—1596 թթ. Սասունի էմիրաթի Հազո բնակավայրում հակաթուրքական ապստամբութիւն բռնկվեց, որին մասնակցում էին մահմեդականները և «անհավատները», այսինքն՝ քրդերը և հայերը (380, էջ 63): Արևմտյան Հայաստանի տարածքում 1608—1610 թթ. Զանփուլաղ օղու գլխավորութեամբ սուլթանական իշխանութեան դեմ ծայր առավ ապստամբ ջալալիների մի նոր շարժում, «որը հայտնի չափով արտահայտում էր նաև ինքնազրիխութեան ձգտող քուրդ ցեղապետերի, ինչպէս նաև Սիրիայի ու Լիբանանի արաբ բնակչութեան ազատաբաղձ տրամադրութիւնները» (89, էջ 111—112):

Շահ Աբբաս I-ի գահակալութեան վերջին շրջանում սեֆյանները թափանցեցին Քրդստանի խորքերը, հասնելով մինչև Մարզին: Այդ պատճառով նրա մահից անմիջապէս հետո՝ 1629 թ., Օսմանյան կայսրութիւնը ձեռնամուխ եղավ հակահարձակման, նպատակ ունենալով հետ նվաճել կորցրած հողերը: Նախ թուրքական զորքերի հրամանատար Խոսրով փաշան շարժվեց դեպի Բաղդադ: Նրան այդ արշավանքում օգնում

էին Ամադիայի, Հազոյի, Էթիւի, Դերձիւի, Բալուի, Արզնիի, Խարբերդի, Սորանի և Բաշիլանի քուրդ առաջնորդները: Իսկ սեֆյաններին օժանդակում էր Արդալանի քրդութունը Աճմեդ խան Արդալանի գլխավորութեամբ: Կատաղի մարտերով շարժվելով առաջ, Խոսրով փաշան հասավ մինչև Սեննև և մտավ Համադան: Ի պատասխան դրա, 1631 թ. իրանական զորավար Քահամազկուլի խանը արշավեց դեպի Արևմտյան Հայաստան, ձգտելով գլխավորապես պատժել քրդական այն ցեղերին, որոնք կատարելով օսմանցիների հրահանգը, անընդհատ ապատակում էին Արարատյան երկրի սահմանամերձ շրջանները: Ընդ որում, «Քահամազկուլի խանի արշավանքների ընթացքում այնքան շտուժեցին քրդական աշիրեթները, որոնք փակվում էին Արճեշի, Արծկեի, Խլաթի և այլ բերդերում, որքան հայ գյուղական բնակչությունը, որոնց այս անգամ զզլբաշները բռնում, տանում էին Արարատյան նահանգի ամալացած գյուղերում բնակեցնելու» (89, էջ 105—106):

1638 թ. սուլթան Մուրադ IV-ը վերջնականապես գրավեց Բաղդադը, որից հետո 1639 թ. մայիսի 17-ին կնքված Քասրե-Շիրինի պայմանագրով Քրդստանը վերջնականապես բաժանվեց Օսմանյան կայսրության և Սեֆյան Իրանի միջև (384, էջ 29—37): Նույնպիսի ճակատագրի արժանացավ նաև Հայաստանը. նրա արևմտյան մասն անցնում էր Քուրքիային, իսկ Արարատյան նահանգը մնում էր Իրանի կազմում: Այս երկրամասի բաժանումը շրջափարից հակառակորդների քաղաքական ձգտումները և նրանց միջև տեական վեճերի պատճառ դարձավ, որն ի վիճակի չէր լուծելու ոչ մի սահմանային հանձնաժողով ու պայմանական համաձայնագիր, որոնք լավագույն դեպքում կարող էին բերել միայն ժամանակավոր դադար (226, էջ 3—4):

Փոքր Ասիան ամբողջությամբ նվաճելուց հետո թուրքերն ընդարձակ երկրամասերն անվանեցին նվաճված ժողովուրդների անուններով: Այսպես, Հայկական բարձրավանդակի կենտրոնական մասը կոչվեց Էրմենիստան, որի կազմի մեջ իրենց շրջակա տարածքով մտնում էին էրզրումը (Կարինը), Կարսը և Վանը ու Դիարբեքիրի մի շարք գավառներ: Ի դեպ, մինչև սուլթան Մահմուդ II-ի տիրապետությունը (1808—1839), էրզրումի փաշալիքը կոչվում էր նաև Էրմենիստանի ֆեթի (Մեծ Հա-

յաստան) (469, էջ 47): Իսկ Քրդստանի մեջ մտնում էր Դիարբեքիրի շրջանի մի մասը, Շեհրիզորը և Մոսուլը (97, էջ 198):

Արևելքից Իրանից սպառնացող վտանգը վերանալուց և կողմերի միջև սահմանային զիժը պայմանագրային կարգով վավերացվելուց հետո Օսմանյան կայսրությունը իր առջև խընդիր դրեց երկրի արևելյան շրջաններում քրդական իշխանապետությունների հսկողության տակ գտնվող հողերում իր անվանական տիրապետությունը դարձնել իրական: Հենակետ ծառայեցնելով էրզրումը, Դիարբեքիքը, Մոսուլը և Բաղդադը Օսմանյան կայսրությունը փորձեց Քրդստանի և Արևմտյան Հայաստանի խոր ընկած շրջաններում տեղակայել զորքեր և հաստատել վարչական կառավարում: Այդ նպատակով XVII դարի 30-ական թվականների վերջերից սուլթանները պարբերաբար արշավանքներ էին կազմակերպում դեպի վերոհիշյալ շրջանները: Այսպես, 1639 թ. Դիարբեքիրի նահանգապետ Մալաք Աճմեդ փաշան մեծ արշավանք ձեռնարկեց Սինշարի եզիդների դեմ: Այնուհետև նա այդ շրջանի քրդական ցեղապետերին առանձին-առանձին շախչախեց: Քիչ ավելի ուշ, 1655 թ. նա իր զենքն ուղղեց Վանի շրջանի քրդերի դեմ: Իսկ հետագայում Օսմանյան կայսրությունը իր նահանգական կռակալների միջոցով սահմանափակեց ու կրճատեց քրդական իշխանապետությունների սահմանները, ցրեց կենտրոնացված ուժերը, ջլատեց դրանք, օգտագործելով ինչպես խոշոր ռազմական ուժեր, այնպես էլ հրահրելով միջցեղային երկպառակություններ:

Քուրքական այդ արշավանքները մեծ հարված հասցրին քրդերին, առաջին անգամ զգացնել տալով օսմանյան լծի ողջ ծանրությունը: Հիրավի, այս դեպքերով սկսվեց թուրք-քրդական հակամարտության առաջին շրջանը: «1639 թվականից հետո քրդական կյանքը փոթորկում էր: Քուրքական լուծը դառնում էր անտանելի և թուրքը՝ ատելի ռուսի» (128, էջ 69—70):

Քրդերի պատմության այդ ծանր ժամանակահատվածի՝ XVII դարի իրադարձությունների արձագանքները քուրդ ժողովրդի հոգում դիպուկ է արտահայտել քուրդ բանաստեղծ Ահմեդ Խանին իր մի բանաստեղծության մեջ, ուր անսքող երևում է քրդերի ատելությունը դեպի թուրքերը. «Ինձ զարմացնում է,— գրում է Ահմեդ Խանին,— այն ճակատագիրը, որը ասածու կողմից սահմանվել է քրդերի համար... Քուրքերը և պարսիկները շրջապատված են քրդական պատերով... Ամեն անգամ, 3 Վ. Ա. Բայրուզյան

երբ արաբները և թուրքերը սկսում են շարժվել, հենց քրդերն են խեղդվում արյան մեջ»:

Սակայն քուրդ ժողովրդի՝ իր հայրենիքը ազատագրված տեսնելու բաղձանքով հանդերձ այդ ժամանակաշրջանի քրդական շարժումները քաղաքական լուրջ բնույթ չունեին: Միջցեղային ու միջավատական ներհակութուններից պառակտված քուրդ ժողովուրդը ի վիճակի չէր համախմբելու իր ուժերը Օսմանյան կայսրության դեմ համաքրդական շարժում ծավալելու համար: Այդ գործում որոշակի դեր էր խաղում նաև քրդերի կրոնական տարանջատվածությունը: XVI—XVII դարերի թուրք-իրանական պատերազմների շրջանում սուննի քրդերը օսմանյան թուրքիայի հետ էին, իսկ շիաները՝ Իրանի:

Քրդերի նկատմամբ օսմանյան կենտրոնացված իշխանությունների քաղաքական քաղաքական և հետևողական ու նպատակալաց դարձավ 1683 թ. Վիեննայի մոտ թուրքերի պարտությունից հետո: Սուլթան Սուլեյմանը Դիարբեքիրում մի բարձրաստիճան գինվորական կարգեց, որը պետք է քրդական առաջնորդների ու Կոստանդնուպոլսի միջև միջնորդի դեր խաղար (294, էջ 279): XVIII դարի սկզբին դեպի Օսմանյան կայսրություն եվրոպական տերությունների գրոհը համընկավ այդ պետության տնտեսական ու քաղաքական ներքին ճգնաժամի հետ: Դրա հետևանքով կայսրության ողջ տարածքում բացահայտորեն դրսևորվեցին կենտրոնախույս ձգտումներ: Այդ երևույթը հատկապես լայն ծավալ ընդունեց սուլթան Ահմեդ III-ի (1703—1730 թթ.) կառավարման շրջանում: Երկրի ներքին անկայուն վիճակի ամենացայտուն դրսևորումները կայսրության տարածքում բռնկած բազմաթիվ ապստամբություններն ու խռովությունները եղան: Դա նկատելի էր նաև քրդերի շրջանում: Այսպես, 1702 թ. գարնանը Բեքե (Բաբա) Սուլեյմանի գլխավորությամբ ապստամբեցին Շահրիզորի քրդերը (426, էջ 59): Այդ նույն թվականին քրդական ապստամբական շարժումներ տեղի ունեցան նաև Վան-Վասպուրականի շրջանում (55, էջ 79: 106, էջ 362), որոնք շուտով դուրս եկան Օսմանյան կայսրության սահմաններից և ծավալվեցին նաև իրանական քրդերի շրջանում: 1719 թ. ապստամբներին նույնիսկ հաջողվեց գրավել Համադանը: Այս հեղհեղուկ քաղաքական իրադրության պայմաններում հայ ժողովրդի վիճակը ավելի բարդացավ, քանի որ նա իր վրա կրում էր ինչպես օսման-

յան պետության, այնպես էլ տեղական քուրդ ավատատերերի լուծը:

XVIII դարի սկզբին քրդական ցեղերն արդեն առաջով էին Արևմտյան Հայաստանի համարյա բոլոր շրջաններում (64, էջ 51): Արևմտյան Հայաստանում և նրա հարևան Քրդստանում ու հարակից շրջաններում կային քրդական հինգ մեծ իշխանություններ՝ Բիթլիսը, Հեքիարին, Ամադիան, Ջեզիրեն և Բայազետը: Դրանց գրաված տարածքը վարչական տեսակետից ձևականորեն մտնում էր համանուն վիլայեթների մեջ, սակայն իրականում դրանք վիլայեթների փաշաներից անկախ իշխանություններ էին (82, էջ 398):

Բուն Արևմտյան Հայաստանը այն ժամանակ բաժանված էր հետևյալ վիլայեթների՝ Վանի, Էրզրումի, Կարսի, Դիարբեքիրի և Սըվասի (Սեբաստիայի): Այդ վիլայեթների տարածքներում առկա էին նաև քրդական ինքնավար իշխանություններ՝ հյուբումեթություններ: Վիլայեթի սահմաններում ամբողջ իշխանությունը գտնվում էր կուսակալ փաշայի ձեռքում: Հայաբնակ վիլայեթների մեծ մասում կուսակալը սանջակների կառավարիչներ էր նշանակում քրդական ցեղապետներից, որոնց իրավունքը գերազանցապես ժառանգական էր (82, էջ 394):

Չնայած հայ ժողովուրդը գտնվում էր կրկնակի լծի տակ, սակայն XVIII դարում քրդական իշխանությունները դեռևս բավականաչափ ուժեղ չէին, որպեսզի կարողանային միանգամայն ինքնագլուխ լինել ու իրենց շրջանների բացարձակ տերերը դառնալ: Արևմտյան Հայաստանը կողոպտող ու ճնշող գրվալոր ուժը թուրքական պետությունն էր, որը կեղեքում էր թե՛ հայ, և թե՛ քուրդ աշխատավոր զանգվածներին:

Այս հանգամանքները հաշվի առնելով որոշ հայ գործիչներ հարազատ ժողովրդի թուրքական լծից ազատագրվելու միակ ուղին տեսնում էին. նույն լծի տակ տառապող հարևան ժողովուրդների հետ միավորվելու մեջ: Նույն կարծիքին էին օսմանյան տիրապետությունից դժգոհ որոշ քուրդ ցեղապետեր: XVIII դարի 40—60-ական թվականներին հայ-քրդակն դաշինք կնքելու մի փորձ կատարվեց Տարոնի շրջանում: Այդ գավառի տերը քուրդ իշխանապետ Ալադդին (Ալայդդին) բեկն էր, որը հաճախ ըմբոստանում էր օսմանյան տիրապետության դեմ և թույլ չէր տալիս, որ Էրզրումի թուրքական փաշան ոտընձգություններ անի Մուշի փաշայության ենթակա շրջաններում:

Տեղում պետական իշխանությունը ներկայացնողը քուրդ իշխանապետի տունն էր, որտեղ կենտրոնանում էին շրջակա բնակչությունից գանձված տուրքերը: Սասունի և Մուշի քրդական իշխանապետությունները տեղի հայ բնակչությանը հովանավորում և պաշտպանում էին քոչվոր քրդերից, խրախուսում էին արհեստներն ու առևտուրը և այլն: Մինչև XVIII դարի սկիզբը Տարոնի հայ բնակչությունը տուժում էր քրդական աշիրեթների անիշխանական ընդհարումներից և քրդական այն ցեղերի ասպատակություններից, որոնք Իրանի սահմաններից և Կորդվաց լեռներից եկել և բնակություն էին հաստատել հայկական գավառներում, սակայն դրանից հետո, օգտվելով Ալադդին բեկի բարյացակամ վերաբերմունքից, Տարոնի հալածված ժողովուրդը վերադարձավ հայրենի վայրերը և որոշ ժամանակ համեմատաբար ապահով վիճակում էր:

Ալադդին բեկի հակաթուրքական տրամադրությունները և հայերի նկատմամբ նրա բարյացակամ վերաբերմունքը հիմք տվեց արևմտահայ ազատագրական շարժման գործիչներին ենթադրելու, որ հայ ազատագրական շարժումը միավորվելով քրդական, ինչպես նաև տեղի այլ ժողովուրդների շարժման հետ և դրսից օգնություն ստանալով կազատագրվի օսմանյան լծից:

Այս գաղափարի շատագույլը դարձավ Մուշի ս. Կարապետ վանքի վանահայր Հովնան եպիսկոպոսը: Ինչպես հայտնի է, նրանից անկախ այդ նույն գաղափարը փայփայում էր նաև հայ ազատագրական շարժման կարկառուն գործիչներից մեկը՝ Հովսեփ էմինը: Վերջինիս ծրագիրը՝ Անգլիայի օգնությամբ ազատագրել Արևմտյան Հայաստանը, ավարտվեց ձախողմամբ: Դա միանգամայն օրինաչափ էր, որովհետև «... ոչ մի անգլիական պետական գործիչ չէր կարող շահագրգռված լինել թուրքիայի, Իրանի և Կովկասի սահմանագծի վրա անկախ հայկական պետություն ստեղծելու պլանները խրախուսելու մեջ, քանի որ դա կհանգեցներ միայն անգլիացիների մրցակիցների՝ հայ վաճառականների դիրքերի ուժեղացմանը, որոնք, մանավանդ, սերտորեն կապված էին Ռուսաստանի հետ և եռանդուն կերպով նպաստում էին դեպի Արևելք ռուսական քաղաքական և տնտեսական նվաճողականությանը, որն արդեն XVIII դարի երկրորդ կեսին սկսել էր լրջորեն անհանգստացնել անգլիական կառավարող շրջաններին» (258, էջ 54—55): Հիասթափվելով

անգլիացիներից, Հովսեփ էմինը ծրագրում է «... ոտքի հանելու հայերը, վրացիները, քուրդները և ասորիները ընդդեմ Օսմանեան կայսրության, ազատագրելու համար Հայաստանը, Վրաստանը, Քյուրտիստանը» (92, էջ 5):

Հովսեփ էմինի այս ծրագրի մասին առավել հարուստ տվյալներ կան հենց իր կենսագրության մեջ (92, էջ 5, 479): Այդ աղբյուրից տեղեկանում ենք, որ շարժումը Տարոնում սկիզբ է առել XVIII դարի 40-ական թվականներից, երբ 1747 թ. էրզրումի սերասկեր Իբրահիմ փաշան պատերազմ սկսեց Մուշի տիրակալ Ալադդին բեկի դեմ, որը շարունակվեց ընդհուպ մինչև 1780 թ.:

Հովսեփ էմինի և Հովնան եպիսկոպոսի գործունեությունից երևում է, որ նրանք քաջ ծանոթ էին ժամանակաշրջանի քաղաքական կացությանը և ապստամբության համար պահել միանգամայն նպաստավոր էին համարում: Օսմանյան կայսրությունը շարունակում էր ապրել քայքայման և նահանջի պրոցես: Այնտեղ արդեն տեղի էին ունեցել ներքին ապստամբություններ: Արթնացել էին բալկանյան ժողովուրդները: Թուրքիայի ներսում մի շարք կուսակալներ դրսևորում էին անջատողական ձգտումներ և նրանցից շատերը իրենց համար կարողացել էին ստեղծել միանգամայն անկախ վիճակ, շենթարկվելով կենտրոնական կառավարությանը: Ծնիչերիների բանակը քայքայվում և այլասերվում էր, ապրում սուր ճգնաժամ, ողջ երկրով մեկ տարածելով անիշխանություն: XVIII դարի հայադգի հեղինակ Մուրաջյան դ՝ Օստունը իր «Պատկերներ Օտտոմանյան կայսրության» աշխատությունում բազմաթիվ փաստեր է բերում այն մասին, որ երկրի մի շարք շրջաններ նույնիսկ ձևականորեն չէին մտնում էյալեթների կազմի մեջ և չէին ենթարկվում տեղական փաշաներին: Նա տվյալներ է բերում Արևմտյան Հայաստանի և Քրդստանի տարածքում բազմաթիվ քրդական անկախ իշխանապետությունների մասին, որոնք ազատ էին կենտրոնական կառավարության հսկողությունից և կառավարվում էին ժառանգական իշխանապետների կողմից (475, էջ 298—299): Թուրքական կառավարությունը ստիպված էր լռելյայն համաձայնել քրդական ժառանգական խոշոր տիրությունների ստեղծման փաստի հետ (55, էջ 177):

Հովնան եպիսկոպոսը հատկապես «Ալատինի տան մեջ տեսած էր ահն ոյժը, որ օր մը պիտի կարենար թօթափել թըր-

քական արիւթապետութիւնը, որմէ ետք հայկական ազատագրութիւնը կը դառնար տեղական խնդիր մը՝ քիւրտ ցեղապետներուն հետ կարգադրուելիք» (127, էջ 127):

Հովնան եպիսկոպոսը կարողացավ Կոստանդնուպոլսից հատուկ ֆիրման ստանալ, որով Ալադդին բեկը Մուշում ամրոց կառուցելու իրավունք ստացավ և ինքն էլ միջոցներ հատկացրեց շինարարութեան համար: Հովնանը, ինչպէս գրում էին նրան լատինացի հայ հոգևորականները. «Ըզկեանս վանիցն կեղեքէր և անխնայ տայր պիղծ բռնավորին տեղւոյն Մահատու բեկ կոչեցելուն, որով զորանայր պիղծն և բազմիցս ապստամբիւր ի թագաւորէն Օսմանցոց: Ուստի՝ և յամենայնում ամի ելանէր յարքունուստ հրաման ի վերայ փաշային ի վերայ. Կարնոյ փաշային և այլոց, գնալ զօրու ի վերայ նորա և զգլուխըն հատանել և զբերդն աւերել» (258, էջ 154):

Հովնան եպիսկոպոսը միջոցներ էր ձեռնարկում, որպեսզի Ալադդին բեկի ընտանիքի անդամներից ոմանք փաշայութեան իրավունք ստանան Դիարբեքիում և Վանում, որպեսզի այդ շրջանի բրդերը և մասնակցեն ապագա ազատագրական շարժմանը: Եզիզներին և ասորիներին ևս միացյալ ճակատի մեջ ներգրավելու նպատակով նա գործակալներ ուղարկեց նաև Վանի արևելյան շրջանները՝ Խոյ-Սալմաստի կողմերը և այլուր (127, էջ 137):

Հովնան եպիսկոպոսը կարողացավ իր շուրջը համախմբել նաև մի շարք ազգեցիկ հայերի՝ Կոստանդնուպոլսում, Զմյուռնիայում, Կեսարիայում, Թոքաթում, էրզրումում, Դիարբեքիում և Վանում (479, էջ 236):

Հատկանշական է, որ տեղյակ լինելով հայերի հետ Ալադդին բեկի կապերի մասին, նրան թուլացնելու միտումով էրզրումի և Բայազետի փաշաները 1747 թ., երբ Ալադդինը ալըստամբեց կառավարութեան դեմ, շարժումը ճնշելու ժամանակ հրամայեցին հրդեհել Մուշի գավառի հայաշատ գյուղերը (72, էջ 734):

Հայաստանն ազատագրելու իրենց գաղափարը իրագործելու ճանապարհին Հովսեփ էմինը և Հովնան եպիսկոպոսը մեծ հույսեր էին կապում Վրաստանի Հերակլ թագավորի հետ: Ընդ որում, նրանք այն կարծիքին էին, որ եթե Վրաստանը իր ձեռքը վերցնի Արևմտյան Հայաստանում հակաթուրքական շարժման ղեկավարութիւնը, ապա նրա այդ քայլը կարժանանա ոռւսա-

կան կայսրութեան քաջալերութեանը, մանավանդ որ այդ շրջանում ոռւս-թուրքական հարաբերութիւններն աննախընթաց կերպով սրվել էին և իրադարձութիւնները տանում էին դեպի այդ երկու պետութիւնների միջև անխուսափելի բախում:

Իր այդ ծրագիրն իրագործելու համար Հովսեփ էմինը մեկնեց Վրաստան և ծառայութեան անցավ Հերակլ թագավորի մոտ: Տարոնից Հովնան եպիսկոպոսը էմինի մոտ ուղարկեց իր մարդկանց և 600 ոսկեդրամ, որպեսզի էմինը համոզի Հերակլ թագավորին շարժվել դեպի Թուրքիա: Էմինին հասցեագրված իր 1763 թ. նամակում Հովնան եպիսկոպոսը գրում էր. «Թուրքերն այն շեն, ինչ որ էին հարյուր տարի առաջ: Նրանք ամեն ինչ պիտի լքեն առանց կովելու: Եվ որովհետև նրանց քաղաքները ամրացված չեն, դրանց գրավումը շատ հեշտ պիտի լինի... Իբրև կովողներ դուք կունենաք 40 000 հոգի, որոնք կմիանան ձեզ վեց օրվա ընթացքում: Ասորիներն ու եզիզի բրդերը նույնպէս պատրաստ են միանալու ձեզ» (479, էջ 235):

Հերակլին համոզելու նպատակով էմինը կարգում է Հովնան եպիսկոպոսի նամակի այն մասը, որտեղ շարադրված էր առաջիկա ռազմական գործողութիւնների ծրագիրը. «...40 հազար հայեր Բայազետում կմիանան ձեզ. այստեղից երեք օրվա ընթացքում կանցնեք էրզրում և նրա հարակից շրջանները՝ Բասեն, Սասուն, Բիթլիս, այդ վայրերում դուք կունենաք ևս 12 000 հետևակ, ընդ որում մինչ այն, քան թուրքերը կկարողանան շարժել իրենց ուժերը: Մշո հայերից 10 000 հեծելազոր ևս կմիանան ձեզ...» (479, էջ 228):

Իհարկե այս թվերը չափազանցված էին: Հովնան եպիսկոպոսը պարզապէս փորձում էր համոզել Հերակլին, որ ռազմարշավը դեպի Թուրքիա անվերապահորեն կավարտվի հաջողութեամբ: Էմինը իր հերթին Հերակլին հորդորում էր վերցնել վեց հազարանոց հեծելազոր և տասը հազարանոց հետևակ և շարժվել դեպի Բայազետ: Սակայն Հերակլ թագավորը երկար տատանումներից հետո հրաժարվեց այդ ծրագրին մասնակցութիւն ունենալուց:

Մեկնաբանելով դրա պատճառները, ակադեմիկոս Ա. Ռ. Հովհաննիսյանը գրում է, որ Հերակլը «...ընդունակ չէր հրապուրվելու էմինի քաղաքական ծրագրով: Դեռևս հզոր Օտտոմանյան կայսրութիւնից Հերակլը ինքը այն ժամանակ վախե-

նում էր և բնավ չէր մտածում նրա հետ մտնել պատերազմի մեջ հանուն հայկական հողերի ազատագրման» (258, էջ 129)։

Օսմանյան կառավարությունը, որը տեղյակ էր հայ-բուրգասորական ապստամբության այս ծրագրին, գործի ձախողումից հետո 1766 թ. բանակ ուղարկեց Մուշի Մահսուզ բեկի դեմ որպես ըմբոստի։ Թուրքական պատժիչ զորքերին հրամայվեց քանդել Ալադղին բեկի տան բոլոր ամրոցները և կտրել Մահսուզ բեկի զուխը։ Արշավանքի թիրախներից մեկն էլ սուրբ Կարապետ վանքի հպիսկոպոսն էր։ Թուրքական բանակի մի սպա մեկնեց Մուշ, որպեսզի ըստ Կոստանդնուպոլսից տրված հրամանի ձերբակալի Հովնան հպիսկոպոսին և տանի մայրաքաղաք։ Սակայն վերջինիս հաջողվեց խուսափել ձերբակալումից և փախչել Բալու (127, էջ 155)։

Ինչպես տեսնում ենք, XVIII դարի երկրորդ կեսին Օսմանյան կայսրությունում վերստին սկսված սուր քաղաքական, տնտեսական և սոցիալական ճգնաժամն իր արձագանքներն ունեցավ ոչ միայն կայսրության համեմատաբար զարգացած եվրոպական նահանգներում, այլև արևելյան շրջանների ամենախուլ անկյուններում։ Թեև այդ պետությունը չէր նպաստում իր տարածքում բնակվող ժողովուրդների տնտեսական ու մշակութային մերձեցմանը, ավելին, ամեն կերպ խոչընդոտում էր այդ պրոցեսին, արգելքներ հարուցելով ճնշված ժողովուրդների զարգացման ճանապարհին, սակայն, այնուհանդերձ, իրենց ազատագրության պայքարի ընթացքում այդ ժողովուրդները ատելի օսմանյան լծի դեմ համատեղ հանդես գալու փորձեր էին կատարում։ Մերձավոր արևելքում ստեղծված միջազգային իրադրությունը ևս որոշակիորեն նպաստում էր այդ երևույթին։ Ռուսաստանը քաջ առ քաջ շարժվում էր դեպի հարավ, իրեն միացնելով Ազովը, Ենիկալեն, Կերչն ու Կինբուրնը։ 1774 թ. Քյուլուկ-Կայնարչի դաշինքով հաղթական Ռուսական կայսրությունը Թուրքիային և Իրանին կանգնեցրեց Մերձավոր արևելքի հետ կապված հարցերի լուծման ժամանակ այսուհետև իր մասնակցությունը պարտադրելու փաստի առջև։

Արևելքում Ռուսաստանի քաղաքական դիրքի ամրապլանգումը բնականաբար մեծ հույսեր ներշնչեց Օսմանյան կայսրության ճնշված ժողովուրդներին՝ նրանց մղելով ազատագրական պայքարի։

Հայտնի է, օրինակ, որ 1768—1774 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ ծայր էին առել ինքնուրույնության ձգտող քրդերի հակակառավարական ելույթներ (459, էջ 107—109, 187, 272)։ 1777 թ. ապստամբեցին Դիարբեքիի նահանգի Միհրանի սանջակի քրդերը, որոնց միացավ նաև տեղի հայ բնակչությունը։ Կառավարությունը ապստամբների դեմ ուղարկեց երեսուն հազարանոց մի բանակ՝ Ուզուն Արդուլա փաշայի գլխավորությամբ, որը, սակայն, շրջապատվելով հայ-քրդական զինյալ ուժերի կողմից, համարյա գլխովին ջախջախվեց (64, էջ 185, 223, 245)։

XVIII դարի վերջին Արևմտյան Հայաստանի հարավային շրջաններում բռնկվեց քրդական մեկ այլ խոշոր ապստամբություն, նախկինում կաթոլիկ իտալացի մի կրոնավորի գլխավորությամբ, որը հետագայում դարձել էր աշխարհական և ընդունել շեյխ Օղլու Օսլո անունը։ Նա իր առջև նպատակ էր դրել զավթել ամբողջ Փոքր Ասիան (434, էջ 317—318; 7, էջ 430)։ 1785 թ. Հեթիարիում իրեն հռչակելով մահդի (մահմեդական մարգարե—Վ. Բ.), նա իր շուրջը համախմբեց քրդական խոշոր զանգվածների և նրանց գլուխ անցած Արևմտյան Հայաստանում զավթեց լայնածավալ տարածք։ Իրեն հորջորջելով Մանսուր (հաղթական), նա ավերեց ամբողջ Փոքր Ասիան։ Օսմանյան կառավարությանը մեծ դժվարությամբ հաջողվեց ճնշել այդ հուժկու ապստամբությունը (431, էջ 1101; 8, էջ 305—306)։

Այսպիսով, 1787—1791 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմում կրած ծանր պարտությունը, Ֆրանսիական բուժուական մեծ հեղափոխությունից հետո եվրոպական տերությունների ճնշումը և նրանց գաղութային քաղաքականության ուժեղացումը, «արևելյան հարցի» սրումը և այլ գործոններ, էլ ավելի ճգնաժամային դարձրեցին բազմազգ Օսմանյան կայսրության վիճակը։ Թուրքիան XVIII դարի 90-ական թվականներին իր պատմության նոր շրջանը թևակոխեց նաև ներքին հակասություններից ծվատված։

XIX դարի սկզբին քրդերը ցրված էին Իրանից մինչև Փոքր Ասիայի խորքերը և հարավում՝ մինչև Միջագետք, սակայն շունչին տարածքային որևէ ընդհանրություն։ Այդ հսկա տարածքում նրանք ապրում էին ցեղերով, որոնց մեծ մասը միավորված էր ցեղային միությունների՝ աշիրեթների մեջ։ Գո-

յությունն ունեին նաև բազմաթիվ քաիֆեներ, որոնք պահպանում էին իրենց գոյությունը, շմտնելով ցեղային միավորումների մեջ: Յեղը կառուցվում էր հիմնականում արյունակցական կապերի հիմքի վրա, թեև դա միշտ չէ, որ պարտադիր էր:

Ընդհուպ մինչև XIX դարի վերջը քրդերի ճնշող մեծամասնությունը քոչվորներ կամ կիսաքոչվորներ էին, որոնք գլխավորապես զբաղվում էին անասնապահությամբ, մասնավորապես ոչխարաբուծությամբ (169: 288, էջ 6): Սակայն առկա էր նաև հողագործությունը զբաղվող նստակյաց բնակչություն, որը կոչվում էր ռայա կամ ռայաթ²: Սրանք գլխավորապես զբաղվում էին երկրագործությամբ, հատիկային կուլտուրաների մշակմամբ, բանջարաբուծությամբ, ինչպես նաև արոտավայրային անասնապահությամբ:

Նստակյաց քրդերը, համարյա առանց բացառության, ենթարկվում էին քոչվոր ցեղերին, որոնք նաև քրդական հասարակության արտոնյալ մասն էին: Բացի այդ նստակյաց քուրդ բնակչությունը պարտավոր էր ծառայել ցեղերի առաջնորդներին, մտնելով նրանց զինված ջոկատների մեջ (474, էջ 430—431):

Քոչվոր քրդերի մեծամասնությունը սովորաբար մտնում էր այս կամ այն ցեղային միավորման մեջ: Մի շարք ցեղերի առաջնորդներ իրենց տիրապետության տակ միավորում էին բազմաթիվ ցեղերի: Արոտավայրերի համար ցեղերի միջև մղվող անընդհատ պայքարի, ավատական այս կամ այն տան տիրապետությունը ռազմական ճանապարհով մյուսների վրա տարածելու ձգտումը, արյան վրիժառությունը և այլ ներքին գործոններ առաջ էին բերում ցեղերի հաճախակի տրոհում ու քայքայում և ստեղծվում էին ցեղային նոր միավորումներ: Յուրաքանչյուր աշիրեթում կար ցեղային ազնվականություն (թոռուններ), որի ավագ անդամը ճանաչվում էր աշիրեթապետ և իր ցեղակից հպատակների նկատմամբ ուներ համարյա անսահման փակ իշխանություն: «Յեղի առաջնորդը հանդիսանում էր իսկական նահապետական բռնակալ... նա ըստ իր հայեցողության տնօրինում էր ցեղի ցանկացած անդամի սեփականությունն ու կյանքը» (294, էջ 193):

Ցեղապետերի ուժը և հզորությունը նրանց զինված ջոկատներն էին (ղուլամները), որոնք կազմված էին ցեղի շարքային անդամներից: Ցեղերի ռազմատենչությունը պայմանա-

վորված էր քոչվորական կենցաղի ծանր պայմաններով, տոհմացեղային կացութաձևի առանձնահատկություններով: Քրդերը միշտ զինված էին և համախմբված իրենց ցեղային առաջնորդների շուրջը (291, էջ 72): Սակայն ցեղերի շարքային անդամները ցեղապետերից կիսաճորտական կախվածության վիճակում էին և անվերապահորեն ենթարկվում էին նրանց: Սակայն հարկ է նշել, որ շարքային քրդերի համար այդ ճորտական վիճակը «նշանակալիորեն մեղմանում էր ազգակցական զգացման և ցեղային շահերի ընդհանրության գիտակցության շնորհիվ» (304, էջ 140):

Հողագործ քրդերը քրդական հասարակության ամենաընչազուրկ մասն էին կազմում (294, էջ 198): Նրանք ենթարկվում էին կրկնակի շահագործման, ինչպես իրենց աշխարհիկ և հոգևոր վերնախավի, այնպես էլ օսմանյան կառավարության կողմից: Ընդ որում, ռայաները իրենց սոցիալ-տնտեսական դիրքով ավելի մեծ կախման մեջ էին կառավարությունից, քան աշիրեթային քրդերը:

Քրդերի սոցիալ-տնտեսական և ռազմաքաղաքական կյանքում կարևորագույն դերը պատկանում էր քոչվոր քրդերին:

Ռուս զինվորական Ա. Կարցովը նշում է. «Քրդստանի ճակատագրում ռայաթները դժվար թե կարողանան խաղալ որևէ դեր. վճռական ձայնը միշտ պատկանելու է քոչվորական և կիսաքոչվորական աշիրեթների ավագանուն» (267, էջ 22—23): «Քոչվոր ցեղերի առաջնորդներն իրենց տրամադրության տակ ունեին ուժեղ ջոկատներ, որոնց վրա հենվելով իրականացվում էր նստակյաց բնակչության արտատնտեսական հարկադրանքը: Հենց նրանք էլ պաշտպանում էին վերջիններին այլ ցեղերի հարձակումներից և ավազակային ասպատակություններ էին կատարում ուրիշների տիրույթների նկատմամբ» (288, էջ 58—59):

XIX դարի սկզբին Արևմտյան Հայաստանի տարածքում ապրող քրդական ցեղերի մեծ մասը դեռևս գտնվում էր տոհմացեղային, նահապետական հարաբերությունների աստիճանում: Ընդ որում, հասարակական զարգացման այդ մակարդակի վրա էին գտնվում ոչ միայն քոչվորական ու կիսաքոչվորական ցեղերը, այլև նստակյաց բնակչության զգալի մասը: Նըշված շրջանում նկատվող երևույթներից մեկը այն էր, որ քոչվոր ցեղերի մի մասը անցնում էր նստակեցության: Ընդ որում,

անցումը բողոքական կյանքից նստակեցութեան տեղի էր ունենում միջանկյալ, կիսաբողոքական փուլն անցնելու միջոցով (294, էջ 201):

Իր տիրապետութեան հիմքերը պահպանելու համար քրդական ցեղային վերնախավը շահագրգռված էր ցեղերի միջև պահպանել տոհմացեղային հարաբերությունները, «որովհետև տոհմացեղային կապերի առկայությունը երաշխիք էր հանդիսանում նրանց ռազմական, հետևաբար նաև տնտեսական գերշխանութեան պահպանման. համար շրջակա շրջանների խաղաղ բնակչության նկատմամբ» (248, էջ 30):

Անհրաժեշտ է նշել, որ քրդերի մոտ ցեղային միութեան առկայությունը ոչ միայն այդ ժողովրդի մոտ գոյություն ունեցող սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների հետևանք էր, այլև Օսմանյան կայսրության թույլ կենտրոնացվածության: Դա նկատի ունի Ա. Մ. Կոլլուբակինը նշելով, որ «քրդերի ցեղային կառուցվածքի գլխավոր հենարանը հանդիսանում է հենց իր՝ կառավարության թուլությունը» (269, էջ 75—76):

Չափազանց լայն էին քրդական ցեղային վերնախավի առանձնաշնորհումների ու իրավասությունների շրջանակները: «Թեև քրդերը Թուրքիայի և Պարսկաստանի հպատակ են համարվում,— գրում է Ն. Առաքելյանը,— բայց ժողովրդի կառավարությունը ազնվական դասի ձեռքում է: Յուրաքանչյուր ցեղապետ իր ցեղի տերն է և ինքնիշխան կառավարիչը, դատավորը: Ցեղապետերն իրանք ուղղակի վճարում են տերությանը մի որոշ հարկ, այնուհետև ժողովրդի ներքին գործերի կարգադրությունը, դատավորությունը իրան, աղային է վերաբերում. յուրաքանչյուր աղա (աղայությունը ժառանգական է) կամ ցեղապետ հավաքում էր իր գավառի հարկերը, տուրքերը, որոշում է նրանց քանակությունը, շափը, և հետո ինքը վճարում է տերությանը որոշ հարկ մի մասը փողով, մի մասը բերքով» (17, էջ 150):

Իրավազան էր նաև քրդերի կրոնական դավանանքը: Նրանց հիմնական զանգվածը դավանում էր ուղղափառ իսլամ՝ սուննիականություն: Սակայն նրանցից շատերը հետևելով սուննիզմի շաֆիական աղանդին, դավանաբանական առումով որոշակի տարածայնություններ ունեին սուննիզմի խանիֆիթական աղանդին պատկանող թուրքերի հետ: Կրոնական այդ տարածայնությունները որպես կանոն ընդունում էին քաղաքական

երանգ, տեղիք տալով քրդական զանգվածների և թուրքական պետականության միջև լուրջ բարդություններ: «Հանրահայտ փաստ է,— գրում է Վ. Ֆ. Մինորսկին,— որ հենց այդպիսի մանրուքները կարող են առաջ բերել անհաշտ պատակտոմաներ» (290, էջ 21):

Բնակվելով դավանակից մահմեդական թուրքերի զանգվածի մեջ, սուննի քրդերը անխուսափելիորեն տոգորվելու էին մահմեդական ֆանատիկոսության զգացումներով, որովհետև «...ասիական Թուրքիան, շնայած իր բնակչության փոքրամիութեանը, այնուամենայնիվ կազմում է թուրքական ազգին պատկանող ֆանատիկոս-մահմեդականների շափազանց համախմբված մի զանգված...» (147, էջ 5):

Չպետք է մոռանալ, որ Օսմանյան կայսրությունում ոչ թե ազգը, այլ կրոնն էր քաղաքականության հիմնական գործոնը: Քրդերի մեջ որոշ տոկոս էին կազմում նաև մահմեդական կրոնի շիա աղանդի հետևորդները, որոնք գլխավորապես բնակվում էին իրանական Քրդաստանում: Ի դեպ, շիա և սուննի քրդերի միջև ևս առկա էին լուրջ տարածայնություններ, որոնք չէին սահմանափակվում լոկ կրոնազավանաբանական տարածայնություններով, այլ հաճախ դառնում էին անհաշտ թշնամանքի պատճառ:

Կային նաև եզիդականություն դավանող քրդեր, որոնց անվանում էին նաև շեմսիե³: Եզիդականության ծագման արմատները առ այսօր գիտության համար որոշակի չեն: Այդ առթիվ գոյություն ունեն տարբեր, հաճախ ծայրահեղ կարծիքներ: Գիտնականները մերթ այն կապում են հուդայականության, մերթ հին իրանական հավատալիքների, մերթ զրադաշտականության հետ, ոմանք եզիդներին վերագրում են արաբական ծագում, ոմանք պարսկական և այլն: XIX դարի հայ որոշ հեղինակներ եզիդներին համարում էին հայկական եկեղեցուց արոհված հերետիկոսներ: Այս խսկ տեսակետից առավել առեղծվածային է եզիդների դավանանքը, որը պարզորված է խորհրդավորության մշուշով: Գիտությունն այդ մասին իր տրամադրության տակ դեռևս սպառել էր սլայներ լուսնի Դապայմանավորված է նրանով, որ եզիդները հարատևորեն կողմնակի աչքից թաքցրել են իրենց դավանանքի ծեսերն ու խորհուրդները:

Գիտութեան մեջ հայտնվել են նաև կարծիքներ այն մասին, որ եզիդները առնչութիւն չունեն քրդերի հետ, որ նրանք կազմում են միանգամայն առանձին ժողովուրդ: Եզիդական համայնքը հիմնված էր կաստայական-աստվածաբանական սկզբունքի վրա և նրան բնորոշ էր ինքնամփոփութիւնն ու մեկուսացվածութիւնը, ինչպես նաև կաստայական կենսաձևը:

Եզիդական համայնքը խիստ սակավաթիվ էր, սակայն նույնպէս ցրված էր մեծ տարածութեան վրա: Եզիդի քրդերը բնակվում էին գլխավորապէս Միջագետքի դաշտերից հյուսիս Սինջարի լեռներում, Մոսուլում, Հաքլարիում, բայց հանդիպում էին նաև այլ վայրերում, մասնավորապէս Վանի և էրզրումի բարձրավանդակների վրա, Իրանում, իսկ ավելի ուշ հայտնվեցին նաև Անդրկովկասում (126, էջ 38—39; 227): Եզիդների դավանանքին հետևող քրդերի նկատմամբ մահմեդական քրդերը վերաբերվում էին անհաշտ թշնամանքով: «Քուրդ մահմեդականների ատելութիւնը եզիդների նկատմամբ, — գրում էր Ա. Մ. Կոլյուբակինը, — արդարև ապշեցուցիչ է: Քրիստոնյաների նկատմամբ հանդուրժողաբար վերաբերվող հայդերանլի, չելալի, զիլանլի, հասանանլի, միլանլի, թողուրի և այլ ցեղերը խորապէս ատում և արհամարհում են եզիդներին, նրանց համարելով իրենց ոխերիմ թշնամիները և միշտ պատրաստ լինելով հասցնել նրանց որևէ վնաս» (269, էջ 84): Մահմեդական քրդերի մի կողմից, և եզիդի քրդերի միջև մյուս կողմից, գոյութիւն ունեցող ատելութիւնն էր գլխավոր պատճառներից մեկը, որ վերջիններս ունեին առանձնահատուկ հարաբերութիւններ հայերի հետ, հաճախ նրանց հետ համատեղ հանդես գալով մահմեդական քրդերի հարստահարութիւնների ու բռնութիւնների դեմ:

Առհասարակ պետք է նշել, որ հայ-քրդական հարաբերութիւններում կրոնի դերը մեծ է եղել: Մահմեդական կրոնը, որի մեջ դարերի ընթացքում ամփոփվել է մահմեդական աշխարհի համարչա ամբողջ մտավոր-բարոյական կյանքը, որը մահմեդականներին խստորեն բաժանում է ամբողջ երկրագնդի այլակրոն տարբերից և քառնում է պայքարել անհավատ գլուխների դեմ մինչև նրանց լրիվ ոչնչացումը կամ հնազանդեցումը, շէր կարող չունենալ իր խոշոր ներգործութիւնը մանավանդ մի ժողովրդի վրա, որն ապրում էր դեռ հովվական կյանքով, նահապետական-ցեղային զարգացման մակարդակի վրա:

Քաջմը «անհավատներին դնում է օրենքից դուրս և ստեղծում է անընդմեջ թշնամութեան վիճակ մահմեդականների ու անհավատների միջև» (148, էջ 167): Իսլամի կողմից հավատացյալների և անհավատների միջև խստիվ սահմանազատման անցկացումը ֆրանսիացի պատմաբան Պոլ ժանտիզոնի արտահայտութեամբ վերջին հաշվով ունենում էր այն հետևանքը, որ «անհավատները» երբեք չէին կարող դառնալ քաղաքացիներ բառի լրիվ իմաստով: Նրանք մնում էին որպէս ստրուկներ (421, էջ 203): Անդրադառնալով մահմեդականների իրավական դրութեանը Կ. Մարքսը նշում է. «Ինչպիսի սոցիալական վիճակ էլ նա ունենար, պատկանում էր արտոնյալ կրոնին ու ազգութեանը, միայն նա՛ իրավունք ուներ զենք կրելու, և ամենաբարձր դիրք ունեցող բրիտանյան պարտավոր էր հանդիպել իս ճանապարհը զիջել հասարակութեան ցածր խավին պատկանող մահմեդականին» (147, էջ 6):

Ե՛վ օսմանյան կառավարութեան, և՛ քրդական ցեղային վերնախավի կողմից իսլամը օգտագործվում էր հայ ազգաբնակչութեան նկատմամբ իրենց տիրապետութիւնը պահպանելու և ամրապնդելու համար:

XIX դարի սկզբին քրդական ցեղերի տնտեսութիւնը հիմնականում բնամթերային էր: Ծիշտ է, որոշ շրջաններում նրանց արտադրանքը սկսել էր արդեն ձեռք բերել նաև ապրանքային բնույթ (գորգագործութիւն, բրդյա գործվածքների արտադրութիւն, տեղական հումքի վաճառք և այլն) (300), սակայն, այնուամենայնիվ, գերակշռողը բնամթերային քոչվորական տնտեսութիւնն էր: Իսկ այդ պայմաններում քրդական ցեղերը ի վիճակի չէին առանց եկամուտների հավելյալ աղբյուրների ապահովել իրենց սննդամթերքով և գոյութեան համար անհրաժեշտ այլ միջոցներով:

Քրդական ավատական վերնախավը՝ աղաները, բեկերը և այլն կազմում էին քրդական հասարակութեան պորտաբույծ-պարագիտային մասը. աշխատանքը խորթ էր նրանց համար: Նրանք բնավ չէին զբաղվում հանրօգուտ որևէ գործով. ո՛չ հողագործութեամբ, ո՛չ առևտրով և ո՛չ էլ արհեստներով (327, էջ 13):

Այսպիսով, քրդական վերնախավի հարստացման աղբյուրը նրա ձեռքում կենտրոնացված հողերն ու անասուններն էին, հպատակ ցեղերի շահագործումը, պատերազմները, ավարառու-

թյունը, նստակյաց հողագործ բնակչութեան շահագործումն ու կողոպուտը: «Այդ երևույթը, — գրում է Մ. Ս. Լազարևը, — բնորոշ է Ասիայի մյուս ժողովուրդների համար ևս (և ոչ միայն Ասիայի), որոնք փանվում էին հասարակական զարգացման այն նույն աստիճանի վրա, ինչ քրդերը (օրինակ արար-բեդվիները, աֆղանները, թուրքմենները): Սակայն քանի որ քրդերն ապրում էին նստակյաց բնակչության հետ խառն, նրանց մոտ (ի հակադրութեան, ասենք, Արաբիայի բեդվիներին) ավելի մեծ տարածում գտան ոչ թե միջնդային բախումները, այլ խաղաղ գյուղացիների կողոպուտը» (273, էջ 37—38): Իսկ նստակյաց խաղաղ բնակչության մեծ մասն այն ժամանակ «բաղկացած էր հայկական և նեստորական դավանանք ունեցող քրիստոնյաներից, որոնք ըստ անգլիական հյուպատոս Քեյլորի վկայութեան, որն այդ վայրերն էր այցելել 1860 թ., հանդիսանում էին երկրի միակ աշխատող և արտագրող ուժը» (294, էջ 221):

Բացի ավարից ու կողոպուտից, քրդական ցեղային ավագանու հայ հողագործ բնակչության շահագործման ձևերից մեկը հարկազանձումներն էին: Որպես կանոն Արևմտյան Հայաստանում հողային հարկի (աշար) գանձման իրավունքը հիմնականում պատկանում էր քրդական ավատատերերին: Բացի պետական հարկերից, քուրդ հարկահավաքները բռնի կերպով հայերից գանձում էին նաև այլ կամայական հարկեր: Քուրդ ավատատերը գյուղացուն հատկացնում էր նաև դրամ կամ ցորեն, հետագայում նրանից բազմապատիկ հետ գանձելու պայմանով: Այդ համակարգը կոչվում էր սելեմ կամ սելեֆ, որը քրդական բեյերին հսկայական եկամուտներ էր բերում: Գրամը հատկացնող ավատատերը կոչվում էր սելեֆդար: Հայ, քուրդ կամ ասորի ռայան ավատատիրոջից ստանալով դրամ, սերմ, քարշող անասուններ և այլն սկզբում դառնում էր մաքաբա, որը կիսաճորտական վիճակ էր, իսկ երբ կորցնում էր իր հողակտորը, պարզապես դառնում էր ճորտ, պահպանելով սակայն անձնական ազատությունը: Սակայն մարաբայությունը տարբեր վայրերում, նայած տեղական պայմաններին, ավանդույթներին և այլն տարբեր էր: Ավելին, մարաբայության պայմանները ըստ ժամանակի, տեղի և ավատատիրոջ հեղհեղուկ տրամագրության կարող էր ռայայի համար կտրուկ փոփոխության ենթարկվել: Կային մարաբաներ, որոնք մշակում էին

բեկի հողը, դառնալով նրա «մարդը», ճորտը: Իսկ կային նաև մարաբաներ, որոնք ունեին իրենց երկրագործական գործիչները, քարշող անասունները և այլն, և վարելով ու ցանելով բեկի հողերը աշար (տասանորդ) էին վճարում պետութեանը, իսկ բեկին նրա հասանելի հարկը՝ նոգաանը: Այս տիպի մարաբան ևս պարտավոր էր իր ընտանիքով հանդերձ բեկի կամ աղայի համար կատարել տնային կամ դաշտային աշխատանքներ, առանց որևէ վարձատրության (97, էջ 302):

Այսպիսով, ըստ էության, մարաբաները ոչ պաշտոնական ճորտեր էին, առանց որևէ իրավունքի և զուրկ պետության հովանավորությունից:

Անառարկելի է, որ Արևմտյան Հայաստանում առկա էին ճորտատիրական կարգերը, ընդ որում միջնդարին բնորոշ ամենածանր ձևով: Արտառոցն այն էր սակայն, որ թուրքական իշխանություններն աշխատում էին անփոփոխ վիճակում թողնել քուրդ ավատատերերի և հայ գյուղացիության միջև եղած հարաբերությունները, որովհետև քրդական ավատատերերի գյուղացիությունից կողոպտած դրամի մի մասը զարտուղի ճանապարհով մտնում էր նրանց գրպանը:

Աշիրեթապետի համար, որը հսկայական հողատարածություններ ուներ, սակայն չգիտեր և չէր էլ ցանկանում զբաղվել երկրագործությամբ, հայ հողագործը հարստության անսպառ աղբյուր էր. «Քիւրտը որս էր անում կամ կոխ, իսկ հայը նրա համար հաց էր վաստակում, տան ծառայութիւն էր անում ձրիաբար, աղայի տան ամէն պէտքերը հոգում անվարձ, աղայի համար գնում էր վան կամ Կարանի (պարսկական սահմանագուխ: — Վ. Բ.) զնումներ անելու, նրա համար սուրհանդակություն էր անում, տօն օրերին աղային նուէրներ էր տանում և այլն և այլն» (47, էջ 26):

Արևմտյան Հայաստանում կառավարական տուրքերը սովորաբար գանձվում էին հայ գյուղացիներից, մինչդեռ գոյանը (ստացագիր) տրվում էր տվյալ շրջանի բեկի կամ աղայի անունով (48, էջ 374): Գերմանացի ճանապարհորդ Մյուլլեր Սիմոնիսի վկայությամբ, Բոհթանում քրդական աղաները հայ գյուղացիներից բնամթերային հարկերն աճապի շափերով էին գանձում, որ նրանք ստիպված էին լինում միայն փախուստով փրկվել (449, էջ 237): Կոռավճարից (օլամ կամ անգարխա) և բնամթերային հարկից բացի հայերը պարտավոր էին քրդական

ավատատերերին և կառավարութեանը մուծել նաև դրամական հարկ:

Վերջին հաշվով մարաբայութեան սիստեմը հանգեցնում էր գյուղացիութեան հողազրկմանը: Բացի այդ, թուրքական օրենսդրութեան մեջ գոյութիւն ունեւր մի հողաված, ըստ որի, եթէ մեկը տասը տարուց ավելի տիրեր որեւէ կալվածքի, այն դառնում էր նրա սեփականութիւնը: Այդ օրենքի համաձայն քրդական քոչվորական ցեղերի ավագանին աստիճանաբար ձեռք էր բերում հայ բնակչութեանը պատկանող հողերը, արոտատեղերը և այլն:

Քրդական ավատատերերից հայ գյուղացիութեան ճորտաշին կախվածութիւնը կոչվում էր «քյաֆիրութիւն»՝ կամ «խաֆիրութիւն», որը Ռ. Բեկգուլյանցը բնորոշում է որպէս «կամայականութիւն ու բռնութիւն», քրդական բեկերի կողմից իրագործվող անարդարացի հարկազանձում (225, էջ 74): «Հայերի և քրդական շեյխերի միջև ստեղծված հողային հարաբերութիւնները, — շարունակում է Ռ. Բեկգուլյանցը, — հիշեցնում են միջնադարյան ավատական կոմսերի ու բարոնների հարաբերութիւնները իրենց հողերի վրա ապրող գյուղացիների նկատմամբ»: Այնուհետև նա նշում է, որ Արևմտյան Հայաստանում քրդական բեկերը պինդ կառչել են խաֆիրութեան իրավունքից և ոչ մի կերպ չեն ցանկանում զրկվել նրանից (225, էջ 75—76):

Բացի վերը նշված տնտեսական շահագործման ձևերից, գոյութիւն ունեին նաև նստակյաց հողագործ բնակչութեանը շահագործելու բազմապիսի այլ ձևեր: Դրանցից էր, օրինակ, այսպէս կոչված ղշաղայնութիւնը, որը, ինչպէս և նախնական խաֆիրութիւնը, ավատական հարաբերութիւնների պարզունակ ձև էր (83, էջ 73): Խ. Արովյանը ղշաղայնութիւնը բնութագրում է հետևյալ կերպ. «Խոտառատ լեռներից և հովիտներից իջնելուց հետո, նրանք (քրդական ցեղերը:— Վ. Բ.) իրենց անհամար ոչխարների և եղջերավոր անասունների հոտերը ձմռան խիստ և երկարատև ամիսներին պատսպարում էին հայերի մոտ, առանց որեւէ վարձատրութեան: Դրա համար էլ սրանք ստիպված էին տարվա պատշաճ եղանակին անշափ կեր ու ձմեռվա պաշար պատրաստ պահելու, որպէսզի ազատ մնային նրանց զարհուրելի վրեժխնդրութեանից: Ո՛չ մի օրենք, ո՛չ մի իշխանութիւն չէր կարող պաշտպանել սրանց այդ ճնշու-

մից: Ամենաթեթև դիմադրութիւնը հատուցվում էր ամենավայրագ գաժանութեամբ» (2, էջ 248):

«Ամբողջ ամիսներ ապրելով հայկական գյուղերում, — գրում է Ա. Մ. Կոլլուբակինը, — և նրանց վրա դնելով բազմապիսի հարկեր ու տուրքեր, նրանք (քրդերը:— Վ. Բ.) պատրաստ էին ամեն մի հարմար դեպքում կողոպտել գյուղացիներին, քշել տանել անասունների հոտը, այրել խոտը, անասուններին արածեցնելով փշացնել դաշտերը և այլն» (269, էջ 133):

Ղշաղայնութեանից բացի գոյութիւն ունեին արտատնտեսական հարկադրանքի այլ ձևեր ևս: Հայ մարաբաները պարտավոր էին ձրի աշխատել բեկերի համար, զանազան ծառայութիւններ մատուցել, նրանց ապրանքները և վրանները ձրի տեղափոխել, որսորդութեան գնալու ժամանակ նրանց տրամադրել ձիեր և տղամարդիկ: Այս կամ այն բեկի աղալըխի սահմանների մեջ մտնող գյուղերից հարսնացու վերցնողը պարտավոր էր բեկին վճարել բաճ (փրկագին):

Որպէս խաֆիրութեան տուրք աշիրեթապետները հայերից նույնիսկ հագուստի կտոր էին պահանջում, ավելին, ստիպում էին վճարել նաև կարելու վարձը (406, էջ 193): Ոչ մի ռայաթ, առավել ևս հայ, իրավունք չունեիր բեկին կամ աղային ներկայանալ առանց նվերի: «Գերի տեր խաֆիրներ՝ երբ մանչ ծնանելու լինին, հանձնյուր ճորտի տունեն ոչխարով և գառամբ աչք լուսի պիտի երթան, աղայի զգեստացու պիտի տանին, այնինչ հայոց մերկանդամ կանայք ձեռքով իրենց կուրծքը ծածկելու աղքատ վիճակի մեջ կգտնվին: Երբ պատանեկութեան հասնի, զենք պիտի պատրաստեն անոր: Կին առելու ատենը՝ ղալան (պաշլըխ) պիտի տան հարսնացուի ծնողաց և հարսանյաց պիտույքը պիտի պատրաստեն: Եթէ մեռանիլ պատահի՝ ոչխար, յուղ, պանիր և այլն տանելով կը մխիթարին զխաֆիրները: Բայց ընդհանուր ազգութեան նախատինք այն կետն է, որ նախապետազն հայոց պարկեշտութեան առագաստի հարսներ և սրբութեան քողի ներքև սնած աղջիկներ՝ այսօր հուսնի եղած խաֆիրներու տան մեջ իբրև հարձ օրերով ձավարը, կորկոտը շինելու, լաթը լվանալու և կարկատելու սպասարկութեան կընեն՝ լոխն արտասուր: Եվ անոնց կըլկըլի արտերը քախնելու շաբաթներով կաշխատին մերկ անձամբ և բոկ ոտամբ, արևակեզ և փշահար եղած՝ «գիրենց կանաչ արևը կողբան, գիրենց եավար աստղը կանիծանին»: Քրիստոս պատարագող քահա-

Մայի սրբագործ ձեռքը մատուցված պատարագուցի լուսանե-
րին՝ խաֆիրներու բաժին պիտի հանվի: Մանավանդ քահանա
չգտնված գյուղերը պատարագի երթացող քահանայն՝ յուր ըն-
դունած նվերներեն իբրև սոսկ արտոնություն պատարագի բա-
ժին պիտի տա անոնց:

Հայերու ոմանց կիները՝ եթե ամուսն լինին կամ մանչ զա-
վակ շծնանին, խաֆիրները բռնի երկրորդ կին մը առնել կու-
տան, որպեսզի զավակ յարուցանելով տարեկան տուրքը տալու
յաջորդեն» (108, 1872, № 1239):

Գոյություն ուներ նաև սուրեան կամ հաշտության գին
հարկատեսակը, որը քուրդ բեկերի կողմից գանձվում էր հայե-
րի հետ հաշտ պարելու համար (114, 1889 թ., № 4—5, էջ 442):
Քուրդ ավատատերերի կողմից լայնորեն կիրառվող կամայա-
կան հարկերից մեկն էլ այսպես կոչված գյավուրի հաբկն էր,
որը նույնիսկ ստիպված էին վճարել հայ հոգևորականները
(499, էջ 112): Այս հարկատեսակի իրականացման արդարաց-
նող հիմքն այն էր, որ հայերը «անհավատ», «գյավուր» են:

Հայ գյուղացիութանը կողոպտելու ձևերից մեկն էր նաև
նրանց ուրիշ բեկերից «պաշտպանելու» համար հարկ հավա-
քելը: Առհասարակ նստակյաց բնակչությունը և առաջին հեր-
թին, իհարկե, հայերը քոչվորների ավերիչ հարձակումներից
իրենց ապահովելու համար աշիրեթապետերին վճարում էին
հատուկ հարկ: Ընդ որում, աղաներն իրենց մարաբա հայերին,
որոնց անվանում էին ֆըլա⁵, պաշտպանում էին այլ ցեղերի
հարձակումներից ու թալանից իբրև իրենց գույքը, ստացված-
քը: «Եւ երբ քիւրտ աղա մը յարձակէր ուրիշ քիւրտի մը հայուն
վրայ, այդ միւս քիւրտն ալ՝ իբր փոխ վրէժ, կը յարձակէր դի-
մացինին հայուն վրայ, այնպէս որ՝ երկու կողմեն տուժողը
միշտ հայը կըլար» (29, էջ 9): Աշիրեթական արյունախանձ
ցեղերի միջև կռիվների ժամանակ հայերը պարտավոր էին
կռվողներին անգամ սնունդ մատակարարել, հակառակ դեպ-
քում նրանք չէին կարող խուսափել կողմերի վրիժառությունից
(97, էջ 9):

Այսպիսով, իրավունք չունենալով ինքնապաշտպանության
համար զենք կրել, հայ գյուղացիությունը կամա թե ակամա
պետք է ընկներ այս կամ այն քրդական առաջնորդի «հովանա-
վորության» տակ, նրան վճարել «բարեկամության հարկ»,
իսկ դրամ չունենալու դեպքում՝ հանձնել նույնիսկ իր հոգա-

կտորը, այդ ճանապարհով փորձելով ձեռք բերել անձնական
ապահովություն: Բացի այդ, յուրաքանչյուր հայ ընտանիք
պարտավոր էր իրեն պաշտպան ընտրել որևէ մզկիթ կամ թեք-
քե, նրան վճարելով յուրաքանչյուր բերքի տասանորդը (47,
էջ 25—26):

Ավելորդ չէ նշել, որ Օսմանյան կայսրությունում բնակվող
քուրդ քրիստոնյա ժողովուրդներից միայն հայերի վրա էր դրե-
ված քոչվոր քրդերին ձրի ձմեռային ապաստան տալու պար-
տավորությունը (486, էջ 108):

Հաճախ քուրդ աղաները իբրև իրենց ինչքը, ստացվածքը
իրար էին վաճառում կամ նվիրում իրենց մարաբա ճորտ հայե-
րին: «Պէկերը՝ ստացուածքին տէրը ըլլալով, ինքզինքնին տէրը
կը նկատէին նաև իրենց «մարապա»-ներու կեանքին: Ուզած
ատենին կրնային ծախել, փոխանակել կամ սպանել: Բացար-
ձակ ազատութիւն ունեին ընելու այն, ինչ որ կը կամենային»
(48, էջ 370):

Աշիրեթական քրդերի մոտ օրենք դարձած սովորույթ էր
նաև հայ աղջիկների առևանգումը: Որոշ վայրերում քրդական
ավատատերերը սահմանել էին նույնիսկ առաջին գիշերվա
իրավունք (96): Շարիաթի օրենքների համաձայն ամեն մի
բարձրաստիճան պաշտոնյա կամ մահմեդական ճանապարհորդ
իրավունք ուներ ապաստանել քրիստոնյաների բնակարաննե-
րում, որոնք պարտավոր էին երեք օր պահել «հյուրին», կե-
րակրել նրան ու նրա ուղեկիցներին, խնամել նրանց ձիերին և
այլն: Արևմտյան Հայաստանում թուրք և քուրդ կալվածատե-
րերը, ցեղապետերը, շեյխերը, բեկերը, զինվորական ու ոստի-
կանական աստիճանավորները չէին խորշում օգտվել այս օրեն-
քից: Նրանք գյուղերում թույլ էին տալիս կամայականություն-
ներ, բռնաբարում էին կանանց, իրենց հետ տանում աղջիկնե-
րին, բռնությամբ քշում անասուններին, գողանում կամ վերց-
նում էին թանկարժեք իրեր և այլն (55, էջ 60):

Ցեղապետերը իրենց զուամների հրոսակախմբերով աս-
պատակելով հայկական գյուղերը, հարյուրավոր տղաների ու
աղջիկների գերում էին և վաճառում էրգրումի և մյուս քաղաք-
ների շուկաներում (97, էջ 258): Դա իսկական ստրկավաճա-
ռություն էր: Առհասարակ հայտնի է, որ Օսմանյան կայսրու-
թյունում XIX դարում առկա էր ստրկավաճառությունը, բազ-
մաթիվ վայրերում կային ստրկավաճառանոցներ կամ եսիր

բազարներ: Խորհրդային քրդագետ Մ. Ս. Լազարևը նշում է, որ Արևմտյան Հայաստանում տիրապետող ֆեոդալաճորտատիրական կացութեան պայմաններում կային նաև ոչ մեծ քանակութեամբ ստրուկներ (273, էջ 41): Այդ հանգամանքը հատուկ շեշտում է նաև Ա. Ս. Համբարյանը. «XX դարի սկզբին,— գրում է նա,— Քուրքիայում և Արևմտյան Հայաստանում դեռ գոյատևում էր քաղաքակիրթ աշխարհին ամոթաբեր ստրկությունը: Եհնազործելով գլխավորապես տնային աշխատանքներում, տիրապետող վերնախավը շարունակում էր վաճառել ստրուկներին, դարձնելով դա հարստության աղբյուր: 1909 թ. երիտթուրքերը հատուկ օրենք հրապարակեցին ստրկության վերացման մասին, բայց այն չկիրառվեց կյանքում» (84, էջ 83—84):

Ռուս արևելագետ Վ. Նիկիտինը դիտել է. «Քրիստոնյաներին քրդական առաջնորդները անվանում էին զիւ խուրի, այսինքն դեղինով (ոսկով) գնված: Այդ արտահայտությունը շահագանց ճշգրիտ է, քանի որ նրանք գնվում և վաճառվում էին իբրև անասուններ» (294, էջ 221):

Հատկանշական է, որ կեղեքող քրդական վերնախավի համար շատ անգամ ազգությունը ոչ մի նշանակություն չունեի: «Քուրդ աղան խղճի նույն հանգստությամբ կեղեքում, տանջում է հայի հետ միաժամանակ նաև իրեն ցեղակից ու հավատակից քրդին»,— գրել է հայ իրականության մեջ քրդական հարցի լավագույն գիտակներից մեկը՝ Ա. Գոն (3, էջ 278): Պատահական չէ, որ քուրդ մարաբաների մասին ասում էին՝ «հայից հայը քուրդ մարաբան է», նշելով, թե ինչ աստիճանի շահագործման, զրկանքների ու արհամարհանքի էր ենթարկվում նա: Պատահական չէր նաև այն, որ հայ և քուրդ հողագործները (ոռայաները) ապրում էին հաշտ ու խաղաղ հարևանությամբ և նրանց միջև թշնամանք չկար (405, էջ 245):

Քրդական աղաների ու բեկերի կողմից հարստահարվում էին գլխավորապես նստակյաց ոռայա քրդերը: Սակայն շարքային աշխրեթային քրդերը ևս զերծ չէին մնում դրանից: Քուրքական աստիճանավոր Խուրշիդ էֆենդին այդ առթիվ գրում է. «...Բեյերը թախիբեններից իրենց օգտին հավաքում են զանազան գումարներ, ինչպես օրինակ տույժեր տարբեր արարքների համար և ընդհանրապես զանազան պատրվակներով իրենց ժողովրդից կորզում են հարկեր: Իրենց բեյերի նկատմամբ

որևէ թախիբեի անհնազանդության կամ խռովության դեպքում նա նրա դեմ է շարժվում ուրիշ թախիբեի հետ և եթե հաղթում է խռովարարներին, ապա նրանց ունեցվածքը կողոպուտի է տալիս ու հափշտակում, և դրա համար ոչ ոքի կողմից չի ենթարկվում ոչ պատասխանատվության և ոչ պատժի» (332, էջ 219):

Հայերի կողմից դպրոց կամ եկեղեցի հիմնելը քրդական վերնախավն ու թուրքական կառավարությունը դիտում էին որպես ըմբոստ քայլ (մուստաշնալ): Թեև առանձին վայրերում կային աղաներ, որոնք աշխատում էին հայ եկեղեցին ևս օգտագործել իրենց շահերի համար: Նրանք «կուզեն, որ իրենց գիւղին մէջ եկեղէցի և քահանայ գտնուի, որպէսզի սէր, միութիւն և հնազանդութիւն քարոզէ իշխանավորներու հանդէպ» (48, էջ 361):

Այսպիսով, քրդական ավատատերերի հայ ժողովրդի վրա դրված ծանր լուծը կասեցնում էր ինչպես նրա տնտեսական, այնպես էլ մշակութային զարգացումը:

Այդ միտքը ակադեմիկոս Վ. Բարտուղի մոտ ստացել է հետևյալ ձևակերպումը. «Քրդերը, շնայած իրենց անառակելի բնատուր ընդունակություններին, մնացին որպես ելուզակային ժողովուրդ, հաճախ հանդես գալով մշակութի թշնամու դերում, հատկապես Հայաստանում» (224, էջ 240): Սա, անշուշտ, մի փաստ էր, որի մեղքը գլխավորապես ընկնում էր օսմանյան պետության և քրդական ֆեոդալիզմի ուսերին: «Քրդական ֆեոդալիզմը,— գրում է Վ. Նիկիտինը,— քայքայում էր երկրի բարեկեցությունը, քանի որ այն պահպանում էր տնտեսության բնամթերային ձևերը, որոնք նպաստում էին արտատնտեսական հարկադրանքի սխտեմին. նա խանգարում էր ներքին շուկայի զարգացմանը, որը անհրաժեշտություն էր դարձել անասնապահությունը հողագործությունից անջատելու կապակցությամբ. նա քայքայում էր քոչվորների տնտեսությունը, նրան զրկելով աշխատող ձեռքերից, որոնք ներգրավվում էին բանակի մեջ. նա քայքայում էր նաև նստակյաց բնակչության տնտեսական կյանքը, որը քարշ էր տալիս խղճուկ գոյություն, մշտական սարսափի մեջ գտնվելով ավատատերերի ավազակային ասպատակությունների նկատմամբ. միաժամանակ նա արգելակում էր նաև քոչվորների անցումը նստակեցության,

քանի որ միշտ զգում էր նրանց կարիքը որպես զինված ուժի» (294, էջ 226—227):

Արևմտյան Հայաստանում քրդական ավատատիրության տիրապետության հիմքը այնուամենայնիվ նստակյաց բնակչությանն էր և առաջին հերթին այդ բնակչության մեծամասնությունը կազմող հայերը, որոնց վրա հատուկ ուժգնություն էր ծանրացած ավատատեր-ցեղապետների լուծը:

Ա. Մ. Կոլլուբակինը նշել է. «Կիսանստակյաց քուրդը... ինքը շահագրգռված է իր երկրամասի արտադրողականության և հողագործի բարեկեցության հարցում, մինչդեռ քոչվորը հանդիսանում է իսկական վայրենի և միանգամայն անտարբեր տեղական շահերի նկատմամբ. նրա ողջ շահագրգռությունը կենտրոնանում է լեռնային արոտավայրերի վրա և նրան բնավ հետաքրքիր չէ, թե երկրամասում կա՞ արգոք հողագործ բնակչություն, ի՞նչ է նա արտադրում, ի՞նչ քանակությամբ և այլն: Կարիք զգալով երկրագործական արտադրության ապրանքների, նա գիտի, որ եթե ոչ մեկ վայրում, ապա մյուսում, նա կգտնի իր սահմանափակ պահանջները բավարարող ամեն անհրաժեշտ բան» (269, էջ 132):

Դրան պետք է ավելացնել նաև, որ կիսաթափառական-խաշնարած կենցաղին հատուկ տնտեսական կյանքի ցածր մակարդակը (էքստենսիվ անասնապահություն) և սահմանափակ արտադրությունը քրդական աշխրեթներին իրենց գոյությունը պահպանելու հնարավորություն չէր ապահովում: Իրենց համար կենսական նշանակություն ունեցող մթերքների զգալի մասը և կենցաղային ապրանքները նրանք ստիպված էին ձեռք բերել աշխրեթային կազմակերպությունից դուրս, ուրիշ ժողովուրդներից և դիսավորապես հայերից, որոնց ձեռքում էր կենտրոնացված Արևմտյան Հայաստանի երկրագործական և արհեստագործական արտադրության հիմնական մասը:

Քրդական աշխրեթները իրենց անհրաժեշտ հացի մոտ 60% -ը ձեռք էին բերում հայերից: Եվ դա այն դեպքում, երբ իրենց տրամադրության տակ ունեին հսկայական հողատարածություններ (269, էջ 93—94):

Այդ երևույթը առավել ցայտուն դրսևորվում էր հատկապես առևտրի և արդյունաբերության բնագավառում: Թուրք պատմաբան Սադի Քոշաշը նշում է, որ ողջ Օսմանյան կայս-

թությունում հայերը արհեստների բազմաթիվ բնագավառներում համարյա մրցակիցներ չունեին (439, էջ 68):

Այս բոլորից հետևում է, որ քրդական ցեղերը չէին կարող շահագրգռվածություն չդրսևորել հայ բնակչության արտադրողական գործունեության նկատմամբ: Սա բանալի կարող է հանդիսանալ բացատրելու համար առաջին հայացքից անհասկանալի թվացող այն հարցը, թե ինչու հայերի նկատմամբ քրդական տարբեր ցեղերի վերաբերմունքի խնդրում նկատվում էր մեծ բազմազանություն: Այդ առթիվ գրականության մեջ մենք հանդիպում ենք վերին աստիճանի ուշագրավ փաստերի: Այսպես, շիրբանլի ցեղի քրդերը ավելի թշնամաբար էին տրամադրված դեպի հայերը, քան նրանց հարևան հասանալի և սիփհանլի ցեղերը, իսկ ոչ մեծ մամիկան (մամիկանլի) աշիրեթը Մուշի սանջակում հայտնի էր իր բարյացկամությամբ հանդեպ հայերը և նույնիսկ այդ ցեղը հայերին գերադասում էր ալ աշիրեթների քրդերից: Կամ Վանի վիլայեթի հյուսիսային մասում բնակվող լևի ցեղը հայերի նկատմամբ աչքի էր ընկնում ավելի արդար վերաբերմունքով, քան նրա հարևան հայերանլի ցեղը: Ընդ որում, հայերանլի խոշոր աշիրեթի թոռուն կոչված ճյուղը ավելի անհանդուրժող էր հայերի նկատմամբ, քան մնացած հայերանցիները, իսկ Վանի վիլայեթի Աբադայի հովտի հայերանլի քրդերը ավելի բարյացկամ էին հանդեպ հայերը, քան մնացած հայերանցիները և այլն (269, էջ 83—84): Կամ. «Տավրոսի լեռներում կողոպուտներն ու բռնությունները հայերի նկատմամբ պատահում էին ավելի հաճախ, սակայն դրանց մեղավորը մեծ մասամբ ոչ թե տեղական քրդերն են, այլ եվլորները, որոնք իրենց անասունների հոտերը այդ վայրերն են քշում հարավային Քրդստանից» (269, էջ 90—91):

Ընդհանրացնելով վերևում ասվածը պետք է նշել, որ եթե մի կողմից մրցակցային պայքարում քրդական աշիրեթները ներկայացնում էին իրրև թույլ տարր, մյուս կողմից՝ շնորհիվ իրենց տրամադրության տակ եղած ռազմական կազմակերպության, նրանք ձեռք էին բերում իշխող դիրք և իրենց անհրաժեշտ մթերքներն ու պիտույքները հայթայթելու համար չէին գտնում այլ միջոց, քան կողոպուտը, որը կազմում էր «քրդական արդյունաբերության» անհրաժեշտ և «բնական» մասը: Անտարակույս այս հանգամանքը մեծապես կասեցնում էր

բուրդ ժողովրդի տնտեսական և մշակութային առաջադիմու-
թյունը և պատահական չէ, որ XIX դարի սկզբին իր զարգաց-
ման շավղում այդ ժողովրդի մեծ մասը հազիվ էր բարձրացել
մինչև նահապետական-ցեղական կացութեան: Իրավացի է
Մ. Ս. Լազարևը, երբ նշում է, որ քրդերը «XIX դարի սկզբին իրենց
զարգացմամբ հետ էին մնացել նույն ժամանակաշրջանում
հարևանության մեջ ապրող թուրքերի, արաբների, պարսիկնե-
րի, հայերի, ադրբեջանցիների և մի շարք ժողովուրդների հա-
մեմատ» (273, էջ 29):

Ցեղային կազմակերպությունը նաև լուրջ արգելք էր ազ-
գային գաղափարների ծննդի, համաքրդական հայրենասիրու-
թյան և քրդերի՝ որպես ժողովուրդ ձևավորելու պրոցեսի հա-
մար: Ցեղակիցը և այլացեղը նրանց համար համանիշ էին բա-
րեկամ և բշնամի իմաստներին:

Օսմանյան կայսրությունում հայ-քրդական հարաբերու-
թյունների հարցը ոչ թե ազգային, այլ, ըստ էության, սոցիալ-
տնտեսական բնույթի հարց էր: Հայտնի է, որ միևնույն երկ-
րում երկու տնտեսական կացութեաների՝ նստակյաց և քոչվո-
րական, առկայությունը իր մեջ կրում էր որոշակի հակասու-
թյուններ և կոնֆլիկտային իրադրություն, թեև չէր բացառում
նաև նրանց սերտ տնտեսական փոխկապակցությունը (328,
էջ 176):

Այդ էր պատճառը, որ միևնույն երկրում անմիջական հա-
րևանությունը բնակվող երկու ժողովուրդների՝ հայերի ու քրդ-
երի համակեցությունը և նրանց փոխհարաբերությունները
XIX դարի սկզբին շարունակում էր մնալ խիստ բարդ ու դժվա-
րին:

Վ. Ց. Մինորսկին նշում էր, որ «կյանքը առավել պակաս
ոռոգմանը տարրերի հետ (ադրբեջանական թուրք-չիթիներ
և հայերի) անկասկած երես է տալիս քրդերին: Ստեղծվում է
երկու բարոյականություն. մեկը նրանց համար, ովքեր հար-
վածին կարող են պատասխանել հարվածով, իսկ մյուսը նրանց
համար, որոնց թուլությունը միայն գայթակղեցնում է դեպի
հեշտ բռնությունն ու ավարը: «Միայն մանր շահերից վեր
կանգնած ամուր պետական իշխանությունն է ի վիճակի հա-
վասարակղռելու և կարգավորելու հարաբերությունները քրդե-
րի ու մյուս ժողովուրդների միջև, սակայն... Թուրքիայում քրդ-
երը սխտեմատիկորեն նեղում են հայերին, իսկ այդ կոպիտ

քաղաքական քսությունը անպատիժ հարստացման հեռանկարի
հետ հանդիսանում էր մի գայթակղություն, որի առջև չէին
կարող դիմանալ նաև շատ ավելի քաղաքակրթված բազմաթիվ
ժողովուրդներ» (290, էջ 39):

XIX դարում քրդական ավատատերերի կողմից հայ գյու-
ղացիության շահագործումը, հարստահարությունները և բռնու-
թյունները օսմանյան կառավարությունը ոչ միայն չէր կան-
խում, այլև, հակառակը, խրախուսում էր, որովհետև այդ ավա-
տատերերի հայերի հաշվին դիզած հարստության մի մասը
զարտուղի ճանապարհներով անցնում էր թուրքական իշ-
խանություններին: Մյուս կողմից այդ դիրքորոշումը հե-
տապնդում էր նաև քաղաքական նպատակ: Անտարա-
կույս, քրդական ավատատերերի լուծը և նրանց բռնություն-
ներն անջրպետ էին ստեղծում երկու հարևան ժողովուրդ-
ների միջև, նպաստելով նրանց փոխադարձ հարաբերու-
թյունների լարվածությանը: Իսկ դա թուրքական կառավարության
համար երաշխիք էր Արևմտյան Հայաստանում խաղաղ վիճակ
պահպանելու համար: Քրդական աշխրեթապետերի հաջերին
սարսափի մեջ պահելը, թալանը, կեղեքումներն ու հարստա-
հարությունները ձեռնառու էին օսմանյան պետությանը, որով-
հետև այն զրկում էր հայ ժողովրդին համախմբվելու, դի-
մադրելու կարողությունից: Այդ պատճառով թուրքական իշ-
խանությունները խրախուսում էին աշխրեթապետերի ավերող
տենչը:

Այն հանգամանքը, որ հայերի ձեռքում էր կենտրոնացված
առևտուրը, դրամական միջոցները և այլն ու նորածին հայկա-
կան բուրժուազիան աստիճանաբար եռանդուն գործունեություն
էր ծավալում, նույնպես օգտագործվում էր թուրքական կառա-
վարող շրջանների կողմից հայ և բուրդ ժողովուրդների միջև
թշնամանք սերմանելու և եղածը խորացնելու համար: Օսման-
յան կառավարության նահանգական ներկայացուցիչները որ-
պես կանոն չէին միջամտում միջցեղային կոնֆլիկտներին, պատճա-
ռաբանելով, թե իրենք «անգոր» են: Մինչդեռ փաստերը վկա-
յում են, որ նրանք ոչ միայն շահագրգռված էին, այլ շատ հա-
ճախ իրենք էին հրահրում արյունոտ բախումներ թշնամական
աշխրեթիների միջև, հետապնդելով քրդերի փոխադարձ ոչնչաց-
ման և ցեղերի թուլացման նպատակ: Այդ քստմենլի քաղաքա-

կանությունը սուլթանների կողմից դիտվում էր նաև որպես լավագույն միջոց քրդական կիսանկախ և անկախ իշխանապետների նկատմամբ իրենց անվանական տիրապետությունը իրական դարձնելու համար (251, էջ 200: 310, էջ 68):

Նման քաղաքականությունը անխուսափելիորեն կասեցնում էր ցրված ու տարանջատված քրդական ցեղերի միավորումը, միաժամանակ ծանր հարված հասցնելով «Քրդստանի առանց այն էլ թույլ զարգացած արտադրողական ուժերին, նրա տնտեսությունը» (331, էջ 38):

Թուրքական վարչությունը աշխատում էր քրդական զանգվածների մոտ հայերին ներկայացնել որպես տղրուկներ, շահագործողներ: Մինչդեռ հայտնի է, որ աշխատավոր քրդերին կողոպտում էր «ոչ այնքան հայկական բուրժուազիան, որքան հենց իրենց բեյերն ու խաները, չհաշված թուրքական և պարսկական վարչությունը» (273, էջ 46):

«Ազգի առաջնորդները», հատկապես Կոստանդնուպոլսի պատրիարքարանը, հիանալի գիտակցում էին, թե ինչ հրաբխի վրա է նստած արևմտահայությունը և այդ պատճառով կոչ էին անում լինել հնազանդ և չգրգռել մահմեդական մուկոռանք ամբոխի կրքերը (121, էջ 91—92):

XIX դարի սկզբին Արևմտյան Հայաստանը և թուրքական Քրդստանը բաժանված էին ութ փաշալիքների, որոնց նկատմամբ մինչև 40-ական թվականների վերջը սուլթանի իշխանությունը պարզապես անվանական էր: Դրանք փաստորեն կառավարում էին առանձին քրդական իշխանապետներ, որոնց կախվածությունը կենտրոնական կառավարությունից արտահայտվում էր միայն նրանով, որ նրանք ամեն տարի սուլթանի գանձարանն էին մուծում որոշակի հարկ: Ընդ որում, «այն շրջաններում, որտեղ տարածված էր տեղի տիրակալ-ֆեոդալների բացարձակ իշխանությունը, գոյություն ունեին իրենց իրավական նորմերը, կառավարման օրենքները, հարկային սխտեմը: Այնտեղ, ուր թուրքական իշխանությունը դեռևս ուժ ուներ, այն միահյուսվում էր տեղական ավատատերերի ինքնավարության հետ, իրավական և սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունները ձեռք էին բերում շափազանց բազմազան և խայտարեղ երանգավորում: Յուրաքանչյուր շրջան, նայած իր տիրակալի քմահաճույթին, ուներ իր օրենքներն ու կարգերը» (248, էջ 32):

Այսպես, Բայազետի Բայուզ փաշայի ավատական տունը իր տիրապետության տակ գտնվող շրջանը կառավարում էր ժառանգական իրավունքով, որպես միանգամայն ինքնիշխան տիրակալ, նույնիսկ հարկեր չմուծելով սուլթանական կառավարությունը: Բաղեշի շրջանը ևս քրդական խոշոր իշխանապետություն էր, որի սահմանները տարածվում էին մինչև Վան ու Դիարբեքիր: Նրա մեջ մտնում էին բուն Բաղեշի, Մուշի, Սասունի, Չրտըզանի, Խիզանի և մի շարք այլ շրջաններ (64, էջ 52—53): Բաղեշի շրջանում ընդհուպ մինչև 1849 թ. կառավարում էր քուրդ ավատատեր Շերիֆ բեյը, որն իր անկախությունը պահպանելու համար անընդհատ զինված պայքար էր մղում թուրքական իշխանությունների դեմ (276, էջ 191—192): «Այս պէսը ոչ թուրքիոյ սուլթանը կը ճանչնար և ոչ ալ Պարսից շահը: Երկուքն ալ հավասարապէս զայն կը փաղաքէին, քաղաքին ռազմագիտական դիրքին պատճառով, որը կը գտնուէր Հալէպի և Դարեժի հաղորդակցութեանց գծին վրայ» (127, էջ 79—80):

Իր տրամադրության տակ ունենալով հսկայական քանակությամբ զինված մարդիկ, Շերիֆների տոհմը աշխատում էր ընդլայնել իր հողային տիրույթները: Նրանց այդ անսանձ տենչին հագուրդ կարող էին տալ միայն հայերի հողերն ու ունեցվածքը, որոնք բռնագրավվում ու միացվում էին էմիրի կալվածքներին (294, էջ 247):

Վանի փաշալիքում գլխավոր քրդական իշխանապետությունը Հեքիարիի (Աղբակ) իշխանությունն էր, որը կառավարում էր Զուլամբերիկում նստող էմիրը: Նա նույնպես չէր ճանաչում թուրքերի գերակայությունը և բարեկամական հարաբերությունների մեջ էր իրանի հետ (150, էջ 7): Այս իշխանությունը կարողացել էր իր տիրապետությունը հաստատել նաև հարևան Շատախի նկատմամբ (37, էջ 144—145): Թեև փաշայության կենտրոնում նստում էր Բ. Դուան ներկայացուցիչը՝ փաշան, սակայն նրա իշխանությունը զուտ ձևական էր, որովհետև իրական իշխանությունը կենտրոնացված էր քրդական էմիրի ձեռքում: Մինչև թանզիմաթն ընկած շրջանը քաղաքի կառավարմանը մասնակցում էին նաև հայ ամիրանները, որոնք կոչվում էին հոճա, շորբաջի կամ օնիֆլեթ (98, էջ 57—47, էջ 28):

Ամենամեծ և ամենաուժեղ քրդական իշխանապետություններին մեկը Ջեզիրեն էր, որը մտնում էր Դիարբեքի ի էյալեթի մեջ և կառավարվում էր Բաղդիսանների հզոր ընտանիքի կողմից, որը ձգտում էր իր շուրջը համախմբել քրդական մնացած իշխանապետություններին, իրեն միացնել Վասպուրականի նահանգը, Տարոնն ու Բիթլիսը և այդ հսկա տարածքի վրա ստեղծել Օսմանյան կայսրությունից միանգամայն անջատ անկախ քրդստան:

Քուրքական տիրապետությունը բնավ չէր ճանաչում նաև Դերսիմի⁶ իշխանությունը:

Այսպիսով, համարյա ողջ Արևմտյան Հայաստանի տարածքում ցրված էին քրդական մեծ ու փոքր անկախ իշխանապետություններ, որոնք հրաժարվում էին ենթարկվել թուրքական թևարկությանը:

Հատկանշական է, որ քրդական ցեղերի ու ցեղային միությունների նկատմամբ ևս ռեալ իշխանությունը պատկանում էր ոչ թե Բ. Դոսանը, այլ խոշոր և ուժեղագույն ցեղերի առաջնորդներին:

Եվ այսպես, XIX դարի սկզբին քրդական իշխանապետությունների իրավասության ներքո գտնվող շրջաններում հայ ժողովուրդը գտնվում էր քրդական ավատական վերնախավի լծի տակ: Միայն առանձին շրջաններում դեռ շարունակում էին իրենց գոյությունը պահպանել հայկական կիսանկախ իշխանությունները: Դրանք սովորաբար գտնվում էին լեռնային անմատչելի վայրերում, որտեղ թուրքական վարչությունը և քրդական ֆեոդալները ի վիճակի չէին հաստատել իրենց հսկողությունը: «Միայն մնացած էին մի քանի լեռներ,— գրում է Ա. Ալպոյաճյանը,— որոնց վրայ հայ մարդիկ զենքի ույժով կը պահպանեին իրենց ազատությունը: Այսպէս, քանի մը լեռնային փոքրիկ զաւառներու մէջ պահուած էին հայկական կիսանկախութիւններ» (7, էջ 85):

Այդպիսի իշխանապետություններից առավել աչքի ընկնողները գտնվում էին Սասունում, Վասպուրականի նահանգի մեջ մտնող Շատախում և Մոքսում, Բայազետի փաշայության մեջ գտնվող Սավուր վայրում, Իսյանում, Խնուսում, Ջեյթունում, Դիարբեքի նահանգում, Դերսիմում, Մուշի շրջանի մեջ մտնող Ճապաղջրում, էրզրումի փաշայության մեջ մտնող Տուժիկում, Մանազկերտում և այլն:

Օսմանյան կառավարության ենթարկողական փորձերին դիմադրելու համար հայկական այս իշխանությունները ստիպված էին դաշնակցել հարևան քրդական իշխանապետություններին հետ: Այս «...մի քանի գաւառներու հայերը, իբրեւ քաջ եւ պատերազմասէր լեռնականներ՝ ազատութիւնը կը պահէին քիւրտերուն հէտ միացած»,— գրում է Ա. Ալպոյաճյանը (7, էջ 85):

Լեռնային Հայաստանի անմատչելի բարձունքներում գոյություն ունեցող այս կիսանկախ և անկախ համայնքները, որոնք կառավարվում էին ռազմական դեմոկրատիայի սկզբունքներով (98, էջ 67), հարևան քրդական ցեղերի հետ գտել էին զինական դաշնակցություն մի ձև, որի շնորհիվ և՛ քրդերը, և՛ հայերը կարողանում էին պաշտպանել իրենց ազատությունը: «Ըստ երևույթին նման վարչակարգեր կամ կոնֆեդերացիայի նույնատիպ ակտեր են գոյություն ունեցել հայկական մյուս անկախ իշխանությունների մեջ ևս, քանի՜ որ ամենուրեք առանց բացառության հայերն ու քրդերը խառն էին բնակվում և օսմանյան հզորությանը դիմագրավում միասնաբար, իրար հետ վարվում բարեկամաբար, իբրև զենքի հավասարազոր եղբայրներ, պաշտպանում երկու ժողովրդին հավասարապես թանկ ազատությունն ու անկախությունը» (98, էջ 78):

Հայկական իշխանապետությունների առաջնորդները՝ մեղիքները, իշխանները իրենց երկրամասերի իսկական տերերն էին. նրանց ձեռքում էր կենտրոնացած ողջ ռազմական և վարչական իշխանությունը, ատյանը (64, էջ 163): Եվ նույնիսկ նրանց մի մասը սեփական դրամ էր կտրում: Այսպես, Դերսիմում, Միրաբյան իշխանության իշխաններից Միրոն հայկական տառերով և հայ թագավորների պատկերներով սեփական դրամ էր հատում (73):

Հայ-քրդական հարաբերությունների մեջ՝ առավել բարդ իրավիճակ էր ստեղծվել հողային հարաբերությունների հարցում: Ինչպես հայտնի է, XIX դարի սկզբին հողօգտագործման ռազմավատական համակարգը, որը բնորոշ էր Օսմանյան կայսրությանը, արդեն սպառել էր իրեն: Քուրդ առաջնորդները, որոնք ժամանակին սովթաններից հողատարածություններ էին ստացել ռազմական ծառայության, թուրք-իրանական սահմանադրական ծառայության, թուրք-իրանական սահմանադրական ծառայության իրավունքներին դիմաց, այդ հողերը դարձրել էին ժառանգական՝ հյուբյուսթաններ, օջաքըքներ:

յուրդուբներ, դառնալով դրանց ինքնիշխան դերերեյեր: Սուլթանը այլևս ի վիճակի չէր սեփական կամքով տնօրինելու բըրդական ցեղային ավագանու տրամադրութեան տակ գտնվող պետական հողերի վերաբաժանման գործը: Հյուրումեթներին, օջառլըբներին և յուրդուբներին նկատմամբ պետական հեղինակությունը դարձել էր լուկ ձևական: Ողջ Օսմանյան կայսրությունում կենտրոնախույս ձգտումների ուժեղացման պայմաններում քրդական ձորապետ-դերերեյերի կենտրոնական կառավարությունից լրիվ անջատվելու և սեփական երկրամասի տեր ու տնօրին լինելու ցանկությունը հասել էր աննախընթաց շափերի:

Պ. Ի. Ավերյանովը գրել է. «Քրդերը հասցրին նշանակալից շափով ազատվել Պարսկաստանի և հատկապես Թուրքիայի իշխանությունից և XIX դարի սկզբին Քրդստանի (Արևմտյան Հայաստանի—Վ. Բ.) նշանակալից մասը փաստորեն օգտվում էր համարյա լրիվ անկախությունից, աննշան հարկերը և ռազմական միավորումները հատկացվում էին Թուրքիայի և Պարսկաստանի կառավարություններին միայն ուժի ճնշման ներքո» (150, էջ 3):

Նման պարագաներում, երբ թուրքական իշխանությունը դեռ իր ամբողջ ուժով հաստատված չէր Արևմտյան Հայաստանում և Քրդստանում, Բ. Դուրը ստիպված էր դիմել խուսանավելու քաղաքականությանը: Նա «ստիպյալ կհաստատեր ու կբաշարերբր այն իշխանությունը, որ զորեղ կներկայանար, թեկուզ նա ապստամբեր, հաղթեր ու սպաներ իր ներկայացուցիչներին անգամ» (116, էջ 70):

Ամենուրեք թափով շարունակվում էր քրդական դերերեյերի կողմից հայերի հողերի բռնագրավումները: Դերսիմի, Չարսանջախի, Խարբերդի, Բալուի, Արաբկիրի, Ակնի, Մալաթիայի, Դիարբեքի և այլ վայրերի «...հայերն ըլ իրենց մէջ թախսիմ (բաժանում:—Վ. Բ.) էրած էին. ինչու օր ամենքս ըլ անոնց եսիր (գերի) էանք: Հիթիմաթ (կառավարություն) չի կար... աս տեղաց հիթիմաթն ըլ իրենք էին ու թագաւորն ըլ: ...էրկրի հողերը, շրերը, տները, մալերն ու միլքերը պիթունն ըլ տարապակիներունն էր: Տարապակին թէ օր ուզէր՝ մեզի կը պէյէր (պահեր), թէ օր չուզէր՝ չէր պէյէր ինչպէս հիմա ըլ: Թէ օր ուզէր՝ կը մորթէր, թէ օր չուզէր՝ չէր մորթեր: ...Հայերս տարին տասներկու ամիս՝ օլուկով ու ճուճուկով կը բանէանք,

կգատէանք մինակ անոնց համար: Ծատ հեղու (անգամ) կըլեր օր, ելր/բ մէկ տարապակին մէկալ տարապակուն դէմ տուշմանութէն ունենար՝ մեզ-էրկու կող/մի պակերուն հայէրս-դիմաց դէմ կկայնըցընէին ու մէկմէկու դէմ ծեծիվ (կոխվ) էնել կուտային. հազկէ օր (մինչև որ) մէկ կող/միներ աղկէկ մի շար-գուէր ու ալթ ըլլէր (հաղթվեր): Ելր/բ որ հայերուս մէջ աղկէկ հարս մի, աշխին (աղջիկ) մի, ես՝ (կամ) կըլրիճ տղայ մի օր տեսնային՝ ես՝ /ս/պաննել, ես՝ տաճկցնել պիտի տային... վար հասըլի (վերջապես), մենք պիթունս ըլ անոնց համար կապ-բէանք ու կաճէանք... մէկ խօսքով-մեղա՛յ, մեղա՛յ-մեր ասուազն (աստված) անոնք էին» (16, էջ 51):

Հիրավի, դերերեյերի սանձարձակությունները, շահատակությունները, բռնություններն ու կամայականությունները շափ ու սահման չունեին. նրանք ստիպում էին հայ գյուղացիներին նստել դաշտի փոսերի մեջ, որպեսզի իրենք նրանց գլխի վրայով «ջիրիթ» խաղան: Նույնիսկ հայերի տներում նրանց հացը ձրաբար ճաշակելու համար պահանջում էին դիշ քիրա-սի (ատամների վարձ) (16, էջ 52—53):

«Արարատ» ամսագիրը գրում էր, որ դերերեյությունների շրջանում «խրաբանչիւր գաւառաց կը տիրեր մի քիւրդ պէյ կամ շիյս, որոյ ոշմահմետական բնակիչները իրենց հայերը կանուանին: Յարբունուստ կանոնաւոր տուրք հաւարողներ չկային, իրենք բէգերը ըստ հաճոյս կստանային հասարակութիւնից, որից շնչին մաս մը ժամանակ առ ժամանակ հազիւ կը մտնէր կառավարութեան սնտուկը, մնացեալն իրենք կը կլանէին:

...Յայտնի աւարառութիւնք անպակաս էին, ամեն մի բէգի ասպատակներ կը շրջէին ոչ իւր, այլ մի ուրիշ գաւառի հայերը կողոպտելու, որ յաճախ այս պատճառով գաւառապետաց մէջ կոխը կծագէին, որի հետեանքը այն կլինէր, որ յաղթանակ տանող պէյը՝ յաղթողի աշխարհը տակն ու վրայ կանէր, լիապես գոհանալով նորա հայերի կողոպուտով» (20, էջ 153: 1889 թ., № 3):

Անգլիացի Զոն Մակդոնալդ Քինները, որը 1812 թ. ճանապարհորդել է Արևմտյան Հայաստանում, վկայում է, որ «Հայաստանի մեծ մասը ենթարկվում է ուժեղ փաշաների (իմա՝ քուրդ:—Վ. Բ.), որոնք անվանական կերպով էին միայն կապված Բ. Դոան հետ և արհամարհում էին նրա հրահանգները»: Որ «հայերը հպատակ են մասամբ թուրքերի և մասամբ քուրդ

բեկերի, սակայն հավասարապես ճնշվում էին այդ երկուսի կողմից էլ...» (437, էջ 143):

Սոցիալական և ազգային ճնշումներից, հարստահարութուններից ու կողոպուտից փրկվելու համար դերեբեյությունների շրջանում ևս ծայր է առնում արևմտահայության արտագաղթը հայրենիքից, որը ժամանակ առ ժամանակ ընդունում է զանգվածային բնույթ. «...Չուանէ գօտի մեջքունք կապած բոկ և հետի իրենց թշուառ ընտանեաց ձեռքէն բռնած յերկրէ յերկիր կածէին, յԱյրարատ, Արտազ, ի Կեսարիա, ի Ջիտտա և ի Հիճազ...» (20, 1889, № 3, էջ 37):

Հայտնի է, որ XVI դարից սկսած արևմտահայության համար թուրքական լծից փրկվելու միակ ելքը հայրենիքից գաղթելն էր: Հայությունը զանգվածորեն մաշվում ու դուրս էր մղվում իր բնօրրանից: Այդ առթիվ կենն բերում է հետևյալ տրվյալները. Բաղշն ուներ 25 հազար տուն ազգաբնակչություն, որ սպառվելով և ուրիշ տեղեր փախչելով, դառավ 500 տուն: Պատերազմները սպառել էին նաև Մուշի հայ ազգաբնակչությունը, որ առաջ մեծամասնություն էր կազմում քաղաքում, իսկ XIX դարի սկզբին խիստ կրճատվել էր (69, էջ 388—389): Ազգաբնակչության նվազման միևնույն իրականությունն էր տիրում Մանազկերտի և Բուլանխի շրջաններում: «Այդտեղ կային 360-ից ավելի գյուղեր, մեծագույն մասամբ հայաբնակ, բայց դարի վերջերում ազգաբնակչությունն այնքան ջնջվել էր, որ հազիվ 20 հատ գյուղ էին մնացել: Իսկ Բասեն գավառի ազգաբնակչությունը բնաջնջումից ազատվելու միակ միջոցն այն էր դարձրել, որ իր գյուղերը շարժական դրության մեջ էր պահում, անընդհատ փոխելով նրանց մի տեղից մյուս տեղը և այսպիսով խուչս տալով քրդական և թուրքական կեղեքումների մշտական վայրեր դառնալու դժբախտությունից» (69, էջ 389):

Այսպիսով, դերեբեյությունների տիրապետության շրջանում հայ-քրդական հարաբերությունները գտնվում էին ծայրահեղ լարված վիճակում: Այստեղ ազգային և սոցիալական ճնշումներն ընթանում էին կողք կողքի, լրացնելով մեկը մյուսին: Հենց այս շրջանից սկսած հողային հարցը դարձավ ազգային հարցի անբաժան, բաղկացուցիչ մասը:

ԳՆՈՒՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

XIX ԳԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԿԵՍԻ ՔՐԴԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ ԵՎ ՀԱՅ-ՔՐԴԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

XVII—XVIII դարերում տնտեսական ու ռազմաքաղաքական ճգնաժամ ապրող Օսմանյան կայսրությունը թուրք պատմաբանների իսկ գնահատմամբ XIX դարի սկզբին թևակոխեց իր փայլայման և կործանման շրջանը (477, էջ 188): 1792—1798 թթ. սուլթան Սելիմ III-ի մտահղացած բարեփոխումները, որոնք հայտնի են նիզամի ջեդիդ (նոր կարգ) անունով, ոչինչ չտվեցին երկրին, բացի նոր հարկերից և ի վերջո ձախողման մատնվեցին:

Կ. Մարքան ու Ֆ. Էնգելսը XIX դարի առաջին կեսի Օսմանյան կայսրությունը բնորոշել են որպես «Ֆեոդալիզմի ամենացածր ու բարբարոսական աստիճանի վրա գտնվող երկիր» (147, էջ 374): Իր ժամանակին ծնունդ առնելով որպես «միջնադարի միակ իսկական ռազմական պետություն» (148, էջ 61), Օսմանյան կայսրությունն ընկավ փակուղու մեջ, երբ այստեղ ծայր առավ ռազմալեռնային համակարգի քայքայում և անհնար դարձավ կայսրության գոյության պահպանումը թալանչիական պատերազմների և նոր տարածքային զավթումների միջոցով (289, էջ 32—33): Թուրքիան մուտք գործեց XIX դար որպես տնտեսապես ու քաղաքականապես հետամնաց, ավատական-կրոնական վարչակարգ ունեցող մի երկիր:

Ճգնաժամն ու անկումը անխուսափելիորեն իրենց հետ բերում էին կայսրության ճնշված ժողովուրդների կենտրոնախույս ձգտումների արագ զարգացում և թուրքական բռնատիրական լծի դեմ ազատագրական շարժումների հարաճուն վերելք: Այդ պրոցեսն արագանում էր համընդհանուր տնտեսական քայքայման և նահանգներում կենտրոնական իշխանության դիրքերի

Թուլացման հետևանքով: XVIII դ. վերջին և XIX դ. սկզբին ողջ Օսմանյան կայսրությունում տեղի էին ունենում նահանգական փաշաների անջատվողական ելույթներ, անիշխանությունն ու կամայականությունները, ինչպես նաև ելուզակությունը հասել էին աննախընթաց չափերի:

Փոքր Ասիայում անջատվողական ավատատերերի մեջ աչքի էին ընկնում նաև քրդական ինքնիշխան ձորապետ-դերերեյերը:

Թուրքական տիրապետող շրջանները փորձում էին մեղմել ռազմավատական համակարգի ճգնաժամը՝ առաջին հերթին ճնշված ժողովուրդների շահագործումն ուժեղացնելու հաշվին: Քաղաքական այս գիծը օսմանյան պետությանը մղում էր երկրի արևելյան շրջաններում իր անվանական տիրապետությունը դարձնել իրական: Դա կենսական ու անհետաձգելի մի խնդիր էր, որովհետև կառավարությունը միայն ուժի օգնությամբ էր հաջողվում Արևմտյան Հայաստանում ու Քրդստանում ինքնիշխան ձորապետ-դերերեյերից գանձել աննշան քանակությամբ հարկեր և նրանցից ստանալ զինված ջոկատներ (150, էջ 7): «Օտտոմանյան կայսրությունը, — գրում էր Թուրքիայում ռազմական ծառայության մեջ գտնվող պրուսական սպա Հելմուտ ֆոն Մոլտկե ավագը, — ինչպես հայտնի է, ընդգրկում է լայնատարած երկրներ, որոնց նկատմամբ սակայն իրականում Ք. Դուռը շունի ոչ մի ազդեցություն և անկասկած փաղիշահին դեռևս սպասում են մեծ նվաճումներ իր սեփական պետության սահմաններում» (299, էջ 60): Խոսելով կառավարության և քրդական իշխանապետությունների փոխհարաբերությունների մասին, նա նշում էր. «Ք. Դուռը երբեք չի հաջողվել այս լեռներում ժառանգական իշխանությունը գետին տապալել... Քրդական ավագանին մեծ իշխանություն ունի իր հպատակների վրա, նրանք գտնվում են միմյանց հետ, վիճարկում են Ք. Դուռն իշխանությունը, հրաժարվում են հարկերից, շեն հանդուրժում ոչ մի զինակոչություն և իրենց վերջին ապաստանը գտնում են բարձր լեռների ամրոցներում» (447, էջ 267):

Սուլթանական կառավարությունը ուղղակի անզոր էր դերերեյությունները ենթարկել իր իշխանությանը: Օսմանյան կայսրության պաշտոնական փաստաթղթերից մեկում ասվում էր. «Գեներալ նահանգապետերից ոմանք, այսպես կոչված դերերեյերի աջակցությամբ, ի շարք գործադրելով իրենց իշ-

խանությունը և գործելով բռնությամբ, ձեռք էին բերում հպատակների ունեցվածքը և արյունով էին ողողում նահանգները: Մինչդեռ գերագույն իշխանությունը, այդպիսի հանդգնության վրան, ի վիճակի չէ սանձահարելու այդ անկարգությունները» (329, էջ V—VI):

Կառավարության կողմից քրդական դերերեյերի դեմ պայքարելու միակ հնարավոր ձևը նրանց մոտ վարձու մարդասպան ուղարկելն էր: Հաճախ էր պատահում, որ այս կամ այն խռովաբար դերերեյը ճաշելուց հետո անմիջապես մեռնում էր, կամ առավոտյան նրան գտնում էին դաշույնը կրծքի մեջ խրված (329, էջ VIII):

Սակայն պայքարի այդ ձևը ավելի շուտ վկայում էր կենսորոնական իշխանության թուլության մասին: Երկրի արևելյան շրջաններում պետության կենտրոնացման խնդիրը դժվարանում էր ոչ միայն կենտրոնից այդ նահանգների աշխարհագրական, տնտեսական ու քաղաքական մեկուսացվածությամբ, այլև այն պատճառով, որ այնտեղ զգալի տեսակարար կշիռ էին կազմում վաչկատուն ցեղերը, որոնց քոչվորական կենցաղը մեծապես արգելակում էր պետությանը նրանց վրա հսկողություն սահմանել: «...Յեղերի նկատմամբ հսկողության սահմանումը, — նշում էին եվրոպացի դիտորդները, — եղել և մնում է կենտրոնական կառավարության համար մշտական պրոբլեմ» (385, էջ 13):

Երկրի Արևելքում խռովությունների ու երկպառակությունների մշտական աղբյուր էին հատկապես քրդական աշխրեթային ցեղերը, որոնք արգելակում էին կենտրոնացված պետության կազմավորման ընթացքը:

Անշուշտ Թուրքիայի առավել հեռատես պետական գործիչները հասկանում էին, թե ինչ վտանգներ էր դա պարունակում պետության հետագա ճակատագրի համար: Հենց այդ գործիչների ճնշման ներքո XIX դարի առաջին տասնամյակներին օսմանյան կառավարությունը փորձեց երկրի կենտրոնացման քաղաքականությունը զենքի օգնությամբ իրականացնել, որը, սակայն, ինչպես ողջ կայսրության տարածքում, այնպես էլ հատկապես արևելյան շրջաններում, հանդիպեց կատաղի դիմադրության: Միանգամայն ակներև դարձավ, որ քրդական դերերեյությունները լի են վճռականությամբ՝ արյան գնով պաշտպանելու իրենց անկախ վիճակը: 1806 թ. սկսված ռուս-

թուրքական պատերազմը, որն Օսմանյան կայսրությանը դրեց դժվարին վիճակի մեջ, էլ ավելի ոգևորեց դերբեյներին և անջատվողական ձգտումներ ունեցող ավատատերերին:

Առաջինը 1806 թ. ապստամբեց Սուլեյմանիեյի բաբան բրդական ցեղի առաջնորդ Արզուրրահման փաշան, որը ոչնչացրեց իր դեմ ուղարկված սուլթանի զորամասերը: Հավակնություններ ունենալով Սուլեյմանիեյի նկատմամբ, Իրանը քաջալերում էր բրդական այս շարժումը, ընդհուպ մինչև Թուրքիայի հետ պատերազմի մեջ մտնելու վճռականությանը (466, 487): Թուրքերի վիճակը ավելի էր բարդանում մանավանդ այն պատճառով, որ նրանք ստիպված էին միաժամանակ պայքար մղել արաբական երկրներում ծավալված վահաբիթական շարժման դեմ:

Այնուհանդերձ ուժերի մեծ լարումով թուրքական բանակին հաջողվեց ջախջախել Արզուրրահման փաշայի վտանգավոր շարժումը: Սակայն այս ապստամբությանը հետևեց 1815 թ. Վանի և Բայազետի փաշայությունների քրդերի ապստամբությունները, որոնց միացան նաև Իրանի բրդական ցեղերը: Այս շարժումը հակակառավարական բնույթից բացի ուներ նաև սոցիալական երանգավորում (294, էջ 285):

Թեև էրզրումի զինվորական հրամանատարությանը հաջողվեց ճնշել այն, սակայն 1818, 1820 և 1822 թթ. հետևեցին բրդական հակակառավարական նոր ելույթներ:

Օսմանյան կայսրության կառավարող շրջաններում երկրում արմատական վերափոխություններ անցկացնելու և կենտրոնաձիգ պետություն ստեղծելու գաղափարը ավելի ու ավելի շատ կողմնակիցներ էր գտնում: Դրանում շահագրգռված էին առևտրավաճառական միջավայրից դուրս եկած նոր հողատերերը, առևտրականները, արդյունաբերական գործուներությունները զբաղվող բուրժուական տարրերը, հարստահարվող գյուղացիությունը. ահա սրանք էլ դառնալու էին պետության հենարանը նոր վերափոխություններ կատարելու ճանապարհին (298, էջ 19—21):

Կառավարությունը մտադիր էր ոչնչացնել հատկապես դերբեյությունները, վերջ տալ բրդական իշխանապետությունների ավատական առանձնաշնորհումներին և նրանց կողմից հարուցվող անիշխանությունը:

Այս շարժման եռանդուն ու վճռական նախահայրը եղավ

Մեհմեդ Ռեշիդ փաշան, որի նպատակն էր ստեղծել բուրժուական Թուրքիա: Այդ գաղափարը ոգևորեց նաև սուլթան Մահմուդ II-ին և նրա շուրջ գտնվող մի շարք պետական գեմբերի, որոնց կարծիքով կայսրությունը տազնապալի վիճակից դուրս բերելու միակ ելքը պետական-վարչական համակարգի վերափոխումն էր: Իզուր չէ, որ թուրքական պետական գեմբերից մեկը՝ Խալիլ փաշան ասել է. «Եթե շտապենք մեր պետությունը եվրոպականացնել, ստիպված պիտի լինենք վերադառնալու Ասիա» (62, էջ 75):

Մուկեռանդ պահպանողական թուրք և քուրդ տարրերը ավինների վրա ընդունեցին այդ ծրագրերը, որոնք նրանց կարծիքով գալիս էին իրենց զրկելու տիրելու և կառավարելու իրավունքներից: Նրանք հատկապես չէին ցանկանում զիջել, որպեսզի քրիստոնյաներին շտրվեին մահմեդականներին հավասար իրավունքներ: Այդ պատճառով Մահմուդ II-ին նրանք մականվանեցին «գյավուր Մահմուդ»:

Մինչդեռ արևմտահայությունը, որի ծոցում արդեն նկատվում էին բուրժուական հարաբերությունների զարգացման առաջին սաղմերը, անվերապահորեն նեցուկ էր դառնալու կառավարող շրջանների վերանորոգչական այդ ծրագրերին:

Մահմուդ II-ը շտապում էր օգտվել երկրի քրիստոնյա բնակչության այդ տրամադրություններից: 1826 թ. ենիչերիների օջախների և նրանց հոգևոր կազմակերպության՝ մահմեդական բեքթաշի միաբանության ջախջախումից և ենիչերիական ու սիփահի գեղերի ոչնչացումից հետո Մահմուդ II-ի հաջորդ քայլը պետության կենտրոնախույս ու անհնազանդ ուժերի ջախջախումը եղավ:

Իրականացնելով երկրի կենտրոնացման քաղաքականությունը, սուլթանը հնազանդեցրեց հզոր Յանինի, Վիդինի, Բաղդադի փաշաներին, իր իշխանությունը ենթարկեց Ալբանիան, ջախջախիչ հարված հասցրեց Արաբական թերակղզում ծավալված վահաբիթական շարժմանը, որից հետո հերթը հասավ բրդական դերբեյություններին: Դա օրակարգի հրատապ խնդիր էր նաև այն պատճառով, որ դերբեյներն արդեն բացեիքաց հրաժարվում էին հարկատու լինել կառավարությանը և նրան զինվորներ հատկացնել. նրանցից շատերի մոտ բացահայտորեն դրսևորվում էին նաև լրիվ անկախություն ձեռք բերելու ձգտումներ: «1828—1829 թթ. ուս-թուրքական պատե-

րազմից հետո, — գրում է Պ. Ի. Ավերյանովը, — որը վերջնականապես գցեց թուրքիայի հեղինակությունը Փոքր Ասիայում, քրդերի նշանակալից մասը միանգամայն դուրս եկավ թուրքական կառավարության իշխանությունից» (150, էջ 80):

Սակայն միջազգային և ներքին բնույթի մի շարք բարդություններ (1821—1823թթ. թուրք-իրանական պատերազմը, 1821—1829 թթ. հուլյն ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարը, 1828—1829 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմը, ապստամբությունները Ալբանիայում և Սիրիայում, առաջին թուրք-եգիպտական ընդհարումը, 1830 թ. Ֆրանսիայի կողմից Ալժիրի զավթումը, նույն թվականին Սերբիայի ինքնավարության ձեռք բերումը և այլն) միառժամանակ հետաձգեցին Մահմուդ II-ի մտահղացման շուտափույթ իրականացումը:

Կանխազգալով, որ կառավարությունը պատրաստվում է վերջ տալ իրենց ինքնուրույնությանը, քրդական ցեղապետերը բացահայտորեն սկսեցին հանդես գալ սուլթանի դեմ: Դա հատկապես ցայտուն դրսևորվեց 1828—1829 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի շրջանում: Ռեանդուզի, Բոհթանի, Բեհբեհանի և Հաբջարիի իշխանությունները հրաժարվեցին մասնակցել պատերազմին: Իսկ Բայազետի Բայլուլ փաշան նույնիսկ կապի մեջ մտավ ռուսական ռազմական իշխանությունների հետ (306, էջ 220—221): Շուտով նրա օրինակին հետևեց նաև Մուշի էմիրն փաշան:

Ի դեպ, գեներալ Պասկևիչը, որին բաջ հայտնի էին այդ ցեղապետերի տրամադրությունները, իր կառավարությունից թույլտվություն ստացավ 100 հազար ռուկի ծախսել նրանց ընծաներ բաժանելու նպատակով (39, էջ 67): Պատերազմի ժամանակ քրդական ապստամբությունների առանձին օջախները ի վերջո միաձուլվեցին և բռնկեց մի հսկայական ապստամբության բոց (327): Առանձին վայրերում այդ շարժումների հակակառավարական ուղղվածությունը զուգորդվում էր հակաֆեոդալական բնույթի հետ: Այսպես, 1828—1829 թթ. պատերազմի ժամանակ իրենց բուրդ և թուրք տերերի դեմ ապստամբեցին ռայա քրդերը: Կեն Մեսրոպը այն գնահատում է որպես «ղասակարգային առաջին շարժումը Մերձավոր արևելքի բոլոր ժողովուրդների մեջ» (111, էջ 70):

Քուրդ և թուրք ավատատերերը կառավարության աջակցությամբ արյան մեջ խեղդեցին այս շարժումը:

Օսմանյան կայսրության համար հատկապես վտանգավոր էր Ռեանդուզի լեռնային շրջանում սկսված քրդերի հակակառավարական հուժկու շարժումը, այդ շրջանի միջ (կառավարիչ) Ահմեդ փաշայի գլխավորությամբ: Վերջինս բացահայտորեն ձգտում էր Քրդստան ստեղծել, որն ընդգրկելու էր ողջ իրաքյան Քրդստանը և իրանական քրդաբնակ հողերի մի մասը: Նա դարձավ Բաղդադի քյուլեմենների առաջնորդ Դավուդ փաշայի դաշնակիցը, որը նույնպես փորձում էր ազատվել սուլթանական կառավարությունից, կապեր հաստատեց Իրանի, որն ուշիուշով հետևում էր այդ շարժմանը, և բուն թուրքիայում կառավարության նկատմամբ ընդդիմադիր տրամադրություններ ունեցող գործիչներ Մուհամմեդ փաշա Ինջե Բայրաթթարի և Մուստաֆա Ռաշիդ փաշա Դիփլոմաթլուի հետ:

Սիրիայի եգիպտացի կառավարիչ Իբրահիմ փաշայի գաղտնի գործակալները, իրենց հերթին, եռանդուն աշխատանք էին կատարում ապստամբների շրջանում, նրանց մոտ «հուլյսեր բորբոքելով թուրքիայից լրիվ անջատվելու վերաբերյալ» (216, էջ 432):

Կայսրության արևելյան շրջանները ըստ էության դուրս էին եկել սուլթանի տիրապետությունից: Ահմեդ փաշայի հրսկողության տակ էին անցել հսկայական երկրամասեր, որոնք տարածվում էին Տիգրիսի ափերից մինչև իրանական Ասորպատականի քրդաբնակ շրջանները, ընդգրկելով այնպիսի կարևոր ռազմատնտեսական հանգույցներ, ինչպիսիք էին Նիսիբիսը (Մժբին), Մարդինը, Մոսուլն ու Սուլեյմանիեն (462, էջ 23—24):

Քանի դեռ շարունակվում էր 1831—1832 թթ. թուրք-եգիպտական ընդհարումը, Մահմուդ II-ը չէր համարձակվում վճռականորեն ձեռնամուխ լինել քրդերին ընկճելու գործին: Սակայն 1833 թ. մայիսի 9-ին Քյուլթահայում թուրք-եգիպտական հաշտություն կնքվելուց և այդ նույն թվականի հուլիսի 8-ին Ռուսաստանի հետ Ունքյար-Իսկելիսի դաշնագիրը ստորագրելուց հետո, Օսմանյան կայսրության համար ստեղծվեցին միանգամայն բարենպաստ պայմաններ «արևելյան» գործերով զբաղմանը: Հենց այս շրջանում Մահմուդ II-ը որոշեց վերջ տալ բուրդ դերբեհերի ինքնիշխանությանը (290, էջ 9): Դա օրակարգի հրատապ հարց էր նաև այն պատճառով, որ 1834 թ. հրապարակված հատուկ ֆիրմանով (հրամանագիր:— Վ. Բ.)

սուլթանը վերացնում էր հողատիրութեան ռազմաավատական համակարգը: Սակայն այդ օրենքի իրականացումը տարածքային առումով սահմանափակվում էր միայն կենտրոնական Անատոլիայով: Դրանից այն կողմ, այսինքն Արևմտյան Հայաստանում, Քրդստանում, արաբական երկրներում, ինչպես նաև կայսրութեան եվրոպական շրջաններում, ամեն ինչ մնում էր նախկինի պես, որովհետև կառավարութեան ձեռքն անզոր էր հասնելու ծայրամասային անհանգիստ շրջանները (315, էջ 25): Հետևաբար, սուլթանին մնում էր իր հրամանը հիշյալ շրջանների ավատատերերին պարտադրել միմիայն զենքի ուժով:

1833 թ. Մահմուդ II-ը Արևմտյան Հայաստան ուղարկեց մի ուժեղ բանակ, որը ռազմերթի դուրս եկավ երկու ուղղութիւններով: Առաջինը Սրվաթի նահանգապետ Մեհմեդ Ռեշիդ փաշայի գլխավորությամբ դեպի Սերաստիա և Արաբկիր, երկրորդը՝ կայսերական թիկնապահ Սամիհ փաշայի հրամանատարությամբ դեպի էրզինջան և էրզրում՝ Վասպուրականի վրայով: Սրանց էին միանալու նաև Բաղդադի կառավարիչ Ալի Բիդայի և Մոսուլի վալի Մուհամմեդ փաշայի ուղարկած օժանդակ զորքերը (458, հ. 1, էջ 273—374):

1834 թ. ամռանը 40 հազարանոց բանակի գլուխ անցած Ռեշիդ փաշան ռազմական գործողություններ ծավալեց քրդական դերբեյերի դեմ: Անցնելով Խարբերդի և Մալաթիայի շրջանից դեպի Դիարբեքիր, նա հիմնականում ուշադրությունը կենտրոնացրեց Դիարբեքիրի դաշտի Բըշերիկ-Սլիվան, Խարզանի, Սասունի և Զեզիրեյի շրջանների վրա: Այդ վայրերում ծավալվեցին արյունալի և համառ մարտեր:

Ռևանդուզի միր Ահմեդ փաշան, որն օսմանյան կառավարության առաջի վտանգավոր հակառակորդներից էր, պարտություն կրեց և ձերբակալվելով ուղարկվեց Կ. Պոլիս՝ սուլթանի դատաստանին (469, էջ 53): Թուրքական բանակի հրամանատարությունը պատժիչ գործողություններ էր իրականացնում ոչ միայն պետական իշխանությունը շենթարկվող և ինքնագլխության ձգտող դերբեյերի, այլև քուրդ զանգվածների նկատմամբ, որոնք հարկերի ծանրության պատճառով ամեն մի հարմար առիթի դեպքում ընդվզում էին օսմանյան վարչության սանձարձակ բռնությունների ու կամայականությունների դեմ:

Հելմուտ Ֆոն Մոլտկեն, որը որպես ռազմական հրահանգիչ մասնակցում էր օսմանյան բանակի արշավին, թվարկում է այդ բանակի անգլոթյունների մի ամբողջ շարան. «Քրդերի հնազանդեցումը, — վկայում է նա, — իրականացվում է հազարավոր անմեղ մարդկանց, այդ թվում նաև կանանց ու երեխաների ոչնչացման ու տանջահարումների թուրքական ավանդական ոճով, քրդերով բնակեցված ամբողջ շրջանների ավերածություններով ու հրկիզումներով» (447, էջ 275—276):

Շարժվելով առաջ, թուրքական բանակն իր հետևում թողնում էր միայն ավերակներ: «Հազարավոր անմեղ կյանքեր ոչնչացան, հազարավոր գյուղեր ավերվեցին: Սակայն, չնայած դրան, քրդերը բնավ չէին ընկճվում: Մինչև որ մի լավ վարչություն չստեղծվի նրանց համար, — եզրակացնում է Մոլտկեն, — այս ամենը դատապարտված է լուր անցողական ազդեցություն ունենալու» (447, էջ 277):

Խոսելով կառավարության նկատմամբ քրդական զանգվածների դժգոհության պատճառների մասին Մոլտկեն գրում էր. «Քրդերը տրանջում են գլխավորապես երկու բանի վրա, հարկերի և զինապարտության: Այդ դժգոհության իսկական պատճառը կայանում է ոչ թե նրանում, որ հարկերը չափազանց մեծ են (sic!), այլ նրանում, որ դրանք կամայական են... Քրդստանում զինակոչիկների հավաքումը դառնում է իշխանությունների գիշատիչ ասպատակություն տեղական բնակչության նկատմամբ: Որոշ գյուղերում բոլորովին չեն մնացել աշխատանքի ունակ երիտասարդ տղամարդիկ. միայն նա, ով անձամբ մասնակցել է մարդկանց նման որսին և տեսել է զինակոչիկներին ետ ոլորված ձեռքերով, հայացքներում զսպված կատաղությամբ, կհասկանա, թե ինչ աստիճանի է կառավարությունը... իր դեմ հանել այդ ողջ ժողովրդին» (292, էջ 72—73):

Մոլտկեն հաղորդում է, որ ոչ մի քուրդ երկու տարուց ավելի չէր կարողանում դիմանալ ռազմական ծառայությանը: Նա կամ հիվանդանում ու մեռնում էր և կամ դիմում դասալքության (447, էջ 386—387):

Այսպիսով, օսմանյան կառավարության կողմից քրդական դերբեյությունների հնազանդեցումը ուղեկցվում էր ժողովրդական զանգվածների նկատմամբ անլուր հալածանքների բազարականությամբ, որի նպատակն էր նրանց դարձնել թուրք

պետականության հարկատուն և ներգրավել կառավարության կողմից ծրագրված կանոնավոր բանակի շարքերը: Հենց դրանով կարելի է բացատրել այն կորույթի ու զանգվածային դիմադրությունը, որ քուրդ ժողովուրդը ցույց տվեց թուրքական զորքերին:

Մուսկեի տվյալներով լեռնային շրջաններում քրդական նույնիսկ ամենափոքր ու աննշան ամրոցի գրավումը տևում էր 30—40 օր: Նա քրդերի դիմադրությունը նույնիսկ անվանել է «ժողովրդական պատերազմ» (292, էջ 65):

Թուրքական բանակը առանձնակի կատաղի դիմադրության հանդիպեց Դերսիմում, Երզնկայի և Կամախի շրջաններում, Զեզիրեյում, Խախնի և Խասոյի շրջաններում, Սասուն-Մոթկանի ստորոտում, Բիթլիսի հարավային շրջաններում և այլն: Ընդ որում, պարտվածների նկատմամբ սուլթանի բանակը վերաբերվում էր անողոք դաժանությամբ: Զինվորներն՝ անխնա հրդեհի ճարակ էին դարձնում քրդաբնակ գյուղերը, սվինահար անելով այնտեղ մնացած խաղաղ ուսյա քրդերին: Ընդհանրվ Սինջարի և Վերանշեհի եղիղներին, Ռաշիդ փաշան հրամայեց սրի քաշել ողջ միհրանի ցեղը (469, էջ 51): Այդ դեպքերի մասին Հելմուտ Տոն Մուսկեն գրում է. «Արյունոտ վերքերով տղամարդիկ ու կանայք, կրծքի, ինչպես նաև տարբեր հասակի երեխաները, կտրված գլուխներն ու ականջները, այդ բոլորը կիտվում էր մի տեղ և՛ դրանց բերողներին վճարվում էր 50-ից մինչև 100 պիաստր... Քրդերի լուռ տառապանքը և կանանց արցունքոտ հուսահատությունը՝ իսկապես իրենցից ներկայացնում էին սրտաճմլիկ տեսարաններ» (292, էջ 65):

Թուրքական բանակի այս արյունախում գործողություններին քրդերը պատասխանում էին վրիժառություն պատերազմով: «Երկու ճամբարներն իրարու դէմ վայրագ ատելութեամբ կը կռուէին: Քիրտերը իրենց ձեռքը ինկած թուրքերը ողջ-ողջ կերէին, բայց նախ մէջ մը անոնց աչքը փորելէ և եղունգները քաշել հանելէ յետոյ: Թուրքերն ալ, իրենց ճանկը ինկած քիրտերը ցիցի կը զարնէին» (105):

Հատկանշական է, որ առհասարակ դազանաբար վարվելով ուսյաթ քրդերի նկատմամբ, թուրքական հրամանատարությունը միանգամայն այլ քաղաքականություն էր վարում ցեղային վերնախավի, խոշոր ցեղապետերի, աղաների ու բեկերի նկատմամբ, բավարարվելով նրանց ժամանակավոր մեկուսացումով:

Նրանց ենթակա ցեղերին ջախջախելուց, զինաթափելուց և թուրքական իշխանություններին ենթարկելուց հետո այդ ցեղապետերը ոչ միայն ազատ էին արձակվում, այլև վերստին ստանում էին իրենց նախկին աստիճանները և իրենցից բռնագրաված շարժական ու անշարժ գույքը:

Բռնագրավելով նույնիսկ քրդական օջախը՝ հօգուտ գանձարանի, Մահմուդ II-ը նրանց նախկին տերերին նշանակում էր թոշակ, որը ժառանգաբար անցնելու էր նաև տվյալ ավատատիրոջ սերունդներին (428, էջ 74):

Նման քաղաքականությունը կարելի է բացատրել նրանով, որ օսմանյան կառավարությունը, որը շահագրգռված էր օգտագործել քրդերի ռազմական ուժը, չէր ցանկանում իրենից ամբողջապես վանել ավատական-ցեղային ազնվականությունը: Կ. Մարքսը գրում է. «Փոքր Ասիան և Հայաստանը այն շտեմարաններն են, որոնք մշտապես նյութ էին մատակարարում թուրքական բանակներին, սկսած նրանցից, որոնք կանգնած էին Վրենայի պարիսպների տակ, և վերջացրած նրանցով, որոնք ջախջախվեցին Կուլեջի մոտ» (147, էջ 373): Անտարա-կույս, ի թիվս այլ ժողովուրդների, Կ. Մարքսը նկատի ունի նաև ռազմաշունչ քրդական ցեղերին, որոնք հատկապես արևելքում Ռուսաստանի և Իրանի դեմ մղված պատերազմներում բազմիցս խաղացել էին շափազանց կարևոր դեր:

Եվ այսպես, Ռեշիդ փաշայի Արևմտյան Հայաստանը և Քրդստանը հրով ու սրով վերանվաճելու տարիներին, դերբեխյական տիրապետության շրջանում հայ ժողովուրդը տնքում էր քրդական ցեղապետ-ավատատերերի լծի ծանրության տակ (144, էջ 12): Նա ստիպված էր անմոռնչ ենթարկվել իր ճակատագրին, որովհետև ամեն մի ըմբոստ քայլ պատժվում էր ահավոր դաժանությամբ: Սակայն մեզ հասած մասնակի ու կցկտուր վկայություններից իսկ մենք տեղեկանում ենք, որ հայ ժողովուրդը այնուհանդերձ քուրդ դերբեխյավատապետերի լծից ազատվելու փորձեր է արել: Այսպես, Պիեռ Ամիդե ժոբերը հաղորդում է, որ Խնուսի շրջանի հայկական մի գյուղի բնակչությունը գլխովին զինված է եղել և անընդհատ ընդհարման մեջ է գտնվել քրդերի հետ (432, էջ 118: 259):

Տեղեկություններ կան նաև, որ XIX դ. սկզբներին Մշո դաշտի երեք գյուղեր՝ Ավրանը, Ալադինը և Կեմիկը ապստամբել են քուրդ ավատապետերի դեմ, որոնք անտանելի լուծ

էին դրել այդ գյուղերի վրա: Տեղի ունեցած ընդհարման ժամանակ ընդվզման ղեկավարները նահատակվել են և բուրդ ցեղապետները ավերել ու ամայացրել են մի քանի հայկական գյուղեր:

Տարոնում դերբեյերի կամայականությունների դեմ ծավալված պայքարի ղեկավարներն էին ավրանցի Ալեքսանը, ալադինցի Ումուրշատը, Տարոնի հոգևոր առաջնորդ, եպիսկոպոս Պետրոս Ավրանցին և ուրիշներ: Սրանց պայքարի հետևանքով Տարոնի դաշտում ղշլաղայնությունը մասամբ վերացավ և տեղի բնակչության վիճակը որոշ շափով մեղմացավ (128, էջ 64):

Քրդական ավատատիրական լծի դեմ իրենց պայքարում միացյալ ճակատով հանդես գալու համար հայերը փնտրել են նաև դաշնակիցներ: Այսպես, եզիդները, որոնք հավատարիմ էին մնացել իրենց կրոնին և նույնպես հարստահարվում ու հալածանքների էին ենթարկվում աշիրեթային քրդերի ու բուրդ ավատատեր-ցեղապետերի կողմից, իրենց հերթին ձգտում էին մերձենալ բախտակից հայերին, որոնց հարևանությամբ ապրում էին Արևմտյան Հայաստանի բազմաթիվ վայրերում: 1820—1821 թթ. Սղեբղում նույնիսկ ստեղծվեց հայ-եզիդական մի միություն բրդական դերբեյերի հալածանքներից ու կամայականություններից պաշտպանվելու համար: Հայերի ղեկավարն էր եղել Տեր Պողոս անունով մի քահանա, որը եզիդների շրջանում հայտնի է եղել Քեշե Պոլե կամ Քեշիշ Պոլո անունով, իսկ եզիդների առաջնորդն էր շեյխ Միրզաբը (միրզա՝ աղա)⁷: Առանձին վայրերում հայ-եզիդական ուժերին հաջողվել է պարտության մատնել բրդական աշիրեթներին և մասնավորապես Բոհթանի տեր միր Մեհմետ ամիրային: Խ. Արովյանի հաղորդած տեղեկությունների համաձայն 1828 թ. Ռադովան բերդի մոտակայքում, Մոսուլից ոչ հեռու, Միրզա աղան և Պողոս քահանան, յուրաքանչյուրն իր համայնքով հարձակվել են թուրքերից ու աշիրեթային քրդերից բաղկացած երեսուն հազարանոց բանակի վրա և իրենց փոքրիկ զորամասով գրեթե ոչնչացրել ամբողջ բանակը (2, էջ 260):

Աշիրեթների և թուրքերի վրիժառությունից խուսափելու համար դաշնակիցները ամրացել են Սինջարի լեռնանցքներում և շարունակել համատեղ դիմադրությունը: Այդ մասին «Հնոց և նորոցում» կարգում ենք. «Իբրև զգետս զայրացյալ, հավուրս

զարնայնո, այնպես հորդան տվյալ մարական բանակին հառաջին ավարառությամբ, հրրձրգությամբ և սպանություններ, զոր տեսյալ Միրզաբը և մեծամեծք հայոց և եզիդացն՝ ժողվեցան միաբանեցին հնարս հայթայթել զդեմ առնուլ ահագին և անխուսափելի վտանգին կորստական» (132, էջ 173—174):

Քեշե Պոլոն դիմել է իր զինակիցներին. «Զէ այս կռիվ սովորական վասն մարմնավոր փառաց և իշխանության կամ վրիժու, այլ ընդ ազատության անձանց գան ու զհավատս մեր բառնալ հանել ի մենջ. և բանդի եթե խույս տանք՝ սատակիմք, եթե զդիմի հարկանիմք՝ մեռանիմք, բայց և մեռուցանեմք, և զանուն քաջության անձանց ժառանգեմք. հապա անհապաղ, արիք ընդդեմ, ի ճակատ, և կանայք ու մանկտին մեր քաջաչերս կարգացցեն մեղ, և ի մենջ ուսցին զօրինակ քաջության ապրելո, հաղթելո կամ կովելո և մեռանելո» (132, էջ 173—174):

Սակայն անզին հայ խաղաղ գյուղացիությունը ի վիճակի չէր սեփական ուժերով ազատագրվելու քրդական դերբեյերի և թուրքական պետականության կրկնակի լծից: Դա է պատճառը, որ հայ ժողովուրդը իր այդ մղձավանջային վիճակից դուրս գալու ելքը փնտրում էր դրսից օգնության մեջ, իր ազատագրության հույսը կապելով Ռուսաստանի հետ: Վերջինիս միջամտությունը իր ճակատագրին դիտվում էր որպես եզակի միջոց ազատագրվելու իրեն շնչահեղձ անող իրականությունից: 1828—1829 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ, երբ «զարերով ճնշված հայերի ոգին կենդանություն ստացավ լավագույն ապագայի հույսերով» (306, էջ 291), արևմտահայերի բռնած դիրքը գործնականորեն ապացուցեց, որ հանձինս Ռուսաստանի հայ ժողովուրդը տեսնում էր իր միակ ազատարարին:

Չնայած նրան, որ պատերազմի տարիներին բրդական ցեղերի շրջանում բռնկել էին հակակառավարական ապստամբություններ, օսմանյան կառավարությանը հաջողվեց Ռուսաստանի դեմ պատերազմի մեջ ներգրավել մի շարք բրդական ցեղերի (306, էջ 221—223, 236):

Լյուդովիկ դը Քոնթանսոնը գրում է, որ քրդերը «մինչև հիմա կուզեն իրենց անկախությունը ձեռք բերել, երբ ատենը գալ տուրք վճարելու և զինուոր տալու, բայց սուլթանին հաւա-

տարիմ հպատակները կը դառնան, երբ քրիստոնեայ գիւղերուն վրայ ճնշում ի գործ դրուի» (144, էջ 19):

Պատերազմի ընթացքում հայ ժողովուրդը կրկին ենթարկվեց հալածանքների ինչպես սուլթանական կառավարության, այնպես էլ քրդական ավատատերերի կողմից: Ռուսական զորքերից պարտված քրդական աշիրեթները և թուրքական բանակն ու նրան հետևող բաշիրուզուկները իրենց մաղձը թափում էին հայ ազգաբնակչության վրա, թալանելով հայկական գյուղերը և կոտորելով բնակչությանը:

Ռուսական բանակների արագ առաջխաղացումը քրդական ավատատերերի մոտ ծնում էր այն մտայնությունը, որ իրենց տիրապետության տակ եղած երկրամասերը այլևս երբեք չպետք է մնան իրենց ձեռքում, որ դրանք այսուհետև անցնելու են Ռուսաստանին: Դա նրանց մոտ առաջ էր բերում ամեն ինչ քանդելու, ավերելու ձգտում: Այդ ավատատերերը «հայ ժողովուրդը այլևս իրենց ապրանքը չէին նկատեր և հետեւաբար հայ գյուղացիութեան պահպանումը, գոնէ Ֆեոդալական շահախնդրութեամբ, քիւրտ իշխանապետերու մտահոգութեանէն իսպառ կը բացակայեր» (127, էջ 196):

Ականատեսի վկայությամբ, պատերազմի օրերին «յառաջացան գունդ գունդ աւազակաց խմբեր, որք որպէս մորեխ ցրուելով հայ գիւղօրէից մէջն ու նոցա սահմանները՝ Բագրևանդայ, Կարնոյ, Տարօնոյ, Սալնոձորոյ, Վասպուրականի և ի մասնաւոր տեղիս ինչ պարսկահայոց զրկեցին յամենայն ընչից և ստացուածոց, առևանգեցին զգեղատեսիլ հարսունս ու աղջկունս, զոմանս գերի վարեցին յանդարձ օտարութիւն, անմեղ սպանելոց արիւնով ներկեցին նոցա յարգածածուկ խրճիթներն ու ծաղկաւետ դաշտերն:

...Ոչ միայն վրանաբնակ քիւրդքն առնէին զայս ամենայն, այլ նաև նոցա առաջնորդ տեղակալ պէյերն ու փաշաներն իսկ» (20, 1889 թ. № 5, էջ 272):

Պատերազմից հետո, վախենալով թուրքական կառավարության վրիժառույթունից Ռուսաստանի նկատմամբ արևմտահայության բռնած համակիր դիրքի համար, հայության մի ստվար զանգված դիմեց արտագաղթի դեպի Կովկաս: Դրա հետևանքով Արևմտյան Հայաստանի մի շարք շրջաններ ուղղակի հայաթափ եղան ու ամայացան:

Երկիրը դառնում էր ավերակ: Գյուղատնտեսությունը, արհեստագործությունը, առևտուրը, որոնք առանց այն էլ տուժել էին պատերազմի հետևանքով, հայերի արտագաղթի պատճառով ապրեցին աննախընթաց չափերի հասնող անկում: Դա չէր կարող չանհանգստացնել կառավարող շրջաններին, որոնք հայությանը դիտում էին որպես շինարար և տուրք վճարող տարրի: Կառավարությունը անհանգստացնում էր նաև այն, որ հայերի կառավարությունը անհանգստացնում էր նաև այն, որ հայերի տեղը զբաղեցնում են վաչկատուն քրդերը, որոնք ձեռք բերելով նոր հողեր, կարող են ուժեղանալ և դրսևորել անկախության ձգտումներ: Բացի այդ, օսմանյան վարչությունը չէր կարող հույս ունենալ, որ այդ վաչկատուն ցեղերից կկարողանա գանձարանի համար ապահովել կայուն եկամուտներ, առավել ևս հավաքագրել զինակոչիկներ:

Հենց այս նկատառումներն էլ ստիպում էին կառավարությանը Ռեշիդ փաշայի կողմից քրդական դերբեջությունները ջախջախելու շրջանում արևմտահայության նկատմամբ վարել առանձնահատուկ քաղաքականություն, որի նպատակն էր որոշ սիրաշահումների միջոցով շահել նրանց աջակցությունը դերբեջությունները ընկճելու գործում և խթանել հայերի առևտրական-տնտեսական գործունեությունը ի շահ դատարկ գանձարանի:

Ռեշիդ փաշան, օրինակ, ծրագրել էր առանձին շրջաններում վերջ տալ հայերի և քրդերի համատեղ բնակչությանը և ստեղծել միատարր հայ բնակչություն ունեցող նահանգներ, որտեղ, ազատված լինելով քուրդ դերբեջների հարստահարություններից, հայ բնակչությունը կարող էր զարկ տալ արհեստների, առևտրին, գյուղատնտեսությանը և այդպիսով գանձարանի համար եկամուտի կայուն աղբյուր դառնալ: Հնարավոր է, որ այդ ծրագիրը նպատակ ուներ նաև միատարր հայ հավաքականությունը անհրաժեշտության դեպքում հակադրել ինքնագլխության ձգտող քուրդ ավատատերերին:

Ռեշիդ փաշան հարբերդի հայ բնակչությանը առաջարկեց տեղափոխվել Դիարբեքիր, խոստանալով, որ այդ շրջանի քուրդ բնակչությանը մինչև վերջին մարդը կտեղափոխի Դերսիմ և Չարսանջակ: Նա նույնիսկ խոստանում էր հայերին զենք բաժանել, ստեղծել հայկական ոստիկանություն, Դիարբեքիրում նշանակել ազգությունամբ հայ փաշա և այլն: Սակայն հայերը խնդրեցին իրենց թողնել հարազատ վայրերում:

Սրա համար քրդերը նրան անվանեցին «գլավուր փաշա», ասելով, որ «ասի կէավուռա, ու կէավուռներուն թագաւորութիւն տի կայնըցնա» (16, էջ 53—55):

Ի դեպ, հազարավոր քրդերի ոչնչացնելուց հետո, Ռեշիդ փաշան աշիրեթական քրդերի զգալի զանգվածների ստիպեց «նստակցաց կյանք վարել և հարկ վճարել պետութեանը» (16 էջ 53):

Ինչ վերաբերում է արևմտահայութեան դիրքորոշմանը դեպի թուրքական կառավարութիւնն ու քուրդ դերբեխները, ապա այն միատեսակ չէր: Այն գավառների հայերը, որոնք ապրում էին լեռնային շրջաններում և ունեին ազատ համայնքներ, զինված էին, զերծ էին քրդական աղալարների լծից, հարկատու չէին թուրքական կառավարութեանը, նրանք ևս շատ վայրերում քրդերի հետ համատեղ և նրանց հետ կողք կողքի զենքով հանդես եկան օսմանյան կառավարութեան դեմ, որը, ինչպես և քրդերին, փորձում էր զրկել անկախութիւնից, հնազանդեցնել պետական իշխանութեանը և դարձնել հարկատու:

Ռեշիդ փաշայի զորքերին հատկապես կատաղի դիմադրութիւն ցույց տվեց Սասունի, Խարզանի, Շատախի, Մոկսի, Խնուսի և մի շարք այլ շրջանների հայ լեռնական բնակչութիւնը: Առանձին վայրերում քուրդ-հայկական միացյալ ջոկատները թուրքական զորքերի դեմ կռւում էին համատեղ: Այսպես, Լիչի և Ներչիքի շրջանում միացյալ քուրդ-հայկական զորամասերը Հաջի Զիլալ աղայի հրամանատարութեամբ հերոսական դիմադրութիւն ցույց տվեցին թուրքական զորքերին (397, էջ 356—358):

Սակայն հայ ուսյաթ գյուղացիութիւնը, ասել է արևմտահայութեան մեծամասնութիւնը, քաղաքային բնակչութիւնը, արհեստավորները, առևտրականները և այլն, որոնք առանձին ծանրութեամբ էին իրենց վրա զգում քրդական ինքնիշխան ավատատերերի ճզմող լուծը, որոնց համար իսպառ գոյութիւն չունեի ոչ միայն գույքի ու կայքի, այլև կյանքի ապահովութիւն, հակված էին պաշտպանելու թուրքական կառավարութեան քաղաքականութիւնը դերբեխներին հնազանդեցնելու ուղղութեամբ: Օսմանյան վարչութիւնը համարելով նվազագույն շարքը, ակնկալելով, որ կենտրոնացված պետութեան առկայութիւնը ի վիճակի կլինի ստեղծել բիշ թե շատ կայուն իրավական իշխանութիւն, որն ընդունակ կլինի հայ ժողովըր-

դին հարաբերական խաղաղութիւն և ապահովութիւն տալ, կնվազեցնի քրդական ավատատերերի կողմից գործադրվող հարստահարութիւններն ու կամայականութիւնները, հայ բնակչութեան վերոհիշյալ հատվածը համակրանքով էր վերաբերվում Ռեշիդ փաշայի քաղաքականութեանը:

Դրա պատճառը թերևս նաև այն էր, որ քուրդ դերբեխների լուծը արևմտահայերի համար հանդիսանում էր ոչ միայն անմիջական լուծ, այլև տնտեսական ու ֆիզիկական գերութիւն, ոչ մի օրենքով չսահմանափակվող, կամայական ու քմահաճ մի բռնատիրութիւն: Պ. Ա. Զիխաշեր գրում էր, որ «բազմաթիվ քրդական ցեղեր միամիտ մոլորութեան մեջ են գցում կառավարութեանը, թե իբր իրենք հանդիսանում են օսմանյան հպատակներ: Այդպիսի ցեղերը կոչվում են «հնազանդ քրդեր»: Նրանք իսկապես վճարում են որոշ հարկեր, սակայն թուրքական բանակին չեն տրամադրում և ոչ մի զինվոր: Բայց դրա փոխարեն նրանք հարյուրապատիկ չափով վերադարձնում են իրենց կողմից վճարված հարկը, ըստ իրենց հայեցողութեան այն գանձելով լեռներում կամ նրանց մերձակայքում և նույնիսկ նփրատ գետի հովտում էրզրում և էրզինջան քաղաքների միջև գտնվող բոլոր գյուղերից: Այդպիսի, այսպես ասած, օրինական ձևով կատարվող շորթումներից, որոնք տեղի են ունենում տեղական թուրքական իշխանութիւնների աչքի առջև և նրանց գիտութեամբ, առանձնապես տուժում են հայկական գյուղերը» (379, էջ 35):

Եթե հայ գյուղացիութեանը նման ձևով հարստահարում էին այսպես կոչված «հնազանդ քրդերը», ապա պարզ է, թե ինչպիսի կամայականութիւնների և շահագործման էր ենթարկվում նա կառավարութեանը անհնազանդ, անսահմանափակ իրավունքներ ու իշխանութիւն ունեցող ցեղապետ-ավատատերերի կողմից:

Արևմտահայութեան մեծամասնութիւնը ոչ միայն հույսեր էր տածում Ռեշիդ փաշայի քաղաքականութեան նկատմամբ, այլև շատ վայրերում եռանդուն աջակցութիւն էր ցույց տալիս նրան:

Ի դեպ, այդ գիծը ոչ միայն պաշտպանվում, այլև որոշակի առումով ընթացք էր տրվում Կոնստանդնուպոլսի հայ բարձրաստիճան հոգևորականութեան և բուրժուականացող տարրերի

կողմից, որոնք մեծապես շահագրգռված էին Արևմտյան Հայաստանում բարենորոգումներ իրականացնելու համար:

Հայ ժողովրդի նման դիրքորոշումը էլ ավելի սրեց հայքրդական հարաբերությունները: Դերբեքյեբը իրենց մաղձը թափեցին հայ խաղաղ բնակչության վրա: Իսկապես, «Հայաստանի բրդահագուստակ շերտընդմեջ քրդերով բնակեցված շրջանները երբևէ նման ավերածության ու տնտեսական քայքայման չէին ենթարկվել: Երկու սրի արանք ընկած հայ ժողովուրդը մաշվում էր թե՛ տնտեսապես, թե՛ ֆիզիկապես» (98, էջ 233):

1837 թ. Ռեշիդ փաշայի անակնկալ ու հանելուկային մահից հետո քրդերի հնազանդեցման գործի շարունակումը հանձնարարվեց Մեհմեդ Հաֆըզ և Օսման փաշաներին (458, հ. 2-րդ, էջ 112: 307): Սրանք իրենց դաժանությունները գերազանցեցին Ռեշիդ փաշային: «Երբ քրդերը մեղմանում են,— գրում է Մուտկեն,— Հաֆըզ փաշան սաստկացնում է իր խստությունը. իմ տված խորհուրդները այդ ուղղությամբ նրա վրա ազդեցություն չեն ունենում»: Նրա գործելու մեթոդներն էին քրդերի զանգվածային ջարդերը, իրենց բնակչության վայրերից բռնի տարազրույթունը գեպի կայսրության ծայրամասային շրջաններ, ունեզրկումը, քրդական գյուղերի հրկիզումը և այլն:

Հաֆըզ և Օսման փաշաների 80 հազարանոց բանակը հրով և սրով անցավ հսկայական տարածք ունեցող երկրամասերով: Նա ջախջախեց Անտիտավրոսյան լեռներում, Զեղիբեյում, Դիարբեքիում, Մալաթիայում և այլ բազմաթիվ շրջաններում ծվարած անկախ քրդական աշիրեթներին, նրանցից շատերին ստիպեց անցնել նստակեցության, օսմանյան դանձարանին վճարել տուրքեր և այլն:

Թուրքական բանակը առանձնակի դաժանությամբ վարվեց Սինջարի եզիդների հետ: Սրանք, որ «սերունդից սերունդ ապրում էին ինքնավար հասարակապետությունում իրենց ժայռերի ամրոցներում, մեծ մասամբ ջնջուկեցան 1838-ին: Մուխտուխ բարալրներին, ուր նրանց մեծ մասը ապաստանած էր, կանանց ծախեցին իրրև ստրուկ և ցեղի թշուառ մնացորդները ստիպուեցան տէր ճանաչել մուսուլմաններին» (126, էջ 39):

Մուտկեն հաղորդում է, որ թուրքական զինվորները քրդերին բանակ զինակոչելու համար նրանց շներով էին որսում, խտրություն չդնելով ո՛չ առողջների, ո՛չ հիվանդների, ո՛չ տա-

քեցների և ո՛չ պատանիների միջև, նրանց կապկպում ու տանում էին ճամբարները, որտեղ հսկում էին ինչպես գերիներին: «Առաջին իսկ հնարավորության դեպքում քրդերը փախչում էին և Հաֆըզ փաշան յուրաքանչյուր փախստական դասալիքին որսացողին վճարում էր 200—250 պիաստր» (447, էջ 381—387):

Սակայն, շնայած այս գազանություններին, այնուամենայնիվ Հաֆըզ փաշային չհաջողվեց վերջնականապես ընկճել ու ճզմել քրդական աշիրեթներին:

Վերջիններս ապաստանեցին անառիկ լեռներում, շարունակելով դիմադրությունը: Առանձին վայրերում (օրինակ Սասունում և այլն) թուրքական բանակը հանդիպում էր հայ և քուրդ բնակչության համատեղ դիմադրությանը (418, էջ 356—358):

Քրդական դերբեքյեբի ու առանձին ցեղերի դիմադրությունը ընթանում էր միմյանցից անջատ. ցեղային-ավատական կարգերի հետևանքով նրանց մոտ միանգամայն բացակայում էր համազգային շահերի գիտակցությունը: Շատ ցեղեր ընդհանուր ոչինչ չունեին միմյանց հետ, նրանց չէր միացնում որևէ հասարակական կապ: Ամեն մի ցեղ առանձնացած էր և ապրում էր իր նեղ, սահմանափակ կյանքով: Յուրաքանչյուր աշիրեթ պաշտպանում էր իր տիրապետության տակ գտնվող շրջանը, իր կյանքն ու գույքը, անհրաժեշտության դեպքում ոչ միայն օգնության ձեռք չմեկնելով հարևան ցեղերին, այլև շատ հաճախ թուրքական սրի շեշտակի հարվածից խուսափելու համար թույլ տալով, որ օսմանյան բանակը անարգել շարժվի իրենց հողերով, որպեսզի հարվածը հասցվի ուրիշներին: «Զորավոր գրեթե բոլոր ցեղերը թշնամի էին թրքական պետության և իրենց փաշայության սահմաններուն վրա կը կռվեին օսմանյան զորքերուն դեմ: Սակայն անոնք դուրս չէին գար իրենց սահմաններեն և օգնության չէին հասներ կյանքի ու մահվան կռվի բռնվող ուրիշ քրդական փաշայության մը» (128, էջ 91):

1839 թ., երբ Հաֆըզ և Օսման փաշաների բանակները ոտնատակ էին տալիս Արևմտյան Հայաստանն ու Քրդստանը, Եգիպտոսը Օսմանյան կայսրության համար քաղաքական նոր բարդություններ ստեղծեց: Եգիպտոսի Փաշա Մուհամմեդ Ալին և նրա որդի՝ Սիրիայի կառավարիչ Իբրահիմ փաշան սուլթան Մահմուդ II-ին սպառնում էին նոր պատերազմով: Թուրքական

կառավարութեանը մեծապես մտահոգում էր Եգիպտոսի հետ առաջիկա ռազմական բախման ընթացքում թիկունքի կայունութեան հարցը: Թեև Հաֆըզ փաշային հաջողվեց հիմնականում ճնշել քրդական դերերեյներին, բայց նա համոզված չէր, որ քրդերը, որոնք կազմում էին իր կորպուսի ռազմական գործողութեան շրջանի բնակչության կեսից ավելին, կրկին չեն ապստամբի, երբ թուրքերը մարտի մեջ մտնեն եգիպտացիներին հետ (297, էջ 30):

Այդ մտահոգութիւնն էր պատճառը, որ Հաֆըզ փաշայի մոտ միտք հղացավ հայերին ընդգրկել թուրքական բանակի շարքերը: Պետք է խոստովանել, որ աստվածաբանական սկզբունքների վրա խարսխված մահմեդական թուրքիայի համար դա վերին աստիճանի համարձակ ծրագիր էր: Հաֆըզ փաշայի մտահոգացմամբ հայերին պետք է ցրելին թուրքական բանակի մեջ այն հաշվով, որ յուրաքանչյուր քսան զինվորներից մեկը լիներ հայ: Իր հերթին Հաֆըզ փաշայի ռազմական խորհրդական Հելմուտ Ֆոն Մոլտկեն, որը հայերին համարում էր քաջ և կարգապահ մի ժողովուրդ (447, էջ 389), առաջարկում էր յուրաքանչյուր զնդի շորրորդ գումարտակը կազմել բացառապես հայերից և այդ գումարտակի հրամանատար նշանակել միայն հայ մարզու: Սակայն, հասկանալի է, որ այս առաջարկութիւնը կառավարութիւնը չէր կարող ընդունել, որովհետև կատեղծվեին միատարր հայկական զորամասեր, որոնց գոյութիւնը կարող էր սպառնալիք դառնալ կայսրութեան անվտանգութեան համար, մասնավանդ որ հատկապես վերջին ռուս-թուրքական պատերազմից հետո օսմանյան կառավարող շրջանները հայերին սկսել էին դիտել որպես անբարեհույս, Ռուսաստանին համակիր տարրի: Հելմուտ Ֆոն Մոլտկեն հենց սկզբից կասկածեց վերոհիշյալ ծրագրի իրագործման հնարավորութեանը, որովհետև այն նրա կարծիքով «վիրավորանք կհասցնեի թուրքերի նախապաշարմունքներին, որոնք իրենց կույր անբարտավանութեամբ չեն ցանկանում տեսնել, թե որքան զանազան է դարձել իրենց վարչակարգը» (447, էջ 389):

Իսկապես, չկենսագործվեց նաև Հաֆըզ փաշայի առաջարկած տարբերակը, որովհետև կառավարութիւնը հավանութիւն չտվեց քրիստոնյա բնակչությանը ռազմական ծառայութեան մեջ ընդգրկելու այդ ծրագրին, այն համարելով վտանգա-

վոր և օսմանյան պետականութեան սկզբունքներին հակասող մի ձեռնարկ:

Հիշյալ ծրագրի իրագործման անհրաժեշտութիւնը վերանում էր նաև այն պատճառով, որ հենց այդ ժամանակ թուրքական կառավարութիւնը որոշել էր իր քրդական քաղաքականութեան մեջ կատարել որոշակի շրջադարձ: «Սուլթան Մահմուտը ուղեմաներէ կազմուած ժողով մը կը դրկէ Հայաստան և Քիւրդիստան, կը գծէ ամէն մէկ տէրէպէյի իշխանութեան սահմանը ու կըճանչնա այդ իշխանութիւնները իրաւաստ՝ ամէն մէկը իր սահմանին մէջ: Տէրէպէյական իշխանութիւնները այսպիսով է, որ կունենան իրենց անկախութեան ֆիրմանները» (116, էջ 64): Կառավարութեան որդեգրած քաղաքական այս գիծը թերևս պատճառաբանվում էր նրանով, որ 1839 թ. քրդական դերերեյների հնազանդեցման գործը հասնում էր իր ավարտին: Դերերեյական իշխանութեանը փոխարինելու էր գալիս թուրքական վարչութիւնը:

Բնութագրելով Արևմտյան Հայաստանում ստեղծված նոր իրավիճակը Ի. Բերեզինը գրում էր. «Երկրում ծնված և մեծացած առաջնորդների նահապետական կառավարմանը փոխարինելու եկան Ստամբուլի գիշատիչ սատրապները, որպեսզի իրենց պաշտոնի կապալային վարձը վերադարձնեն հնարավորին չափ կարճ ժամկետում» (228, էջ 397):

Առաջվա պես հարկերի ամբողջ ծանրութիւնը համարյա բացառապես ընկավ հայ բնակչության վրա (269, էջ 66—67): Իսպառ հօդս ցնդեցին նաև հայ ժողովրդի փայփայած հույսերը՝ ազատագրվել քրդական աղալարների շահագործումից ու բռնութիւններից: Զախջախված դերերեյներին փոխարինելու էին գալիս արդեն ֆեոդալականացած կամ ֆեոդալականացման ճանապարհին գտնվող բուրգ ցեղապետ-աշխրեթապետները, աղաներն ու բեկերը: Այսպիսով, օսմանյան կառավարութեան կամբով արևմտահայութիւնը կրկին թողնվեց նախկին վիճակին:

Մահմուդ II-ի իրականացրած նոր քաղաքականութիւնը Հաֆըզ փաշային հնարավորութիւն տվեց իր բանակի մեջ ընդգրկել զգալի բանակութեամբ բուրգ զինվորներին: Համալրելով այն, թուրքական զորքերի հրամանատարը շարժվեց դեպի Եփրատ, դիրքավորվելով Նիսիբիսի (Մծբին) մոտ, որտեղ տե-

դի ունեցավ թուրք-եգիպտական երկրորդ պատերազմի վճռական ճակատամարտը:

1839 թ. հուլիսի 24-ի այդ արյունալի ճակատամարտում Հաֆըզ փաշայի բանակը ջախջախիչ պարտություն կրեց Միրիայի եգիպտական կառավարիչ Իբրահիմ փաշայի կողմից: Ճակատամարտի դաշտը առաջինը լքեցին քրդերը (465, էջ 1911: 435, էջ 191): Մոլոկեն պատմում է, որ նրանք սկսեցին կրակել իրենց իսկ հրամանատարների և թուրք զինվորների վրա, կողոպտել ռազմական գույքը: Բազմաթիվ զինվորներ նետեցին զենքը և մեկնեցին իրենց գյուղերը: Մեծ բանակությունը բուրգ զինվորներ լքելով դիրքերը անցան թշնամու կողմը, զենքը ուղղելով օսմանյան բանակի դեմ: Հաֆըզ փաշայի ջախջախված բանակի նահանջող մնացորդներին Այնթաբից հյուսիս ընկած լեռներում ոչնչացրեցին քրդերը, բեղվինները և թուրքմենները (383, էջ 346—348):

Մծրինի ճակատամարտում քրդական զինվորների վերոհիշյալ վարքագիծը օսմանյան կառավարության նկատմամբ քրդական զանգվածների տրամադրությունների ցայտուն արտահայտությունն էր:

Հիշյալ ճակատամարտում թուրքական բանակի կրած ջախջախիչ պարտությունը լրջորեն թուլացրեց Օսմանյան կայսրությունը, վտանգի տակ զնելով նույնիսկ նրա գոյությունը:

Այս պարագաներում քրդական վերնախավի մոտ իրենց նախկին դիրքերը վերականգնելու հույսեր ծնվեցին: Դերբեդեբը նոր շունչ ու ոգի առան և Քրդստանի ու Արևմտյան Հայաստանի տարածքում քրդությունը կրկին սկսեց փոթորկել: Վերստին ապստամբություն բռնկվեց Սուլեյմանիեյի շրջանում: Ապստամբներին օգնելու միտումով 1842 թ. իրանական բանակը սրբնթաց անցավ սահմանը և ներխուժեց Միջագետք: Թուրք-իրանական պատերազմը դարձավ համարյա անխուսափելի այն բանից հետո, երբ Բաղդադի կուսակալ Ալի Բիզա փաշան և նրա տեղակալ Մուհամմեդ Նաջիր փաշան 1843 թ. սկզբին շիաների սրբազան քաղաք Քարբալայի բնակչության զարհուրելի կոտորած կազմակերպեցին, անգթորեն սրի քաշելով 15-ից 18 հազար պարսկահայատակ շիաների (487, էջ 335—338):

Ի պատասխան դրա, իրանական զորքերը ներխուժեցին Բայազետի շրջան, նպատակ ունենալով ոտքի հանել քրդերին և

թուրք կառավարության դեմ օգտագործել նրանց մոտ կուտակված դուրավառ նյութը: Թեև գործը հարթվեց Ռուսաստանի և Անգլիայի վճռական միջամտության շնորհիվ (500, էջ 39), սակայն Սուլեյմանիեյի ապստամբությունը վկայում էր, որ քրդերը զեռ վերջնականապես նվաճված չեն: Միայն Իբրահիմ փաշայից ոչ վաղուց կրած ջախջախիչ պարտությունը հետ կանգնեցրեց թուրքերին ապստամբ քրդերի նկատմամբ նոր խստություններ կիրառելուց:

1839 թ. նոյեմբերի 3-ին հրապարակվեց Գյուլհանեի հաթթը-շերիֆը, որը քանգիմաթի բարենորոգումների ծրագրի հիմքը դարձավ: Նրա հեղինակ Մուստաֆա Ռեշիդ փաշան ենթադրում էր վերևից իրականացվող բարեփոխումների ճանապարհով վերակառուցել և ուժեղացնել օսմանյան պետությունը:

Այդ ծրագրի բաղկացուցիչ մասերն էին կազմում երկրի կենտրոնախույս ուժերի սահմանափակումը և պայքարը պետության հսկողությունից դուրս գտնվող հողատերերի և բուրգ զերեբեյերի դեմ, այսինքն Արևմտյան Հայաստանում և Քրդստանում պետության կողմից իրական իշխանության ձեռք բերումը: Թուրք կառավարող վերնախավի XIX դարի 40-ական թվականներին իրականացրած բարենորոգումները նաև «նպատակ ունեին պետական-վարչական համակարգի ամրապնդման միջոցով պահպանել թուրքական տիրապետությունը իրենց կողմից նվաճված ժողովուրդների նկատմամբ» (330, էջ 14):

Արևմտյան Հայաստանի նահանգներում Բ. Գուռը հաթթը-շերիֆի դրույթները փորձեց իրագործել 1842 թվականից: Սակայն ինչպես ողջ կայսրությունում, այնպես էլ այստեղ, այդ բարենորոգումները կամ մնացին թղթի վրա և կամ էական փոփոխություններ չմտցրին ինչպես տնտեսական կյանքում, այնպես էլ ազգային հարաբերությունների մեջ: Այսպես, թեև ճորտատիրությանը պաշտոնապես վերջ տրվեց, սակայն այն ոչ միայն պահպանվեց, այլև որոշ զեպքերում ստացավ ավելի արտառոց ու այլանդակ ձևեր: Նոր կալվածատիրական կարգի համաձայն բեկերին և աղաներին պատկանող հողերը հռչակվում էին միրի (պետական), սակայն կիսանկախ աշիրեթներ ձեռքում գտնվող հայ գյուղերը մնացին նախկինի պես ստորկական վիճակում, տուրք վճարելով և՛ բուրգ կալվածատիրոջը, և՛ պետությանը (47, էջ 26):

Քրդական ճորտատիրական մարաբայական սիստեմը ըստ էության թողնվեց անփոփոխ, որովհետև թեև երեկվա հողագործի գյուղացին՝ մարաբան դառնում էր իբր ազատ հողագործ, սակայն իրականում մնում էր ճորտ: Թանգիմաթի հողային այս բարեփոխությունից օգտվեցին միայն թուրք և բուրգ կալվածատերերը, ցեղապետերը, վաշխառուները (բուրգ, թուրք, հայ և այլն), ավելի տաժանակիր դարձնելով գյուղացիության կյանքի պայմանները: Մի շարք վայրերում իր գոյությունը պահպանեց նաև խաֆիրության ճորտական սիստեմը:

Այս բոլորը վկայում էր այն մասին, որ թանգիմաթի ռեֆորմների օգնությամբ ձգտելով նախկին բուրգ դերբեյերին պահել իր հսկողության տակ, սուլթանական կառավարությունը աշխատում էր ոչ միայն խուսափել նրանց հետ հարաբերությունների լարվածությունից, այլև շարունակում էր համաձայնության եզրեր փնտրելու քաղաքականությունը, այդ բանը անելով գլխավորապես հայերի հաշվին:

Այդ քաղաքականության մեջ զարմանալի ոչինչ չկար, որովհետև այն ամբողջապես բխում էր թեոկրատիկ-աստվածապետական սկզբունքներով առաջնորդվող օսմանյան պետականության բուն էությունից: «Հնարավոր էր արդյոք ղուրանի առջև հավասարեցնել ուղղազավանի և գյավուրի, մահմեդականի և ռայայի իրավունքները, — հարց է տալիս Կ. Մարքսը և պատասխանում, — դա անպայման կնշանակեր իրապես ղուրանը փոխարինել նոր քաղաքացիական օրենսգրքով, այլ կերպ ասած, դա կնշանակեր խորտակել թուրքական հասարակության համակարգը և նրա փլատակների վրա ստեղծել իրերի նոր վիճակ» (74):

Թուրքական կառավարությունը բնավ շահագրգռված չէր նաև բուն քրդական հասարակության կառուցվածքի մեջ փոփոխություններ մտցնելու: Քրդերի «...ավանդական առաջնորդների ժառանգաբար անցնող իշխանությունը սասանվել էր, սակայն միաժամանակ ոչ մի լուրջ բան չէր ձեռնարկվել, որպեսզի այն փոխարինվեր մեկ այլ իշխանությամբ, որն ի վիճակի լիներ այդ ժողովրդին ներգրավել նորմալ պետական կառուցվածքի ոլորտի մեջ» (294, էջ 280):

Խոսելով Գյուլհաննի հաթթը-շերիֆի ունեցած հետևանքների մասին, խորհրդային պատմաբան Լ. Վակսը գրում է. «Գրանից հետո թուրքական ֆեոդալիզմը իր նախնական ձևով

ակտեց իջնել թատերաբեմից, նահանգների մեծ մասում իր տեղը զիջելով խոշոր և միջին կալվածատիրական հողատիրությանը: Բացառություն էին կազմում այնպիսի ծայրամասերը, ինչպես օրինակ Քուրդիստանը, որտեղ տիրապետող հողային հարաբերությունները ըստ էության վերաբերում են ոչ թե ղուտ ֆեոդալական, այլ ցեղային տիպին» (231, էջ 39):

Գյուլհաննի հաթթը-շերիֆի վերափոխությունները ի վիճակի չեղան դուլզն-ինչ բարեփոխելու կայսրության ասիական նահանգներում տիրող դրությունը և արմատապես դիպչելու բուրգ ավատական դասի շահերին: Իսկ ազդեցիկ ու խոշոր ցեղապետերը սվինների վրա ընդունեցին հաթթը-շերիֆը և որոշ վայրերում նույնիսկ թույլ չտվեցին, որ թուրքական վարչության ներկայացուցիչները ոտք դնեն իրենց տիրապետած շրջանները և ձեռնամուխ լինեն կայսերական հրովարտակի գրույթների իրականացմանը: Թանգիմաթի «գործադրութեան դեմ էին բոլոր բռնակալները, որոնք Հայաստանի անմատուց լեռներուն վրայ որջացած էին» (7, էջ 458): Քրդական ցեղապետերը հատկապես չէին կարողանում համակերպվել այն մտքի հետ, որ իրենք զրկվում են դարավոր սովորությամբ հայ և բուրգ ռայայներից գանձվող հարկերից, որ այդ խոշոր եկամուտները այսուհետև անցնելու են պետությանը:

Այս բոլորի անխուսափելի հետևանքը արևմտահայ աշխատավոր զանգվածների և քրդական ավատական վերնախա-վի միջև հարաբերությունների նոր սրումը եղավ, որովհետև եթե հայ ժողովուրդը որոշակի հույսեր էր տածում թանգիմաթի վերափոխությունների նկատմամբ, ապա քրդական վերնախավը դրա մեջ տեսնում էր օսմանյան նոր ոտնձգություն իր իրավունքների հանդեպ և իր զայրույթը թափում հայերի գլխին: Տիրապետող ավատական քրդական դասի և հայ հողագործ բնակչության փոխհարաբերությունների պատկերը Լեոն ներկայացնում է հետևյալ կերպ. «Իր կալվածական ճորտատիրական արտոնությունները պաշտպանելու համար, բուրգ բեկը ուժ էր գործադրում, բայց ոչ թե կառավարության դեմ՝ որի հանդեպ նա ազատ էր, այլ այն անզեն ու անլեզու մշակի դեմ, որ երեկ նրա ճորտն էր, իսկ այսօր՝ թափուի սիստեմով, դարձել էր ազատ հողագործ. հարկադրում էր հայ գյուղացուն, որ նա՝ անտեսելով նոր օրենքը, շարունակի իր նախկին ճորտային կացությունը, իսկ, հակառակ դեպքում, դուրս վտարի նրան

Թափուի դիրքով ստացած հողից՝ զենքի ուժով կամ այլ ազդու միջոցներով— ահա ինչ տեսակ հարաբերություններ էր այժմ ստեղծվում քուրդ կալվածատիրոջ և հայ գյուղացու միջև» (70, էջ 39—40): Եվ այնուհետև. «Այս շատ վտանգավոր հանգամանքի մեջ թույլ և անզոր հայը կարող էր պահպանել պետական վարձակալ հողագործի դիրքը միայն մի միջոցով, այն է՝ եթե թուրք կառավարությունը՝ իր սեփական օրենքի կիրառությունն ապահովելու համար, հողագործի կողմը պահպաներ՝ նրա կատարած նախկին տիրոջ գեմ: Բայց այսպիսի պաշտպանություն չեր տեսնում... Դուրս էր գալիս, որ նա չէր ազատվել, այլ ընկել էր երկու կրակի մեջ, մինչդեռ, մի կողմից՝ քուրդ կալվածատերն իրենն էր համարում հայի մշակած հողը և պահանջում էր, որ այդ հողի վրա հաստատվեն նախկին կալվածատիրական իրավունքները, մյուս կողմից՝ կառավարությունը նույն այդ հողը համարում էր իրենը, և պահանջում էր վարձագինը: Այսպիսով, երկու կեղեքիչները դաշտում կանգնած էին՝ գյուղական մի հատ արօրի վրա» (70, էջ 40):

Եվ այսպես, թանգիմաթի իրականացման փորձերը Արևմտյան Հայաստանում էլ ավելի էին շիկացնում մթնոլորտը: Ավատական կարգերի պայմաններում քրդական վերնախավի հետ հայ գյուղացիության համակեցությունը ուղղակի դառնում էր անտանելի: Արտահայտելով այս տրամադրությունները, Տարոնի առաջնորդ եպիսկոպոս Պետրոս Ավրանցին քուրդ Ալադին փառային ուղղակի հայտարարում է. «Կամ դուք պիտի հեռանաք այս երկրեն և կամ մենք: Այլևս իրարու հետ չենք կրնար ապրի...» (127, էջ 518):

Նախկինի պես օսմանյան կառավարությունը քրդական աշիրեթապետերի նկատմամբ վարում էր ոչ միատեսակ քաղաքականություն. նրանք, ովքեր այս կամ այն շափով զբոսորդում էին հավատարմություն կառավարության նկատմամբ, արժանանում էին Բ. Դոան սիրաշահումներին, ստանում էին պետական-վարչական պաշտոններ և այլն: Այդ ճանապարհով ինչ-որ շափով փոխհատուցվում էր թիմարական հողատիրության նոր օրենքների համաձայն նրանցից գրավված հողերի վնասը: Կարճ ասած, օսմանյան կառավարությունը արհեստականորեն ուժեղացնում էր աշիրեթապետերի (պռավելապես ոչ ազդեցիկ, երկրորդական) մի մասին, և ընդհակառակն, աշխատում էր թուլացնել ազդեցիկ առաջնորդներին, որը և բնակա-

նաբար չէր կարող պատճառ շահագրգիռանալ նրանց շրջանում կառավարության դեմ անհաշտ ստեղծության առաջացման: Պատահական չէ, որ առանձին ավատատերեր սկսեցին քրդական ավագանու դժգոհությունից օգտվելու փորձեր կատարել, ձգտելով ցեղերին միավորել իրենց տիրապետության ներքո, դուրս գալ կառավարության հակողությունից և դառնալ իրենց շրջանների ինքնիշխան կառավարիչներ: Նման ավատատերերի մեջ աչքի ընկնող դեմքերից մեկը Զեղիր-Բոհթանի տիրակալ Բադրխանն էր, որը «հմուտ կերպով օգտագործեց համընդհանուր դժգոհությունը թուրքական բռնատիրության նկատմամբ» (331, էջ 54):

Բադրխան բեյը Զեղիրեյի և Բոհթանի մեծ էմիրների շառավիղն էր, որոնք յոթերորդ կամ ութերորդ դարից սկսած անկախ էին: XIX դարի սկզբներին այդ ընտանիքին ենթակա էր նաև Դիարբեքիրի, Սղերդի և Բիթլիսի քուրդ բնակչությունը: 1821 թվականից Բոհթանի ժառանգական իրավունքն անցավ Բադրխանին: Վերջինս թեև 30-ական թվականներին մասնակցել էր քրդական շարժումներին, սակայն այն ժամանակ դեռևս չունեի այնպիսի ազդեցություն ու կշիռ, որպեսզի համարձակորեն կարողանար ձեռնամուխ լինել իր մտահղացած ծրագրերի իրագործմանը: Սակայն 40-ական թվականների սկզբին, Ֆերուհիյան Բարունակ բեյի վկայությամբ, նա արդեն իր տրամադրության տակ խոշոր զինված ջոկատներ ուներ, որոնց վրա հենվելով հրաժարվում էր կառավարությանը հարկեր վճարել և զինակոչիկներ տրամադրել (146, էջ 62):

Բադրխանի իշխանության ներքո գտնվող քրդական ցեղերը պատրաստ էին արձագանքել կառավարության դեմ ապստամբելու կոչին նաև այն պատճառով, որ 1843 թ. թուրքական բանակի վերակառուցման մասին հրապարակված սուլթանական Ֆիրմանը նախկին անկանոն հավաքագրումը փոխարինել էր կանոնավոր զինահավաքագրմամբ (329, էջ 99):

1843 թ. Բադրխանը բացահայտորեն ապստամբեց կառավարության դեմ, նպատակ ունենալով իր տիրապետության ներքո միավորել քրդական ցեղերին և ստեղծել Օսմանյան կայսրությունից անկախ մեծ ու ընդարձակ մի Քրդստան (7, էջ 457): Ֆրանսիացի հետազոտող էլիզե Ռեկլյուն գրում է, որ «այն լեռնադաշտերը, ուր քրդերը խմբված են հոծ ցեղերով, մասնավորապես Մեծ Զաբի ավագանը, նրանք կազմում են այն

աստիճանի մի ուժեղ ժողովուրդ, որ ունեն թուրքերի և պարսիկների դեմ ազատ պետություն կազմելու փառասիրություն» (464, էջ 342): Այդ նույն կարծիքին է նաև եվրոպական մեկ այլ հետազոտող՝ Մյուլլեր Սիմոնիսը, որը նշում է, որ Բագրիսանի գլխավորությամբ սկսված այս շարժումն ուներ քրդական պետություն ստեղծելու հավանություններ (450, էջ 373):

Բագրիսանը իր ծրագիրն իրականացնելու համար իրար նտևից սկսեց իրեն ենթարկել մանր բեկերին ու նվաճել նրանց տիրույթները: Ուլբեր չէին համաձայնվում նրա դաշնակիցը լինել, դաժանորեն պատժվում էին: Նախ նա ձեռնամուխ եղավ Բոհթանի քրդական իշխանությունների հնազանդեցմանը: Ուժի սպառնալիքի ներքո շուտով նրան հարեցին նաև Զեզիրեյի, Զախոյի, Ամադիայի և Հեքյարիի առավել ազդեցիկ ցեղապետները: 1843 թ. նա հարձակվեց Հեքյարիի մեջ մտնող Թիար լեռնագավառի ասորական համայնքի վրա, որը համառորեն չէր ցանկանում ճանաչել Բագրիսանի դաշնակից Հեքիարիի էմիր Նուրուլա բեկի գերագայությունը և դիմադրում էր նրան:

Դեռևս 30-ական թվականներին ամերիկյան բողոքական միսիոներները Թիարի գավառում կենտրոն էին ստեղծել, նեստորական ասորիներին զավանափոխ անելու նպատակով: Անմիջապես լուրեր տարածվեցին, որ Ֆրանկները մտադիր են ողջ Քրդստանում քրիստոնեություն տարածել: Բագրիսանը, որը վաղուց առանձնահատուկ հետաքրքրություն էր դրսևորում հարուստ ասորիների նկատմամբ, «իսլամի պաշտպանության» պատրվակի տակ հարձակվեց Թիարիի վրա (267, էջ 16—17): Ասորիները ստիպված էին բողոք ներկայացնել Մոսուլի փաշա Մուհամմեդ Ինջե-Բայրաթթարին, որն էլ ավելի սրեց քրդերի թշնամանքը (216, էջ 448—449):

Գրավելով ասորական համայնքի միջնաբերդը՝ Զուլամե-րիկը, Բագրիսանը և Նուրուլա բեկը սրի բաշեցին 10—12 հազար ասորիներին:

Հենրի Լեյարդը ցնցող փաստերով նկարագրելով ասորի բնակչության ջարդը, գրում է, որ նրանք «բոլորը սառնասրտորեն սպանվեցին» (442, էջ 24, 127, 134—135, 169; 443, էջ 106—108):

Բագրիսանը շատերին ստիպեց զավանափոխ լինել և ընդունել մահմեդականություն, շատերին գերեվարելով վաճառքի հանեց ստրկավաճառանոցներում, իսկ մի մասին էլ բռնի ստի-

պեց մտնել իր բանակի շարքերը (251, էջ 1—56, 191—210): «Առաջնորդվելով կրոնական փաստարկներով,— գրում է վ. Նիկիտինը,— Բագրիսանը աշխատում էր իրականացնել համաձուլման քաղաքականություն: Նա իրեն համարում էր թուրքական տիրապետությունից ազատագրված շրջանների հոգևոր առաջնորդ» (294, էջ 288):

Սուլթանական կառավարությունը քաջալերում էր Բագրիսանի վայրագ գործողությունները ասորական բնակչության նկատմամբ, հույս ունենալով, որ ռազմաշունչ ասորիները չեն ընկճվի և այսպիսով կսկսվի տեղական մի անվերջանալի պատերազմ, որը կթուլացնի երկու կողմերն էլ: Այդ նույն քաղաքականությունից ելնելով, Բ. Դուռը Բագրիսանի կողմնակիցներին հրահրում էր նաև հայերի ու եզդիների դեմ: Ի դեպ, այդ ուղղությամբ հատկապես եռանդուն գործունեություն ծավալեց Մոսուլի Մուհամմեդ (Քերեթլի) փաշան (267, էջ 17):

Ասորիների հետ հաշվեհարդար տեսնելուց հետո Բագրիսանը իր զենքը ուղղեց Մոկսի բուրդ էմիր Արդալ խանի դեմ: Վերջինս իրեն դաշնակից ունենալով Մոկսի հայ բնակչությանը, ամրացավ իր բերդերում և համառ դիմադրություն ցույց տվեց: Սակայն Բագրիսանի գերագանցող ուժերի ճնշման ներքո տեղի տվեց և ստիպված էր դառնալ նրա դաշնակիցը:

Այնուհետև նրա կողմն անցան բազմաթիվ ցեղապետեր-Գավաշի բեյ Խան-Մահմուդը, Խիզանի Դերվիշ և Խալիտ բեկերը, Մոսուլի շեյխ Մահմուդը, Զախոյի շեյխ Յուսուֆը, Շատախի ցեղապետերը և այլն: «Պետերիսաններու ընդարձակ իշխանութիւնը, իրեն հնազանդեցուցած էր Վանէն մինչև Բաղէշ տարածուած երկրները եւ անոնց մէջ գոյութիւն ունեցող բոլոր բուրտ փոքրիկ իշխանութիւնները» (7, էջ 457): Բագրիսանի ազդեցությունը տարածվեց նույնիսկ Մոսուլի, Դիարբեքիի, Մհհարադի և Ուրմիայի վրա:

Ուժի ճնշման ներքո ստեղծված քրդական ցեղապետերի «սրբազան դաշինքի» մեջ մտան ոչ միայն Օսմանյան կայսրության քրդերը, այլև Իրանի խոշոր բուրդ կառավարիչներից մեկը՝ Արդալանի վալին (248, էջ 128):

Սուլթանական կառավարությունը ուղղակի խուճապի էր մատնվել: Բ. Դուռը պարզորոշ տեսնում էր, որ Բագրիսանի գլխավորությամբ ծավալված շարժումը լոկ առաջնություն ձեռք բերելու համար սովորական միջցեղային պայքար չէ, այլ իրե-

նից ներկայացնում է քաղաքական լուրջ սպառնալիք: Մանավանդ որ այդ շարժման ազդեցությունը ներքո Սղեբրդից դեպի արևմուտք ընկած շրջաններում ևս քրդական զանգվածները լցվում էին հակաթուրքական տրամադրություններով և ակընհայտորեն պատրաստվում էին վրեժ լուծել ընդամենը մի քանի տարի առաջ Հաֆրզ փաշայի կատարած գազանային արարքների համար: Բացի այդ, քրդական միացյալ ուժերը մի շարք շրջաններում հարվածներ էին հասցնում թուրքական կանոնավոր բանակին, ստիպելով հետ քաշվել այդ շրջաններից:

Սուլթանական կառավարությունը որոշեց նախ փորձել իր զինանոցում եղած և բազմիցս հաջողությամբ փորձարկված զենքը՝ զանազան դավերի միջոցով քրդական ուժերը պառակտել:

Համոզվելով, որ սվյալ դեպքում այն անօգուտ է և առհասարակ Բաղրխանի վրա ազդելու սովորական մեթոդները արդյունք չեն տալիս, սուլթան Աբդուլ Մեջիդը 1845 թ. հրամայեց բանակ ուղարկել ապստամբների դեմ առանձին-առանձին ջախջախելու նրանց: Սակայն քրդերի միացյալ ուժերը վանում պարտություն մատնեցին թուրքական զորքերին և քաղաքի կառավարիչ նշանակեցին Բաղրխանի զինակիցներից մեկին՝ Խան-Մահմուդին (472, էջ 451):

1846 թ. հաղթանակներով արբեցած Բաղրխանը որոշեց իրեն ենթարկել նաև Հեքյարիի նեստորական ասորիներով բնակեցված Թխումա գավառը (153):

Ասորիների դեմ Բաղրխանին հատկապես հրահրում էր Աբդուլ-Ազիզ անունով քրդական ֆանատիկոս շեյխերից մեկը (234, էջ 116):

Բաղրխանի անգթությունը և դաժանությունը այստեղ հասավ իր գագաթնակետին: Նա հրամայեց բոլորին անխտիր սրի քաշել, շխնայելով ո՛չ ծերերին, ո՛չ մանուկներին (433: 489): Ասորիների հոգևոր առաջնորդ Մար-Շիմունը դիմեց ռուսական կառավարությանը, օգնություն աղերսելով: Պետերբուրգի կառավարողների գուժը շարժելու համար նա կտրեց կոտորված ասորիների ականջները և ուղարկեց ռուսական մայրաքաղաք (47, էջ 22): Ասորիները թախանձագին օգնություն էին խնդրում նաև Մոսկուում անգլիական հյուպատոս Ն. Ռասսա-Վից (281, էջ 155—156): Իր անձը փրկելու համար Մար-Շիմունը ստիպված փախավ Ուրմիա (472, էջ 156):

Մինչ եվրոպական տերությունները, ինչպես միշտ, իրենց մամուլում և դիվանագիտության միջոցով «զայրույթով» դատապարտում էին Բաղրխանի բարբարոսությունները անպաշտպան ասորիների նկատմամբ, առանց ձեռնարկելու սակայն գործուն միջոցներ, նորահայտ տիրակալը հասցրեց կազմակերպել նաև Մոսկուի վիլայեթի եզիդ քրդերի կոտորած, որոնք չէին ցանկանում մասնակցել իր ծրագրերին:

Բաղրխանի այդ արկածախնդրությունները ջլատում էին քրդական զանգվածների ուժերը, թուլացնում նրանց և, ամենակարևորը, շեղում հակաթուրքական պայքարից: Ի դեպ, գաղտնապես թելադրելով ու հրահրելով այդ ջարդերը, սուլթանական կառավարությունը նեստորական ասորիների և եզիդների կոտորածների մեղադրանքը ամբողջապես բարդեց Բաղրխանի վրա, նրա դեմ բորբոքելով բոլոր տուժվածների անհաշտ ատելությունը, և այսպիսով թուլացնելով քուրդ, հայ, եզիդ, ասորի բոլոր տարրերը (102):

Հաշվահարգար տեսնելով անհնազանդ ուժերի հետ, «սրբազան դաշինք» կնքած քրդական առաջնորդները պայմանավորվեցին զրաված հողերը բաժանելու վերաբերյալ: Այսպես, Խան-Մահմուդին պետք է անցներ Ոստանը, Գավաշը, Շատախը, Մոկսը, Հայոց ձորը, Նորդուզը, Նուրուլլա բեկին՝ Ջուլամբերկի շրջանը, Աղբակը և Իրանական Քրդստանի հողերի մի մասը, Խան-Մահմուդի եղբայր Աբդալ խանը ստանալու էր Խոշաբը, Մուստաֆա Բեկը՝ վանը, Իսկ Բիթլիսի իշխանությունը նախկինի պես մնալու էր նրա ժառանգական տիրակալ Շերիֆ բեկին և այլն:

Օսմանյան կայսրությունից անկախ «մեծ Քրդստանի» իրենց մտահղացած ծրագրին իրականացնելու միտումով 1847 թ. Բաղրխանի կողմնակիցները ձեռնամուխ եղան նոր նվաճումների (414, էջ 42), հատկապես նպատակ ունենալով ծավալվել դեպի Դիարբեքիրի կողմը: Ընդ որում, քաջ գիտակցելով, որ դժվար է առանց զրսի օգնության իրականացնել այդ ծրագիրը, առավել ևս պահպանել ստեղծվելիք քրդական բյուրեքի զոյությունը Օսմանյան կայսրության հարվածներից, Բաղրխանը որոշեց օգտվել իրանական կառավարության աջակցությունից և նույնիսկ ընդունել Իրանի հովանավորությունը (469, էջ 56):

Դա պայմանավորված էր նաև նրանով, որ եվրոպական

տերութիւնները և առաջին հերթին Անգլիան և Ռուսաստանը, թշնամաբար էին տրամադրված Բաղրխանի ծրագրերի նկատմամբ, որովհետև զրանք կարող էին խախտել մերձավորարեւելիյան հավասարակշռութիւնը և հարված հասցնել իրենց առևտրական շահերին: Հետևաբար որևէ պետութիւն, տվյալ դեպքում Իրանի, հովանավորութիւն, ընդունումը կենսական անհրաժեշտութիւն էր Բաղրխանի շարժման համար:

Այդ նույն ժամանակ լեռնային շրջաններում տեղավորված հայկական կիսանկախ համայնքները, որոնք ցանկանում էին պահպանել իրենց վաղեմի իրավունքները, որի պատճառով և զիմադրում էին օսմանյան վարչութիւն արմատավորմանը իրենց շրջաններում, հանդես եկան որպէս Բաղրխանի կողմնակիցներ, նրան տրամադրելով զգալի թվով մարտիկներ: Գրանցից էին օրինակ, Գրհի հայերը: Հայկական այս շրջանը, որն ընկնում էր Բոհեթանի սահմանների մեջ, հենց սկզբից պաշտպանեց Բաղրխանի շարժումը: Նրա բանակի մեջ մտավ նաև Շատախի, Մոկսի և մի շարք այլ լեռնային շրջանների հայկական ազատ համայնքների բնակչութիւնը: Բոհեթանի էմիրը կազմակերպեց նույնիսկ հայ-քրդական մի խառը բանակ, որը կողմն էր նեցուկ հանդիսանալու նրա լայնահուն քաղաքական ծրագրերին: Ընդ որում, Բաղրխանը փորձում էր ստեղծել ոչ միայն աշիրեթական, այլև քաղաքական մի միութիւն, որի մեջ պետք է մտնեին ինչպէս քրդական իշխանապետութիւնները, այնպէս էլ հայկական կիսանկախ համայնքները: Վերջիններիս իր կողմը գրավելու համար Բաղրխանը խոստացավ, որ Օսմանյան կայսրութիւնից անկախութիւն ձեռք բերելուց հետո ինքը հայերին կթողնի հայաբնակ վայրերը, որպէսզի նրանք քրիստոնյա Ռուսաստանի հովանավորութիւն ներքո ստեղծեն անկախ Հայաստան (7, 458): Նա աշխատում էր օգտվել նաև Վանի հայ քաղաքային բուրժուազիայի նյութական և բարոյական օգնութիւնից, խոստանալով, որ եթե ինքը հաղթանակ տանի և անկախ Քրդստանի ծրագիրը իրականութիւն դառնա, ինքը հայերին կտա «կառավարութիւն տնտեսական բաժնի մատակարարութիւնը» (7, 458: 102, էջ 152—153): Մասնավորապէս նա ծրագրում էր հայերի օգնութիւնը իր ապագա իշխանութիւն մեջ ստեղծել, զինագործարաններ, կազմակերպել կանոնավոր նավագնացութիւն Վանա լճի վրա և այլն: Բաղրխանը խոստանում էր նաև հայերին ընդգրկել իր բանակի շարքերը և նրանց շնորհել բարձր զինվորական կոչումներ (116, էջ 86):

Գայթակղութիւնը իսկապէս չափազանց մեծ էր: Հայ բնակչութիւնից գտնվեցին մարդիկ, որոնք հարեցին Բաղրխանին, դառնալով զինվորներ, քաղաքական խորհրդականներ, զենք հայթայթողներ, բանակը ֆինանսավորողներ և այլն: Այս-

պէս, մի (իշխան Մարտո, Մարտիրոս) Բաշկալեցին դարձավ Բաղրխանի բանակի զորավար, Ստեփան Մանողլյանը՝ Աստղ մականունով, Հովհաննես Զալկատրյանը և ուրիշները դարձան Բոհեթանի էմիրի խորհրդականները և այլն (7, էջ 458):

Ինչ վերաբերում է հայ արհեստավորական և առևտրական դասին, ապա նա հետաքրքրութիւն հանդես չբերեց Բաղրխանի խոստումների նկատմամբ, որոնք ոչնչով երաշխավորված չէին: Դա բացատրվում է նրանով, որ այդ դասը «պետք ուներ հանգիստ ու խաղաղ բարգաւաճման, և երբեք չէր դիմի նման վտանգավոր և անորոշ քայլերի» (116, էջ 88), մանավանդ որ Բաղրխանն աշխատում էր հայ առևտրականներին և արհեստավորներին ներգրավել իր կողմը ոչ թե նրանց իրապէս շահագրգռելու ճանապարհով, այլ բռնի ուժի, հարկադրման միջոցով: Երկրի կենտրոնացումը իրագործելու, ֆեոդալական անշատվողականութիւնը ոչնչացնելու և վարչութիւնը կարգավորելու քաղաքականութիւնն արդեն ձեռնամուխ էր եղել կենտրոնաքաղաքականութիւնը, որը միանգամայն համընկնում էր Օսմանյան կայսրութիւնից ալլազգի բուրժուազիայի շահերին: Պետք է նկատի ունենալ նաև, որ Բաղրխանի շարժումը ուղեկցվում էր գյուղերի քայքայմամբ, հողագործութիւն, արհեստների և առևտրի անկմամբ: Դա արգելակում էր արտադրողական ուժերի զարգացումը, խափանում ներքին առևտրական կապերը, այլ կերպ ասած, ուղղակի վնաս էր հասցնում արհեստավորական և առևտրական դասին:

Բաղրխանի շարժման նկատմամբ բարյացակամ վերաբերմունքի հիմքեր չունեն նաև հայ հողագործ դասը: Նա վերջինիս վերաբերվում էր ինչպէս ճորտերի «Այս բուրդ-թրթական պատերազմի մէջ հայ ուսուցիչ գիւղացիութիւնը պարտաւորուած էր կանգնելու քրդութեան հետ որպէս ճորտ, ինչպէս յաճախ կը պատահէին միջեղաշին քրդական ընդհարումներու ատեն, երբ հայ թէ բուրդ եղբայրասպան արիւնայեղութիւններու կենթարկուէին ակամայ» (116, էջ 88):

Բազմաթիվ փաստեր կան այն մասին, որ բռնի ուժի ճնշման ներքո հայ գյուղացիութիւնը ստիպում էին մասնակցել միջեղաշին կռիվներին, հաճախ նույնիսկ իրենց եղբայրակիցների դեմ (97, էջ 249): Այսպէս, երբ Բաղրխանը շարժվեց Մոկսի Աբգալ բնջի վրա, հակառակորդ զորքերի կազմում հարկադրաբար կռվում էին նաև հայերը՝ մի մասը հարձակվողի, մյուսը՝

պաշտպանվողի դերում: «Հայերը,— նշում է Հակոբ Շահպաղ-
յանը,— դերերեյական այս կոնիվների մեջ մեծ վնասներ կը
կրեն, թողնելով արհեստ ու հողագործություն, և մտնելով
ասպատակի կամ ասպատակության ենթակա դրություն մեջ՝
բռնի» (116, էջ 81):

Հայ գյուղացիության վիճակի բարդությունը կայանում էր
նաև նրանում, որ Բաղրխանի բանակի մեջ գտնվելու պատճա-
ռով նա ենթարկվում էր նաև թուրքական իշխանությունների
հալածանքներին:

Բռնիթանի էմիրն իր հերթին ամենադաժան պատիժների էր
ենթարկում այն հայ գյուղացիներին, որոնք խուսափում էին
ծառայել իրեն: «Փըլա եղածին կձգէին ձեռաց երկու թաթերու
վրայ ու դարձնելով շորքոտանի անասուն, յարդով լեցուն էշի
գլխին անցնելիք տոպրակը կկախէին անոր գլխէն, ու ամուր
կապելէն յետոյ, երկաթէ մեխերով անոր կը խթէին... կը տան-
ջէին, Ֆըլան հարուածներ կրելով շունչը կը կըտրուեր տոպրա-
կին մէջ ու կըմեռնէր» (116, էջ 109):

Ճիշտ է, Բաղրխանը իր թևարկության ներքո գտնվող շրջ-
ջաններում աշխատում էր թույլ չտալ, որպեսզի ամեն ոք ինք-
նագլուխ կողոպտի ու կոտորի, սակայն միևնույն ժամանակ
աշխատավոր գյուղացիության և քաղաքային շրջավորության
նկատմամբ սահմանել էր հարկատուի չափազանց ծանր պաշ-
տաններ: Նա ստիպում էր հայ և բուրդ հողագործ ազգաբնակչու-
թյանը հարկեր մուծելուց բացի կատարել ձրի հարկադրական
աշխատանք. կառուցել ամրություններ ու ճանապարհներ,
պատրաստել զենք ու զինամթերք և այլն:

Այնուամենայնիվ, Բաղրխանի շարժումը ոչ միայն հայնե-
րի, այլև տեղացի մյուս ժողովուրդների՝ հատկապես ասորիների
մոտ առաջ բերեց սարսափի, արհամարիի զգացումներ:

Այս պայմաններում հայ գյուղացիությունը և քաղաքային
բնակչությունն ի վերջո թուրքական վարչությանը սկսեցին
գերադասել Բաղրխանի քաճաճ իշխանությունից: Տվյալ դեպ-
քում թուրքական պետականությունը հանդիսանում էր «կարգի
ներկայացուցիչը անկարգության մեջ» (149, էջ 411): Իրավա-
ցի է Հ. Ղազարյանը, երբ գրում է. «Բեղը-խանի սահմանած
վարչակառավարչական ձևը, հարկապահանջության չափերն ու
զանձման եղանակները, հպատակ այլազգիների նկատմամբ
ունեցած վերաբերմունքն ավելի վատթար էին ու սոսկալի, քան

թուրքական պետությունն ու նրա պաշտոնյաներին: Այդ էր
հիմնական պատճառը, որ պետականությունից զրկված հայ
ազգաբնակչությունը, ինչպես նաև ասորիները՝ շարիքներից
փոքրագույնն ընտրելով, գերադասում էին սուլթանների հպա-
տակությունը, քան Բեղը-խանի անսահմանափակ բռնապետու-
թյունը» (98, էջ 59):

Կոստանդնուպոլսի հայոց պատրիարքարանը և անձամբ
Մատթեոս Չուհաճյան պատրիարքը⁸, քաղաքների առաջնորդա-
բաններն ու առևտրականները, արհեստավորները և ուրիշներ
կառավարությանն ուղղված իրենց բողոքագրերում աղերսում
ու պահանջում էին սանձահարել ապստամբ քրդական ավա-
տատերերին ու վերջ տալ նրանց կամայականություններին:

Սուլթանին ուղղված իր բողոքագրերից մեկում Մատթեոս
պատրիարքը գրում էր. «...անողորմ եւ ապստամբ ազգն Մա-
րաց ունելով ի գլուխ իւրեանց զխան Մահմուտ եւ զՊէտէրխան
պէյ, հարստահարէին զբնակիչս Վանայ և Տարօնոյ եւ շրջակայ
գիւղօրէիցն, կողոպտէին զվանօրայս և զեկեղեցիս, կեղեքէին
եւ սպանանէին» (123, էջ 321): Պատրիարքը զգուշացնում էր
Բ. Դոստը, որ «բնակիչք Վանայ ոչ կարելով այլեւս տոկալ
անըմբեր տառապանաց՝ զոր հասուցանեն Մարք ի վերայ նո-
ցա, որոշեալ են ի միջի իւրեանց խոյս տալ ընտանեօք հան-
դերձ եւ գաղթել ի Ռուսաստան» (123, էջ 322):

Իհարկե չափազանցություն է Ա. Պերպերյանի այն տեսա-
կետը, ըստ որի թուրքական կառավարությունը Բաղրխանի դեմ
պատժիչ բանակ ուղարկեց հայոց պատրիարքի բողոքի հիման
վրա: Պարզապես կառավարության համար նման քայլ ձեռ-
նարկելու ժամանակը վաղուց հասունացել էր: Բաղրխանի շար-
ժումը ուղղակի հանկարծակի էր բերել սուլթանական կառա-
վարությանը, որի աչքի առջև քրդական այդ առաջնորդը մեկը
մյուսի հետևից իրեն հնազանդեցնելով մեծ ու փոքր ավատա-
տերերին՝ նրանց տիրույթները միացնում էր իր տիրապետու-
թյուններին, նպատակ ունենալով ստեղծել «միապաղաղ մի
քրդական իշխանություն» (116, էջ 81):

Սուլթանական կառավարության տագնապը մեծանում էր
մանավանդ այն պատճառով, որ կարճ ժամանակամիջոցի ըն-
թացքում Բաղրխանը և նրա դաշնակիցները արդեն դարձել էին
Քրդստանի և Հայաստանի իրական տերը: Իսկ դա քաղաքական
մի վտանգ էր, որի հետ Բ. Դոստը չէր կարող լրջորեն հաշվի
չնստել:

Հարկ է նշել նաև, որ Օսմանյան-կայսրության միջազգային դրությունը ևս տվյալ պահին միանգամայն բարենպաստ էր քրդական հարցով զբաղվելու համար: Թուրք-եգիպտական ընդհարումը հօգուտ սուլթանական կառավարության հարթվելուց հետո, վերջինս հնարավորություն էր ստացել ուշքի գալ Իբրահիմ փաշայի հարվածներից և կարողացել էր նշանակալիորեն համարել իր բանակը:

Մյուս կողմից սուլթան Աբդուլ Մեջիդի վրա ճնշում էին գործադրում անգլիացիները, պահանջելով արագացնել Բագրդ-խանի շարժման ջախջախումը: Կոստանդնուպոլսում անգլիական դեսպան Ստրատֆորդ Ռեդկլիֆը (հայտնի է նաև Ստրատֆորդ Քանինգ անունով), որն իր պաշտոնավարության ընթացքում դիվանագիտական և քաղաքական դավերի մի բարդ ցանց հյուսեց Ռուսաստանի և Ֆրանսիայի դեմ, խիստ անհանգստացած էր, որ Պետերբուրգը կարող էր օգտագործել Բագրխանի շարժումը Օսմանյան կայսրությունից քաղաքական զիջումներ ստանալու համար: Բրիտանական կառավարությանը մեծապես անհանգստացնում էր նաև Ռուսաստանի առևտրատնտեսական ներթափանցման վտանգը դեպի Մերձավոր արևելքի շուկաները, որը լուրջ հարված կարող էր հասցնել անգլիական գործարար աշխարհի շահերին:

Ֆ. Էնգելսը նշում է, որ XIX դարի երկրորդ քառորդից սկսած «Տրապիզոնի առևտուրը նույնպես դառնում է շափազանց լուրջ քաղաքական պրոբլեմ, քանի որ նա հանդիսանում է ներքին Ասիայում Ռուսաստանի և Անգլիայի շահերի նոր բախումների աղբյուր: Ռուսաստանի և Անգլիայի միջև առևտրական ճակատամարտի ասպարեզը Հինդոսից տեղափոխվել է Տրապիզոն» (147, էջ 383):

«Կ. Պոլսը և հատկապես ասիական Թուրքիայում գտնվող Տրապիզոնը, — շարունակում է Ֆ. Էնգելսը, — հանդիսանում էին ներքին Ասիայի, Տիգրիսի և Եփրատի հովիտների, Պարսկաստանի և Թուրքեստանի քարավանային առևտրի գլխավոր շուկաները: Եվ այդ առևտուրն արագորեն աճում է: ...Իր դիրքի շնորհիվ Տրապիզոնն ավելի է համակերպված այդ առևտրին, քան որևէ այլ կետ: Նրա հետնախորքի վրա գտնվում է հայկական բարձրավանդակը, որն ավելի մատչելի է, քան սիրիական տափաստանները և բավականաչափ մոտ է գտնվում Բաղդադին, Շիրազին ու Թեհրանին:

Վերջինս տարանցիկ շուկայի դեր է կատարում Խիվայից ու Բուխարայից եկած քարավանների համար: Մանչեստրի բորսայում կարելի է ակնհայտորեն տեսնել, թե որքան ուժեղ է զարգանում այդ առևտուրը և Սև ծովի առևտուրն առհասարակ...» (147, էջ 384):

Տրապիզոնում և էրզրումում անգլիացիներն արդեն հասցրել էին բաց անել բրիտանական առևտրական ընկերությունների մշտական ներկայացուցչություններ (402, էջ 357—359; 468, էջ 3—4), փորձում էին մերձավորարևելյան ողջ առևտրի մենաշնորհը վերցնել իրենց ձեռքը և դուրս մղել Ռուսաստանին:

Թուրքական կառավարող շրջանները կասկածներ ունեին նաև, որ Իրանը ևս կարող է փորձել օգտվել Բագրխանի ծավալած շարժումից: Նրանց չէր կարող հայտնի չլինել, որ իր ապագա իշխանությունը թուրքական պետության հարվածներից պաշտպանելու համար Բագրխանը որոշել էր ապավինել Իրանի պաշտպանությանը: Նա նույնիսկ Մելիթքաղյան ազգանունով մի պարսկաստանցի հայի միջոցով, որի եղբայրը շահի պալատականներից էր, հովանավորության խնդրանքով դիմել էր Իրանի կառավարությանը (116, էջ 86, 88): Հետևաբար Իրանը հավանական է, որ օգտվեր այդ նպաստավոր առիթից Թուրքիայի հետ ունեցած իր հողային վեճերը հօգուտ իրեն լուծելու համար:

Այսպիսով, Բագրխանի շարժման ջախջախումը թուրքական ղեկավար շրջանների կողմից դիտվում էր որպես մի քայլ, որն անհրաժեշտ էր ապահովելու կայսրության սահմանների անձեռնմխելիությունը իրանական, ինչպես նաև ռուսական վտանգից:

Վերջապես, Բ. Գուրը կենսականորեն շահագրգռված էր հայկական ու քրդական նահանգներում հաստատել թուրքական վարչություն ու գաղտարաններ՝ այդ նահանգների իրական տերը դառնալու համար:

Իր համար ներքին և միջազգային-քաղաքական բնույթի անցանկալի բարդություններից խուսափելու համար սուլթանական կառավարությունը սկզբում աշխատում էր Բագրխանի շարժման պրոբլեմը լուծել խաղաղ ճանապարհով, փորձելով համոզել նրան հետ կանգնելու իր բռնած ընթացքից (495, էջ 144): Մերժումն ստանալուց հետո կառավարությունը որոշեց դիմել զենքի: 1846 թ. մի խոշոր բանակ դրվեց մարշալ Օսման

փաշայի հրամանատարութեան ներքո, որին հրաման տրվեց գրոհել Բաղրխանի ուժերի վրա:

Յուրքական կառավարությունը որոշեց հայերին ներգրավել այդ ձեռնարկի մեջ, որովհետև նա քրդերին հնազանդեցնելու և քրդական հոծ զանգվածներ ունեցող նահանգներում ամրապնդվելու համար տեղական օժանդակ ուժերի աջակցութեան կարիք էր զգում: Սուլթանը մտադիր էր նախ՝ օգտագործել հայերին բանակում որպես կովոզների և ապա, որ ամենակարևորն էր, խորացնել հայ-քրդական հակամարտությունը և երկու հարևան ժողովուրդների միջև սերմանել մի այնպիսի թշնամանք, որը նրանց միշտ պահեր առճակատման վիճակում:

Առաջնորդվելով այս նկատառումներով, Օսման փաշան սկսեց անխտիր զինվորագրել տեղական հայ բնակչությանը և ներգրավել իր բանակի շարքերը (7, էջ 458): Այնուհետև կառավարությունը Բաղրխանի դեմ ձեռնարկված արշավանքին աշխատում էր տալ այնպիսի երանգ, որ իբր այն կազմակերպվել է միայն հայերի իրավունքների պաշտպանության համար: Կոստանդնուպոլսում հրատարակվող «Լրո գիր մեծի տերութեանն օսմանյան» հայերեն թերթը, որն իրականում կառավարական ձայնափող էր, մեծ քանակությամբ հաղորդագրություններ ու հրովարտակներ էր տպագրում, տպավորություն ստեղծելու համար, թե իբր Բաղրխանի և մյուս քուրդ ցեղապետների ապստամբությունը ճնշելու նպատակն է «հարստահարությանը ենթակա եղող խել մը բնակիչները ու հպատակները հանգստացնելը» (100, էջ 68):

Այսպիսով, օսմանյան կառավարությունը իր նպատակները վարագուրում էր շողշողուն խոստումներ տալով հայ ժողովրդին և իր ձեռնարկելիք քայլերը ներկայացնելով որպես մեծ շնորհ, որ «բարեխնամ» կառավարությունը անում է հայության համար:

Սուլթանական կառավարությունը միաժամանակ միանգամայն պարզորոշ հասկացնում էր հայերին, որ եթե նրանք իր հետ շինեն, իր թշնամին կզառնան և նույնպես կարժանանան յաթաղանի շեշտակի հարվածին, որը պատրաստվում էր իջեցնել «անհնազանդ» քրդերի գլխին:

Մատթեոս պատրիարքը տեղեկություններ ուներ, որ Բաղրխանի բանակում զգալի քանակությամբ հայեր կան և ահաբեկված ապագա վտանգի սարսափից, «հավատարմության

հավաստիք» տալու համար ոչ միայն հորդորող կոնդակներ էր ցրում, այլև կոչ էր անում իր ժողովրդին օժանդակություն ցույց տալ օսմանյան «ազատարար» բանակին, «որ պիտի գար ոչնչացնելու քրդական իշխանապետությունները և ազատագրելու հայ ժողովուրդը»:

Դիմելով Դիարբեքի, Բիթլիսի, Բալուի, էրզրումի և Վանի առաջնորդներին պատրիարքը հորդորում էր, որ «ժողովուրդք իւրեանց ելցեն ի վրէժխնդրութիւն այնչափ տառապանացն՝ զորս կրեցին մինչև ցարդ, յամենայնի օգնական լիցին եւ ծառայեսցեն արքունի բանակին եւ զհաւատարմութիւն իւրեանց ցուցցեն իրօք առաջի արքայի» (123, էջ 322):

Բացառված չէ, որ Մատթեոս պատրիարքի այս կոնդակները գրված լինեն թուրքական կառավարության թելադրանքով, կամ նրան հաճությանալու նպատակով: Սակայն կասկած չի հարուցում, որ դրանցում պատրիարքն արտահայտում էր արևմուտահայության որոշ խավերի տրամադրությունները:

Որոշելով քրդերին ջախջախել առանձին-առանձին, Օսման փաշան իր բանակը բաժանեց երեք մասի և շարժվեց տարբեր ուղղություններով, ղեպի վան, էրզրում, Խարբեղ և Մոսուլ: Նախ օսմանյան բանակը մտավ Մոկս, ջախջախեց Արդալ խանին, գերեվարեց նրան և աքսորեց Հոռոս կղզի: Վան-կուլինների ղեկավար Քյոռ Մուստաֆա փաշան, վախենալով թուրքական բանակի հրամանատարի վրեժխնդրությունից, կամովին գեները ցած դրեց և հանձնվեց նրան (123, էջ 322):

Որոշելով պատժել հայերին, որոնք հրաժարվում էին իր ջոկատների կազմում կովել թուրքական բանակի դեմ, Խան Մահմուդը պաշարեց Ալգեստանը: Հայերը դիմադրեցին քաջուրությամբ և թուրքական բանակի մոտենալուց հետո անցնելով հակահարձակման, ձերբակալեցին ահեղ ցեղապետին և հանձնեցին Օսման փաշային: Վերջինս սրի քաշեց պարտվածներին, իսկ Խան Մահմուդին աքսորեց Սիլիստրե (123, էջ 322):

Այնուհետև թուրքական բանակը շարժվեց ղեպի իր գլխավոր նպատակակետը՝ Զեզիրե, որի Բոհթան գավառում ամրացել էր Բաղրխանը: Առաջին իսկ բախման ժամանակ Օսման փաշայի բանակը լուրջ պարտություն կրեց, որը թուլացրեց նրա զորքերի հարձակողական թափը: Կռիվները շարունակվեցին, հաջողություն բերելով մերթ մեկ, մերթ մյուս կողմին: Օսման փաշան նույնպես որոշեց թուրքական դարավոր դավադրական

զինանոցից հանել բազմիցս փորձված զենքերից մեկը՝ ցեղապետերի միջև փոխադարձ թշնամանք բորբոքելու և կաշառքով ու բարձր դիրքերի խոստումներով Բաղրխանի դաշնակիցների մեջ դավաճաններ գտնելու քաղաքականությունը: Այս փորձը իր պտուղները տվեց: Օսման փաշային հռչակվեց դավաճանություն մղել Բաղրխանի եղբոր որդուն՝ Եզգանշիրին, որին հանձնարարված էր իր ջոկատով պաշտպանել ապստամբների դիրքերը ռազմաճակատի ձախ թևում: Վերջինիս դավաճանության հետևանքով թշնամու առջև բացվեց Բոհթանի ճանապարհը (24, 1847 թ. 5 սեպտ., № 293): Եզգանշիրի օրինակին հետևեց նաև ազգեցիկ ցեղապետերից մեկը՝ Միրզա բեյը, որը տիրում էր Մշո դաշտի Չխուրի շրջանում, տարածելով իր ռազմեցությունը մինչև Բիթլիս:

Այս դեպքերից հետո թուրքական զորքերի հաջողությունները արագորեն զարգացան: Բաղրխանը թեև համառ դիմադրություն էր ցույց տալիս, սակայն նրա կողմնակիցները լքեցին իրեն ու աստիճանաբար ցրվեցին:

Ի դեպ, Բոհթանի էմիրին հնազանդեցնելու գործում ևս թուրքական զորքերին եռանդուն աջակցություն ցույց տվեցին շրջակա բնակավայրերի հայերը և եզիդները: Այդ առիթով Ավետիս Պերպերյանը հաղորդում է. «Ժողովեցան հայր Վասպուրահյան աշխարհին, և մարտ կղեալ յարձակեցան ի վերայ ձեզիդէ նահանգին, ուր որջացեալ ամրացեալ կային յանառիկ վայրս գլխմուրք բարբարոսաց, և այնչափ ի նեղ արկին զպէտէրխան պէյ նոցա, մինչև յոգիս լինել նմա ապաստան, և յուսահատեալ յանձնեաց զինքն սպարապետ Օսման-փաշային հանդերձ իւրով զգերդաստանան» (123, էջ 321—322):

Քրդական էմիրը⁹ և նրա ձերբակալած ցեղապետերը արսորվեցին Կրետե կղզի¹⁰: Ապստամբության բազմաթիվ մասնակիցներ փախան Իրան և Անդրկովկաս, շատերը քաշվեցին անառիկ լեռները (24, 25 հուլիսի, 1847 թ., № 290): Ստեփան Մանողլյանը և Հովհաննես Չալկատրյանը ևս Բաղրխանի հետ գերի ընկան և արսորվեցին նախ Կեսարիա, իսկ ապա Կապան Մատեն (10, էջ 154):

Քրդերի հետ համատեղ թուրքական բանակին ուժգին դիմադրություն ցույց տվեցին Դըհի և Բոհթանի շրջանի հայկական կիսանկախ համայնքները: Պարտությունից հետո Օսման

փաշայի հալածանքներից խուսափելու համար այդ շրջանների բազմաթիվ հայեր ստիպված էին դիմել արտագաղթի:

Բոհթանում ձեռք բերած հաղթանակից հետո Օսման փաշան իր բանակը բաժանեց մի քանի զորաստունների և ներխուժեց Արևմտյան Հայաստանի և Քրդստանի այն բոլոր վայրերը, որոնք ունեին անկախ կամ կիսանկախ վիճակ և չէին ենթարկվում օսմանյան թևարկությանը: 1848—1849 թթ. ընթացքում թուրքական բանակը ընկճեց Խոշաբի, Մուշի, Բիթլիսի իշխանապետությունները, ձերբակալեց տեղական բուրդ իշխանապետերին և նշված վայրերի կառավարիչ նշանակեց Բ. Գոան թուրք պաշտոնյաների (472, էջ 374): Այնուհետև մի զորամաս ուղարկվեց Բայազետ-Ալաշկերտի շրջանը, որտեղ վերջուրվեց շրջանի բուրդ տիրակալ Բալյուզ փաշայի իշխանությունը: 1849 թ. Գյուլլուբուլու Ռաշիդ փաշան ճնշեց Հաբլարիի քրդերի վերջին դիմադրությունը և վերջնականապես նվաճեց այդ ապստամբ ու ըմբոստ շրջանը: Թուրքական բանակը քանդեց Մշո Չաուրմե բերդը, Մոկաց բերդը, Բոհթանի, Բիթլիսի, Գյավաշի, Խնուսի և Բայազետի բերդերը, իսկ նրանց տիրակալ ցեղապետերին արսորեց Արաբական թերակղզի և այլ վայրեր, հետո պահելու համար քրդական զանգվածներից և հակաթուրքական շարժման օջախներից:

Քրդերին թուլացնելու նպատակով կատարվեցին նաև վարչական վերափոխություններ: Գեռես 1847 թ. վերջին մի շարք քրդաբնակ վայրեր միավորվեցին և դրվեցին նախկին վեզիր էսադ Մուխլիս փաշայի կառավարչության ներքո (248, էջ 149):

Այնուհետև քրդական ցեղապետ-ավատատերերի լենային տիրույթները վերածվեցին թուրքական վարչական միավորումների, որոնցում ցեղապետերը պահպանում էին միայն անվանական ինքնավարություն (294, էջ 279):

Քրդերի նկատմամբ իր տիրապետությունը ամրապնդելու և ապագայում հակակառավարական ելույթները եթե ոչ իսպառ վերացնելու, ապա գոնե ինչ-որ շափով նվազեցնելու նպատակով օսմանյան կառավարությունը իր համար միջազգային-քաղաքական կարևոր նշանակություն ունեցող մի քանի արեց: Քանի որ Իրանը իր քաղաքական նպատակներից էլնելով թուրքիայի քրդերին անընդհատ հրահրում էր հակակառավարական ելույթների և քանի դեռ այդ հարցում շահական կառավարության հետ չէր կայացվել որևէ համաձայնություն, Կ. Պոլիսը

բրդերին ի վիճակի շէր լինի պահել հանգիստ վիճակում (500, էջ 44—48):

Այդ պատճառով թուրքական դիվանագիտութիւնը պնդեց, որ 1847 թ. մայիսի 19-ին (հիշրեթի 1246 թ.) էրզրումում կնքված թուրք-իրանական պայմանագրի մեջ բրդական հարցի վերաբերյալ հատուկ կետ մտցվի: Ըստ այդ կետի, շահական կառավարութիւնը պարտավորվում էր թույլ չտալ Իրանի սահմանամերձ շրջաններում տեղավորված բրդական ցեղերի հարձակումները թուրքական տարածքի վրա և շհրահրել նրանց օսմանյան կառավարութիւնն: Պայմանագրում նշվում էր նաև, որ այն ցեղերը, որոնց հպատակութիւնը հարցը վիճելի էր, «մեկ անգամ ընդմիջում» պետք է որոշեին այն և ընտրեին իրենց համար բնակութիւն վայր կամ Իրանում, կամ Թուրքիայում (283, էջ 631, 638: 407, էջ 2—4):

Սուլթանական կառավարութիւնը Բաղրիսանի դեմ տարած հաղթանակը այնքան կարևոր էր համարում, որ այդ առթիվ նույնիսկ հատուկ կրծքանշան սահմանեց (248, էջ 149): Յընժութիւն մեջ էր նաև Կոստանդնուպոլսի հայութիւնը: Մատթեոս պատրիարքի հրամանով հայկական բոլոր եկեղեցիներում երգում էին «Յնծացեք առ աստված, օգնական է՝ մեզ»: Սուլթան Աբդուլ Մեջիդը իր ներքինապետ Թեյֆուր աղայի միջոցով շնորհակալութիւն հայտնեց Մատթեոս պատրիարքին «հայութիւնը համակիր դիրքի համար»: Պատրիարքն անմիջապէս «կայսերակնան մեծ շնորհն» ազգասիրական ջերմ զեղումներով ավետեց իր ժողովրդին, միաժամանակ բռն հավաստիացումներ անելով, որ «հայի երկիրը, դրախտավայր Հայաստանը կրկին պիտի ծաղկի ու բարգաւաճի» (123, էջ 323):

Պատրիարքը կոնդակ հղեց Օսմանյան կայսրութիւն բոլոր ծայրերում ապրող հայերին, որտեղ նա հորդորում էր շնորհակալ և բարեմաղթող լինել արքայի և «խրոյ մեծագոր տէրութեան, և տօն ցնծութեան կատարել վասն ազատութեան ազգիս հայոց ի բռնութենէ անողորմ բարբարոսաց»: Ավետելով, որ «ազատեցավ Հայաստան աշխարհը աս դառն վիճակեն, աս անտանելի գերութենեն», նա հույս էր հայտնում, որ այսուհետև հայերի համար սկսվելու են նոր ժամանակներ, «տոն ազատութիւն», որ Հայաստանը «այսուհետև կը նորոգի, կը պայծառանայ, և իւր առաջին սքանչելի տեսիլը եւ գեղեցկութիւնը կատանայ» (123, էջ 324—325):

Մայրաքաղաքի հայկական պաշտոնաթերթ «Լրո գիրը» երկարակեցութիւն մաղթանքներ էր ձոնում մեծափառ սուլթանին՝ հայերին բրդերի ասպատակութիւններից ազատելու, նրանց գլխին կախված վտանգը վերացնելու, հանցագործներին «շղթայակալ» Պոլիս բերելու համար: Շնորհակալութիւն կառավարութիւնը հոգատարութիւնը (100, էջ 70): Իսկ Կոստանդնուպոլսի պատրիարքարանի պաշտոնաթերթ «Հայաստանը» գրում էր. «Ժամանակ մը մեր Ասիային միշտ ցավալի լուրեր կ'առնեինք. զանազան բյուրդ ցեղերուն գործած անգութ շարութիւնները կ'սեխնէր. կողոպտել, բանդել, կործանել, գերել, սպանել, վերջապէս... ապստամբ ժողովրդե մը ինչ անօրենսութիւններ կսպասվի նե՛ անոնց ամենը: Մեր ողորմելի Հայաստանին թշվառութիւնը որին երեսն է, թե որ անոնց երեսն չէ նե, Հայաստանին այն զվարճալի դաշտերուն երեսը ով՛ տիրեցուց, ո՛վ ծածկեց անոնց երեսը սգո կտավով. բյուրդերուն անպստամբութիւնը և անկախութիւնը չէ՞ մի... վեհափառ և գթած արքայն իր բոլոր երկրին երջանկութիւնը ցանկալով այս ապերջանիկ երկրին ալ պետք եղած հոգը տանելու սկսեց մեկ երկու տարիս ի վեր» (86, 1849 թ., № 160):

Թերթը նույնպէս լավատեսորեն էր տրամադրված, և նույնիսկ պնդում էր, թե իբր Արևմտյան Հայաստանում սարսափը և բռնատիրութիւնը այլևս վերացել է և ամենուրեք «բարերար օրենքների»՝ թանգիմաթի շնորհիվ իշխում է խաղաղութիւնը: Սակայն հետագա դեպքերը վկայեցին, որ հայերի սպասելիքները չարդարացան: Նախ, Արևմտյան Հայաստանի հայ բնակչութիւնը և բուրդ ավատատերերի հարաբերութիւնների հարցում ըստ էութիւնը դրական իմաստով ոչ մի նշանակալից փոփոխութիւն տեղի չունեցավ: Այնուհետև, կառավարութիւնը, հակառակ իր շուսլ խոստումների, ոչինչ չարեց արևմտահայութիւնը վիճակը որոշ չափով թեթևացնելու և բրդական ավատատերերի կամայականութիւնները սանձահարելու կամ որոշակի սահմանների մեջ դնելու ուղղութիւնը: Նախկինում Բաղրիսանի տիրապետութիւն տակ գտնվող հայերի վիճակը էլ ավելի բարդացավ ու վատթարացավ, որովհետև առաջվա պէս նա պետք է գոհացներ բուրդ ավատատերերին, նրանց հատկացնելով ավանդական հարկերը, իսկ մյուս կողմից թուրքական կառավարութիւնը պետք է վճարեր բոլոր տեսակի ուղղակի և անուղղակի տուրքերը:

Օսման փառալուծի բանակի անլուր գազանութիւններին հետեւանքով բրդերի մեջ բավական տեւական ժամանակ սարսափ էր տիրում: Սակայն «թուրքական կառավարութեան արշակնոս հաշվեհարդարը 1843—1846 թթ. թեև կտորեց բրդերին, բայց միևնույն ժամանակ այն ծայրահեղորեն գազազեցրեց նրանց թուրքերի դեմ» (150, էջ 82): Այդ կապակցութեամբ Րաֆֆին, որը հայ իրականութեան մեջ բրդական հարցի և հայ-բրդական հարաբերութիւնների լավագույն գիտականներից մեկն էր, նկատում է, որ Բագրխանի շարժումը ճշնելու ժամանակ բրդերի նկատմամբ թուրքերի գործադրած դաժանութիւնները առաջ բերեցին «մի սաստիկ թշնամութիւն դեպի թուրք կառավարութիւնը մասնավորապես և դեպի առհասարակ թուրքերն ընդհանրապես... Այդ ատելութիւնը դեպի թուրքերը առիթ տվեց բրդերին ավելի մոտենալ հայերին և ավելի մտերմանալ նրանց հետ» (139, էջ 110—111):

Թուրքական կառավարութեան նկատմամբ բրդերի տածած ատելութիւնը կարող էր տեղիք տալ նոր պոռթկման, որովհետև «Պէտէրխանի գաղափարը տակաւին ատեն մը կենդանի մնաց իր ցեղին մէջ» (10, էջ 154): Այս մտավախութիւնը ստիպեց կառավարութեանը ոչ միայն դադարեցնել պատժիչ բանակներ ուղարկել բրդերի դեմ, այլև ապստամբ ցեղապետների նկատմամբ վարել մեղմ քաղաքականութիւն: Առաջինը այդ քաղաքականութիւնը կիրառվեց Բագրխանի նկատմամբ: Կոստանդնուպոլիս տարագրելու ճանապարհին՝ նրան տարան Դիարբեքիւր, այստեղ նա քաղաքի կուսակալի կողմից արժանացավ մեծ հշուրին վայել հարգանքի: Ըստ երևույթին հենց կուսակալի հրամանով քաղաքային բերդի հրապարակում դրվեց Բագրխանի փայտաշեն խամաձիկ արձանը, որը լցված էր վառոդով և իր աչքի առջև «իբր առանցքին վրա քանի մը շրջադարձիկ շարժումն ետք ահեղ որոտումով կը պայթնէր: Քիչ մը հեռուն, հանդիսատեսներն ձայն կը բարձրանար, հանցավորը հանցանքը բավեց» (113, էջ 17):

Թուրքական կառավարութեան կամքով բրդական ապստամբութեան առաջնորդը այսպես կրեց իր պատիժը: Ի դեպ, Բագրխանն ինքը սկզբում զարմացած ու ապշած էր կառավարութեան այս վերաբերմունքից: Կոստանդնուպոլսի «Հայտարար լրագրում» տպագրվեց նրա շնորհակալական նամակը՝ ուղղված իր նկատմամբ «հայրական» հոգատարութիւն զբսեռ-

քած սուլթանին: Նամակում նա խոստովանում է, որ «...կմտածեի, եթէ բռնվելու ըլլամ, իզմե շատ գանձ կպահանջեն, ի վերա այս ամենայնի այն կողմերու բնակիչներուն հույս ըրածին շափ իմ քովս այնքան ստակ չկա. ապա քովս ստակ չգտածնուն պես՝ զիս կտանին բանտը կզնեն ու կնեղեն, անանկ որ խմելու մը ջուրով ու քիչ մը հացով կյանքս բանտին մեջ անցունել կուտան:

Այս մտածութիւնները ընելով՝ առաջքի դրվածքներուն վրա կերթայի, սակայն հովանավորութեամբ ինքնակալին՝ անձի ու ստացվածքի վրայոք ազատութիւն կա եղեր. ես՝ մեկ խմելու ջուրի վրա մտածելն իբեն, ապաստան եղած օրս ձեզիբեի մեջ մնացած ստացվածքս ու կալվածքս վավերական մութհակով... գրելու համար՝ իմ կողմանն փոխանորդ դնելին տեսածիս պես՝ ապշեցա մնացի, և ահա՝ զիս մայրաքաղաքս բերին, աստված նորին վեհափառութեանը երկար կյանք պարգևե, անանկ մեկ տեղ մը դրին, որ իմ նախնիքս տեսած չէ, և անոնցմե մեկը իր երազին մեջը անգամ ասանկ տեղ մը նըստած չէ, փառք բարերարին՝ մեզի նստեցուցին ու ասանկ պատիվ ալ ցույց կուտան: Մենք ասիկա տեսնելով ու մեր ըրած պակասութիւնը մտածելով՝ մեր անձին հանդիմանութիւն կրնենք կոր» (90, 1847 թ., № 51):

Թուրքերի համար բրդական այս ահարկու առաջնորդի մանկական անմիջականութեամբ կատարված խոստովանութեան մեջ կարևորը վերջին նախադասութիւնն էր: Թուրքական կառավարութիւնը հույս ուներ բրդերի մոտ մեռցնել «Բագրխանի գաղափարը»:

Կառավարութիւնը Բագրխանի ժառանգորդներին թողեց նրա բոլոր կալվածքները, նրա որդուն վերցրեց զինվորական ժառանգութեան՝ նույնիսկ փառալուծի տիտղոս շնորհաց: Կառավարութիւնը չպատժեց նաև ասորիների ջարդի կազմակերպիչներից մեկին՝ Հաքյարիի նախկին էմիր Նուրուլլա բեկին (հայկական աղբյուրներում՝ Հուր ալլահ): Հակառակը, նրան բարձր վարչական պաշտոն տվեց (97, էջ 250):

Այս շրջանում սուլթանի բրդական քաղաքականութեան էությունը ոչ միայն հանգում էր նրան, որ ըմբոստ դիրք ունեցող ցեղապետները սիրաշահումների ճանապարհով պահվեն հնազանդ վիճակում, այլ նաև նրան, որ խոշոր իշխանութիւնները մտնրացվեն ու թուլացվեն, իսկ հին ցեղապետների փո-

խարեն առաջ քաշվեն նորերը, որոնք իրենց բարձրացումով պարտական լինեին սուլթանին: «Շարք մը շրջաններ, որոնք մեկ զորավոր ցեղապետի կենթարկվեին, բաժանվեցան քանի մը ցեղապետներու միջև, որոնք իրենց նոր իրավունքներից ոգևորված, մեկը մյուսին դեմ կը լարվեին: Այս լարված դավադրական ցանցը իրական շահ մը կապահովեր թրքական կառավարութեան, որ ինքզինքը սկսած էր ապահով զգալ քրդական նոր բռնկումներն» (128, էջ 97):

Հայ ժողովուրդը տեսնում էր, որ սուլթանի կողմից բուրդ ավատապետ-ցեղապետերի դեմ ձեռնարկված միջոցառումները մնում են կիսատ: Նա կոահում էր, թե կառավարությունը որտեղից է սկսել և որտեղ պիտի վերջացնի: Թե՛ կ. Պոլսի հայ հոգևոր և քաղաքական գործիչների և թե՛ նահանգների հայությունից հույսերն ու խանդավառությունները հօդս ցնդեցին և կասկածը թուրքական վարչության նկատմամբ համակեց անխտիր բոլորին, հուսախաբ անելով նույնիսկ ամենալավատեսներին:

Միանգամայն ակնհայտ էր, որ հայ բնակչության նկատմամբ քրդական ավատական վերնախավի գործադրած հարբստահարություններն անհրաժեշտ էին թուրքական կառավարությանը Արևմտյան Հայաստանում ազգային շարժումները խեղդելու համար: Պատահական չէ, որ թեև ընդհատաբար, սակայն պարբերական կանոնավորությամբ շարունակվում էին քրդական ավատատերերի ասպատակություններն ու հարստահարությունները «հայտնապես հովանավորված պետական ներքին դիվանագիտութենեն» (35, էջ 15):

Բաղրխանի շարժման ճնշումից հետո նրա արհավիրքները ճաշակած հայության համար կարճ ժամանակ պահանջվեց համոզվելու, որ քրդական «վարչությանը» փոխարինելու եկած թուրքական պետության լուծը, մանավանդ հարկապահանջության կազմակերպված սխտեմը, օսմանյան դատարանը, ոստիկանությունը և առհասարակ ողջ վարչական ապարատը նույնքան դաժան են, բռնակալ ու կեղեքիչ:

Թեև Օսման փաշան Արևմտյան Հայաստանի քրդական դերբեքչերին է՛միլ Դիլունի արտահայտությամբ «մահացու հարված» հասցրեց, իսկ սուլթանը 1849 թ. շեղյալ հայտարարեց այն բոլոր արտոնություններն ու իրավունքները, որոնցից

«գտնում էին դերբեքչերը, այնուամենայնիվ այդ բոլորը չթեթևացրին հայ ժողովրդի վիճակը»:

Որոշ վայրերում հայ ճորտ գյուղացիները նույնիսկ հողեր ձեռք բերեցին (թափուի սխտեմով), սակայն շուտով զրկվեցին դրանցից, որովհետև «թուրքական և քրդական բեյերն ու աղաները, որոնք միանգամայն ազատ էին իրենց գործողություններում, կրկին զավթում էին այդ հողերը իրենց իսկ նախկին ճորտ գյուղացիներից և կրկին վեր էին ածում նրանց իրենց ճորտերի» (315, էջ 45—46): Ընդ որում, հայ գյուղացիությունը, ինչպես և քուրդ ռայան, ոչ մի պաշտպանություն չէին գտնում երկրի վարչական և դատական հիմնարկներում: Ավելին, 50-ական թթ. իրագործված թուրքական վարչական վերափոխումները դուրզն ինչ չափով չէին թեթևացնում հայ գյուղացիության վիճակը: Այսպես, թեև 1850 թ. քրիստոնյաների համար սահմանված գլխահարկը՝ խարաջը, վերացվեց, սակայն անմիջապես դրա փոխարեն մտցվեց մի նոր հարկատեսակ՝ բեդել-ի ասկերի, որը զանձվելու էր ոչ մահմեդականներին ռազմական ծառայությունից ազատ թողնելու դիմաց: Թեև կառավարությունը այս «բարեփոխումը» փորձում էր ներկայացնել որպես բարիք իր քրիստոնյա հպատակների համար, որպես ազատում նրանց հոգին տոչորոզ վիրավորական հարկատեսակից, որը վճարվում էր գլուխը ուսերի վրա պահելու իրավունք ձեռք բերելու համար, սակայն իրականում նոր հարկատեսակը իր ծանրությամբ գերազանցում էր նախորդին և ոչ պակաս վիրավորական էր «գյավուր» հորջորջված քրիստոնյաների համար:

Այնուհետև, թեև ձորապետ-դերբեքչերը հրապարակից վերացան, սակայն նրանց փոխարինելու եկան բազմաթիվ մանր ցեղապետեր, որոնք իրենց փոքր շրջաններում զառնում էին ավելի ահարկու և ավելի կողոպտիչ: Այդ ցեղապետերը անկախ էին մեկը մյուսից, դա հնարավորություն էր տալիս կառավարությանը նրանց միջև երկպառակություններ հրահրել և ցանկացած դեպքում հեշտությամբ հաշվեհարդար տեսնել նրանց հետ: «Եթե այդ ցեղապետերից մեկն ու մեկը իր ժողովրդի շրջանում ձեռք բերի համրավ և իշխանություն, ապա աշխատում են նրան հեռացնել, զցել և ոչնչացնել, երբեմն նրան դարձնում են փաշա, առատորեն շնորհներ են անում նրան, կանչում են կոստանդնուպոլիս, նրան տալիս են հարեմ Տ. Վ. Ա. Բայրուդյան

և նա կորչում է պերճանքի ու մոռացութեան մեջ: Եթե շրավա-
րարվի դրանով, կիրառում են ավելի կտրուկ միջոցներ» (277,
էջ 146):

Քանի որ քրդական խոշոր ցեղապետերի հզորությունը
խորտակված էր, մանր ցեղապետերի հետ միաժամանակ
նրանց փոխարինելու եկան հոգևորականները՝ շեյխերը և սե-
յիդները¹¹: Սրանք թեև մինչև դերբեխյությունների ջախջախումը
ևս ունեին խոշոր ազդեցություն քուրդ-մահմեդական զանգ-
վածների վրա, սակայն այն ամբողջապես ի սպաս էին դնում
ուժեղ և ազդեցիկ ցեղապետերին: Սակայն 1848 թ. դեպքերից
հետո «քրտությունը ճկունությունը ունեցավ իր կորսնցուցած
քաղաքական և զինվորական իշխանության տեղ առաջ քաշել
կրոնական տարրը, որ շէր սահմանափակվեր մեկ ցեղապետու-
թյան սահմաններուն մեջ» (128, էջ 125): Այսուհետև շեյխերը
իրենց անձի մեջ միավորում էին իրենց ցեղի գերագույնի հո-
գևոր և աշխարհիկ պարտավորությունները: Նրանք ունեին
հսկայական հեղինակություն, որը դուրս էր գալիս տեղական
սահմաններից և տարածվում էր Մերձավոր ու Միջին արևելքի
բոլոր քրդաբնակ շրջանների վրա: Շեյխերը կրոնական առաջ-
նորդներ էին, և որպես այդպիսիք նրանցից շատերը ղեկավա-
րում էին տարբեր գերվիշական միաբանություններ¹²: Շեյխերի
իրավասության մեջ էր մտնում սովորույթներին ու ավանդույթ-
ներին հսկելը, իրենց ցեղի անդամների միջև վեճերի քննար-
կումը, հարևան ցեղերին պատերազմ հայտարարելը, նրանք
հանդես էին գալիս որպես միջնորդներ իրենց ցեղի և կառա-
վարության միջև, իրենք էին հավաքում և իշխանություններին
հանձնում հարկերը, իրավունք ունեին պատժել ցեղի անհնա-
զանդ անդամներին ընդհուպ մինչև նրանց գույքի բռնագրա-
վումը և այլն:

Շեյխերի պաշտոնը ժառանգական էր և այն պահելու ու
առհասարակ իրենց իշխանությունը անսասան դարձնելու հա-
մար բազմաթիվ շեյխեր հայտարարում էին, որ Օմայան և
Աբասյան դինաստիաների առաջին խալիֆները իրենց նախնի-
ներն են եղել (304, էջ 140—141):

Շեյխերից ոմանք այնքան մեծ հեղինակություն և ազդե-
ցություն ձեռք բերեցին, որ ողջ քրդությունը ենթարկվում էր
նրանց: Այսպիսով, նրանք հետզհետե բռնեցին խոշոր իշխա-
նապետերի տեղը, ձեռք բերելով մեծ ազդեցություն նաև տըն-

տեսական ու քաղաքական կյանքում և շատ հաճախ երկրորդ
պլան մղելով աշխարհիկ ավատատերերին, քանի որ շեյխն իր
անձի մեջ միավորում էր աշխարհիկ և հոգևոր ավատատիրոջը,
որը կրկնապատկում էր նրա ուժն ու ազդեցությունը: Նրա իշ-
խանության հարատևության երաշխիք էր տիտղոսի ժառանգա-
բար անցնելը: Շեյխերի հզորության աղբյուր էր նրանց հա-
րըստությունը: Նրանց էին պատկանում հազարավոր անասուն-
ներ, լավագույն արտավայրերը և այլն: Շեյխերն իրենց ունեց-
վածքը բազմապատկելու համար որպես կանոն միջոցների մեջ
խտրություն չէին դնում, քաջ գիտակցելով, որ ուժի և իշխա-
նության համար նյութական գործոնը զորավոր է բարոյակա-
նից: Քուրդ ժողովրդի պատմության լավատեղյակ վ. Նիկի-
տինը գրում է. «Նախկին ժամանակներում շեյխերը, որոնք
խսկն ասած, հանդիսանում էին գերվիշական միաբանությու-
նների պետեր, բավարարվում էին լոկ հոգևոր իշխանությամբ և
ապրում էին ի հաշիվ իրենց հետևորդների ու երկրպագուների
նվիրատվությունների: Աստիճանաբար հարստանալով, ձեռք
բերելով հողեր, մեծացնելով իրենց հետևորդների շրջանակը,
նրանք ներքաշվեցին աշխարհիկ գործերի շրջապատույտի մեջ և
սկսեցին իրենց ձեռքը վերցնել նաև աշխարհիկ իշխանությունը,
իրենց տրամադրության տակ ունենալով խոշոր միջոցներ և
բազմաթիվ զինված ժառանգներ» (321, էջ 81): Իսկապես, շեյ-
խերը հաճախ խոշոր ցեղապետության իրավունք էին ձեռք բե-
րում նաև ուժով, որովհետև որպես մուրշիդներ, նրանք իրենց
տրամադրության տակ հազարավոր զինված մարդիկ ունեին
(մյուրիդներ):

Խոշոր ցեղապետերը գործարքի մեջ էին մտնում շեյխերի
հետ, որպեսզի հենվելով նրանց հսկայական ազդեցության
վրա, կարողանան ամրապնդել իրենց դիրքերը աշխատավոր
քրդերի շրջանում: Ի դեպ, թուրքական իշխանություններն աշ-
խատում էին շահել նորաբուս շեյխերի համակրանքը, որով-
հետև նրանց հետ մեծ հույսեր էին կապում որպես Արևմտյան
Հայաստանում և Քրդստանում իրենց նոր սոցիալական հենա-
րանի: Օսմանյան կառավարող շրջանները, օգտագործելով
այն հանգամանքը, որ սուլթանը միաժամանակ հանդիսանում
էր համայն մահմեդականների հոգևոր առաջնորդը՝ խալիֆը,
քրդական գերվիշական միաբանությունների, շեյխերի ու սե-
յիդների օգնությամբ աշխատում էին քրդական զանգվածներին
8*

պահել թուրք պետականության գաղափարական-քաղաքական ազդեցության ներքո: Պատահական չէ, որ օսմանյան սուլթանները բարձր պատիվների էին արժանացնում նրանց. իսկ մեկի դերվիշական միաբանության ղեկավարին շնորհված էր սուլթանի գոտուն խալիֆ Օմարի սուրբ կապելու արարողության պատիվը (240, էջ 31):

Բաղրխանի շարժման ճնշումից հետո քրդական ցեղերը թշնամությամբ լցվեցին հայերի դեմ, նրանց (բացառությամբ լեռնական զինված համայնքների) դիտելով որպես թուրքասերների: Քուրդ ազալարները հայության վրա սկսեցին նայել որպես ուրիշին պատկանող կողոպուտի ենթակա զանգվածի, մինչդեռ առաջներում, ըստ քրդերի մոտ ընդունված կարգի, յուրաքանչյուր ցեղապետ պարտավոր էր «պաշտպանել» իր իշխանապետության շրջաններում բնակվող հայ ռայաթներին ուրիշ ցեղերի ու ցեղախմբերի հարձակումներից:

Նորհրդային քրդագետ Մ. Ս. Լազարևը շատ դիպուկ է գնահատել XIX դարի առաջին կեսի քրդական շարժումները. «...այդ շարժումները գլխավորող ուժերը հետապնդում էին ըստ էության հետադիմական նպատակներ. վաղուց իրեն սպառած տոհմացեղային կարգերի հավերժացում, իրենց բացարձակ իշխանության պահպանում Քրդստանի և հարակից շրջանների բոշվոր և նստակյաց բնակչության վրա: Առավել ևս, որ քրդական ավատատերերին խորթ էր համաժողովրդական շահեր հասկացողությունը, նրանք հակում էին դրսևորում համաձայնության մեջ մտնելու իշխանությունների և օտարերկրյա տերությունների հետ, ընդհուպ մինչև ընդհանուր գործին, համաժողովրդական շահերին դավաճանելը, հեշտությամբ տեղի էին տալիս կաշառքներին և հավատ էին ընծայում խոստումների» (273, էջ 50):

Այդ նույն տեսակետն է հայտնում նաև խորհրդային պատմաբան Մ. Պոգորելովը: Նրա կարծիքով քրդերի շրջանում գոյություն ունեցող «ցեղային կացութաձևեր, ժողովրդական զանգվածների ազբատությունն ու տգիտությունը չեն ստեղծում անհրաժեշտ պայմաններ քրդական բնակչության լայն շրջաններում ուժեղ ազգային շարժման զարգացման համար, և թուրքական կառավարության դեմ բոլոր ապստամբությունները, ըստ էության, հանդիսանում էին լոկ առաջնորդների ապստամբություններ, որոնք հետապնդում էին ոչ թե միասնական

ազգային Քրդստանի ստեղծման գաղափարը, այլ իրենց անձնական շահերի պաշտպանությունը, որոնք սպառնալիքի տակ էին զրվում թուրքական կառավարության կողմից: Այդ ապստամբությունները միանգամայն հատկանշական էին այն առումով, որ ցույց էին տալիս քրդական զանգվածների պատրաստակամությունը՝ զնալու իրենց առաջնորդների հետևից ամենավտանգավոր պայքարի, որն անձամբ նրանց ոչինչ չէր կարող տալ և նույնիսկ հակասում էր նրանց շահերին» (304, էջ 142):

Իր պատմական զարգացման ընթացքում քուրդ ժողովուրդը միշտ ըմբոստ է եղել օտար տիրապետության դեմ: Սակայն ատելով ու մերժելով ամեն տեսակ օտար լուծ, նա միաժամանակ կուրորեն ենթարկվել է ցեղապետական իշխանությանը:

Այդ պատճառով քուրդ ժողովրդի անկախության զգացումը կենտրոնացած է մնացել տվյալ ցեղի անկախության գաղափարի մեջ և ամբողջ ժողովրդի հավաքական անկախությունը ոչ միայն մտահոգության առարկա չի եղել, այլև նույնիսկ չի գիտակցվել: Սրանում է հենց թաքնված քուրդ ժողովրդի քաղաքական զարգացման առեղծվածը: «...Մայրահեղ անկախության զգացումը դարերի ընթացքում քաղաքական ձև չի ստացել և բուրտերը չեն մղված ազգային պետություն մը կերտելու և հավաքական հայրենիքի մեջ փնտրելու իրենց ապահովությունն ու անկախությունը» (128, էջ 67):

Այդ նույն միտքը Ա. Կարցևի մոտ ստացել է հետևյալ ձևակերպումը. «Չնայած քրդերին բնորոշ սիրուն դեպի ազատությունը և իրենց ազգության որոշ գիտակցմանը, որը նրանց հնարավորություն է տվել պահպանելու իրենց լեզուն և սովորույթները, նրանք երբեք չէին կարող ստեղծել կայուն պետություն և նույնիսկ երբեք չեն ձգտել դրան: Քրդի հայրենասիրությունը դուրս չէր գալիս իր ցեղի (աշիրեթի) սահմաններից և եթե պատահում էր, որ մի քանի ցեղեր միավորվում էին ընդհանուր գործողության համար, առաջին իսկ անհաջողությունները ոչնչացնում էին նման դաշինքը» (267, էջ 13): Հենց այդ նկատի ունի Վ. Նիկիտինը, երբ նշում է. «Թեև Քրդստանը վերջ չտա իր պատմության ցեղային էտապին, նա երբեք ի վիճակի չի լինի դառնալու ազգային պետություն» (294, էջ 236):

Գլխավորապես վերոհիշյալ պատճառների հետևանքով ամբողջ XIX դարի ընթացքում միևնույն տարածքում ապրող ժողովուրդների (հայ, քուրդ, ասորի և այլն) ազատագրական ոգորումները թուրքական լծի դեմ հիմնականում ընթանում էին իրարից անջատ, տարբեր ուղիներով, երբեք չխաշաձակվելով պատմական զարգացման որևէ փուլում, որը կարողանար հանգեցնել այդ ժողովուրդների ջանքերի միավորմանը օսմանյան բռնատիրական լծի դեմ նրանց մղած պայքարում:

**ԹԱՆՉԻՄԱԹԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ՇՐՋԱՆԸ ԵՎ ՀԱՅ-ՔՐԴԱԿԱՆ
ՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՆՈՐ ՓՈՒԼ**

1853 թ. Արևելյան կամ Արիմի պատերազմը բռնկելուց հետո և՛ Թուրքիայի, և՛ Ռուսաստանի համար պատերազմի թատերաբեմում գտնվող ժողովուրդների քաղաքական դիրքորոշման հարցը բնականաբար ձեռք բերեց առաջնակարգ կարևորություն: Թուրքական կառավարող շրջանները հատկապես մեծ հույսեր էին կապում արևելյան ճակատում Ռուսաստանի դեմ քրդերի ռազմական ուժը շարժման մեջ դնելու հետ: Պատահական չէ, որ պատերազմը սկսվելուն պես սուլթանը քրդերին կոչ արեց զենքի դիմել հանուն իսլամի պաշտպանության: Սակայն սրբազան պատերազմի այդ կոչը լայն արձագանք չգտավ ցեղային վերնախավի, առավել ևս քուրդ զանգվածների շրջանում:

Բացառությամբ Ռուսաստանի սահմանակից շրջաններում բնակվող մի շարք ցեղերի (հայդերանլի, զիլան, սիփթի, շեմալզինլի, ջունուքի, միլյանլի, բեզլթի և այլն), ինչպես նաև առանձին քուրդ ավատատերերի, որոնք իրենց դիրքով պարտական էին օսմանյան կառավարությանը և իրենց բախտը կապել էին նրա հետ, մնացած ցեղերը կամ բացահայտ խուսափում էին պատերազմական գործողություններին մասնակցելուց և կամ սպառնալիքների ճնշման ներքո մեկնելով ռազմաճակատ, առաջին իսկ հնարավորության դեպքում դիմում էին փախուստի կամ զենքն ուղղում թուրքական զորքերի դեմ: Մի շարք շրջաններում ծայր առան քրդական հակակառավարական շարժումներ: Հատկապես ուժգին խլրտումներ սկսվեցին անհնազանդ Դերսիմում (48, էջ 90):

Քրդական վերնախավը դժգոհում էր, որ թուրքական բանակի առկայությունը քրդարնակ շրջաններում սահմանափակում է իր ինքնուրույնությունը: Տրտնջում էին նաև քուրդ զանգվածները, որոնց ստիպում էին զինակոչիկներ տալ բանակի համար և հարկերը կանոնավոր մուծել: Ընդ որում, թուրքական հարկահավաքներին մշտապես ուղեկցող կառավարական զորքն ամենուրեք թույլ էր տալիս կամայականություններ և բռնություններ (469, էջ 61):

Քրդական վերնախավի և քուրդ զանգվածների դժգոհությունը փորձեց օգտագործել Եղզանշիրը, որը 1840-ական թվականներին Բաղրխանի ապստամբության ժամանակ Բ. Գոանը մատուցած ծառայությունների դիմաց նշանակվել էր «Քրդստանի կառավարիչ» պաշտոնում: Սակայն շուտով Եղզանշիրը սկսեց գաղտնապես իր շուրջը համախմբել կառավարությունից դժգոհ քրդական տարրերին՝ հարմար պահին ապստամբելու նպատակով:

1854 թ. հուլիսի 17-ին Չինգիլ լճի շրջանում թուրքական բանակի պարտությունը և Բայազետի անկումը աննախընթաց չափերով ուժեղացրեցին քուրդ զինվորների դասալքությունը և դժգոհությունը կառավարության նկատմամբ (277, էջ 128—130): Սրանք գալիս էին համալրելու Եղզանշիրի շուրջը համախմբվող դժգոհ տարրերին:

Քրդական առաջնորդը տեղեկություններ ուներ, որ ռուսական հատուկ կորպուսի հրամանատարությունը ձեռնամուխ է եղել օսմանյան տիրապետության նկատմամբ թշնամարար տրամադրված Փոքր Ասիայի բնակչության, այդ թվում նաև քրդերի ապստամբության խոշոր պլանի մշակմանը: Իսկապես, ցարական ռազմական մինիստրությունը մշակել էր Անդրկովկասից Բայազետի և Վանա լճի վրայով դեպի Քրդստան և Տիգրիսի հովիտը ներխուժելու պլան, որի վերջնական նպատակն էր դուրս գալ դեպի Պարսից ծոց, հսկողություն սահմանել այդ վայրերով կատարվող առևտրի վրա և հատկապես հարված հասցնել Ռուսաստանի ախոյան Անգլիային՝ «չափավորելով նրա լկտի պահանջները» (256, էջ 360—361):

Այդ պլանի կարևոր կետերից մեկն էր նաև Թուրքիային քրդական հեծելազորից զրկելը: Ռուսաստանը ենթադրում էր Արևմտյան Հայաստանի և Քրդստանի գրավումից հետո այդ երկրամասերում կառավարիչ նշանակել «տեղական ժողովուրդ-

ների ընտրութեամբ, բայց Ռուսաստանի հսկողութեան ներքո» (333):

Բնական է, որ Ռուսաստանի այս քաղաքական ծրագրերը ոգևորեցին Եզդանշիրին: Վերջինս հանդես եկավ թուրքական լուծը թոթափելու վերաբերյալ հատուկ կոչով, որը հատկապես մեծ արձագանք գտավ Ջեզիրեում, Հաքյարիում և այլ վայրերում: Այդ կոչին արձագանքեցին նաև Արևմտյան Հայաստանի և Քրդստանի հայերը և ասորիները: Եզդանշիրը ավելորդ էր համարում թուրքական իշխանութիւնների ներկայութիւնը Արևմտյան Հայաստանում և Քրդստանում, քանի որ այդ երկրամասերում թուրք բնակչութիւնը կազմում էր շնչին տոկոս և ազգաբնակչութեան հիմնական զանգվածը բաղկացած էր հայերից և քրդերից (275, էջ 2):

1854 թ. դեկտեմբերին Եզդանշիրի գլխավորութեամբ բռնակցեց քրդերի բացահայտ և զանգվածային ապստամբութիւնն օսմանյան կառավարութեան դեմ: Ողջ Քրդստանն ու Արևմտյան Հայաստանը արեւկոծվեց: Ապստամբութիւնն ընդգրկեց վանից մինչև Բաղդադ հասնող հսկայական տարածքը (290, էջ 9):

Ռուսների դեմ կովող թուրքական գործող բանակի թիկունքում բռնկած այս ապստամբութիւնը լուրջ անհանգստութիւն պատճառեց թուրքական կառավարութեանը, մասնավանդ որ Եզդանշիրը փորձեր էր անում կապեր հաստատել ռուսական զորքերի հրամանատարութեան, մասնավորապես երևանյան ջոկատի հետ, առաջարկելով համատեղ հարված հասցնել էրզրումում կանգնած թուրքական բանակին (277, էջ 257): Այդ անհանգստութիւնը կրկնապատկվեց քրդերի ու ասորիների միավորվելու փորձեր անելու հետևանքով: Կան այդ իրողութիւնը հաստատող բազմաթիվ փաստեր: Այսպես օրինակ, 1855 թ. Արդեբիլի արքեպիսկոպոս Իսահակ Սաթունյանցին հայտնում են, որ Հեքյարիի գավառի հայ, քուրդ և ասորի բնակիչները ռուսական զորքերի առաջխաղացման դեպքում պատրաստ են համատեղ հանդես գալու կառավարութեան դեմ: Նույն թվականի մայիսին ասորիների մարշիմուն Աբրահամը ռուսական զորքերի կովկասյան գործող կորպուսի հրամանատար գեներալ Վ. Բելյուսովին գրած նամակում հայտնում էր, որ հայերը և քրդերը պատրաստ են միանալու ռուսական զորքերին (115, էջ 289):

Հաստատելով այդ փաստը Պ. Ի. Ավերյանովը գրում է, որ քրդերի և քրիստոնյաների միջև գոյութիւն ունեւր զարմանալի միասնութիւն ուղղված ընդհանուր թշնամու թուրքերի դեմ (150, էջ 155):

1855 թ. թուրքական կառավարութիւնը անգլիացիների օգնութեամբ, որոնք վախենում էին, որ Ռուսաստանը կօգտվի Եզդանշիրի շարժումից և սրբնթաց առաջ կշարժվի դեպի Փոքր Ասիայի խորքերը (356), ջախջախեց քրդական այդ ապստամբութիւնը:

Այսպիսով, Եզդանշիրի ապստամբութիւնը, որն իր թափով և մասշտաբներով գերազանցում էր հակաթուրքական նախորդ բոլոր շարժումներին, նույնպես ավարտվեց անհաջողութեամբ:

Անդրադառնալով այդ ապստամբութեան արդյունքներին, ռուսական սպա Մ. Լիխուտինը գրում է. «Օսմանների տիրապետութեան և նրանց փաշաների կառավարման նկատմամբ համընդհանուր դժգոհութիւնը սպասում է միայն հնարավորութեան, մի կայծի, ինչպես ցույց տվեց Եզդանշիրի ապստամբութիւնը, որպեսզի բռնկի և դառնա անհանգըլի հրդեհ»: «Դժգոհութիւնը չի վերացած, — շարունակում է նա, — ժողովուրդը և նրա զգացումները թուրքերի նկատմամբ մնացին նույնը, ինչ նախկինում և թեև այլևս Եզդանշիրը չկա, սակայն նրա փոխարեն կարող են հանդես գալ տասնյակ նոր դեկավարներ» (277, էջ 260):

Նախորդ քրդական շարժումների համեմատ այս ապստամբութեան առանձնահատկութիւններից մեկն էլ այն էր, որ «քրիստոնյաների նկատմամբ անկարգութիւններ տեղի չունեցան, այլ ընդհակառակը, Քրդստանում բնակվող նեստորականները և նույնիսկ հույները, մտան ապստամբների դրոշի տակ» (290, էջ 9): Բացառութեամբ առանձին ցեղապետների (օրինակ, Ալաշկերտի շրջանում գործող Բահուլ փաշայի որդի Մահմադ բեկի), որոնց կաշառել էին թուրքական իշխանութիւնները և հանձնարարութիւն տվել թույլ չտալ, որ հայերը կապեր հաստատեն ռուսական զորքերի հետ, Եզդանշիրի շարժմանը մասնակցող քուրդ ավատատերերը հայերի նկատմամբ բռնել էին շեղոք դիրք (38, էջ 45—48):

Այս բոլորը շէր կարող չանհանգստացնել թուրքական կառավարութեանը: Վերջինս Ղրիմի պատերազմից հետո իր քրդական քաղաքականութեան մեջ բավականին կտրուկ շրջադարձ

կատարեց: Այդ մասին ակադեմիկոս Մ. Գ. Ներսիսյանը գրում է. «Մինչև 1860-ական թվականները Արևելյան փառալուստյանների հետ կապված հիմնական հարցը, որ զբաղեցնում էր թուրքական կառավարությանը, բուրգ ժողովրդի անկախ և կիսանկախ գրուսթյունը վերացնելու հարցն էր: «...Քրդական ցեղերի հետ կապված այն հարցերը, որոնք խիստ մտահոգում էին թուրքական կառավարությանը XIX դարի առաջին կեսին, նույն լրջությամբ այլևս գոյություն չունեին դարի երկրորդ կեսին: Քանի դեռ չէին ճնշվել քրդական շարժումները, սուլթանական կառավարությունը հատուկ և ակտիվ քաղաքականություն չէր վարում արևմտահայերի նկատմամբ: Ընդհակառակը, նա երբեմն փորձում էր սիրաշահել ու օգտագործել նրանց: ...Սակայն գրուսթյունը փոխվում է 1850-ական թվականներից հետո: Ընշելով, թեկուզ և ժամանակավորապես, քրդական խոշոր շարժումները, սուլթանական կառավարությունն իր հարվածներն ուղղում էր արևմտահայության դեմ, որին այժմ նա դիտում էր որպես իր վտանգավոր թշնամիներից մեկի» (115, էջ 80—81):

Լեոն քրդական հարցում թուրքական քաղաքականությանը շրջադարձի պատճառները փորձում է բացատրել հետևյալ կերպ. «Օսմանյան կառավարությունը,— գրում է նա,— փոխանակ պատժող ու ճնշող հանդիսանալու, ինչպես եղել էր մինչ այդ, ընդգրկում էր սիրաշահել-գրավելու քաղաքականությունը և այդպիսով ոչ միայն անվնաս դարձնելու այդ ռազմիկ տարրը, այլև պատերազմի դեպքում իր կողմն ունենալու համար: Իսկ սիրաշահելու ամենալավ միջոցներից մեկն էր՝ թույլ տալ քրդերին, որ շահագործեն հայ երկրագործ ժողովրդին, ինչպես իրենք կկամենան:

Կառավարության համար, զուտ ռազմական նպատակներով ցանկալի էր, որ քրդերը պահպանեն իրենց հին ցեղային-զինվորական կազմակերպությունը, և որովհետև թանգիմաթը քանդում էր այդ կազմակերպության հիմքերը՝ մի հանգամանք, որ պիտի շափազանց թուլացներ նրա պատերազմական արժեքը, ուստի բուրգ կալվածատիրությունն ուժեղացվում էր ի հաշիվ հայ կալվածատիրության՝ մինչ այն աստիճան, որ թանգիմաթի ներգործությունն իրապես չբանում էր, թեև արտաբուստ պահում էր իր տառը» (70, էջ 41):

Սակայն դա բոլոր չէր: Ղրիմի պատերազմի ժամանակ վերստին բացահայտորեն դրսևորվեց Ռուսաստանի նկատմամբ հայ ժողովրդի քաղաքական անվերապահ դիրքորոշումը: Եզդանշիրի ապստամբության ժամանակ պարզվեց նաև, որ առանձին բուրգ գործիչների շրջանում ևս Ռուսաստանի հետ կապեր հաստատելու որոշակի հակումներ են նկատվում: Ստամբուլն այդ վտանգավոր երևույթները արմատախիլ անելու ամենագործուն միջոցը համարում էր հայ-քրդական հարաբերությունների սրումը՝ մեկ ժողովրդին մյուսի դեմ հանելու միջոցով:

Թուրքական կառավարությանը հայտնի էր նաև, որ հայ ժողովրդի շրջանում ազգային զգացումների և ազգային վերածննդի գաղափարները վերելք են ապրում: Օսմանյան բռնապետության դեմ ազգային-ազատագրական շարժում ծավալելու գաղափարը, դուրս գալով հայ առաջագիծ գործիչների շրջաններից, ավելի ու ավելի էր համակում ժողովրդական զանգվածների:

Իր նոր քաղաքականությունն իրագործելու ճանապարհին Թուրքիան եվրոպական պետությունների կողմից դիմադրություն չէր սպասում, որովհետև Ղրիմի պատերազմը համոզել էր նրան, որ Օսմանյան կայսրության ամբողջականությունն ու անկախությունը էական նշանակություն ունեն Եվրոպայի քաղաքական հավասարակշռության համար, հետևաբար հայ ժողովրդի նկատմամբ կառավարության որդեգրած հալածանքների քաղաքականությունը չի հանդիպի եվրոպական դիվանագիտության եռանդուն հակազդեցությանը (280, էջ 191—192):

Ելնելով վերոհիշյալ նկատառումներից, սուլթանական կառավարությունը հրամայեց իր նահանգապետերին և զինվորական ներկայացուցիչներին այսուհետև քրդերի դեմ գործել ոչ թե զենքով, այլ ուրիշ միջոցներով, գլխավորապես համոզելու ճանապարհով և ոչ մի դեպքում չզրգուել նրանց (154): Իշխանությունները բուրգ ցեղապետերին հասկացրեցին, որ այսուհետև իրենց արարքները հայերի նկատմամբ չեն դիտվելու որպես հակապետական գործողություններ: Հայերին լուրջ վտանգ էր սպանում:

Թուրքական կառավարության այս թշնամական քաղաքականությունն պատճառներից մեկը, Ֆրանսիացի Լյուդովիկ դը Քոնթանսոնի կարծիքով այն էր, որ Թուրքերը վախենում էին,

Թե հայերի միջոցով եվրոպական առաջադեմ գաղափարները կտարածվեն թուրքիայում: «Մի՞թե հայերի անվիճելի մտավոր ընդունակությունները չբորբոքեցին թուրքերի անվստահությունը նրանց նկատմամբ, որոնք վախենում էին, որ ազատության, հավասարության, իրավունքի և օրինականության գաղափարները... հեշտությամբ կարող էին թափանցել իրենց մեջ... Հենց այդ պատճառները թուրքերին բերեցին այն մտքին, որ հայերի նկատմամբ անհրաժեշտ է կիրառել արևելյան նվաճողների հին դասական սխտեմը, այսինքն բնակչության կոտորածը, որի սոսկ գոյությունը սպառնալիք է հանդիսանում նրանց համար: Եվ թուրքերը առանց տատանվելու XIX դ. և XX դարի սկզբին հարություն տվեցին այդ սխտեմին» (270, էջ 23—24):

Այնուհետև բացահայտելով հայ ժողովրդին ճնշելու, նրա սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական ու մշակութային առաջընթացը արգելակելու թուրքական քաղաքականության ներքին գրգռատճառները կուղղվիկ դը Քոնթանսոնը գրում էր. «Եթե երկրում թագավորեր հանգստությունն ու անձի և գույքի անձեռնմխելիության վստահությունը, մենք կդառնայինք հաջ ժողովրդի իսկական վերածննդի վկաները» (270, էջ 21):

Ձևակերպելով ազգայնական ծրագրերով հանդես եկած թուրքական վերնախավի որդեգրած գիծը հալածված ժողովուրդների ազգային-ազատագրական շարժումները ճնշելու ուղղությամբ, օսմանյան դիվանագիտության խոշոր դեմքերից մեկը՝ Ֆուադ Մեհմեդ փաշան սուլթան Աբդուլ Ազիզի անունով գրած իր քաղաքական կտակի մեջ ազդարարում էր, որ «Օսմանյան կայսրությունը վտանգի մեջ է»: «Մասնավորապես հայերը հակում ունեն դեպի ոտնձգություն և խելացի կլինի նրանց եռանդը շափավորել, ասպարեզ տալով միայն նրանց, ովքեր պարկեշտորեն կընդունեն մեր կայսրության միասովոր սկզբունքը» (25):

1856 թ. փետրվարին Անգլիայի և Ֆրանսիայի զորմամբ սուլթանական կառավարությունը հրապարակեց իր բարեփոխությունների նոր ծրագիրը՝ հաքքը-հումայունը, որը հանդիսավոր խոստումներ էր տալիս օրենքի առջև քրիստոնյաների իրավունքները մահմեդականների իրավունքների հետ հավասարեցնելու, քրիստոնյաներին զինվորական ծառայության մեջ ներգրավելու մասին և այլն: Հաթթը-հումայունը խանդավառ

հույսեր արթնացրեց արևմտահայության շրջանում: Հայերը սպասում էին, որ թանգիմաթի այս նոր փուլը հիմնավորապես կբարելավի իրենց վիճակը: Կարճ ժամանակ պահանջվեց այդ խանդավառ հույսերի փլուզման համար: Նախ, թեև խոսքով հաքքը-հումայունը վերաբերում էր օսմանյան բոլոր հպատակներին, սակայն ասիական թուրքիայի ներքին գավառները դուրս էին մնում սուլթանական այդ «շնորհներից»: «...Այդ տխրահռչակ հրամանագիրը, — գրում էր ռուս դիտնական-ճանապարհորդ Պ. Ա. Չիխաչևը, որը 1859 թ. այցելել էր Արևմտյան Հայաստան, — ավելի հայտնի է եվրոպայում, քան երկրում, որտեղ նա պետք է բաց աներ նոր դարաշրջան» (379, էջ 61):

Այս ծրագրի նպատակներից մեկն էր նոր մեթոդներով ոչ թուրք ժողովուրդների վերելք ապրող ազգային-ազատագրական շարժման ձախողումը: Թուրքական սահմանադրության հայր հորջորջված Ահմեդ Միդհատ փաշան գտնում էր, որ «առաջին հերթին ոչ թե բռնի միջոցները, այլ բարեփոխումները առավել լրիվ կերպով պատասխանում են կայսրության մեջ ազգային-ազատագրական շարժումը ճնշելու խնդրին» (330, էջ 20):

Պետք է նշել նաև, որ XIX դարի 50—60-ական թվականներից հետո Օսմանյան կայսրության ընդգրկումը համաշխարհային կապիտալիստական շուկայի մեջ հանգեցրեց առևտրականների ու արդյունաբերողների հարստության կուտակմանը, իսկ բուրժուազիայի հարստացումը, որի մեջ խոշոր տեսակարար կշիռ ունեւր հայ բուրժուազիան, առաջ բերեց թուրքական կառավարող դասի ոչ միայն անվստահությունը, այլև հալածանքները, որովհետև վերջինս խիստ անհանգստացած էր ճնշված ժողովուրդների շրջանում նկատվող կենտրոնախույս ձգտումներից (252, էջ 113): Այդ երևույթը նույնպես նպաստեց հայքրդական հարաբերությունների սրմանը: «Աստիճանաբար, — գրում է Վ. Ա. Գորդլևսկին, — երկրի կյանքի նյարդն անցավ հայերին, իսկ հայերի տերերը՝ քրդերը և թուրքերը, անսպասելիորեն ընկան պարտապանի վիճակի մեջ իրենց ոչ վաղուցվա ճորտերից: Այսպիսով տնտեսական պայմանների հիմքի վրա ստեղծվեց թյուրքիացությունների նոր աղբյուր, հայերի և քրդերի միջև շարացածությունը բորբոքվելու համար» (243, էջ 127): Անդրադառնալով այդ հարցին քուրդ պատմաբան Քեմալ Մազհար Ահմեդը նշում է, որ առհասարակ երկու հարեվան ժողովուրդներին թշնամացնող պատճառներից մեկն էլ

«Հայ ժողովրդի համեմատաբար բարձր զարգացման մակարդակն էր»: Տվյալ շրջանում այս կարևոր հանգամանքին ավելյացան նաև արևմտահայ իրականության մեջ տեղի ունեցող սոցիալ-տնտեսական բնույթի նոր և լուրջ տեղաշարժերը: Հայ բուրժուազիան, որն արդեն ներգրավվել էր կապիտալիստական շուկայի մեջ, ձեռք բերեց զգալի տնտեսական կշիռ: Բուռն առաջընթաց էր ապրում նաև տեղի հայ արհեստավորական բուրժուազիան, որի վկայությունն էր Արևմտյան Հայաստանում և Քրդստանում XIX դարի կեսերից արհեստագործական արտադրության հիմնական մասի կենտրոնացումը հայերի ձեռքում: Քրդական ավազանին, հողատերերը և գյուղացիները, գյուղատնտեսական գործիքներ և արհեստագործական արտադրության այլ իրեր ձեռք բերելու համար դիմում էին հայ արհեստավորներին: Տնտեսական այս գործոնները ամբողջությամբ վերցրած այն հետևանքն ունեցան, որ հայ հասարակությունն ապրեց զգալի առաջընթաց, քրդական հասարակության համեմատաբար ներփակ բնույթի համեմատությամբ (499, էջ 34):

Իհարկե, առաջին հայացքից թվում է, թե հայերի առևտուրը և զարգացած արհեստագործությունը մի կողմից՝ և քրդական անասնապահությունն ու հողագործությունը մյուս կողմից, պետք է լրացնեին միմյանց և փոխադարձաբար նպաստեին մեկը մյուսի զարգացմանը, սակայն Օսմանյան կայսրությունում առկա սոցիալական ու քաղաքական արտաոտց սխտեմի պայմաններում դա բացառվում էր:

Անդրադառնալով Թուրքիայում տեղի ունեցած քաղաքական բնույթի տեղաշարժերին Ռընե Պինտոնը նշում է, որ Թանզիմաթի այս էտապից «Թուրքիան դուրս էր գալիս ավելի մահմեդական, ավելի ասիական, ճիշտն ասած զինվորապետ ավելի ուժեղ, բայց և քրիստոնյա ազգաբնակչությունները ճնշելու ավելի տրամադիր» (49, 1906 թ. № 8, էջ 8):

Բաֆֆին ևս, առարկելով բոլոր նրանց, ովքեր հաթթը-հումայունի հրապարակումից հետո ենթադրում էին, որ Օսմանյան կայսրությունը բռնել է եվրոպականացման ուղին և մտել քաղաքակիրթ ժողովուրդների շարքը, գրում էր. «Ո՛չ, Տաճկաստանի բարբարոսությունները ծածկող, նրա երևակայական հառաջդիմությունը հուշակող անձնական հաշիվներով կուրացած մարդիկ հայտնում են, թե այժմ Տաճկաստանը բավական բա-

րեկարգված է և քրիստոնյա հպատակների դրությունը այժմ՝ համեմատաբար շատ լավ է, բան թե առաջ, և նրանք համարյա կատարյալ ազատություն են վայելում և այլն... Այս բոլորը դատարկ խոսքեր են: Տաճկաստանը առաջ է գնացել միայն մեկ բանի մեջ, այն է՝ իր արտաքին կերպարանքը պաճուճել է որպես մի եվրոպական տերություն, իսկ սրտով, հոգով ու գործով մնացել է միշտ մոնղոլ, նույն բնավորությամբ, որպիսին էր նա երբեմն Թուրանի անապատներում» (112, 1878 թ., № 146):

Իրավացի էր նաև էմիլ Դիլոնը, որը 1847—1891 թթ. շրջանը անվանում է Օսմանյան կայսրության կողմից Արևմտյան Հայաստանի խայտառակ կառավարման շրջան (250, էջ 6):

Այսպիսով, Թանզիմաթի բարենորոգչական շարժումը, որն ընդունվել էր «ի նպաստ քրիստոնյա և մահմեդական բնակչության բարօրության» պիտակի ներքո, ոչ միայն չնպաստեց արևմտահայության վիճակի բարելավմանը, այլ էլ ավելի վատթարացրեց այն, արհեստականորեն սրելով հայ-քրդական հարաբերությունները, որովհետև հաթթը-հումայունը դիտելով միայն քրիստոնյաների, և մասնավորապես, հայերի համար սահմանված, քրդերը ավելի գրգռվեցին հայ ազգաբնակչության դեմ (114, 1895 թ., № 2, էջ 262):

Թուրքական կառավարությունը միտումնավոր բորբոքում էր քրդերի այդ տրամադրությունները. նախ, նա արսորավայրերից հետ վերադարձրեց և իրավունքներ շնորհեց այն բոլոր ցեղապետերին, որոնց ընդամենը մի բանի տարի առաջ դիտում էր որպես իր ոխերիմ թշնամիներ: Այսպես, օրինակ, Մշո գաշտից արտաքաված Միրզա բեյը իր տղաներ Մուսա, Ռասըմ, Նհո և Զազը բեյերի հետ վերադարձավ և օգտվելով Թուրքական հովանավորությունից, աշխատեց իր տիրապետության տակ վերցնել շրջակայքի հայ գյուղերը (127, էջ 524):

Նման փաստերը բազմաթիվ էին: Ամենուրեք ծայր առավ նաև քրդական շեյխերի ու ցեղապետերի կողմից հայերին պատկանող հողերի բռնագրավումներ, որոնք վավերացվում էին պետության կողմից սուտ վկաների վկայություններով կամ կեղծ փաստաթղթեր (Թափու, գոշան) ներկայացնելու միջոցով (97, էջ 302):

Այդ գործը հեշտանում էր նրանով, որ քրդական բեկերն ու աղաները իրենց տրամադրության տակ զինված ջոկատներ

ունեին, մինչդեռ հայերը լրիվ անզեն էին, որովհետև Օսմանյան կայսրությունում առկա քաղաքական-վարչական սիստեմը ոչ մասնեղականներին խստիվ արգելում էր զենք կրել:

Տխրահուշակ շեյխ Ջալալեդդինի հայրը՝ շեյխ Սաբաթուլահը դեմքը ծածկեց քողով, հայտարարելով, որ քրիստոնյաներին տեսնելը սրբապղծություն է: Կրոնական մոլեռանդությունը դարձնելով վարագույր, նա սկսեց անխնա բռնագրավել հայերին պատկանող հողերը: Նրա բռնագրավումների հետևանքով Խիզանի և նրա շրջանների բնակչությունը ստիպված այդ վայրերից գաղթեց (116, էջ 89—90): Սա ցույց էր տալիս, որ այսուհետև հայ գյուղացուն կողոպտելու և հարստահարելու համար լայնորեն օգտագործվելու էր նաև կրոնական այլամերժության ու իսլամական մոլեռանդության թուլւնը:

Խուլթ-Բոնաշեն գավառներում քրդական ցեղապետերը սկսեցին հայերի գյուղերն ու արտերը վաճառել միմյանց: «Առնողը կուգայ գիւղը կը նստի ուզած հայն կը թողու, շուգածն դուրս կը վճնտէ» (38, էջ 63):

Օսմանյան կառավարությունը նույնիսկ Իրանի քրդերին դրդում էր տեղափոխվել Արևմտյան Հայաստան և գավթել հայերի հողերը: Կրկին իր իրավունքների մեջ մտավ խաֆիրության համակարգը:

Արևմտյան Հայաստանի բոլոր գավառներում կամայականություններն ու հարստահարությունները, բռնությունները, սպանությունները, հրկիզումները, առևանգումները և այլն ընդհանուր ազետի բնույթ ստացան¹³ և դարձան սովորական երևույթ:

«Հայաստանում, — գրում է Պ. Ա. Զիխաշևը, — քրդերը կողոպտում և ամեն կերպ լկտիաբար կեղեքում են բնակչությանը. դա օրեցօր գնալով աճում է: Նրանց կողոպուտներին նպաստում է ոչ միայն տեղական իշխանությունների անզորությունը, ...այլ հաճախ դրանց խրախուսումը այդ նույն իշխանությունների կողմից» (379, էջ 64):

1864 թ. Մշո գաղտի գյուղացիները գրում էին, որ քուրդ բեկերը «կրակէն աւելի կը լափեն իրենց բոլորտիքի խեղճ հայոց կենդանութիւնը, վասն զի սերմը արտէն, խոփն ու շղթան երկրագործէն, մանգաղը հնձողէն, կինը յառնեն անխնայ կը յափշտակեն. ասոնց բարբարոսութիւնը՝ դառնաշունչ հողմէ մը աւելի ցրուեց մեր գաղտեցի հայերը՝ աշխարհի շորս կողմը»: 128

Այդ բռնություններն ու կողոպուտները լրացվում էին թուրքական հարկապահանջություններով, որից ազատվելու համար գյուղացիները ստիպված էին լինում «գիշերանց կրցածնուն շափ բառնալ ու երթալ, տեղերնին աւերակ թողլով» (38, էջ 59—61):

Արևմտյան Հայաստանում առկա դարձավ մի այլ օրինաչափություն: Թուրքական բոլոր այն պաշտոնատար անձինք, որոնք այս կամ այն շափով դիպչում էին քրդական վերնախավի շահերին, կարճ ժամանակ անց հաճախ ստիպված էին լինում պաշտոնաթող լինել: Այսպես, 1869 թ. քրդական աշիրեթների գործած բռնությունների դեմ հայերի բողոքների պատճառով Բ. Դուռը Կարնո վալի Իսմայիլ փաշային հրամայեց բռնել և արսորել այդ աշիրեթների էլ-աղասի կամ թոռուն ցեղապետերին: Միայն Մշո գավառից հարյուրի շափ թոռուններ ձերբակալվեցին և արսորվեցին եվրոպական Թուրքիա և այլուր: Սակայն շուտով Իսմայիլ փաշան պաշտոնանկ եղավ և արսորված թոռունները կրկին հետ վերադարձան, անշուշտ վրեժխնդրության ոգով այրված (5, էջ 186):

1875 թ. Մշո քուրդ աղաներին, որոնք հայտնի էին հայ բնակչության նկատմամբ իրենց գործած բռնություններով, Ահմեդ Մուխթար փաշան էրզրումում բանտարկում է:

Սակայն նրա պաշտոնանկությունից հետո սրանք ևս ազատ են արձակվում (5, էջ 186): 1867 թ. էրզրումի վալի Խայրեդդին փաշան մեծ վեզիրին ուղղված տեղեկագրում կառավարության համաձայնությունն էր հարցնում քրդական աղալարների խժոժություններից հայերին պաշտպանելու վերաբերյալ: Մասնավորապես նա առաջարկում էր այդ նպատակով վան, Մուշ, Բիթլիս և այլուր ուղարկել լրացուցիչ զորքեր: Ընդ որում, թուրք պաշտոնյան իր առաջարկը պատճառաբանում էր նրանով, որ հայերը սպառնում են թողնել և հեռանալ երկրից, մինչդեռ դրանից կվնասվի պետությունը և արքունի գանձարանը: Մեծ վեզիրը, սակայն, չպատասխանեց այս տեղեկագրին: Եվ երբ փաշան վերստին կրկնեց իր առաջարկը, մայրաքաղաքից ստացավ հետևյալ պատասխանը. «Դուք պետական քաղաքականության մեջ խառնվելու չեք, և իրերը նկատելու եք այդպիսի տեսակետով: Իսկ հայոց, բարի ձանապարհ, թե որ կուզեն գաղթել. երկիրը կրնամ մարդացունել չերքեզներով և այլովք» (85, 1890 թ., 1—15 դեկտեմբերի, էջ 5):

Շատ հաճախ հայ բնակչութիւնը այս կամ այն վայրից դուրս մղելու համար կառավարութիւնը բռնի կերպով այդ վայրերն էր տեղափոխում քրդական վաշկատուն ցեղերին: Այսպես, Լոնդոնում հրատարակվող «Հայաստան» թերթը գրում էր. «1869 թ. Իսմայիլ փաշան Մշո, Պատեքանի, Բագրանի, Աշեկոտանի և Փինճիօարի (իմա՝ Սինջարի—Վ. Բ.) լեռներն 5—6000 քուրդ ընտանիքներ (վրանաբնակ) բշեց մինչև Տիգրիսի եզերքները, այնտեղ բնակեցնելու համար: Այդ քրդերը պատուհաս եղան այդ կողմերը բնակվող հայերի համար: Նրանք հարձակվեցին 30-ից ավելի գյուղերի վրա և ավարի տալով ու սպանութիւններով ստիպեցին բնակիչներին, որ փախչեն գնան և իրենք տիրացան այդ գյուղերին» (85, 1890 թ., 1—15 դեկտեմբերի, էջ 5):

Ընդ որում, քանի որ Սինջարի եզիդները դիմադրել էին ծագումով՝ քուրդ Իսմայիլ Հաքքը փաշայի այս բռնի տեղահանումների քաղաքականութիւնը, նա հրամայել էր երեխաներից սկսած մինչև 70 տարեկան ծերերը բռնի թլպատել և դնել մահմեդական շեյխերի հսկողութիւն տակ (85, 1890 թ., 1—15 դեկտեմբերի, էջ 5):

Պ. Ա. Չիխաշկը գրում էր, որ ըստ տրամաբանութիւն, ինչպես նաև կառավարութիւն կողմից հրապարակված նոր կարգի, նախկին դերբեքները պետք է պետութիւնը վերադարձնեին հայերից բռնագրաված իրենց հողերը, իսկ վերջիններս իրենց պետք է ազատ համարեին դերբեքների նկատմամբ ունեցած պարտավորութիւններից և համարեին, որ այսուհետև իրենք կախում ունեն միայն կառավարութիւնից, որին անհրաժեշտ է վճարել տասանորդի հարկը, ինչպես նաև հենց նոր մտցրած հարկերը: Իսկապես, ինը տարվա ընթացքում հայերը օգտվում էին դերբեքներից գրավված հողերից, երբ հանկարծ այդ երբեմնի հզոր ցեղապետերի ժառանգները, որոնք այժմ կրում էին համեստ և ոչինչ շնչանակող «աղա» տիտղոսը, հայերից և ասորիներից պահանջեցին նախկին հողային վարձակալութիւն վճարը, կարծես թե թանգիմաթով հռչակված նոր կարգը բնավ գոյութիւն չէր ունեցել:

Մեծ վեզիր Ռեշիդ փաշայի օգնութիւնով, որն արդարացի էր համարում այդ պահանջները, նրանք կառավարութիւնից ստացան մի ֆիրման, ըստ որի հայերը ենթակա էին հարկման և հետևաբար պետք է աղաներին վճարեին ինը տարվա

համար ապառքները: Պ. Ա. Չիխաշկը դա անվանում է «ուղղակի անհավատալի ֆիրման» և նկարագրում է, թե ինչպես այդ ապառքները հավաքելիս փայտերով ծեծում էին ուսլաթ գյուղացիներին, նրանց նետում բանտերը և ունեցած գույքը բռնագրավում: «Հալածական, ինչպես վայրի գազաններ, այդ թշվառները կառավարութիւն մոտ իզուր փնտրում էին արդարութիւն» (379, էջ 68—69):

Ուրեմն հայերի նկատմամբ քրդական ավատատերերի գործադրած բռնութիւնների քաղաքականութիւն թիկերը տանում էին Ստամբուլ, և նա էր Արևմտյան Հայաստանում ուղղութիւն տալիս հայ բնակչութիւն նկատմամբ իրագործվող հարստահարութիւններին: Ժամանակակից ֆրանսիացի պատմաբան Իվ Տերնոնը նշում է, որ XIX դարի 50—60-ական թթ. թուրքական կառավարող շրջանների մոտ արդեն հասունացել էր «հայերից ազատվելու գաղափարը» (478, էջ 52—53): Իսկ հայութիւնը իզուր թուրքական վարչութիւնից ամեն տեսակ անզուսպ տարրերի դեմ խիստ միջոցառումների էր սպասում: Ընդ որում, ամեն մի քայլ, որին դիմում էր հայ ժողովուրդը, իր տարրական իրավունքները պաշտպանելու համար, հատկապես նրա բողոքներն ու դիմումները կառավարութիւնը առաջ էին բերում քրդական վերնախավի թշնամութիւնը: «Նույն Ստամբուլում, — գրում է Պ. Ա. Չիխաշկը, — Անգլիայի, Ռուսաստանի Ավստրիայի դեսպանները հայերի բողոքներին պատասխանում էին քար անտարբերութիւնով», «...գերադասելով լուռ մնալ այն բանսարկութիւնների և սոփեստութիւնների նկատմամբ, որոնք առաջ էին քաշվում հին կարգի փաստաբանների կողմից հօգուտ դերբեքների ժառանգորդների» (379, էջ 68—69):

Իրավացի էր ռուսական բանակի զենեռալ Մ. Լիխուտինը, գտնելով, որ եվրոպական երկրների կողմից նորագույն զենքի ներմուծումը Արևմտյան Հայաստան էլ ավելի է բարդացնում այնտեղ տիրող վիճակը, որովհետև այն սովորաբար անցնում է քրդերի ձեռքը և նրանց տրամադրում «...իրենց խաղաղ հարեաններին քայքայելու և ոչնչացնելու նոր միջոցներ» (277, էջ 153): Յարական գաղութային քաղաքականութիւն ջատագով այս զենեռալի կարծիքով Ռուսաստանի խնդիրն է, ի տարբերութիւն արևմուտքի տերութիւնների, հովանավորել հայերին ու քրդերին, և դրանով իսկ թուլացնել թուրքական կառավարութիւնը. «...ձեռք բերելով նրանց նվիրվածութիւնը, — շեշ-

տում էր գեներալը,— մենք ձեռք կբերենք նաև նրանց երկրամասի հարստությունները, հանձինս նրանց ստեղծելով նոր թշնամիներ թուրքական կառավարության համար կամ ծայրահեղ դեպքում նրան զրկելով իր ուժի որոշ ազդյուններից» (277, էջ 184):

Աղետներից ազատվելու համար արևմտահայությունը զանգվածորեն գաղթում էր մի գավառից մյուսը: Շատերը բռնում էին երկրից հեռանալու ուղին, շատերն էլ դրուժյունից ելք գտնելու հույսով թրքանում էին: Վավերագրերից մեկում կարդում ենք, որ փրկության ուղիներ որոնելու համար Մշո դաշտի մի շարք գյուղերի բնակիչներ որոշում են ժողով գումարել: «Մենք ըսինք ժողովին,— ասվում է վավերագրում,— թե մեր ժողովրդի փրկության համար մեկ միջոց կա, թրքությունը ընդունենք 40—50 տարի կամ քիչ մը ավելի, թերևս այս երկիրը ուրիշ պետության մը ձեռքը կանցնի, մենք ալ կազատինք ու կը դառնանք հայություն» (127, էջ 198—199):

Փաստերը վկայում են, որ արևմտահայության զգալի զանգվածներ իսլամն ընդունել են բռնի հարկադրանքով: Հայտնի է նաև, որ կրոնական հալածանքների հետևանքով Արևմտյան Հայաստանի քրդական հոծ զանգվածներ ունեցող շրջաններում բազմաթիվ հայեր քրդացել են և դարձել քրդախոս (113, էջ 3):

Հատկանշական է, որ սուլթանական կառավարությունը վարում էր նաև բուրդ զանգվածների թրքացման քաղաքականություն: Կոստանդնուպոլսում դա դիտվում էր որպես պետական առաջնակարգ նշանակություն ունեցող խնդիր: Նպատակը պարզ էր՝ բուրդ զանգվածներին դարձնելով զուտ մահմեդական մի համայնք, զրկել նրան ազգային գիտակցությունից, որի արթնացումը թեև դեռևս տարտամ, սակայն դարի 60—70-ական թվականներից արդեն զգացնել էր տալիս իրեն: Առհասարակ օսմանյան կառավարությունը դարեր ի վեր ձգտել է քրդերի մեջ սպանել ազգային նախանձախնդրության ոգին: «Որոշ չափով հաջողել է նրան այդ բանը. նա կրոնի նշանակությունը քանի մը անգամ բարձրացրել է ցեղականն. այնպես որ հաճախ մահմեդական բուրդը կանգիտանա իր ցեղային պարտականությունները հօգուտ մահմեդականության» (117, էջ 43—44):

Սուլթանական կառավարության վերոհիշյալ քաղաքականության պտուղները երկար սպասեցնել չտվեցին. մի շարք շրջաններում (Մուշի, Բիթլիսի) և այլուր բնակվող բուրդ ազգաբնակչությունը սկսեց արագորեն թուրքանալ (127, էջ 196):

Արդ, շատերի համար միանգամայն պարզ էր, որ հայքդական հարաբերությունների լարվածության մեջ թուրքական կառավարությունը խաղում էր վերին աստիճանի նենգ դեր: Նշելով, որ հենց այդ կառավարության մեղքով Արևմտյան Հայաստանը և Քրդստանը տեսպես դառնալու են տարբեր էթնիկական խմբերի միջև մշտական թշնամանքի ասպարեզ, Մ. Կիխուտինը հայտնում է հետևյալ միտքը. «Ժողովուրդների, լեզուների և կրոնների այդպիսի բազմազանության և խառնուրդի պայմաններում, որը հանդիպում է այստեղ, և թշնամական հարաբերությունների համընդհանուր լարվածության առկայությամբ, չի կարելի սպասել, որ կարգն ու հանգստությունը այստեղ կարողանան հաստատվել ինքնաբերաբար... Ասիական թուրքիայում անհրաժեշտ է նոր հզոր իշխանություն, որովհետև դասային հարաբերությունների հեղաշրջումը, այսինքն տարբեր ժողովուրդների հարաբերությունները, նրանց հավասարեցումը արդարության սկզբունքի վրա, դժվարին գործ է, որին թուրքական իշխանությունը ընդունակ չէ իր բնույթով և ներկա թուլության պատճառով» (277, էջ 271):

Յարական գաղութային քաղաքականության այդ ուղղման գործչի կարծիքով, միայն Ռուսաստանն է ընդունակ լուծելու այդ կնճռոտ խնդիրը: «Պատերազմի ընթացքում,— շարունակում է նա,— մենք տեսանք նման անկարգությունների հեշտությունն ու հնարավորությունը, ինչպես և հայերի ջարդը քրդերի կողմից դեռևս ոչ մեծ չափերով. իսկ երբ դիտում ես այդ տարածությունները, որոնք բնակեցված են այնպիսի ժողովուրդներով, որոնք պատրաստ են ալեկոծվելու և ոչնչացնելու մեկը մյուսին, ապա զգում ես եվրոպացիների (իմա՛ ռուսների:— Վ. Բ.) արագ, գործնական և իշխող ազդեցության անհրաժեշտությունը, որը կլուսավորեր կամ կհզմեր այդ վտանգավոր ժողովուրդներին, կանխելու համար մեծագույն դժբախտությունները» (277, էջ 270):

Հայ ժողովուրդը, ինչպես և Օսմանյան կայսրության մյուս ճնշված ժողովուրդները իրենց համար ստեղծված անելանելի վիճակից ելք էին որոնում: Միակ հնարավոր տրամաբանական

ելքը հանդիսանալու էր և հանդիսացալ զինված պայքարը: Թուրքական պետականութեան դաժան ռազմաավատական ճնշման դեմ կայսրութեան քրիստոնյա բնակչութեան պոռթկումները ստացան ազգային-ազատագրական պայքարի ձև:

1850—60-ական թվականներին ողջ կայսրութիւնում սկսւ-վեց հակասութեանական ազգային-ազատագրական շարժման մի ալիք: 1858 թ., օրինակ, ապստամբութիւններ տեղի ունե-ցան Չեռնոգորիայում և Սերբիայում, 1861 թ. Հերցեգովինա-յում և Բուլղարիայում, 1862 թ. կրկին ապստամբեց Չեռնոգո-րիան:

Ապստամբութիւնների այդ ալիքը իր հորձանուտի մեջ վերցրեց նաև արևմտահայութեանը: 1862 թ. ապստամբեց հե-րոսական Զեյթունը, նույն թվականին Վանի բնակչութիւնն ընդհարվեց ոստիկանութեան և թուրք վերնախավի հետ: Ընդ որում քաղաքի բնակչութեան այդ ելույթին միացան նաև շրջա-նի հայ և քուրդ գյուղացիները: Ակադեմիկոս Մ. Գ. Ներսիս-յանը գտնում է, որ «անգամ կարելի է ասել, որ նշված զինված ելույթը հայ և քուրդ ժողովուրդների միացյալ պայքարն էր թուրքական բռնակալութեան դեմ» (115, էջ 123): 1863 թ. զանգվածային հուզումներ տեղի ունեցան Մշո հայ բնակչու-թեան շրջանում (446, էջ 174):

1865 թ. հուզումների ալիքը տարածվեց Չարսանջակի գավառում և այլուր: Արևմտյան Հայաստանում ծավալվող ազգային-ազատագրական շարժումները միահյուսվում էին սոցիալական պայքարի հետ՝ թուրք, քուրդ հարստահարիչների դեմ: Հատկանշական է, որ դասակարգային պայքարի ընթաց-քում ժամանակ առ ժամանակ տեղի էին ունենում մահաբա-կան (թուրք և քուրդ) և քրիստոնյա գյուղացիների համատեղ ելույթներ իշխանութիւնների և ֆեոդալական հետադիմութեան դեմ: Մահաբազան աշխատավոր գյուղացիութիւնը համակ-րանքով էր վերաբերվում հայ գյուղացիութեան սոցիալական պայքարին և նույնիսկ շահագրգռված էր, որպեսզի հաղթանակը լինի հայ գյուղացիութեան կողմը, որովհետև դա անխուսա-փելիորեն թեթևացնելու էր նաև մահաբազան գյուղացիութեան վիճակը (257, էջ 86):

Շատ հաճախ հայերն ու քրդերը համատեղ էին հանդես գալիս կառավարութեան դեմ: Այսպես, 1864 թ., երբ վերջինս փորձեց Սասունում տեղավորել զորք, վարչութիւն և ոստիկա-

նութիւն, հարաբերական ինքնուրույնութիւն ունեցող և անհան-գիստ այդ լեռնային շրջանը կառավարութեան հսկողութեան տակ դնելու նպատակով, հայերն ու քրդերը միացյալ ուժով դիմադրեցին թուրքական զորքերին (114, էջ 124):

Ազգային-ազատագրական և սոցիալական այս շարժում-ները և հատկապես Զեյթունի հերոսական ապստամբութիւնը ստիպեցին օսմանյան կառավարութեանը 1863 թ. ընդունել հայոց Ազգային սահմանադրութիւնը, որը, սակայն, սուլթանի կողմից հաստատվեց ավելի քան մեկ տասնամյակ հետո, 1874 թ. մայիսին:

Ազգային սահմանադրութիւնը պոլսահայութեան կողմից ընդունվեց մեծ խանդավառութեամբ:

Այս ցնծութեան պատճառն այն էր, որ սահմանադրութիւ-նը ընկալվում էր իրրև ներքին վարչական ինքնավարութեան իրավունք: Պոլսահայ բուրժուազիայի՝ ամիրանների և սարաֆ-ների շրջանում, որը ձգտում էր իր ձեռքում կենտրոնացնել հայ եկեղեցական-ազգային գործերը, ժողովրդական լուսավո-րութիւնը և հայութեան գաղափարական ղեկավարութիւնը, իսկ ազգային հիմնարկութիւնները ծառայեցնել որպես հա-րըստացման աղբյուր, այդ սահմանադրութեանը կերպարվում էր խոշոր քաղաքական նշանակութիւն:

Թուրքական կառավարութիւնը չէր զլանում աջակցութիւն ցույց տալ հայ բուրժուազիային իր այդ նպատակին հասնելու համար, որովհետև նա սահմանադրութիւնը դիտում էր որպես հայ աշխատավորներին «թուրքական պետականութեանը են-թարկելու մի միջոց» (230, մաս 1, էջ 23): Այդ սահմանադրու-թիւնը, որը 1857 թ. Բ. Դուռը մերժել էր «պետութեան մեջ չի կարող պետութիւն լինել» պատճառարանութեամբ, այժմ քաջա-լերում էր: Դա իսկապես մի վարպետ խազ էր: Կառավարու-թիւնը «շոյում» էր հայերի ինքնասիրութիւնը, իր վրա չվերց-նելով որևէ ռեալ պարտավորութիւն: Նա հույսեր էր փայփա-յում, որ այդ սահմանադրութեան միջոցով կկարողանա հայ ժողովրդին շեղել ազատագրական պայքարից, կամլացնի այդ շարժումը, արգելք կհանդիսանա արևմտահայութեան մերձեց-մանը Ռուսաստանին:

Թուրքական պետական դեմքերի մեջ կային նաև մարդիկ, որոնք ուղղակի գրոյի էին հավասարեցնում այդ սահմանա-դրութեան նշանակութիւնը: Այսպես, եպարքոս Ալի փաշայի

բացատրութեամբ դա «քառակուսի անիվն էր», որ կարող էր հաճախ ճոնշալ միայն: «Այս կանոնադրութիւնը,— ասել է նա,— պիտի փայտափայտի ժողովրդի հուշները, երգել պիտի սորվեցնենք անոնց, և ա՛յսչափ միայն» (35, էջ 50):

Ազգային սահմանադրութիւնը անվանելով «մանկական խաղալիք», որը խորամանկ դայակը տալիս է երեխայի ձեռքը, որ նա հանգիստ մնա, նրանով զբաղվի և շարութիւն շանի, Բաֆֆին գրում էր. «Եվ Կ. Պոլսի տղայամիտ էֆենտիներն շատ գոհ և ուրախ էին այս խաղալիքով, և ամեն տարի Բոսֆորի ափերի մոտ տոնում էին իրենց ողորմելի պատրանքը» (139, էջ 87):

Հարցը միայն այն չէր, որ ազգային սահմանադրութեամբ հայ ժողովուրդը քաղաքացիական իրավունքներ շտապավ (77, էջ 37) և խոստացված ինքնավարութիւնը մնաց թղթի վրա, այլ այն, որ պոլսահայութեան ուրախութեան մեջ բուն Արեւմտյան Հայաստանը բաժին չուներ: Նախ, Ազգային ժողովի մեջ ընտրվեցին մարդիկ, որոնք, ապրելով մայրաքաղաքում, ոչ մի հարաբերութիւն չունեին գաղափարապետական հետ և հետևաբար երբեք չէին կարող հանդիսանալ Արեւմտյան Հայաստանի բնակչութեան և՛ վիճակի, և՛ բաղձանքների իսկական արտահայտիչը:

Երբ Արեւմտյան Հայաստանի վիճակից ոչ մի գաղափար չունեցող Կոստանդնուպոլսի հայ ամիրաները, սարաֆները և հոգեւորականները իրենց ջերմ մաղթանքներն էին հղում «սիրուն հայրենիքին», որպէսզի նա իր «լացը փոխե ի պար», Հայաստանի բնակչութիւնը հեծծում էր թուրք կաշառակեր-պաշտոնյաների, բուրդ աղաների ու բեկերի և տարրեր ազգերի, այդ թվում նաև հայ անգութ վաշխառուների ճնշման տակ: Հակոբ Պարոնյանը շատ դիպուկ բնորոշելով այդ իրավիճակը, գրում էր. «Նեղձերն անդին կը հարստահարվին կը հալածվին, մենք ասկից սահմանադրական հրահանգ կը զրկենք անոնց...» (122, էջ 37):

Ազգային սահմանադրութեան միակ շոշափելի օգուտը արեւմտահայ իրականութեան մեջ այն էր, որ այն որոշակիորեն նպաստեց ազգային զգացումների վերելքին, զարկ տվեց կրթական, մշակութային կյանքին:

Սակայն այդ սահմանադրութիւնը միաժամանակ գալիս էր խորացնելու հայ-քրդական հակամարտութիւնը: Քրդերին

հատկապես գրգռում էր այն, որ նահանգներում ընտրված հայ առաջնորդները, որոնց իրավասութեան շրջանակը իրականում սահմանափակվում էր լոկ կրոնական ու կրթական բնագավառներում, քրդերի աչքին երևում էին որպէս թուրքական վալիի և մութեսարիֆի կողքին հայոց նահանգապետ կամ գաղառապետ:

Ազգային սահմանադրութեան միջոցով սուլթանական կառավարութիւնը ձգտում էր ոչ միայն սրել հակասութիւնները հայերի և քրդերի միջև, այլև ուժեղացնել կառավարութեան իշխանութիւնը արեւմտահայութեան նկատմամբ: Դրա հաստատումը մենք գտնում ենք Ջեմալ փաշայի հետևյալ ձեռնարկում. «Քրդերի ստրկացուցիչ լծի փոխարեն նրանք (հայերը:— Վ. Բ.) հնարավորութիւն ստացան լավագույն հարաբերութիւնների մեջ ապրել թուրքերի և թուրքական կառավարութեան հետ...» (249, էջ 199):

Սակայն այդ քաղաքականութիւնը որոշ նշանակութիւն ունեցավ միայն քաղաքային բնակչութեան համար, որտեղ թուրքերը և թուրքական պաշտոնեւորութիւնը պարզապէս լրացնում էին քրդական ավատատերերի պակասը: Մինչդեռ գլուղական վայրերում դրութիւնը մնաց նախկինի պէս անփոփոխ: Այդ առթիւ Մուշի շրջանից Կոստանդնուպոլսի «Ազգային կենտրոնական վարչութեանը» ուղղված աղերսագիր-բողոքի մեջ կարդում ենք. «Դուք արդեն գիտեք զմեզ շարշարող բարբարոս քրդերը: Մեր մալ ու մուքին, նաև մեր կեանքին վնասող նոքա են: Բայց մենք առաւել քան զանոնք քանի տարիէ ուրիշ տեղէրէն վիշտեր, զրկանքներ կը կրենք... Քրդերու վնաս ի քաղաք պետութեան կը բողոքենք: Բայց քաղաքէն ընդունած վնասը որի՞ բողոքենք» (21, 1863 թ. № 2):

Ավելի առաջ տանելով իր այս քաղաքականութիւնը 1867 թ. սուլթանական կառավարութիւնը հրապարակում է «Վիլայեթների վարչութեան մասին օրենքը», ըստ որի Դիարբեքիւրը, Մուշը, Վանը, Բիթլիսը, Հաքարին և Ջեզիրեն միավորվում էին մեկ վարչական միավորի մեջ և ստանում Քրդստան անվանումը: Վարչատարածքային այդ վերաձեւման նպատակն էր քրիստոնյա ու մահմեդական ազգաբնակչութեան տեղաբաշխման հետ այնպէս խաղալ, որ վերոհիշյալ նահանգներում

հայ ազգաբնակչութիւնը ոչ մի տեղ մեծամասնութիւն չկազմեր (419, էջ 30):

Այդ քայլը հայերի մեջ առաջ բերեց ուժգին բողոքներ (271, էջ 236—241): Թեև կառավարութիւնը անցանկալի բարդութիւններից խուսափելու համար վերանայեց իր որոշումը՝ Վանի և Մուշի շրջանները միացնելով էրզրումի վիլայեթին, (282, էջ 3—6), սակայն ինքնին արդեն կառավարութեան կատարած վարչական այդ բաժանումը խիստ հատկանշական էր, և նրա իմաստը միանգամայն ճիշտ էր ընկալվել արևմտահայութեան կողմից:

Կառավարութեան ձեռնարկած այս միջոցառումները վկայում էին նաև այն մասին, որ նա մտադիր էր Արևմտյան Հայաստանի և Քրդստանի նկատմամբ իր իշխանութիւնը դարձնել ավելի տիրական ու ազդու և ապահովել այդ շրջանների հանգստութիւնը, բացառելով ամեն տեսակի հակակառավարական ելույթներ: Այդ նպատակով Բ. Դուռը իր նոր կազմակերպած վարչական միավորի՝ «Քրդստանի» վալի նշանակեց Իսմայիլ Հաքքը փաշային, որը կառավարութեան վերոհիշյալ քաղաքականութեան համոզված ջատագովն էր: «Արևելյան պատերազմի ավարտից քսան տարի անց, — այդ առթիվ գրում էր Պ. Ի. Ավերյանովը, — թուրքական կառավարութիւնը ձգտում էր դաժան միջոցառումներով իր իշխանութիւնն ու ազդեցութիւնը հաստատել Քրդստանի ամենահեռավոր և անհնազանդ մասերում: Քրդերի շրջանում թուրքական իշխանութիւնը հաստատելու գլխավոր գործիչը Իսմայիլ Հաքքը փաշան էր, ծնունդով բուրզ, Կարսի փաշայրքից, մինչև Ֆանատիկոսութեան աստիճանի նվիրված թուրքական սուլթանին» (150, էջ 159):

Սակայն Հաքքը փաշային հանձնարարված գործը գլուխ բերելը այնքան էլ հեշտ չէր, մանավանդ որ բրդական աշխրհները գլխովին զինված էին, իսկ կառավարութիւնը մտադիր չէր զինաթափել նրանց: Երբ 1870-ական թվականների սկզբին Բ. Դուռն առանձին գործիչներ, այդ թվում նույնիսկ սուլթան Աբդուլ Մեջիդը հարց բարձրացրեցին քրդերին զինաթափ անելու մասին, մեծ վեճի Ելի փաշան հայտարարեց. «Պետք չէ, քրդերը միշտ պատրաստ զորք են մեզ համար» (139, էջ 98):

Բացի այդ, առանձին շրջանների բուրգ զանգվածները, անտեսելով կառավարութեան սպառնալիքները, ոչ միայն չէին ձանաչում թուրքական վարչութեանը, այլև ընդլզում էին նրա

զեմ: Թուրքական իշխանութիւնները ոչ մի կերպ չէին կարողանում նաև իրենց ենթարկել անհնազանդ Դերսիմի շրջանը: 1875 թ. օգոստոսին Դերսիմի բնակչութիւնը հաշվեհարդար տեսավ այն բուրգ բեյերի հետ, որոնք կառավարութեան պաշտոնյաներ էին (150, էջ 72, 160):

Իրենց անհնազանդութեամբ աչքի էին ընկնում նաև քերքյանլի, իսիանլի, շամդիլի, բուրբի, ուսթանլի, հասարլի, փիրոդլի, փեննեքենարլի և բազմաթիվ այլ բրդական ցեղեր: Սուլթանական կառավարութեան փորձերը ստիպելու բուրգ ցեղապետներին, որպեսզի նրանք հայերից գանձված տուրքերը հանձնեն կառավարութեանը, որպես կանոն մնում էին անարդունք: Այդ հողի վրա նույնիսկ 1870 թ. բրդերի և կառավարական զորքերի միջև արյունալի բախումներ տեղի ունեցան:

Սակայն, շնայած այս բոլորին, առաջվա պես օսմանյան կառավարութիւնը, վերջին հաշիվով, բուրգ ավատատերերին հայ գյուղացիութեանը հարստահարելու ազատութիւն էր տալիս: Այդ է պատճառը, որ կողոպուտը, անօրինական հարկապահանջութիւնը, հարստահարութիւնները և այլն 60—70-ական թվականներին հասան աննախընթաց չափերի:

Արևմտահայութիւնը իր անելանելի վիճակից ելք էր որոնում բողոքների միջոցով, որին դիմում էին անխտիր բոլորը: Բողոքի հանրագրութիւնները իրար հետևից տեղում էին մայրաքաղաք: Այդ «թաքրիրներում» պահանջվում էր նաև բարեփոխութիւններ իրականացնել: Թուրքական բյուրոկրատիան այդ թաքրիրների դեմ օգտագործում էր «խսթիլամի» (քննութիւն, ստուգում) զենքը: Դա գործը ձգձգելու կամ մոռացութեան մատնելու մի ձև էր: Իսկ կառավարութեան գավառական իշխանութիւններին ուղղված հրամանները կամ «ազդու» միջոցներ, որոնք Բաֆֆու արտահայտութեամբ «Բ. Դուռը շոայլորեն դուրս էր տալիս իր խաբեութեան գործարանից» տեղերում մնում էին անգործադրելի ու անհետևանք:

1869 թ. ստանձնելով Կոստանդնուպոլսի պատրիարքի պաշտոնը, Խրիմյան Հայրիկը իր հետ մայրաքաղաք տարավ հարստահարութիւնների վերաբերյալ բազմաթիվ փաստեր և դրանց վրա հիմնվելով կազմեց իր նշանավոր «Գավառական հարստահարութիւնների տեղեկագիրը», որտեղ հինգ հարյուրից ավելի արյունոտ զեպքերի նկարագրութիւն կար: Հատուկ հանձնաժողովը, որը վերոհիշյալ «Տեղեկագիրը» ներկայացրեց

Ազգային ժողովին, միջոցներ առաջարկեց քրդական ցեղերի կողմից հայերի հարստահարութիւնները սահմանափակելու ուղղութեամբ: Մասնավորապես առաջարկվում էր գինաթափ անել քրդերին և կամ զենք կրելու իրավունք տալ նաև քրիստոնյա ժողովուրդներին, առավել աչքի ընկնող հարստահարիչ ցեղապետերին արսորել Բումելի և այլն (128, էջ 135—136): Միանգամայն ակնեւ և, որ նման առաջարկներ անողները իսպառ տեղյակ չէին՝ թուրքական կառավարութեան հետին նպատակներին: Երբ Ազգային ժողովը 1872 թ. փետրվարին տեղեկագիրը ներկայացրեց կառավարութեանը, վերջինս ձևացրեց, թե լրջորեն քննելու է այն: Հայերից և մահմեդականներից բաղկացած մի խառը հանձնաժողով մեկնեց Հայաստան, տեղում բողոքները քննելու համար: Տեղեկագրի բովանդակութեանը հաստատվեց: Կառավարութեանը խոստացավ մի լիազոր հանձնաժողովի հանձնել հանցավորներին պատժելու և առաջարկված պայմանները իրականացնելու գործը, բայց ամեն ինչ մնաց լոկ խոստում:

Կոստանդնուպոլսում մեծ վեզիր Ալի փաշայի մոտ իր առաջին այցելութեան օրը Խրիմյան Հայրիկը նրան ներկայացնելով կայսրութեան արևելյան նահանգներում տիրող վիճակը, նույն կրթով խոսում էր և՛ հայ, և՛ քուրդ աշխատավոր բնակչության դառն ու ծանր վիճակի մասին (8, էջ 1111): Քիչ ավելի ուշ, 1876 թ. Խրիմյանի գրած «Մրագիր բարենորոգմանցում» (որը տպագրվեց միայն 1909 թ.) ևս նա կառավարութեանն էր ներկայացնում իր խորհրդածութիւններն ու կարծիքները քրդերի վիճակի և նրանց կյանքի պայմանների բարելավման մասին:

Սակայն վերոհիշյալ հարցերի կապակցութեամբ ևս կրկին ի հայտ է գալիս ազգային երկվութեանը, դիրքերի և շահերի հակադրութեանը:

Կոստանդնուպոլսում «Ազգային ժողովը» և «Կենտրոնական վարչութեանը» փոթորկվում էր «իրարամերժ կարծիքներից»: Ոմանք ժխտում էին բողոքների նպատակահարմարութեանը, առարկելով թե «Հայաստանի մեջ որ՝ շուկայ, որ՝ վաճառատուն որ մտնէք, պիտի տեսնէք, որ բոլոր խանութներուն մէջ հայեր են նստած, առեսուր ընողը հայն է... Երբ գիւղ մը մտնէք, արլորի և կոշնակի ձայն առնուք, ուր մարգագետին, ծառեր և պարտէզներ ձեր աչքին առջեւ տարածուին, ուր աղ-

ջրկունք աղբիւրներէ ջուր բերեն, մէկ խօսքով ընկերականութիւն նշմարէք այդ գիւղին մէջ, գիտցեք որ հայուն է այդ գիւղը. ընդհակառակն, երբ գիւղ մը մտնէք, ուր ոչ պարտէզ կայ, ոչ ծառ, լուռ, ամայի և չոր, գիտցէք որ տաճիկին է այդ գիւղը» (135, էջ 65):

Ի վերջո Խրիմյանի աննահանջ դիրքը և նրա պատրիարքութեանը Ազգային ժողովի ուսերի վրա դարձավ մի ծանր բեռ, և պատահական չէ, որ այն զբաղեցնելուց ընդամենը չորս տարի հետո՝ 1873 թ. նա ազատվեց այդ պաշտոնից, դառնացած հայտարարելով. «Ձիս նաւապետ կոչեցիք ալեկոծեալ նաւուն և նաւն ինձ յանձնելէ ետեւ ամէնքնիդ ալ փախչելով, զիս միայն թողուցիք. կը նայիմ չորս կողմս, բայց նաւաստի մը չեմ գտներ» (135, էջ 50):

Ձ. Կիրակոսյանը իրավացիորեն նշում է, որ «թեև հարստահարութեանների դեմ բողոքներն ազգային երանգ էին ստանում, բայց իրականում ակնբախ էր նրանց սոցիալ-դասակարգային էութեանը» (77, էջ 50): Այդ է վկայում նաև այն փաստը, որ առանձին վայրերում հայ և քուրդ շահագործող դասակարգերի միջև ստեղծվում էր աշխատավոր ժողովրդին շահագործելու և կողոպտելու դաշինք: Այսպես օրինակ, 60-ական թթ. Վանի հայոց առաջնորդ Պողոս Վարդապետ Մելիքյանը գաղտնի համագործակցելով Վասպուրականի շրջանի քուրդ ցեղապետերի ու ավատատերերի հետ, կողոպտեց ու թալանեց ոչ միայն քրդերին և ասորիներին, այլև հարազատ ժողովրդին: Բաֆֆին «Ամբաստանութեան Վանա Պողոս վարդապետին վրա» հողվածում գրում է. «Յուզբաշի Ալի աղան, Ջազա էոմերը, Շեմսկի Տրպոն, Պաշկալայի Քոռ էոմերը, բոլորը հպատակում են նորան: Նորտուզա Տրպազ աղան, որ Հոգվոց վանքը թալանեց, Շատախու Գյուլ-Մեհմեդը, որ տեղային եկեղեցիները կողոպտեց և յուր անասունների գոմերը դարձուց, Մոկայց երկրի Ավզալ բեկը՝ այն հաղարավոր հայերի արյունը թափող խան Մահմուդի եղբայրը և Մաբուրցվոց Մեհմեդ Ալի աղան, որ Մաթմանից եկեղեցին պղծեց՝ բոլորը Պողոս վարդապետի ամենահավատարիմ բարեկամներն են դառնում: ...Այդ բոլոր շարագործները գաղտնի կապեր են կցում Պողոս հայրսուրբի հետ և նորանից կախումն ունեն» (138, էջ 71):

Պողոս վարդապետը կապ ուներ նաև Վանի փաշայի հետ և այդ կեղտոտ հոյակը անխնա թալանի ու հարստահարու-

թյունների էր ենթարկում թե՛ հայ, թե՛ բուրգ գյուղացիությունը, խտրություն չգնեցի միջոցների մեջ. «Մի հայոց եկեղեցի պղծել տվող Մեհմետ Ալիին ազատելու համար Պողոսը կառավարության ատյանի մեջ վկայում է, թե շարագործն անշափահաս մանուկ լինելով, ազատ է պատժվելուց, մինչդեռ նա ահագին մորուք ուներ» (138, էջ 72):

XIX դ. 70-ական թվականներին հայ ժողովրդին սպառնացող ահեղ վտանգի պայմաններում սուլթանական կառավարության մտահղացած հայադավ միտումներին հակազդելու նպատակով հայ մտավորականությունը սկսում է ուղիներ որոնել: Բողոքների և հանրագրությունների թղթե զենքին դիմելուց բացի առանձին գործիչներ դեռևս 50-ական թվականներից հանգում են այն համոզման, որ քանի քրդերի մոտ տիրում են ցեղապետական կարգերը, քանի այդ ժողովուրդը գտնվում է հետամնացության ու խավարի մեջ, զուրկ զիր ու գրականությունից, մտավոր ու մշակութային կյանքից, արևմտահայության գլխին միշտ էլ կախված կլինի դամոկլյան սուրբ, որը անհրաժեշտության դեպքում կօգտագործվի թուրքական կառավարության կողմից:

Հայտնի է, որ առանձին հայ գործիչներ դրությունից դուրս գալու ելքը փնտրում էին քրդերի շրջանում լուսավորություն տարածելու մեջ: Հայ մտավորականներից Մկրտիչ Տիգրանյանը առաջիններից էր, որ 1850 թ. շրջեց Արևմտյան Հայաստանի քրդաբնակ շրջանները, նպատակ ունենալով քուրդ երեխաների համար դպրոցներ կազմակերպել և այլն: Դեռևս 1841 թ. նա կազմեց «Կանոնք բարեկարգութեան Քյուրտիստանի և Հայաստանի վանօրից և վիճակաց նոցին» (88) ծրագրային աշխատությունը, որտեղ շարագրում էր իր տեսակետները քուրդ մատաղ սերնդի շրջանում լուսավորություն տարածելու համար, իսկ 1860 թ. հայկական տառերի հիման վրա կազմում է «Այրբենարան քրդերեն և հայերեն» (11) դասագիրքը և այլն: Նրա ջանքերով նույն թվականին Կոստանդնուպոլսում կազմակերպվեց «Բարեկարգութիւն արեւելեան» ընկերությունը, որի գործուն անդամներից էին նաև ազատագրական գաղափարներով տոգորված արևմտահայ առաջադեմ մտավորական, «Մեղուի» խմբագիր Հարություն Սվաճյանը, Մ. Մոմջյանը և ուրիշներ: Հիշյալ ընկերության ջանքերով կազմվեց և հրատարակվեց հայատառ քրդերեն մի դասագիրք «Լապտեր լուսատու»

վերնագրով (66), որը մեծ դժվարություններով տարածվեց քրդաբնակ շրջաններում (119, էջ 14—15):

Ի միջի այլոց, «Բարեկարգութիւն արեւելեան» ընկերության նպատակն էր նաև բարեկամական հարաբերություններ հաստատել քրդական շրջանների հետ (115, էջ 290):

Պոլսահայ բուրժուազիան մեծ հետաքրքրությամբ վերաբերվեց հայ մտավորականության վերոհիշյալ գործունեությանն ու ջանքերին: Այսպես, տեղեկանալով, որ քրդերեն կազմված է «Լապտեր լուսատու» դասագիրքը, հայ մի քանի երեւելի մեծատուններ՝ Մկրտիչ Մովսաֆյանը, Վարդան Վարդանյանը, Հովհաննես Հակոբջանյանը, Գրիգոր Բագրատունյանը և ուրիշներ դրամական նվիրատվություն արեցին գրքի տպագրությունը գլուխ բերելու համար (52, էջ 9):

Մկրտիչ Տիգրանյանի գաղափարներն ու մտահղացումները հետագայում շարունակեցին հայ մտավորականության ներկայացուցիչները, շնայած միշտ էլ հանդիպում էին օսմանյան կառավարության դիմադրությանն ու խափանիչ քայլերին: Շատերն էլ ենթադրում էին, որ շարիքների աղբյուրը քրդերի քուժվորական կենցաղն է և գտնում էին, որ նրանց նստակեցության անցնելու դեպքում բնական ձևով արմատախիլ կլինեն այն բոլոր խոչընդոտները, որոնք առկա են հայ-քրդական հարաբերությունների ասպարեզում: Այսպես, օրինակ, Գարեգին Սրվանձտյանցը 1869 թ. առաջարկում էր քուրդ ռազմական ավագանուն կտրել ժողովրդից, իսկ ժողովրդին սովորեցնել նստակյաց կյանքի: «Փշրելու է ատոնց ձեռքի մահացու նիզակը, փոխարենը արգարավաստակ մաճը դնելու է անոնց ափի մեջ, կործանելու է այն սև-սև վրանները, որոնցմով լեռն լեռ կըջրջին գայլերու երամի պէս և հաստատելու է զիրենք գեղերու մեջ, գերաններու տակ, իջեցնելու է զանոնք այն ամեհի նժույգներեն և եղ վարել տալու է» (81, էջ 123):

Տեղեկություններ կան, որ թիչ ավելի ուշ՝ 70-ական թվականներին, Դիարբեքիի հայ արքեպիսկոպոսը հատուկ ուշադրություն էր դարձնում այն քրդերի վրա, որոնք նոր-նոր անցել էին նստակեցության: Նա համբերատար նրանց սովորեցնում էր վարել հողը, օգտվել գյուղատնտեսական գործիքներից, ցանել դաշտերը, հավաքել բերքը և այլն (469, էջ 61—62): Նման փաստերը բազմաթիվ են: Խրիմյան Հայրիկը, օրինակ, կապեր է հաստատում քուրդ բեկերի, աղաների հետ,

աշխատում է նրանց համոզել, որ թողնեն վաշկատուն կենցաղը, հրաժարվեն սրից ու հրացանից և կապվեն հողին: Նա խոստանում է քրդական գյուղերում դպրոցներ բաց անել, նրանց հայ ուսուցիչներ ուղարկել, ստեղծել քրդերեն այբուբեն, մի խոսքով քուրդ ժողովրդի զարգացումը նոր հիմքերի վրա դնել: Քուրդ ազդեցիկ ցեղապետերի հետ խոսում է այն մասին, որ հայ և քուրդ ժողովուրդները ունեն միևնույն շահը և միևնույն թշնամին՝ սուլթանական կառավարությունը, որ հայ-քրդական գործակցությունը երկուսի համար էլ կլինի ազատագրության երաշխիք (34, էջ 43—44):

Մ. Խրիմյանի կարծիքով քուրդ ժողովրդի հասարակական-սնտեսական վիճակը անհրաժեշտ էր փոխել, որ նա դառնա նստակյաց, անցնի հողագործության: Նա առաջարկում էր քրդական հասարակությունից անջատել, մեկուսացնել նրա իշխող վերնախավը, որով կազատագրվի նաև քուրդ աշխատավորությունը, որը նույնպես ենթակա է «թողունների» հարստահարություններին (34, էջ 194—196; 75, էջ 858—859): Մ. Խրիմյանը հավատացած էր, որ միայն այս ձևով կարելի է լուծել հայ-քրդական հարաբերությունների կնճիղը:

Անտարակույս Մ. Խրիմյանի այս անկեղծ մղումները իրական հող շունեին և թուրքական իրականության պայմաններում լոկ անիրագործելի երազանքներ էին: Մ. Խրիմյանը անշուշտ կոահում էր, թե ինչպիսի դեր է խաղում թուրք կառավարությունը հայ-քրդական հարաբերությունների բնագավառում:

Իր «Բարենորոգմանց ծրագրում» նա քուրդ ժողովրդի հետամնացության ու խավարի մեջ մնալու, ինչպես նաև հայերին հարստահարելու պատճառը փնտրում է թուրքական քաղաքականության մեջ և այդ քաղաքականությանը ներկայացնում է իր մեղադրականը: «...Ճշմարտութեամբ պետք է այս եզրակացութիւն հանեմք,— գրում է նա,— թէ քիւրտերուն բազմադիմի հարստահարութիւնը՝ իրենց վայրենութենէն ու զօրութենէն չէ այնչափ, որչափ տեղական կառավարութեանց անփոյթ եւ ապիկար դրութենէն, եւ մերթ եւս նոցա նպատակաւոր թոյլտուութենէն, որպէս զի առիթ ունենան մեծամեծ կաշառակերութեամբ, այսինքն, ոչխարով, իւղով, պանրով, նժույգ ձիերով, գեղեցիկ գորգերով եւ ոսկւով իսկ տուժել զքիւրտն»: «Շատ ճիշտ է,— շարունակում է նա,— թէ որ այնպէս դատենք, թե քիւրտերը կերպով մը շարժական և շահատու կալուածներ

եղած են տեղական կառավարութեան ձեռքը» (75, էջ 854): Այնուհետև. «Քիւրտերու ազատ եւ անսանձ կեանքը տեղական կառավարութեանց համար շահաբերութեան մշտնջենաւոր կալուած մըն է եւ նոցա յոռի նպատակն այն է, որ այդ կալուածը յարատեւէ...» (75, էջ 855):

Արևմտահայ առաջադեմ գործիչներ Մ. Մամուրջանը, Հ. Սվաճյանը, Գ. Զիլինկիրյանը և ուրիշներ գտնում էին, որ անհրաժեշտ է քուրդ ժողովրդին պարզաբանել նրա նկատմամբ թուրքական կառավարության կեղծ սիրաշահումների իսկական պատճառները (119, էջ 16—17), և նախապատրաստել նրան հայ ժողովրդի հետ համատեղ թուրքական ատելի լծի դեմ հանդես գալու համար:

Միևնույն ժամանակ գաղտնի խորհրդակցություններում հատ ու կենտ մարդիկ խոսում էին զենք ունենալու և անձամբ ինքնապաշտպանություն կազմակերպելու մասին: Այդ գաղափարի կողմնակիցների վրա շափազանց մեծ ազդեցություն էին թողել հայ ժողովրդի ազատագրական շարժումներն ու ելույթները Զեյթունում, Վանում, Մուշում, Զարսանջակում և այլն:

Օսմանյան կառավարությունում ամենուրեք ցրված հայությունը Խրիմյանը կոչ էր անում վերադառնալ Արևմտյան Հայաստան և զենք վերցնել իրենց ինչքն ու պատիվը պաշտպանելու համար (112, 1878, № 152): Այդ նույն գաղափարը նա զարգացնում էր նաև Վանի շուկայի հրկիզման առթիվ գրված իր «Վանգոյժում»:

Ազգային-ազատագրական գաղափարների քարոզով հանդես եկան արևելահայ ու արևմտահայ մտավորականության համարյա բոլոր լավագույն ներկայացուցիչները՝ Մ. Նալբանդյանը, Մ. Մամուրջանը, Ս. Շահազիզը, Պ. Գուրջանը, Հ. Պարոնյանը, Մ. Պեշիկթաշլյանը, Ռ. Պատկանյանը, Բաֆֆին և ուրիշներ:

Զենքի պահանջին արձագանքեցին նաև արևմտահայ լիբերալ-բուրժուազիայի առանձին ներկայացուցիչներ: 1863 թ. Հոռմից Խրիմյան Հայրիկին ուղարկած նամակում Գաբրիել Նորատունկյանը գրում էր. «Հայաստանի սոսկալի ողբերգության տեսարանների առաջն առնելու համար պետք է մի մասնաժողով կազմել ազգի արտաքին գործերը վարելու համար և տեղական հեղափոխական գործունեությամբ աշխատել Հայաստանի շղթաները խորտակել» (38, էջ 55—58):

Գ. Նորատունկյանը գտնում էր, որ պետք չէ քրդերի դեմ անընդհատ բողոքել: Նրա կարծիքով անհրաժեշտ էր նրանց հետ համաձայնության եզրեր գտնել: Գ. Սրվանձառյանին գրած նամակում նա շեշտում է. «...այն համոզումը ունիմ, որ լավ քաղաքականություն չեմք ըլլար անդադար քրթաց դեմ գանգատելով ու զմեզ շարունակ անոնց հարաբերությունեն հեռու պահելով: Քրթերը մարմին մը կը կազմեն ցեղով և զենքով, հայքս ալ ազգով և լոյսով. պետք է որ իրարու հետ բաղխելի առաջ իմաստասիրեմք այն օգուտները, որ կարելի է քաղել նոցա հաղորդակցությունեն ու միաբանությունեն: Եվրոպական իրավագիտությունը կը պատվե նախ զենք ի ձեռին ունեցողը, ապա լուսավորյալը» (38, էջ 55—58):

Գ. Նորատունկյանը Գ. Սրվանձառյանին նույնիսկ առաջարկում էր այդ իմաստով գործիչ դառնալ ամբողջ քրդության մեջ: «Հայոց համար ամենակարևոր խնդիր կնկատեմ քուրդերու հետ ծանոթանալու և հարաբերություն հաստատելու միջոցները գտնելն և մտերմաբար ձեր մասնավոր ուշադրության ենթարկելով այս գաղափարս, կհարցնեմ թե արդյոք լավագույն և օգտակար չըլլար, եթե սուրբ հայրիկ զձեզ յուր կողմն անոնց մեջ զրկե մի անգամ առաքելության և ձեր աշխատության մի տեղեկագիր դուրս ելնե քրդաց վիճակագրության», — գրում էր Գ. Նորատունկյանը (38, էջ 55—58):

Արևմտահայ ամբողջ վերնախավը հիմնովին դեմ էր հեղափոխական շարժումներին: «Այլ կերպ էր վարվում «ազգի երեսելիների» մեծամասնությունը՝ Կ. Պոլսի էֆենդիները, կոմսարադոր վաճառականներն ու բանկիրները: Ապստամբության, բմբոստության ոգին օտար էր փափուկ կյանք վարող մարդկանց, որոնք շարունակում էին հավատարիմ մնալ աղերսագրերի, խնդրագրերի տակտիկային և դրա մեջ էին տեսնում փրկության ուղին: Նրանք դեմ էին պայքարի բալկանյան մեթոդներին, սարսափում էին զինված ելույթներից և իրենց գործողություններով հայկական կյանքի սուր անկունները բթացնելու, ամեն ինչ շափավորության հունով տանելու համար էին գործում» (77, էջ 53):

Չնայած այս մտայնությանը, բուն երկրում բնակվող հայությունը խոսքից անցավ գործի: Այսպես, 1872 թ. վանում հիմնվեց «Միություն ի փրկություն» առաջին գաղտնի կազմա-

կերպությունը, որը որպես պայքարի միջոց ընտրեց զինված ապստամբությունը:

Այս բոլորն անշուշտ չէր կարող վրիպել սուլթանական կառավարության կասկածամիտ հայացքից: Հայերի բմբոստացման տրամադրություններին թուրքական իշխանությունները պատասխանեցին կամ ուղղակի հետապնդումներով, կամ քրդական վերնախավի կրքերը հայության դեմ էլ ավելի բորբոքելով: 60-ական թվականների վերջից և 70-ական թվականների սկզբից «հակահայկականությունն ավելի ու ավելի որոշակիորեն դառնում էր պետական քաղաքականություն» (77, էջ 45): Այդ մտայնության ամենացայտուն արտահայտություններից մեկը Սերաստիայի փոխկուսակալի հետևյալ հայտարարությունն է. «Բնիկները (հայերը: — Վ. Բ.) ուզեն կենան, չուզեն դժոխքին տակը երթան» (8, էջ 1115):

1870 թվականից սկսած տեղի ունեցան հայ-քրդական մի շարք ընդհարումներ, որոնց պատճառները թեև առաջվա պես գլխավորապես սոցիալական էին, սակայն իրենց խորքում ունեին նաև քաղաքական նշանակություն և օսմանյան կառավարության հակահայ գրգռիչ քաղաքականության արդյունքն էին:

**ՀԱՅ-ՔՐԳԱԿԱՆ ՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ 1877—1878
ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻ ՌՈՒՍ-ԹՈՒՐԿԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ
ԵՎ ՇԵՅՆ ՕՔԵՅԳՈՒՎԼԱՅԻ ՇԱՐԺՄԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿ**

XIX դարի 70-ական թվականների սկզբին Օսմանյան կայսրությունում կրկին ծայր առավ սուր տնտեսական ճգնաժամ: Թանգիմաթի մակերեսային բարեփոխումներն ի վիճակի չեղան հաղթահարելու Օսմանյան կայսրության կիսաավատական, իսկ առանձին տեղերում նաև ավատական կարգերը և ճանապարհ հարթելու երկրի արտադրողական ուժերի զարգացման համար:

Կառավարությունը շարունակում էր աչք փակել նահանգներում գործող նոր բյուրոկրատիայի հրեշավոր շարաշահումների և կամայականությունների նկատմամբ, հույս ունենալով այդ ճանապարհով միջոցներ հայթայթել դատարկ գանձարանի համար:

Տնտեսական փլուզումը իր հետ բերեց նաև քաղաքական ճգնաժամ: Բալկաններում՝ Բոսնիայում, Հերցեգովինայում և Բուլղարիայում բռնկվեցին հուժկու ազգային-ազատագրական շարժումներ, որոնք միջազգային արձագանքներ ստացան, քանի որ շոշափում էին մեծ պետությունների շահերը:

Օսմանյան կայսրության համար առանձնապես սպառնալից էր Ռուսաստանի դիրքը, որն օգտագործելով 1870 թ. ֆրանս-պրուսական պատերազմի հետևանքով իր համար ստեղծված բարենպաստ միջազգային իրադրությունը, հայտարարեց, որ այսուհետև հրաժարվում է իրեն կաշկանդող 1856 թ. Փարիզի դաշնագրից և Սև ծովում վերականգնելու է իր ռազմական նավատորմը:

Թուրքիայում գոյություն ունեցող քաղաքական ճգնաժամն ի վերջո հանգեցրեց ներքին պայթյունի, որի հետևանքով

1876 թ. մայիսի 30-ին շեյխ-ու-իսլամի ֆիրմանով սուլթան Աբդուլ Ազիզը գահընկեց արվեց, արժանանալով օսմանյան դինաստիայի բազմաթիվ միապետների ճակատագրին՝ սպանվեց:

Թեև «նոր օսմանները» գահ բարձրացրին Մուրադ V-ին և տենդորեն փորձում էին բարեփոխումներ իրականացնելու ճանապարհով կայսրությունը դուրս բերել ճգնաժամից, սակայն իրադարձությունները զարգացան բացառիկ աննպաստ, դառնալով ուղղակի սպառնալից: Թուրքիայի և սլավոնական ժողովուրդների միջև կոնֆլիկտը հասավ իր գագաթնակետին, իսկ Ռուսաստանը բարձրաձայն հայտարարում էր, որ ինքը չի կարող անտարբեր մնալ դավանակից և արյունակից սլավոն եղբայրների ճակատագրի նկատմամբ:

Ահա այս պայմաններում խելագար հայտարարված սուլթան Մուրադ V-ի փոխարեն գահ բարձրացավ նրա եղբայրը՝ Աբդուլ Համիդ II-ը, կայսրության ճնշված ժողովուրդների գահճը: 1876 թ. դեկտեմբերի 11-ին (23-ին) ազդարարված սահմանադրության հռչակած ազգերի իրավահավասարության մասին խոստումներն այդ սահմանադրության «հայր» հորջորջված Միդհատ փաշայի և նրա անգլիացի «ուսուցիչների» ենթադրությամբ ծառայելու էին որպես զրահ ուսական սպառնալիքների ու հավակնությունների դեմ:

Այդ սահմանադրությունը կայսրության բոլոր ժողովուրդներին հայտարարում էր օսմանցիներ և հատուկ կետ ուներ այն մասին, որ երկրի տարածքում որևէ տեղ ապստամբության նշաններ դրսևորվելու դեպքում կառավարությունն իրավունք ունի ռազմական զրույթուն հայտարարելու:

Այսպիսով, Օսմանյան կայսրության ճնշված ժողովուրդների, այդ թվում նաև հայ ժողովրդի հույսերը հօգս ցնդեցին մեծապետական-շովինիզմի և շարիաթի հիմքի վրա կառուցված սահմանադրության հռչակմամբ:

Հայ գործիչներից շատերի կարծիքով սահմանադրությունը XIX դարի Թուրքիայի պայմաններում անբնական ու կեղծ մի օրենք էր, որն ի վիճակի չէր գործնականորեն իրագործվելու: Այն եվրոպական դիվանագիտության դեմ սարքված մի խաղ էր, միևնույն ժամանակ մի ծուղակ երկրի այն տարրերի դեմ, որոնց միշտ խեթ հայացքով է նայել օսմանյան քաղաքականությունը: Նրանք գտնում էին, որ մասնավորապես հայ ժո-

ղովուրդը պետք է զգուշանա նրա պարտագրող փայփայանքներին (35, էջ 78):

Կարծես ի հաստատումն այս նախազգուշացումների, սահմանադրության պաշտոնական հրապարակման հետ գրեթե միաժամանակ 1876 թ. դեկտեմբերի սկզբներին մի ահռելի հրդեհ հրո ճարակ դարձրեց Վանի ամբողջ շուկան, ոչնչացնելով տեղի հայության տնտեսական դիրքն ու հարստությունը: Ազգայնականության թույնով վարակված թուրքական նորահայտ բուրժուազիան գալիս էր հիշեցնելու իր գոյության մասին: Նա իր այդ արարքով, և առհասարակ արևմտահայերի իր իսկ հրահրած հարստահարությունների ալիքով, նպատակ ուներ տնտեսական քայքայման ենթարկել հայ ժողովրդին և հաղթահարել նրա թեև տակավին երիտասարդ, բայց և առողջ, նյութական հիմքերի վրա կանգնած և գործունեության մեծագույն ավելումով լի բուրժուազիայի մրցակցությունը:

Այդ օրերին Մ. Խրիմյանը գրեց. «Թուրքաստանի վերանորոգող սահմանադրության տոնին անշուշտ մի զոհ պետք էր և այդ փառավոր զոհ դուն մատուցիր, ժողովուրդ հայոց» (35, էջ 82): Նա գրեց իր «Վանգոյժը»,¹⁴ ավետելով, որ գուշոջ համակել է բովանդակ արևմտահայությունը:

Վանի հրդեհի հանցավորների անպատիժ մնալը անշուշտ քաջալերիչ էր Բիթլիսի, Մուշի, Մոտկանի և այլ վայրերի բերդական ցեղապետերի համար, որոնք նույնիսկ ձեռնվա պայմաններում սկսել էին իրենց թալանի գործը: Թուրքական կառավարությունը դա համարում էր Վանի «օպերացիայի» եզրափակիչ էտապը:

Շուտով սահմանադրական Թուրքիայի գազանային հաշվեհարդարի հերթական զոհերը լինելու էին բալկանյան ժողովուրդները, մասնավորապես Բոսնիայի, Հերցեգովինայի և Բուլղարիայի «պատամբ» հայտարարված բնակչությունը:

Ռուսաստանը որոշեց անհապաղ հանդես գալ իր «եղբայրսլավոններին» պաշտպանելու համար և 1877 թ. ապրիլի 4-ին պատերազմ հայտարարեց Թուրքիային:

Արևմտահայությունը լցվեց փրկության նոր հույսերով: Ռուսական զիվանագիտությունը, որին քաջ հայտնի էին հայ ժողովրդի տրամադրությունները, աշխատում էր բորբոքել այդ հույսերը, հայությունը ներշնչելով, որ հասել է փրկության ժա-

մբ և հզոր Ռուսաստանը կգա իրենց ազատելու ատելի օսմանյան լծից:

Արևմտյան Հայաստանում ռուսական այս քարոզչությունը ուժ էր ստանում նաև սահմանի այն կողմից, ռուսահայ հրատարակություններից: Հայտնի է, որ դարերի ընթացքում թուրքական պետականությունը քրիստոնյա պետությունների, մասնավորապես Ռուսաստանի դեմ մղած իր բազում պատերազմների ժամանակ առիթն օգտագործում էր կայսրության քրիստոնյա տարրի դեմ անվստահություն ու կասկածատություն սերմանելու, նրանց դավաճանության մեջ մեղադրելու համար: Մասնավորապես արևմտահայությունը դիտվում էր որպես Ռուսաստանի դաշնակից և նրա հետ վարվում էին ինչպես թշնամիների: Թուրքական բանակները Ռուսաստանի դեմ ռազմական գործողություններ վարելուն զուգընթաց ավերիչ ասպատակություններ էին անում Արևմտյան Հայաստանում, միաժամանակ կայսրության մահմեդական բնակչության շրջանում հայերի նկատմամբ հրահրելով կրոնական ու ցեղային ատելություն:

Սուլթանական կառավարությունը մեծ հույսեր էր կապում պատերազմում բրդերի մասնակցության հետ: Պատերազմի նախօրյակին Բ. Գուրը արդեն բավական խոշոր հաջողություններ էր ձեռք բերել իր բրդական քաղաքականության բնագավառում: Նստակյաց բուրդ բնակչության զգալի մասը կառավարությունը վճարում էր հարկեր, հատկացնում էր զինակոչիկներ և այլն: Թեև կային դեռ ամբողջ շրջաններ, օրինակ, Հաբլարի, Գերսիմի, Գենջի, Սղերդի, Մոսուլի և այլն, որտեղ «բնակչությունը համարյա չէր ճանաչում թուրքերի իշխանությունը և աստիճանավորները ամբողջ տարին չէին համարձակվում դուրս գալ իրենց նստավայրերից, որոնք պահպանվում էին ժանդարմերայի և զորքերի կողմից» (269, էջ 67):

Պատերազմն սկսվելուն պես սուլթանական կառավարությունը հատուկ կոչով դիմեց բրդական ցեղային ավագանուն և կրոնական առաջնորդներին, հորդորելով նրանց դիմել ջիհադի՝ սրբազան պատերազմում իսլամը պաշտպանելու համար: Բազմաթիվ բրդական առաջնորդներ ջոկատներ կազմելով շարժվեցին դեպի Ալաշկերտ-Բայազետի ճակատը՝ օսմանյան բանակին միանալու համար: Սուլթանի կոչին արձագանքեցին նաև շեյխեր Օբեյդուլլան, Սերեղլի Համզան, Մուսուլ Մահմեդը,

Խիզանի շէյխ Զալալեղդինը, Եփրատի շրջանի շէյխ Նախշաբանդին, Սասունի շէյխ Գուդարին, Խալիֆե Ֆելմի էֆենդին, Խիրութալի Մեհմեդ աղան և ուրիշներ (150, էջ 326): Սրանք մեծ եռանդով սկսեցին ջոկատներ կազմել, որոնք արևմտահայության համար պատուհաս դարձան: Կառավարությունն աշխատում էր ամեն կերպ հրահրել քրդական զանգվածների կրոնական մոլեռանդությունը և աշիրեթների կողոպուտի բնազդը, դրանք դիտելով որպես կարևոր գործոններ՝ պատերազմի շրջանում քրդերին իրենց կողմը պահելու և նրանց ռազմական ուժը օգտագործելու համար: Կայնորեն կիրառվում էր նաև ցեղային առաջնորդներին կաշառելու և սպառնալու միջոցը:

Սակայն քուրդ վերնախավը՝ աշիրեթապետերը, շէյխերը, բեկերը և աղաները, արձագանքեց կառավարության կողին առաջնորդվելով ոչ միայն և ոչ այնքան մահմեդական համերաշխության կամ ֆանատիկոսության զգացումներով, որքան նյութական շահեր հետապնդելով: «Մահմեդական քուրդն իր պարտքն էր համարում կատարելու օսմանյան պետության կարգադրությունները թե՛ պատերազմի պայմաններում և թե՛ խաղաղ ժամանակ, քանի որ դրանց իրագործումն իրեն ևս լայն հնարավորություններ էր ընձեռում վերցնելու, հափշտակելու, թալանելու՝ ստանալու «իր բաժինը» (63, էջ 106):

1877—1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ թուրքական իշխանությունները բռնի կերպով տեղահանում էին սահմանամերձ շրջանների հայ բնակչությանը դեպի Անատոլիայի խորքերը, որն ուղեկցվում էր տարագրվողների զանգվածային ոչնչացմամբ: Սակայն մեծ պետությունների առջև մարտը ձեռքերով երևալու համար կառավարությունը ջանում էր հայերի նկատմամբ հալածանքները քողարկել տեղական մահմեդական բնակչության կրոնական անհանդուրժողականության ու ֆանատիկոսության պատճառարանություններով, այդ նպատակով օգտագործելով հատկապես քրդերին: Օրինակ, թուրքական բանակի զորահրամանատար, մուշիր (մարշալ) Մուխտար փաշան, որը հայերի նկատմամբ գործադրվող վայրագությունների գլխավոր կազմակերպիչն էր, դրանց պատասխանատվությունը բարդում էր բացառապես քրդերի վրա, նպատակ ունենալով սրել հայ-քրդական հարաբերությունները և նպաստել երկու հարևան ժողովուրդների փոխադարձ ոչնչացմանը (124, էջ 145):

Թուրքական հրամանատարությունը հատկապես աշխատում էր քրդական ջոկատներն ուղղել հայկական այն գյուղերի դեմ, որոնք խանդավառությամբ էին դիմավորել ռուսական զորքը: Մ. Գ. Ռուլեն-ժեկմենը գրում է, որ «Մոսուլի, Տիգրանակերտի, Բիթլիսի և Վանի շրջաններից ռուսական զորքին ընդառաջ շարժվող քրդական անկանոն հրոսակախմբերը հրի ու սրի, կողոպուտի էին մատնում հայկական գյուղերը: Դրա հետևանքով միայն Բայազետի և Ալաշկերտի գավառներում 30 հազար մարդ սպանվեց» (312, էջ 58): «Քրդական այդ հրոսակների գործողությունները անարդյունք լինելով մեր բանակի նկատմամբ, — գրում է պատերազմին մասնակից ռուս զինվորականներից մեկը, — միևնույն ժամանակ բուն թուրքիայի սահմաններում նրանք միանգամայն արդյունավետ էին հայ բնակչության դեմ պայքարելու համար: Այդ հրոսակները... իրենցից ներկայացնում էին ավազակների հսկայական խմբեր, որոնց համար առավել ձեռնառու գործողությունների օբյեկտ էր հանդիսանում հայ խաղաղ բնակչությունը» (245, էջ 2):

Հայդերանցի քրդերի առաջնորդ շէյխ Զալալեղդինը բովանդակ վասսուրական նահանգի, Բասենի և Բագրևանդի գավառների և Մշո դաշտի մեջ հազարավոր անզեն հայեր կոտորեց և թալանեց նրանց գյուղերը: Իր գազանային խժոժություններով աչքի ընկավ նաև բյոռ Հյուսեին փաշան: Ընդ որում, նա կեղեքում և թալանում էր ոչ միայն հայ բնակչությանը, այլև ախոյան քրդական աշիրեթներին (ջալալցիներ, զիրթանցիներ, թորթոփցիներ և այլն) (19, էջ 4):

Ոչ բոլոր քրդերն էին, սակայն, որ արձագանքեցին «սրբազան պատերազմի» կոչին: Մի շարք ցեղեր ոչ միայն հրաժարվեցին մասնակցել պատերազմին, այլև հարկեր մուծել, և հարձակումներ կազմակերպեցին թուրքական ռազմական և վարչական աստիճանավորների վրա:

Թուրքական գործող բանակի թիկունքում ապստամբեց նաև Դերսիմի ղզլբաշ բնակչությունը: Դերսիմցիները հայտարարեցին, որ իրենք հրաժարվում են կառավարությանը հարկեր վճարել և զինակոչիկներ տրամադրել (48, էջ 91—93): Իշխանությունների համար այս ապստամբությունը ձեռք բերեց խիստ վտանգավոր բնույթ, մասնավանդ որ շրջակա վայրերի հայ լեռնականները միացան ապստամբներին և դերսիմցիների

հետ համատեղ կատարի մարտեր սկսեցին թուրքական զորքերի դեմ (16, էջ 221—222): Դերսիմի անմատչելի լեռների վրա ստեղծված այս զինակցությունը օսմանյան կառավարության համար դարձավ իսկական պատուհաս: Այն ճնշելու համար շորթորդ բանակի հրամանատար Դերվիշ փաշան հարկադրեց Բաբերդի, Երզնկայի, Կամախի, Ակնի և Արաբկիրի հայ բնակչությունը ստորագրել մի հանրագիր, թե իբր դերսիմցիները հարստահարում են տեղական բրիստոնյա բնակչությանը և որ նրանց զսպելու համար հայերը պետք է աջակցեն կառավարական բանակին:

Կառավարության դեմ ըմբոստացած քրդերի հետ հայերի համագործակցության դեպքեր տեղի ունեցան նաև Վանի շրջանում: Իրենց այդ ըմբոստ վարքագծի համար նրանք ենթարկվեցին դաժան հալածանքների, իսկ նրանց ղեկավար Ավոն թուրքական զինվորական իշխանությունների կողմից կախաղան բարձրացվեց (101, էջ 148):

Գիտակցելով, որ հայկական տարրը օգտակար է իրենց որպես հողագործներ, արհեստավորներ ու վաճառականներ, մի շարք քրդական ցեղեր ոչ միայն շարձազանքեցին կառավարության կողմին հայերին հալածանքների ենթարկելու վերաբերյալ, այլև զենքով պաշտպանեցին նրանց ուրիշ ցեղերի հարձակումներից: Այսպես, երբ Մոսուլի վիլայեթի քրդերը ռազմաճակատ մեկնելու ճանապարհին անցնելով Վանի նահանգով, փորձեցին կողոպտել ու ավերել հայկական բնակավայրերը, տեղի քրդական ցեղերը եռանդուն կերպով պաշտպանեցին իրենց հարևան հայերին (269, էջ 82): Նման դեպքեր տեղի ունեցան նաև Կարսի և Բայազետի փաշալիքներում և այլուր: Սակայն նման օրինակները, ինչպես նաև հայ և քուրդ գյուղացիության տարերային ելույթները լայն տարածում չգտան և այդ պատճառով կառավարությանը հեշտությամբ հաջողվեց ճնշել դրանք:

1877—1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ քրդական ցեղապետերի հայ ժողովրդի նկատմամբ գործադրած բռնություններն ու նախճիրները 1853—1856 թթ. Ղրիմի պատերազմի ժամանակաշրջանի համեմատությամբ հեռուն գնացող հետևանքներ ունեցան: Դրա պատճառն այն էր, որ 70-ական թվականներին հայ ժողովուրդն ապրում էր ազգի համախմբման պրոցես և նրա մոտ արդեն հասունացել էին ազգային զգացումները, ազատ ապրելու, մարդկային տնտեսական

իրավունքներից օգտվելու, ազգային արժանապատվությունը պահպանելու և օսմանյան լուծը թոթափելու բուն ձգտումը: «Բալկանյան ժողովուրդների հակաթուրքական ազգային-ազատագրական այդ բուն պայքարի պայմաններում, նրա որոշակի ազդեցության տակ վերելք ապրեց հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական շարժումը, խորացավ նրա ինքնաճանաչման, սոցիալ-քաղաքական իրավունքներ նվաճելու, պետականություն ստեղծելու պրոցեսը: Արևելյան ճգնաժամը է՛լ ավելի խթանեց հայ ժողովրդի ազգային ինքնագիտակցությունը: Թուրքական բռնակալության ծանր լուծը թոթափելու, սոցիալական, կրոնական վայրենի հետապնդումներից ազատվելու, ազգային միավորման նպատակով կատարվող ճիգերը թևակոխեցին մի նոր փուլ: Հայրենիքի գաղափարն սկսում էր դառնալ համազգային, ընդգրկում ժողովրդի տարբեր դասակարգերին՝ աշխատավոր գյուղացիությանը, բուրժուազիայի տարբեր շերտերին, մտավորականությանը» (77, էջ 30—31):

Արևելահայերը ևս սկսեցին դրսևորել աճող հետաքրքրություն Արևմտյան Հայաստանում ապրող իրենց եղբայրների նկատմամբ: Սկսվեց շարժում դեպի «երկիր»: Հայ մտավորականներից շատերը մեկնեցին Թուրքիա, որպեսզի մոտիկից շփվեն արևմտահայ հատվածի հետ:

Արևմտյան Հայաստանում հասունանում էր թուրքական բռնապետությանը զինված դիմադրություն ցույց տալու գաղափարը: Բուն երկրում գնալով լայն թափ էր ստանում ժողովրդական վրիժառուների՝ հայդուկների շարժումը: Ստեղծվում էին նաև գաղտնի կազմակերպություններ, որոնց նպատակը զինված պայքարն էր թուրքական բռնապետության դեմ: Վասպուրականում, օրինակ, կազմակերպվեց «Սև խաչ» անունով գաղտնի կազմակերպություն, որն իր առջև խնդիր էր դնում «տարածել ինքնապաշտպանության ոգին, հայ մարդը տեր դարձնել իր իրավունքներուն, և իբրև մարդ ապրելու վարժությունը տալ» (101, էջ 51):

Բնական է, որ այս պայմաններում քրդական ցեղապետերի խժոժությունների բոթը արևմտահայության կողմից ընկալվելու էր ոչ այնպես, ինչպես առաջ: Այժմ դրանք ցնցելու էին ողջ հայությանը,՝ զիպչելով նրա ազգային զգացումներին: Ներսես Վարժապետյան պատրիարքը բողոքներ ներկայացրեց Բ. Գոանը, շեյխ-ուլ-իսլամին և անձամբ սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ին,

պահանջելով զսպել արևմտահայության նկատմամբ բռնություններ գործադրող քուրդ ցեղապետերին և աշիրեթներին:

Մեծ վեզիր Միդհատ փաշան խոստացավ մի քանի հայաշատ գավառներում հայ կուսակալներ նշանակել, որպեսզի վերացվեն հայերի «եբջանկության խոշընդոտները» (77, էջ 30—31): Իսկ սուլթանը, Ելտզ Քյոշկում ընդունելով հայոց պատրիարքին, ասաց. «Ես, որ մրջյունի մը վրա կոխել կը խղճամ, այսչափ արյունահեղություններ տեսնելուս հույժ կը ցավիմ. բայց աստված գիտե, որ այս պատերազմին համար ես չեմ պատասխանատուն»: Այնուհետև նա պատրիարքին պարգևատրեց Օսմանիե առաջին աստիճանի շքանշանով և դրանով ծածկեց շեյխ Զեյալեղդինի ու մյուս ջարդարարների զոհերի գերեզմանը (35, էջ 82—83):

Մինչ Կոստանդնուպոլսի հայ երեսփոխանները և ազգային մյուս գործիչները որոշում կընդունեին շնորհակալության ուղերձ ներկայացնելու սուլթանին իր «հայասիրական» զգացումների համար, Մ. Խրիմյանը հայտարարեց. «Ոչխարներու ոսկորներն մանյակ շինեցին և հովիվին վիզեն կախեցին», միաժամանակ ավելացնելով, որ «թեպետ և քուրտ շեյխերն էին, որ իրենց ցեղը մղեցին արյան ու ավարի, բայց պետության նենգամիտ քաղաքականությունն էր, որ սարքեց ոճիրը: Քյուրտը... համակերպեցավ պետական կարգախոսին, վասն զի իր ցեղային բնազդները պիտի գոհացում գտնեին այդ կերպով» (35, էջ 84):

Սուլթանական կառավարության համար հայ ժողովրդի ազգային զգացումների վերելքը և մանավանդ ուսասիրական ձգտումների ուժեղացումը ընդունեց սպառնալից բնույթ նաև այն պատճառով, որ Բալկաններում ազգային-ազատագրական բուռն շարժումների հետևանքով կայսրության կազմում եվրոպական Թուրքիայի մնալու հարցը զրվում էր մեծ հարցականի տակ: Դա ստիպում էր կառավարությանը իր ապագան փնտրել Փոքր Ասիայում:

Առհասարակ սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ի քաղաքականության անկյունաքարը կարելի է համարել Օսմանյան կայսրության ասիական տիրապետությունների պահպանումը: Համոզվելով, որ վաղ թե ուշ իրենք կորցնելու են Բալկանները, Թուրքական կառավարող շրջանները գիտակցում էին, որ իրենց վերջին ապաստանը լինելու է Ասիան և այդ պատճառով «իրենց

ասիական տիրույթների պաշտպանության համար նրանք չէին խնայում ոչ դրամ և ոչ այլ միջոցներ» (268, էջ VI):

Աբդուլ Համիդը հասկանում էր, որ ասիական Թուրքիայում քաղաքականապես առավել հասունացած ժողովուրդը հայերն են, որոնք արդեն ազգային-ազատագրական շարժումը ղեկավարելու ընդունակ բուրժուազիա ունեն: Արևմտյան Հայաստան այցելած Ֆր. Գրինը նշում էր, որ հայերը «սիրում են իրենց հայրենիքը և կոչված են աչքի ընկնող դեր խաղալու Արևմտյան Ասիայի բարոյական և նյութական վերածնության գործում» (305, էջ 312): Առհասարակ հայ բուրժուազիայի աճը և նրա տնտեսական դիրքերի ամրապնդումը Թուրքական կառավարության համար շահագանց անցանկալի էր: «Եվրոպայի և Պարսկաստանի հետ ողջ ընդարձակ առևտուրը և Քրդստանի (իմաստով Արևմտյան Հայաստանի—Վ. Բ.) համարյա ողջ ներքին առևտուրը և արդյունաբերությունը վաղուց ի վեր գտնվում են քաղաքարնակ հայերի ձեռքում,— հայտնում է Ա. Մ. Կոլլուբակինը:— Այդ բնագավառում նրանք մրցակիցներ չունեն... Սակայն հարուստ հայերը չէին բավարարվում առևտրով և արդյունաբերությամբ, այլ մշտապես ձգտում էին ձեռք բերել խոշոր հողային սեփականություն, իրենց ձեռքը վերցնել երկրի տնտեսության մնացած, էլ ավելի կարևոր բնագավառները՝ հողագործությունն ու անասնապահությունը: Այդ ճանապարհին նրանք անմիջականորեն բախվում էին մահմեդական բնակչության ամենակենսական շահերի հետ, այդ իսկ պատճառով բնական է, որ հանդիպում էին որոշ հակահարվածի վերջինիս, իսկ երբեմն նաև վարչության կողմից» (269, էջ 115):

Թուրքերի համար չէր կարող գաղտնիք լինել նաև այն հանգամանքը, որ հայ բուրժուազիան հույսեր է փայփայում, որ ժամանակի ընթացքում, զարգացման բնականոն ճանապարհով, կամ մեծ պետությունների օգնությամբ, իրեն կհաջողվի տիրանալ Արևմտյան Հայաստանի առևտրի շուկային (257, էջ 157):

Ամենաարտառոցն այն էր, որ այսպիսի զարգացած բուրժուազիա ունեցող ժողովուրդը միաժամանակ երկրի արևելքում առավել կեղեքված և սոցիալական ու ազգային ճնշման ենթակա տարրն էր: Հետևաբար առաջին հերթին ասիական տիրապետություններին հենց այս ժողովրդից էլ պետք էր վտանգ սպասվեր: Թեև կառավարությունը փորձում էր Արևմտյան Հա-

յաստանում ամեն զնով պահպանել ու հավերժացնել ավատական հարաբերությունները և կասեցնել հայկական բուրժուազիայի զարգացումը, սակայն կյանքը ցույց տվեց, որ այդ քաղաքականությունն ի վիճակի չի ցանկալի արդյունքներ տալու։ Սուլթանական կառավարությանը մեծապես անհանգստացնում էր նաև այն, որ ընայած իր գործադրած եռանդուն ջանքերին (հայ բնակչության տեղահանությունները մի նահանգից մյուսը, նրան ձուլելու ու թուրքացնելու ձգտումները, հայերի ազգային ոգու ոչնչացման փորձերը, միատարր մահմեդական բնակչություն ստեղծելու քայլերը և այլն) հայկական նահանգները շարունակում էին պահել իրենց ազգային դեմքը (217, էջ 52)։

Այս հանգամանքներում թուրքական կառավարող վերնախավի կարծիքով քրդերը այն ուժն էին, որոնք կարող էին օգնել կառավարությանը Արևմտյան Հայաստանը կայսրության կազմում պահելու համար։ Հետևաբար, այսուհետև հայ և քուրդ ժողովուրդների միջև թշնամանքի բորբոքումը դարձավ թուրքական պետականության ասիական քաղաքականության հիմնաքարը։ Դրանով թուրքերը հույս ունեին նաև կանխել քուրդ ժողովրդի կողմից գալիք վտանգները։

Ելնելով այս նպատակներից, թուրքական պրոպագանդան աշխատում էր համոզել քրդերին, որ հայերը նրանց թշնամիներն են, որովհետև ցանկանում են եվրոպական պետությունների օգնությամբ ինքնուրույն պետություն ստեղծել, Քրդըստանը դարձնել Հայաստան և քրդերին իրենց ենթարկել, որ «երեկվա ոռայն ցանկանում է երկրի տերը դառնալ և ազատ քրդերին ոռայն դարձնել» և այլն (109, էջ 191; 136, էջ 84)։ Թուրքերն աշխատում էին քրդերին ներշնչել նաև, որ եթե Ռուսաստանը տիրի հայկական գավառներին «քրիստոնյա հայությունն է, որ առաջնություն պիտի ստանար» (128, էջ 137—138)։ Երկու հարևան ժողովուրդների միջև անհաշտատեղություն և հակամարտություններ բորբոքելու գործուն ձևերից էր նաև հողային հարցի սրումը, որը գնալով ընդունում էր քաղաքական բնույթ, ինչպես նաև կրոնական հակասությունների բորբոքումը։ «Կրոնական երկպառակություններին ուժ տալը, — գրում էր Բաֆֆին, — և նրանց միջոցով... զանազան ցեղերի մեջ անմիաբանություն և անհաշտություն պահպանելը՝ դա մի ժառանգական քաղաքագիտություն է, որ սեփականել է իրան մոնղոլական Թուրքիան Բյուզանդիայի գահի հետ» (139, էջ 20)։

Սուլթանական կառավարությունը և մահմեդական հոգևորականությունը սուլթան-խալիֆի և շեյխ-ու-խալամի զխավորությամբ առաջնակարգ կարևորություն էին տալիս քրդական զանգվածների շրջանում կրոնի դերի ուժեղացմանը, որովհետև մահմեդական կրոնի նշանակության թուլացումը կարող էր հանգեցնել կառավարության և քրդերի միջև կապերի թուլացմանը։

Պանիսլամիզմի գաղափարախոսությունն իրենց զենքը դարձրած սուլթանական կառավարող շրջանները մահմեդականների կրոնական զգացումները շահագործելուց և նրանց հայերի դեմ բորբոքելուց բացի, ավելի ուժգին սկսեցին խրատել քրդական այն շեյխերին և ցեղային առաջնորդներին, որոնք արևմտահայության ազգային իղձերը դիտում էին որպես իրենց անձնական շահերին սպառնացող վտանգ։

Մտամբուլում մշակված այս քաղաքականության հետևանքով ողջ Արևմտյան Հայաստանում սկսվեցին հայերի ջարդեր, որոնք իրականացվում էին ինչպես կառավարական զորքերի, այնպես էլ քրդական ցեղապետերի զինված ջոկատների կողմից։ Ալաշկերտի, Բայազետի, Վասպուրականի շրջաններում, Մուշում, էրզրումում և հոծ բնակչություն ունեցող այլ շրջաններում տեղի ունեցած հայկական ջարդերի հետ միաժամանակ շարունակվում էր նաև հայերի տեղահանության քաղաքականությունը, իսկ դատարկված շրջանները բնակեցվում էին քրդական ցեղերով։

Բայազետի և Ալաշկերտի մնացած հայությունը ստիպված էր զաղթել Իրան՝ մասնավորապես Մակուի խանություն։

Արևմտյան Հայաստանում ջարդերի ալիքը ընդունել էր այնպիսի լայն թափ, որ 1877 թ. մարտի 19-ին օսմանյան խորհրդարանի բացման արարողության ժամանակ քրիստոնյա պատգամավորներն իրենց նլույթներում խոսում էին ջարդերին թուրքական նահանգական պաշտոնյաների մեղաւակցության մասին (108, 1887 թ., էջ 1885)։

Օսմանյան կայսրության ճնշված ժողովուրդների ազգային-ազատագրական շարժումները ջախջախելու գործը հեշտացնելու նպատակով սուլթան Աբդուլ Համիդը 1878 թ. փետրվարի 26-ին ցրեց պառլամենտը և արգելեց սահմանադրությունը, հայտարարելով. «Ես սխալած եմ իմ հօրս՝ Ապտիլ Մէճիտի նմանիլ ուզելով, որ կը ցանկար բարեկարգել՝ համո-

գելով և ազատական հաստատութիւններ մտցնելով: Ուստի ես պիտի հետեւիմ իմ պապի՝ սուլթան Մահմուտի օրինակին: Ես ալ անոր նման կը տեսնեմ, որ ատուծոյ ինձ յանձնած ժողովուրդները միայն բիրտ ոյժի միջոցով կարելի է քաղցնել» (47, էջ 110):

Միգհատյան սահմանադրութեան արգելումից հետո անմիջապէս վերացվեցին նաև կառավարութեան հայերին տրված աննշան «իրավունքները»: Արդարև, հայ ժողովուրդը հայտնրվեց անդունդ գահավիժող մարդու վիճակում:

Սակայն պատերազմում Ռուսաստանի հաղթանակը և 1878 թ. մարտի 3-ին ստորագրված Սան Ստեֆանոյի պայմանագրի 16-րդ հոդվածը նոր հույսեր արթնացրեց արևմտահայութեան մեջ: Ռուսական դիվանագիտութեան ճնշման ներքո ընդունված այդ հոդվածում ասվում էր. «Նկատի առնելով այն, որ ռուսական զորքերի դուրս բերումը նրանց կողմից գրաված Հայաստանի՝ Թուրքիային վերադարձվելիք վայրերից կարող է այնտեղ առիթ տալ բախումների և բարդութիւնների, որոնք երկու պետութիւնների բարի հարաբերութիւնների վրա կունենան վնասակար ազդեցութիւն, Բարձր Գուռը պարտավորվում է անհապաղ կենսագործել հայաբնակ մարզերի տեղական կարիքներից հարուցվող բարելավումներ և բարենորոգումներ և զերծ պահել հայերի անվտանգութիւնը քրդերից և շերքեզներից» (87, էջ 92):

Չնայած իր վրա վերցրած պայմանագրային այս պարտավորութիւններին, սուլթանական կառավարութիւնը ոչ միայն ոչինչ շարեց կանխելու հայերի նկատմամբ հարստահարութիւններն ու բռնութիւնները, այլև ավելի ուժգին սկսեց հրահրել դրանք: Ավելին, հայկական հարցի վերաբերյալ 16-րդ հոդվածը էլ ավելի ուժեղացրեց օսմանյան կառավարող շրջանների կարծիքն այն մասին, որ այդ հարցը թաղելու և հայ ժողովրդի ազատագրական հույսերը վերջնականապէս խորտակելու համար անհրաժեշտ է վճռականորեն շեշտը դնել կայսրութեան քուրդ տարրի կողմից հայերին հակակշիռ ուժ ստեղծելու քաղաքականութեան վրա:

Սակայն քողարկելով իրենց գաղտնի մտադրութիւնները, սուլթանը և Բ. Գուռը համոզում էին ներսես պատրիարքին դիմել Եվրոպա և բողոքել ոչ թէ օսմանյան կառավարութեան, այլ քրդերի գեմ (77, էջ 151):

Միանգամայն պարզ էր, որ այս դեպքում հայկական հարցի կապակցութեամբ կառավարութիւնը որոշակիորեն իր ուսերից կզցեր պատասխանատվութիւնը Եվրոպայի առջև, իսկ մյուս կողմից ավելի կխորացներ հայ-քրդական հակամարտութիւնը:

Նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ հայ ժողովուրդը իր ծանր կացութեան բարվոքման և ազատագրութեան հույսը կապել էր գլխավորապէս Ռուսաստանի հետ, թուրքական կառավարութիւնն աշխատում էր ի շիջ դարձնել այն Մեծ Բրիտանիայի օգնութեամբ, որի շահերը այդ հարցում կատարելապէս համընկնում էին Բ. Գուռի շահերի հետ:

1878 թ. մայիսի 18-ին ստորագրվեց Թուրք-անգլիական պայմանագիր, որտեղ Անգլիան խոստանում էր Բեռլինի առջիկա կոնգրեսում հօգուտ Թուրքիայի վերանայել Սան Ստեֆանոյի պայմանագրի կետերը, ինչպէս նաև պարտավորութիւն էր վերցնում օգնել Օսմանյան կայսրութեանը նրա ասիական տիրապետութիւնների անձեռնմխելիութիւնը պահպանելու գործում: Փոխարենը Լոնդոնը իրավունք էր ստանում «ժամանակավոր օգտագործման համար» օկուպացնել Կիպրոսը:

Այսպիսով, Անգլիան, սուլթանի ենթադրութեամբ, քրդերի հետ միասին պետք է դառնար պատենշ արևմտահայութեան ազատագրական ձգտումների դեմ: Նշելով, որ Կիպրոսը հայերի արջան գինն է, Գր. Արծրունին գրում էր. «Երևում է, որ թե՛ Թուրքիայի և թե՛ Անգլիայի համար հայերը և Հայաստանը աչքի փուշ են դարձել: Նրանց գաղտնի դաշնագրութիւնը նրա մեջն էր կայանում, որ հայերին ոչնչացնելին Հայաստանի մեջ, արտորեն հայերին Հայաստանից» (112, 1879 թ., № 6):

1878 թ. Բեռլինի վեհաժողովը էլ ավելի բարդացրեց «հայկական հարցը»: Օգտվելով արևմտահայութեան քսանամյա բողոքներից, սուլթանական կառավարութիւնը մի ճարպիկ քայլով Արևմտյան Հայաստանի գավառների հարստահարութիւնների ու բռնութիւնների պատասխանատվութիւնը բարդեց քրդերի ու շերքեզների վրա, որի հետևանքով հայկական հարցին վերաբերող 61-րդ հոդվածը Եվրոպական դիվանագիտների կողմից խմբագրվեց այդ իմաստով:

Ստացվում էր այնպէս, որ 61-րդ հոդվածի համաձայն Թուրքիան ոչ թէ իր վրա էր վերցնում հայկական հարցի պատասխանատվութիւնը, այլ ըստ էութեան դառնում էր երրորդ

կողմ, որը եվրոպական տերութունների առջև «երաշխավորում» էր հայերի ապահովությունը ոչ թե իր իսկ գործադրած բռնություններից ու հալածանքներից, այլ քրդերից: Բ. Դուռը այսպիսով գերծ էր մնում ամեն տեսակ մեղադրանքներից:

Դժվար չէ կոահել, որ 61-րդ հոդվածը, որի հետ արևմտահայությունը զուր հույսեր էր կապում, գալիս էր էլ ավելի սրելու և թշնամական անհաշտ բնույթ հաղորդելու հայ-քրդական հարաբերություններին: Դրանում պարզ երևում էր բրիտանական դիվանագիտության մասնակցությունը:

Հակոբ Շահպաղյանը այդ աթիվ՝ գրում էր, որ 61-րդ հոդվածը «...նկատվեցավ ի նպաստ հայերու՝ բայց Եվրոպայի դիվանագիտական մեկ խաղն էր դա, ռուսո-թուրք պատերազմին հետո Թուրքիայի բաղդը իրենց ձեռքի մեջ առնելու համար՝ ազգ ազգի դեմ հանելով: Այս հոդվածեն հետո՝ արծարծվեցան մոխրի տակ թաղված կրոնական, ազգային, տնտեսական և քաղաքական կայծերը, հրդեհելու համար ամբողջ Թուրքիան, որու մեկ ավերակն ալ եղան հայկական կոտորածները: Եվրոպան ասով՝ քուրդն ու շերքեսը հանեց քաղաքական ասպարեզը» (116, էջ 156):

Բեուլինի վեհաժողովից հետո սուլթանի քրդական քաղաքականությունն ավելի որոշակի դարձավ: Քրդական առաջնորդներին ցույց տալու համար, որ իր համակրանքը նրանց կողմն է, և որ կառավարությունը հայերի նկատմամբ նրանց տալիս է գործողությունների ազատություն, սուլթանը պաշտոնապես վերացրեց Հայաստան բառը, այն փոխարինելով Քըրդստանով: Կոստանդնուպոլսի ներսես պատրիարքին Աբդուլ Համիդի անունից պահանջ ուղարկվեց, որ պաշտոնական գրագրության մեջ այլևս չգործածվի Հայաստան բառը, քանի որ այդպիսի անունով երկիր գոյություն չունի (110, 1880 թ. № 84):

Աբդուլ Համիդի օրինակին անմիջապես հետևեցին անգլիացիները: «Լավ հայտնի է, — գրում է Ն. Ադոնցը, — որ հայերը միշտ հակված էին դեպի Ռուսաստանը և հույսը դրել էին նրա օգնության վրա՝ թուրքերի լծից ու բռնակալական իշխանությունից ազատագրվելու հարցում: Հայերի շրջանում նման ռուսասիրական միտումը, որն աճում և զարգանում էր դարերի ընթացքում, Անգլիային թվում էր անհամատեղելի Ասիայում նրա շահերի հետ: Քանի որ Անգլիան եկավ այն հետևություն, որ հայերի ռուսական կողմնորոշումը անշրջելի է ու վերջնա-

կան, նա իր համակրանքն ու օգնությունը տրամադրեց քրդերին, նրանց հակադրելով հայերին, հանձնես որոնց նա տեսնում էր Ռուսաստանի դաշնակիցների ու համախոհների նրա դեպի Անգրկովկաս առաջխաղացման մեջ: Քրդստանի վերածման գաղափարը քաղաքական մարմնի՝ Ռուսաստանի դեմ արգելափակոց ստեղծելու նպատակով, պատկանում է հյուպատոս Պալգրեյվին» (217, էջ 62):

Բրիտանական կառավարության գլուխ կանգնած պահպանողական կուսակցությունը, որդեգրելով բացահայտ թուրքապաշտպան քաղաքականություն նաև ի հեճուկս Ռուսաստանի, որի համար Փոքր Ասիայում հայերը հանդիսանում էին քաղաքական հենարան, նույնպես իր պաշտոնական գրագրության մեջ և քարտեզներում ջնջեց Հայաստան բառը և այն փոխարինեց Քըրդստանով (67, էջ 34): Անգլիացիները էրզրումում իրենց հյուպատոսին սկսեցին անվանել «Քըրդստանի հյուպատոս»: Նրանք սկսեցին ի լուր աշխարհի հայտարարել, որ «չկա Հայաստան, այլ կա Քուրդիստան: Այն երկիրը, որ դուք անվանում եք իբրև հայաբնակ, նա Քուրդիստան է, ազգաբնակչության մեծամասնությունը քուրդ» (112, 1878 թ. № 189):

Այդ առիթով ռուսական «Գոլոս» թերթը գրում էր. «Հայերի և Հայաստանի մասին Անգլիայում տարօրինակ կարծիք է կազմվել: ...Որ Հայաստանը ոչ թե երկիր է, այլ աշխարհագրական տերմին, որը չունի ոչ բնական սահմաններ, ոչ ցեղային մեծամասնություն...» (112, 1878 թ., № 110): Հայերը զարմացած էին, տեսնելով, որ Հայաստանի նկատմամբ թուրքական մտայնումը հավանության է արժանանում անգլիացիների կողմից: Նրանք ստիպված էին իրենց պատրիարքի միջոցով բարձրաձայն բողոք հայտնել աշխարհակալ պետության կողմից նման թեթևամիտ քայլի դեմ, որը չի կարող ոչ մի համակրանք ունենալ փոքր ժողովուրդների և ճնշված երկրների ճակատագրի վերաբերյալ թուրքական տեսակետի նկատմամբ:

Ռուսաստանը ևս, ընդօրինակելով իր ախոյանին, ինքն էլ սկսեց իրագործել քրդասիրական քաղաքականություն: Ռուսական որոշ քաղաքագետներ, ըստ երևույթին հույս ունեին այդ ճանապարհով Անգլիային զրկել քրդերի աջակցությունից: Խրախուսվելով եվրոպական այս մեծագոր պետությունների որդեգրած վերոհիշյալ դիրքորոշումից, սուլթանը և նրա կա-

ուսմարութիւնը հայ ժողովրդի դեմ ծավալեցին բազմաճակատ մի գրոհ: Օսմանյան կառավարող շրջանների բաղաբականութեան այս գիծը մեծ վեգիր Քյամիլ փաշան ձևակերպում էր հետևյալ կերպ. «Հիմա, այսօր գոնե, Անգլիո շահերն կը պահանջեն, որ Փոքր Ասիոյ մեջ մենք և Անգլիա Հայաստան բառը ոչ միայն չենք ճանչեր, այլ այդ անունը հնչող կզակները պետք է ջախջախենք, մեր ունեցած երկիրները ազատ մնան օտարին միջամտութենէն և միջամտութեան ամեն առիթներէն, ուստի այդ սուրբ նպատակին համար պետք է և պետական իրավունքը կպահանջեն, որ որևիցե կասկածելի տարր անհետ ընենք, որպեսզի ապագայն ապահովենք. ուրեմն այդ գլուխ հանելու համար բան չի պակասիլ մեզ, ամեն գործիք պատրաստ ունինք՝ քուրդ, շերքեզ, կուսակալ, դատավոր, հարկահան, ոստիկան, վերջապես ամենայն ինչ. կրոնական պատերազմ մը կը հայտարարենք և դյուրին պատերազմ այնպիսի ազգի մը դեմ, որ ոչ՝ զենք ունի, ոչ՝ զինավորութիւն և ոչ՝ պաշտպան. երբ ընդհակառակն, մենք զենք էլ ունինք, զինվորութիւն էլ, աշխարհիս ամենամեծ տերութեանց մեկը և ամենէն հարուստը մեզ զինակից է և մեր Ասիական աշխարհին երաշխավոր: Եվ եթէ այդ հայ ազգը բնաջինջ լինի և քրիստոնյա Եվրոպա կրոնակից մը փնտրեն և չի գտնեն Տաճկական Ասիոյ մեջ, կը թողու զմեզ հանգիստ և այն ատեն կը զբաղինք ներքին գործերով և բարեկարգութեամբ» (143, 1879 թ., № 6—8, էջ 204—205):

Այս հրեշավոր ծրագրի իրականացման առաջին էտապում Արևմտյան Հայաստանում ամենուրեք ծայր առան քուրդ բեկերի ու աղաների կողմից հալածանքներ, սպանութիւններ, կողոպուտներ և այլն: Պատերազմի ժամանակ կառավարութիւնը քրդերին բաժանել էր 20 000 կատարելագործված մարտինի տիպի հրացաններ, որոնք պատերազմից հետո հետ շվերցվեցին նրանցից (393), որպեսզի այդ զենքը օգտագործվի հայ բնակչութեան դեմ:

Մինչդեռ, երբ մի խումբ հայեր ներկայացան վանի կուսակալին և խնդրեցին, որ իրենց 50 հրացան տա, որպեսզի պաշտպանվեն Արճեշի և Արծկեի շրջակայքում գործող քուրդ ավազակապետից, վալին հեղանարով պատասխանեց. «Ջարմանք, որ բանի մ'ալ թնդանոթ չեք ուզեր» (85, 1889 թ., օգոստոս, էջ 6):

Քրդական ավազակախմբերը Արևմտյան Հայաստանում գնալով շատանում էին: Դրանց ահից Արևմտյան Հայաստանի տնտեսական կյանքը, հատկապես առևտուրն ու երկրագործութիւնը, լրիվ անդամալուծվել էր:

Այդ առթիվ Լոնդոնում հրատարակվող «Հայաստան» հանդեսը գրում էր. «Չափազանցութիւն չէ ըսել, որ բոլոր կողմանս պաշարման վիճակի մեջ է: Կտրված են ամեն հաղորդակցութիւնը ընդ մեջ Բաղեշի, Մշոյ և Խլաթայ» (85, 1889 թ., օգոստոս, էջ 6):

1878 թ. դեկտեմբերի 21-ին անգլիացի հյուպատոս կապիտան Տրոտտերը էրզրումից գրում էր, որ ամբողջ շրջանում այժմ քրիստոնյաների վիճակը «ավելի վատ է, քան երբևիցե վերջին տարիների ընթացքում» (392, էջ 8):

Անգլիական պաշտոնական հրատարակութիւն «Կապույտ գրքերը» շնայած իրենց թուրքապաշտպան գծին, լի էին հայերի նկատմամբ գործադրվող բռնութիւնների փաստերով: Այդ հրատարակութիւնները բազմաթիվ փաստեր էին պարունակում նախ թուրքական իշխանութիւնների բացահայտ թողութեան ու մեղսակցութեան մասին: Նշվում էր, օրինակ, որ թուրք աստիճանավորները, դատավորները, ոստիկանութիւնը և այլն «փոխանակ խանգարելու քրդերին, որպեսզի նրանք չհարստահարեն ժողովրդին, հաճախ իրենք ևս դառնում էին այդ բոլորի մասնակից» (392, էջ 57):

Արդեն շատերի համար էր պարզ դարձել, որ կառավարութեան կողմից արևմտահայութեան նկատմամբ գործադրվող բռնութիւնների ու հալածանքների նպատակն է նրա մոտ խեղդել ազգային վերածննդի վերելք ապրող զգացումները և նրանց բացահայտ համակրանքը Ռուսաստանի նկատմամբ:

«1877—1878 թթ. պատերազմից հետո,— գրում է վ. Ա. Գորդևսկին,— Թուրքիայում հայերի վիճակի մեջ նկատվեց կտրուկ շրջադարձ. նրանց մոտ ուժեղացավ ազգային ինքնագիտակցութիւնը: Զգտելով ճնշել ազգային շարժումը հայերի շրջանում, թուրքական իշխանութիւնները սկսեցին ավելի ուժգին կերպով քրդերին գրգռել հայերի դեմ, և ահա ժամանակ առ ժամանակ տեղի էր ունենում վայրենի ջարդ. Բ. Դուռը խրախուսում էր կոտորածներն ու ջարդերը, դրանք համարելով

անվրեպ միջոց իրեն ատելի բրիստոնյա տարրի թուլացման համար» (243, էջ 127):

Անդրադառնալով այդ նույն հարցին ուս գինվորական Ա. Մ. Կոլլուբակինը գրում էր. «Շատերը Կ. Պոլսում անհրաժեշտ էին համարում հայերի շարժումը ճնշել ամենավճռական ձևերով: Մյուս կողմից մահմեդական բնակչությունը ևս, ինչպես թուրքերը, այնպես էլ քրդերը, որոնք հրահրվում էին ֆանատիկոս հոգևորականության և զանազան մուֆ տարրերի կողմից... ծայրահեղորեն գրգռվում էր հայերի դեմ: Վերջիններիս վերագրվում էին տարրեր, միանգամայն անհավատալի մտադրություններ՝ մահմեդականների գլխովին ջարդ կամ նրանց բրիստոնեացում, կանանց առևանգում և այլն» (269, էջ 122):

Հայ ժողովրդի արթնացող ինքնագիտակցության և ազգային վերածննդի գաղափարները խեղդելու համար ջարդերի քաղաքականությունը դիմելուց բացի սուլթանական կառավարությունը արգելեց կամ ցրեց հայկական նորաստեղծ զանազան ընկերությունները, ձերբակալեց և քսոտեց նրանց ղեկավարներին, իր հսկողությունը սահմանեց հայկական դպրոցների, հրատարակությունների և առհասարակ արևմտահայության ներքին կյանքի վրա:

Արևմտյան Հայաստանում օրենք հասկացությունը, որ առաջ ևս բացակայում էր, ամբողջապես փոխարինվեց քմահաճ կամբով (իդարեի բեյֆիե): Հայերը դուրս մնացին օրենքի հովանավորությունից: Նրանք հայտարարվեցին պետության թըշնամիներ և դավաճաններ: Արդեն 70-ական թվականների վերջերին թուրքական բանտերը լեփ-լեցուն էին հայերով: Հազարավոր հայեր քսոտվեցին Արարիայի և Լիբիայի անապատները, որտեղից ոչ ոք ընդհանրապես հետ չէր վերադառնում: Իր սև գործն էր կատարում նաև թուրք խուժանը, կողոպտելով ու հրկիզելով հայերի տները, խանութները, շուկաները, որոնք սովորաբար ուղեկցվում էին ահավոր ջարդերով: Ընդ որում, ինչպես միշտ, խուժանը և կառավարությունը գործում էին համատեղ, իշխանությունները իրենք էին հրահրում քաղաքային ամբոխի ու տականքների գազանային կրքերը և արյունարբու բնազդները: Միաժամանակ շարունակելով իր նախորդների գիծը, թուրքական կառավարությունը վերջնականապես ջարդը դարձրեց իր քաղաքական սխտեմի բաղկացուցիչ մասը:

Այս պայմաններում սուլթանը մատնեի արանքով էր նա-

յում առանձին վայրերում բռնկող քրդական հակակառավարական ելույթներին, դրանք համարելով լեռներում ազատ ապրող այդ ժողովրդի շարահճիություններ: Երբ թուրք զինվորները գինված բախումներ էին ունենում ապստամբ քրդերի հետ և սպանում էին նրանց, վաղիները հանդիմանում էին իրենց հրամանատարներին, թե «ինչպես հանդգնեցար այդչափ բուրդ դյուցազուններ սպանել» (85, 1889 թ., օգոստոս, էջ 6):

Արդեն ասվեց, որ Բեռլինի կոնգրեսում առաջ քաշվեց Արևմտյան Հայաստանում վարչական բարենորոգումներ իրականացնելու հարցը: Սակայն ցույց տալու համար, որ Արևմտյան Հայաստանի տարածքում ոչ մի տեղ հայերը մեծամասնություն չեն կազմում, և այդ փաստարկումներով «միայն» հայերի համար բարենորոգումների անհրաժեշտությունը հերքելու նպատակով 1877—1878 թթ. պատերազմից հետո սուլթանը երկրի կառուցվածքը ենթարկեց էական փոփոխության, «որի նպատակն էր նահանգներում բրիստոնյաներին և մահմեդականներին տեղաբաշխել մի այնպիսի ձևով, որպեսզի առաջինները ոչ մի տեղ չկազմեն մեծամասնություն» (269, էջ 63):

Արևմտահայությունը շուտ և հեշտությամբ չըմբռնեց սուլթանական կառավարության քաղաքականության այդ խարդախ քայլի իմաստը: Նա դեռ շարունակում էր իր նախկին քաղաքականությունը՝ կառավարությունը բողոքում էր քրդական ավատատերերի, աղաների ու բեյերի բռնությունների դեմ կամ աշխատում դրա վրա հրավիրել եվրոպական տերությունների ուշադրությունը: Շատերն էլ հույս էին կապում «նոր օսմանների» և նրանց սահմանադրական ծրագրերի հետ, ենթադրելով, որ դրանք վերջ կտան կառավարության որդեգրած հայահալած քաղաքականությանը: Թեև կային նաև ողջախոհ մարդիկ, որոնք, միզատյան սահմանադրությունը խաբուսություն անվանելով, կանխատեսում էին, որ «այն օրը, երբ երիտասարդ թուրքերը տեր դառնան կայսրության և իրենց օրով ծագի ընդհանուր պատերազմ, անոնց առաջին գործը պիտի լինի տաճկահայությունը բնաջնջել՝ միատարր թրքություն հաստատելու համար, որպեսզի Ռուսիա բալկաններու օրթոգոքս կամ սլավ ժողովուրդներու ազատագրության գործը ի գլուխ հանելի վերջ՝ Կովկասի հայության սահմանակից և կրոնակից թրքահայությունը նաև ազատագրելու պատրվակներ շատեղծե՝ ասիական Տաճկաստանն ևս անդամահատելու միտումով» (47, էջ 105):

Սոսկալի երաշտի հետևանքով 1879—1880 թթ. ձմռանը Արևմտյան Հայաստանի և Քրդստանի ողջ բնակչությունը մատնվեց բաղջի: Այս աղետին ավելացավ նաև համաճարակը, որը խլեց տասնյակ հազարավոր կյանքեր:

Հայ ժողովրդի արևելյան հատվածը եղբայրական օգնության ձեռք մեկնեց արևմտահայությանը, նրան հատկացնելով դրամ, սննդամթերք, հագուստ և այլն: Հայաստանի երկու հատվածներում ստեղծվեցին «սովելոց հանձնաժողովներ», բարեգործական կոմիտեներ և այլն, որոնք իրենց ուժերի ներածին շափ օգնություն էին ցույց տալիս աղետյալներին:

Խրիմյան Հայրիկը իր 1880 թ. օգոստոսի 8-ի թվակիր նամակում գրում էր, որ «...ընդհանուր Վասպուրականի գավառներուն մեջ 40 հազարեն ավելի բուրդ մեռած է և մնացյալը ևս իբրև կիսակենդան դիակներ կը շրջին և կերթան հետզհետե դեպի գերեզման» (12, էջ 202):

«Մշակ» թերթի տվյալներով 1879—1880 թթ. ձմռանը մոտ 80 հազար քրդեր սովամահ եղան (112, 1880 թ., № 189): Այդ մղձավանջային ձմռանը հայ ժողովուրդը չլլացավ նաև օգնել բուրդ գյուղացիությանը, որը ոչ մի տեղից օգնության հույս չունենալով, անելանելի վիճակի մեջ էր:

Բաֆֆին «Մշակում» գրում էր. «...մի քանի բուրդ ցեղեր հավասար օժանդակություն էին ստանում հայոց մասնաժողովներից, որոնք Հայաստանի բոլոր քաղաքներում կազմված էին սովատանջներին օգնելու նպատակով» (112, 1880 թ. № 168):

Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Ներսես Վարժապետյանին ուղղված հաշվեհալուցությունից երևում է, որ Վանի բարեգործական կոմիտեն իր հավաքած 500 000 ֆրանկի բառորդ մասը բաժանել է ասորի, հույն, թուրք և բուրդ սովյալներին (270, № 23): «Մշակը» ևս հաստատելով այդ փաստը, գրում է, որ հայերը քրդերին հատկացրին բարեգործական ընկերությունից ստացած դրամի և մթերքների ավելի քան քառորդ մասը (112, 1880 թ., № 113):

Վանի նահանգի բուրդ սովյալ բնակչությանը օգնություն հասցնելու գործում հատկապես եռանդուն ջանքեր էր գործադրում Խրիմյան Հայրիկը (58, էջ 44—47):

Ընդհանուր տնտեսական քայքայումը, սովը, թուրքական

հարկային աստիճանավորների՝ թեհսիլդարների սահմանած կամայական հարկերը, գոփումները, բռնագանձումներն ու բռնությունները, տեղական իշխանությունների ավազակային գործողությունները, ցեղային առաջնորդների և անկշտում վաշխառուների շարաշահումներն ու սանձարձակությունները, ամեն տեսակ վայրենաբարո արարքները և այլն աննախադեպ շիկացրել էին մթնոլորտը: Առանձին շրջաններում ինչպես մահմեդական, այնպես էլ քրիստոնյա ժողովուրդները ընդվզում էին:

Հատկանշական է, որ բուրդ գյուղացիության հետ համատեղ քրդական ֆեոդալական անվազանին և աշիրեթային քրդերը ևս սկսել էին դժգոհել, հաճախ մասնակից դառնալով հակակառավարական հուզումներին: Հատկապես նրանք դժգոհում էին, որ թուրքական վարչությունը փորձում է սահմանափակել իրենց իրավունքները, բաժին ստանալ իրենց եկամուտներից և այլն: Ֆեոդալները ցանկանում էին, որպեսզի «բուրդ ուսայի ողջ վաստակը մնա իրենց և ոչ թե մտնի պետական գանձարան» (269, էջ 85): «Ոչխարի հարկը,— գրում էր Ա. Մ. Կոլյուբակինը,— որը կազմում է Քրդստանում գանձարանի եկամուտների ամենաէական մասը... ցեղային քրդերի կողմից վճարվում է ծայրահեղ անբարեխիղճ կերպով: ...Հարկերից խուսափելու համար քրդական վերնախավը շատ հաճախ թուրքական կառավարությունից թաքցնում էր իր ունեցվածքը և եկամուտների շափը: Ըստ մեր ունեցած հավաստի տեղեկությունների, Արաղայի դաշտի Բերկրի կազալում ապրող քրդերը ունեն ավելի քան 80 000 գլուխ ոչխար, մինչդեռ հարկ են վճարում 10 000 գլխի համար» (269, էջ 92):

Քրդական ցեղային ավագանու դժգոհությունը շատ հաճախ դրսևորվում էր հակակառավարական ելույթների ձևով: Այսպես, 1878 թ. աշնանը Վանի, Մուշի և Բիթլիսի շրջաններում սկսվեց մոթիկանլի, ուշքոթանլի և սալիքի ցեղերի հակակառավարական ապստամբություն, որն ընդգրկում էր բավականին լայն տարածք, ներառյալ նաև Բոհթանի և Հաքյարիի շրջանները: Շարժումը գլխավորում էին Բադրխանի որդիները՝ Օսման և Հուսեին բեյերը:

Հատկանշական է, որ շարժմանը հարեցին նաև եզիդները, ինչպես նաև Հաքյարիի ասորիները: Շրջակա հայ բնակչությունը

նը ևս պաշտպանեց այդ ապստամբութիւնը, ամբողջապես պարենավորելով ապստամբներին (7, էջ 459):

Կառավարութիւնը Ֆերիկ Քաբան փաշայի հրամանատարութիւնամբ 15 հազարանոց բանակ ուղարկեց ապստամբների դեմ և մեծ դժվարութիւնամբ ճնշեց շարժումը (334): Նման ապստամբութիւնները եղակի չէին:

Իհարկե այդ շարժումների ժամանակ քուրդ զանգվածների և քրդական ավատատերերի ձգտումները բնավ միատեսակ չէին: Քրդական ավատական վերնախավը աշխատում էր իրենից վանել սոցիալական շարժումների սլաքը, ժողովրդի դժգոհութիւնն ուղղելով թուրքական վարչութիւն կողմը: Շատ հաճախ քրդական ավատատերերը փորձում էին նույնիսկ օգտվել սոցիալական այդ շարժումներից, իրենց կախումը կառավարութիւնից վերացնելու, քուրդ և հայ գյուղացիութիւնն անարգել շահագործելու և նրանցից զանձված հարկերը յուրացնելու համար: Առանձին ավատատերեր աշխատում էին սոցիալական շարժումներն օգտագործել նաև իրենց անջատողական նպատակների համար:

Սուլթանական կառավարութիւնն համար առաջնակարգ կարևորութիւն ունեցող խնդիր էր արևմտահայութիւնն ազգային ինքնագիտակցութիւն վերելքը խաթարելը, որովհետև եվրոպական դիվանագիտութիւնն հրկշտ, սակայն հայկական բարենորոգումների մասին հաճախակի հիշեցումները 1879—1880 թթ. ուղեկցվում էին հայ հայդուկային շարժման վերելքով: Արևելյան Հայաստանում կազմակերպված կամավորական խմբերը պարբերաբար սկսել էին անցնել սահմանը և գնալ երկիր՝ արևմտահայութիւնն ազատագրական շարժմանը նպաստ բերելու համար: Բ. Գուրը փաստեր ունէր, որ առանձին քրդական ցեղեր ոչ միայն աջակցում են հայ կամավորական ջոկատներին, այլև հաճախ միանում են նրանց: «Մշակը» հենվելով ռուսական «Գոլոս» թերթի հաղորդագրութիւնն վրա, այդ առթիվ գրում էր. «Ռուսաց սահմաններից 500 ձիավոր հայ կամավորներ անցել են թուրքիա և նրանց հետ մինչև անգամ քուրդ ցեղերը սկսել են միանալ» (112, 1880 թ., № 158):

1879 թ. սուլթանը Արևմտյան Հայաստան գործուղեց Արզուլ Համիդի հավատարիմ զբաժնեներից մեկին՝ Բեքիր Սամի փաշային: Պաշտոնապես նրա առաքելութիւնը վերագրում էին Փոքր Ասիայի արևելյան նահանգներում հարստահարութիւն-

ները կանխելու նպատակ: Իրականում նրա խնդիրն էր հետազոտել և պարզել Հայաստանում հեղափոխական տարրերի առկայութիւնը և բարենորոգումների գծով եվրոպական կոմիտարների գալու նախօրյակին միջոցներ ձեռնարկել, որպեսզի կանխվի հայոց հավաքական կամքը:

Վանի շրջանում այս փաշան քրդերի ժողովներ գումարեց, նրանց համոզելով հայերին վտարել և գրավել նրանց բնակավայրերը: Միաժամանակ Կարինի և Վանի ճանապարհներին խրախուսում էր քրդական ավազակապետներին (78, էջ 44):

Այս գրգռիչ քաղաքականութիւնն հետևանքով Արևմտյան Հայաստանում սկսվեցին սոսկալի հարստահարութիւններ: Բեքիր Սամի փաշան ամեն կերպ աշխատում էր քրդական վերնախավին համոզել, որ «հայերն են իրենց թշնամիները, որոնք եվրոպացիների միջոցով ձգտում են իշխանութիւն ձեռք բերել նրանց, այսինքն՝ քրդերի վրա» (77, էջ 325):

Իր կառավարութիւնը հուլիսի 1879 թ. նույնմբերի 19-ի հեռագրում Կոստանդնուպոլսում անգլիական զեսպան կայարգը հաղորդում էր, որ Բեքիր Սամի փաշան առատորեն շքանշաններ, պատվո սրեր և դրամ է բաժանում այնպիսի քրդական պետերի, որոնք «առավել արժանի են պարանի» (393, № 4, էջ 151):

XIX դարի 70-ական թվականների վերջին քրդական նոր շարժման կենտրոն դարձան Հաքյարիի և Նուուշի շրջանները: Շարժման ղեկավարութիւնն իր ձեռքը վերցրեց 50-ամյա շեյխ Օրեյդուլլան, որի ազդեցութիւնը, որպես քրդերի հոգևոր առաջնորդի, տարածվում էր Արևմտյան Հայաստանից ու Իրաքյան Քրդստանից մինչև Իրանական Քրդստան ու Ատրպատական: Նրա այդ հսկայական ազդեցութիւնն պատճառներից մեկն այն էր, որ քրդերը նրան համարում էին «խալիֆների օրինական ժառանգորդ» (150, էջ 164—165):

1877—1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ իր շուրջը համախմբելով մեծաթիվ քրդական ուժեր, շեյխը եռանդուն մասնակցութիւն ցուցաբերեց պատերազմին, հանդես գալով հօգուտ Օսմանյան կայսրութիւնն:

1880 թ. Մեքքայից իր ժառանգական կալվածքը՝ Շամդինան¹⁵ վերադառնալուց հետո նկատելով, որ ամբողջ քրդութիւնը ապստամբում է, շեյխը որոշեց օգտվել առիթից: Նա ծրա-

գրում էր կառավարության դեմ ապստամբության ճանապարհով իր տիրապետության ներքո միավորել բոլոր քրդական ցեղերին և հնարավորության դեպքում դառնալ Քրդստանի և Արևմտյան Հայաստանի մի շարք նահանգների լիիրավ տերը: Այս լայնահուն փառասիրական նպատակներին հասնելու համար Օրեյդուլլան աշխատում էր հանդես գալ որպես քրդական զանգվածների «ազգային» ձգտումների ներկայացուցիչ: Իրականում որպես խոշոր ավատատեր և խոշոր հողային սեփականատեր, Օրեյդուլլան մյուս ավատատերերի նման կողոպտում ու հարստահարում էր իր հպատակության տակ գտնվող գյուղացիությանը, դրանք լինեին հայ, քուրդ թե ասորի: Մասնավորապես Հաքյարիի և Նուշեի շրջաններում նա անսահմանափակ տիրակալ էր: Այդ շրջանների հսկայական հողատարածություններում գտնվող ծխախոտի պլանտացիաների մեծ մասը շեյխինն էր, որի մի մասը նա ժառանգել էր իր հորից՝ շեյխ Քայից, իր հերթին ընդարձակելով տիրույթները և իրեն ենթակա գյուղերի թիվը հասցնելով 200-ի (247, էջ 52): Նա իրավամբ համարվում էր քուրդ խոշորագույն հողատերերից մեկը:

Շամդինանի շեյխերի մասին ասում էին, որ «նրանք հեռացել են կրոնի ճշմարիտ ուղուց և այժմ ոչ այնքան կրոնական առաջնորդներ են, որքան աշխարհիկ տիրակալներ» (452):

Թուրքական աստիճանավոր Խուրշիդ էֆենդին նման կալվածատեր-ավատատերերի մասին գրում էր, որ նրանք «վարժվել են իրենց կառավարման ներքո գտնվող կալվածքները համարել որպես սեփական ստացվածք» (33, էջ 210):

Շեյխը մեծապես շահագրգռված էր անարգել արտահանել ու վաճառել իր ծխախոտը, այդ պատճառով նա ամենադաժան պայքար էր մղում ճանապարհների վրա գործող ավազակախմբերի դեմ և առհասարակ աշխատում էր վերացնել այն բոլոր արգելքները, որոնք կասեցնում էին իր առևտուրը: Այդպիսի արգելքներից մեկն էր նաև ֆրանսիական «Ռեժի դե թաբաք Օտտոման» ընկերությունը, որի ձեռքում էր թուրքական ծխախոտի գնման և վաճառման մենաշնորհը և որի ստեղծած կապանքներից շեյխը աշխատում էր ամեն կերպ ազատվել:

Սակայն ամենակարևորն այն էր, որ Օրեյդուլլան բնավ ցանկություն չուներ իր կալվածքներից ստացած եկամուտները կիսել կառավարության հետ: Թեև թուրքական վարչությունը ըստ էության ոչ մի ազդեցություն չուներ նրա տիրապետու-

թյան ներքո գտնվող շրջաններում և տեղական բնակչությունից հարկերը գանձում էր հենց ինքը՝ շեյխը և իր մարդիկ, սակայն նա այնուհանդերձ պարտավոր էր որոշակի գումար մուծել սուլթանական գանձարան: Մայր Տրոտտերը գրում էր, որ «...շեյխ Աբեյբուլախի՝ խոռվության այդ գլխավոր ղեկավարի, ազդեցությունն այնպիսին է, որ շրջակայքում մի քանի մղոն տարածության վրա նրան, և ոչ թե թուրքական կառավարությանն են քրդերն ու քրիստոնյաները մուծում հարկեր» (395, էջ 193):

Անմիջապես Օրեյդուլլայի շուրջը համախմբվեցին քրդական ազդեցիկ ցեղերի առաջնորդները (Բոհթանի, Բիթլիսի, Ռեհանդուզի և այլն), որոնք նույնպես հիմքեր ունեին դժգոհ լինելու թուրքական կառավարությունից, մանավանդ որ վերջինս քայլ առ քայլ սահմանափակում էր հարկերի գանձման բնագավառում նրանց իրավունքներն ու արտոնությունները և զբրկում իրենց «անկախ» վիճակից:

Օսմանյան կառավարությունը անմիջապես կռահեց, որ Քրդստանում և Արևմտյան Հայաստանում իրեն լուրջ բարդություններ են սպասվում: Վանի մուֆտիին կարգադրվեց անհապաղ հանդիպել Օրեյդուլլայի հետ և փորձել համոզել նրան հետ կանգնելու իր մտադրություններից, խոստանալով լրիվ բավարարել նրա «օրինական պահանջները» (335):

Մուֆտիի հետ հանդիպման ընթացքում շեյխը քրդական զազվածքների դժգոհության և հուզումների ամբողջ պատասխանատվությունը ճարպկորեն բարդեց կառավարության վրա, հայտարարելով, որ հակառակ շարիաթի, ոչ ոք ուշադրություն չի դարձնում թուրքական վարչության շարաշահումների վրա և որ «կառավարման ներկա պայմաններում կյանքը պարզապես դառնում է անիմաստ»:

Այս տեղեկությունները հաղորդող ռուսական զինվորական գործիչ գեներալ-մայոր Զելենոյը ավելացնում էր, որ «օգտվելով թուրքիայի ներկայիս թուլությունից և ենթադրելով, որ վերջինս գնում է դեպի վերջնական քայքայում, շեյխը մտադրվել է անշատվել թուրքիայից և իր համար ձեռք բերել լրիվ անկախություն» (335):

Ո՛չ թանկարժեք նվերներն ու շքանշանները, որոնք թափվում էին շեյխի վրա, ո՛չ սուլթանի տված առատ խոստումները շասսանեցին նրա մտադրությունները:

Արդեն 1878 թ. վերջին համառորեն լուրեր էին շրջում, որ Օրեյդուլյան նախապատրաստվում է քրդերի հակաթուրքական խռչր ապստամբություն հրահրել, որի նպատակն է լինելու քրդական անկախ պետության ստեղծումը (155): Խոսվում էր նաև այն մասին, որ շեյխը ձեռք է բերել հակաթուրքական տրամադրություններ ունեցող Մեքքայի շեյխի և Եգիպտոսի խեղով Իսմայիլի աջակցության խոստումը: Դիարբեքիում ռուսական հյուպատոսը իր հերթին տեղեկացնում էր, որ Օրեյդուլյան հանդես է գալիս «միջագետքյան վահաբիի դերում» (156):

Նա նկատի ուներ Արաբիայի ավատատերերի վահաբիական շարժումը, որը շեշտված հակաթուրքական ուղղվածություն ուներ և որը պահանջում էր շահանշել սուլթանին որպես համայն մահմեդականության գերագույն խալիֆ և վերադառնալ իսլամի սկզբնավորման ժամանակաշրջանի «մաքուր շարիաթին»: Ռուսական հյուպատոսը շեշտում էր, որ Օրեյդուլյան մտադիր է վահաբիների նման ռեֆորմի ենթարկել ուղղափառ իսլամը, և իր ստեղծած գաղափարախոսության շուրջը համախմբելով քրդերին, նրանց ոտքի հանել սուլթան-խալիֆի դեմ:

Այդ լուրերի մեջ առավել հետաքրքիրն այն էր, որ Օրեյդուլյանին աջակցում էր նաև թուրքական «հին կուսակցությունը» (156): Խոսքը վերաբերում էր միջհատյան սահմանադրության հակառակորդ հետադիմական կղերավատական տարրերին:

Իր առաջիկա շարժման նկատմամբ Ռուսաստանի դիրքորոշումը պարզելու նպատակով Օրեյդուլյան 1879 թ. հոկտեմբերին Վանի ռուսական փոխհյուպատոս Կ. Կամսարականի մոտ ուղարկեց իր ներկայացուցիչ Յուսուֆ աղային, այնուհետև շեյխ Սայիդ Մոհամմեդ Սայիդին, որոնք ռուսական դիվանագետին շարադրեցին շեյխի տեսակետները և խնդրեցին ռուսական կառավարության աջակցությունը (336):

Ընդ որում, Օրեյդուլյան ռուսական կառավարությանն առաջարկում էր վերանայել իր քրդական քաղաքականությունը և այսուհետև քրդերին դիտել որպես Փոքր Ասիայում Ռուսաստանի հիմնական հենարանի: Ակնարկվում էր նաև, որ քրդերը անհրաժեշտ են գտնում, որ Պետերբուրգի կաբլինետը քրդական հարցը հայկական հարցի նման միջազգային դիվանագիտության ասպարեզ հաներ:

Սակայն ցարական կառավարությունը մերժեց Օրեյդուլյանին աջակցություն ցույց տալու առաջարկը: Կոստանդնուպոլսում ռուսական դեսպան Ա. Բ. Լոբանով-Ռոստովսկուն գրած իր պաշտոնական հաղորդագրությունում Կ. Կամսարականը նշում էր, որ Ռուսաստանի շահերի տեսակետից խիստ վտանգավոր է շեյխի մտահղացումներին ընդառաջ գնալը: Եվ որ Ռուսաստանը հետևելով իր ավանդական քաղաքականությանը, Փոքր Ասիայում պետք է շարունակի հենվել ոչ թե քրդական տարրի, այլ քրիստոնյա բնակչության վրա (157):

Հայազգի դիվանագետի այս տեսակետը իր ազգի նկատմամբ բնավ էլ զգացմունքային դրսևորում չէր: Բանն այն էր, որ թեև ցարական դիվանագիտությունը դեմ չէր օգտագործելու «քրդական խաղաքարտը» Մերձավոր արևելքի իր քաղաքական կոմբինացիաներում, սակայն տվյալ դեպքում գրա նպատակահարմարությունը Պետերբուրգին թվում էր անցանկալի: Ցարական դիվանագիտությունը անհերքելի փաստեր ուներ այն մասին, որ Լոնդոնը իր քաղաքական գործակալության միջոցով արդեն հասցրել է համաձայնության գալ Օրեյդուլյանի հետ և փորձում է քրդական այդ շարժման լծակները ամբողջապես վերցնել իր ձեռքը:

Իսկապես, Անգլիան հենց սկզբից մեծ ուշադրությամբ հետևում էր շեյխ Օրեյդուլյանի տրամադրություններին և նրա գործունեությանը, մտադիր լինելով հասունացող քրդական շարժումն ուղղել այնպիսի հունով, որ համապատասխաներ Մերձավոր արևելքում բրիտանական շահերին: Անգլիացի հետախույզ Տրոտտերը անկեղծորեն խոստովանում էր, որ հաշվի առնելով Օրեյդուլյանի հսկայական ազդեցությունը թուրքական և իրանական Քրդստանում, անգլիացիները ջանում էին օգտագործել նրա փառասիրական մտադրությունները (327, էջ 4):

Ինչպես հայտնի է, XIX դ. վերջին քառորդին բրիտանական քաղաքականությունը Մերձավոր և Միջին արևելքում հասել էր աննախընթաց ակտիվության: Միաժամանակ ծայրահեղորեն սրվել էին անգլո-ռուսական հարաբերությունները: Այս երկու տերությունների միջև քաղաքական տարաձայնություններն ուղեկցվում էին տնտեսական սուր մրցակցությամբ: Անգլիան մասնավորապես աշխատում էր իր հսկողության տակ պահել Տրապիզոն—Էրզրում—Փավրիզ առևտրական ճանապարհը և նրա միջոցով Օսմանյան կայսրությունում և Իրանում ռուսա-

կան առևտրին մահացու հարված հասցնել: Առևտրական այդ ուղին կենսական նշանակություն ունեւր Անգլիայի համար նաև այն պատճառով, որ Եգիպտոսը ղեռ նվաճված չէր, իսկ Սուեզի ջրանցքով բեռների փոխադրումները ղեռևս, ինչպես հարկն է, կարգավորված չէին: «Կոստանդնուպոլիսը և հատկապես Տրապիզոնը, — գրում էր Կ. Մարքսը, — Ասիական Քուրբիայում հանդիսանում են ներքին Ասիայի, Տիգրիսի և Եփրատի հովիտների, Քուրբեստանի ու Պարսկաստանի հետ բարավանային առևտրի գլխավոր կենտրոններ: Եվ այդ առևտուրն... արագորեն ընդարձակվում է: Հունական և հայկական առևտրականները վերոհիշյալ երկու քաղաքներից ներմուծում են մեծ քանակությամբ անգլիական գործարանային ապրանքներ, որոնք շնորհիվ իրենց ցածր գների արագորեն դուրս են մղում ասիական հարեմների տնային արդյունաբերության արտադրանքները» (147, էջ 12):

Բեռլինի կոնգրեսով նախատեսված հայկական բարենորոգումները վերահսկելու պատրվակի տակ Արևմտյան Հայաստանում և Քրդստանում վխտում էին անգլիական զինվորականներ, «զբոսաշրջիկներ», «ճանապարհորդներ», միսիոներներ և այլն, որոնք առավելապես զբաղվում էին ռազմաքաղաքական հետախուզական գործունեությամբ (237):

Համոզված լինելով, որ հայ ժողովրդի քաղաքական հակումները Ռուսաստանի կողմն են, իսկ վերջինս էլ հայերին դիտում է որպես Օսմանյան կայսրության արևելյան շրջաններում իր հիմնական հենարանը, անգլիացիները որոշել էին հենվել քրդերի վրա: Կ. Կամսարականը դա բացատրում էր նաև նրանով, որ Անգլիան իր ռազմական նպատակների համար (157) մտադիր էր օգտվել քրդական տարրի ծառայությունից՝ անտարակույս ուղղված Ռուսաստանի դեմ:

Առհասարակ այս շրջանում բրիտանական զիվանագիտությունը փորձում էր ի դեմս քրդական ավատատերերի «ազգային ձգտումների» հակակշիռ ստեղծել հայկական ազատագրական շարժման դեմ:

Շեյխ Օբեյդուլլայի այն հայտարարությունը, թե «ներկայումս քրդական առաջնորդները ցանկանում են ստեղծել միավորման և անկախության հիմքի վրա խարսխված մի Քրդստան» (408, էջ 16), միանգամայն համապատասխանում էր Լոնդոնի շահերին, որովհետև դրա իրականացման դեպքում նախ կրա-

ջառվեր Ռուսաստանի կողմից հայկական հարցի բարձրացումը և ապա՝ Արևմտյան Հայաստանում տիրապետող կղանարանգլիական ազդեցությունը: Մեծ Բրիտանիան առհասարակ քրդերի մեջ տեսնում էր այն ուժը, այն զինված տարրը, որը պետք է հիմք հանդիսանար Ռուսաստանի առաջխաղացման դեմ պատենչ կանգնեցնելու համար (77, էջ 109):

Քաղաքական այս գիծը կենսագործելու համար, ինչպես տեսնում ենք, նենգ Ալբրիտը մի ձեռքով շեփորում էր հայկական բարենորոգումների իրականացման հույժ անհրաժեշտությունը և ի լուր աշխարհի ազդարարում Անգլիայի շահագրգռվածությունը դրանց իրականացման մեջ, իսկ մյուս ձեռքով աշխատում էր քրդերի միջոցով դաշունահար անել այդ բարեփոփոխությունների ծրագիրը և առհասարակ հայկական հարցը:

1879 թ. Կոստանդնուպոլսում անգլիական զեսպան լորդ Դաֆերիի հանձնարարությամբ Վանում անգլիական փոխհյուպատոս կապիտան Կլեյտոնը Հաքյարիում այցելեց շեյխ Օբեյդուլլային և բանակցություններ վարեց նրա հետ, նույնիսկ ձեռք բերելով անգլիական իշխանություններին ուղղված շեյխի հատուկ ուղերձը, որն Անգլիային իրավունք էր տալիս միջամտելու քրդերի գործերին (265, էջ 45): Այս այցելությանը անմիջապես հաջորդեց անգլիական զենքի և զրամի մատակարարումը շեյխին (357):

Ավելի ուշ, տեղեկանալով, որ նեստորական ասորիների հոգևոր առաջնորդ Մար Շիմունի և Վանի հայ բնակչության ներկայացուցիչների միջև տեղի են ունենում բանակցություններ, որոնց ընթացքում Մար Շիմունը առաջարկում է, որ հայերն ու նեստորականները առանց հապաղելու միավորվեն և հարկ եղած դեպքում հակահարված տան «բրիտանյանների թշնամիներին», այսինքն Օբեյդուլլայի շարժման մասնակիցներին, անգլիացիները լրջորեն անհանգստացան: Բրիտանական կառավարությունը երկյուղ էր կրում, որ նեստորական ասորիները ևս հայերի նման ամբողջապես կրնան Ռուսաստանի ազդեցության տակ և այնժամ Արևմտյան Հայաստանում բրիտանական դիրքերին անկասելի հարված կհասցվի:

Մեծ ջանքերի գնով անգլիացիներին հաջողվեց Մար Շիմունին համոզել հրաժարվել այդ մտադրությունից: Ավելին, նրանք կարողացան համոզել ասորիների հոգևոր առաջնորդին բանակցությունների մեջ մտնել Օբեյդուլլայի հետ: Այդ առթիվ

Ա. Կամսարականը Վանից 1881 թ. փետրվարի 13-ին մի զեկուցագիր է հղում Կ. Պոլսում ղեսպան նովիկովին, որով հայտնում է, որ Մար Շիմունի հետ երկարատև նամակագրությունից հետո Օրբյուլլան նրա աթոռանիստ Քոչանիս է ուղարկել նեստորական մի մաթրանի (եպիսկոպոսի): Այդ կապակցությամբ Մար Շիմունը անմիջապես ասորիների առաջնորդների (մելիքների) խորհուրդ գումարեց, որտեղ հայտարարեց, որ Օրբյուլլան առաջարկում է քրդերի և ասորիների միջև զինական դաշինք կնքել: Մելիքները, որոնց մեծ մասը ռուսական կողմնորոշում ունեւր, կտրականապես հրաժարվեցին համագործակցել Օրբյուլլայի հետ և իրենց հերթին առաջարկեցին միանալ հայերին, հաշվի առնելով «քրիստոնյաների վրա քրդերի և թուրքական կառավարության կողմից կախված վտանգը»: Հենց տեղում մելիքները Բաշկալեի մոտ գտնվող ս. Պետրոս վանքի վանահայր Հովհաննես վարդապետին ուղղված մի նամակ կազմեցին, որպեսզի նա իր հերթին այն հղի Վանի հայոց արքեպիսկոպոսին: Նամակում առաջարկվում էր հայ-ասորական դաշինք կնքել: Բացի այդ, նամակի հեղինակները հավաստիացնում էին, որ անհրաժեշտության դեպքում ասորիները 15 հազարանոց մի ջոկատ կհանեն, եթե հայերը նրանց հատկացնեն 1000 «Հենրի Մարտինի» սիստեմի հրացան:

Այսպիսով, անգլիացիների ջանքերը հայերի և ասորիների միջև սեպ խրելու և արևմտահայության դեմ ուղղված քուրդ-ասորական դաշինք ստեղծելու ուղղությամբ, որն իր սուր ծայրով պետք է ուղղված լիներ Արևմտյան Հայաստանում Ռուսաստանի քաղաքական շահերի դեմ, ձախողվեցին:

Ինչ վերաբերում է օսմանյան կառավարությանը, ապա վերջինս նախ փորձում էր կանխել Օրբյուլլայի կողմից նախապատրաստվող շարժման հակակառավարական ուղղվածությունը, իսկ անհաջողության դեպքում գեթ այդ շարժմանը հաղորդել իր համար առավել շահավետ ընթացք (337):

Կոստանդնուպոլսից ռուսական ղեսպան նովիկովը հայտնում էր, որ նախապատրաստվող քրդական ապստամբության դեմ պայքարելու բավարար շահով ուժեր չունենալով, սուլթանական կառավարությունը նախընտրում է շեյխին սիրաշահելու քաղաքականությունը (159): Այդ նպատակով 1880 թ. գարնանը Հաքյարի՝ Օրբյուլլայի մոտ է գործուղվում սուլթան Աբդուլ Համիդի համհարդ, գնդապետ Բահրի բեյը, որը ռուսական զի-

տորդների տեղեկությունների համաձայն շեյխին է հանձնել սուլթանի նվերը՝ սուր և շքանշան, ինչպես նաև հայտնել, որ կառավարությունը նրան թողակ է նշանակել:

Այդ նույն հաղորդագրությունում նշվում է, որ նախագրական նպատակներով հրամայված է էրզրումից, էրզինջանից, Մոսուլից, Դիարբեքիրից և Վանից ղեպի Հաքյարի զորքեր շարժել այն դեպքում, եթե «շեյխը համարձակվեր ապստամբել կառավարության դեմ» (159):

Ինչպես հայտնի է, 1880 թ. ամռանը եվրոպական վեց պետությունների կողմից Բ. Դոանը հանձնվեց հավաքական մի հուշագիր, որտեղ պահանջվում էր անհապաղ կենսագործել Բեռլինի դաշնագրի 61-րդ հոդվածը և Արևմտյան Հայաստանում իրագործել խոստացված բարենորոգումները: Հուշագիրը վերստին գալիս էր հիշեցնելու, որ Սան Ստեֆանոյի պայմանագրի ստորագրումից և Բեռլինի կոնգրեսից հետո հայկական հարցը դադարել էր Օսմանյան կայսրության ներքին հարց հանդիսանալուց և ձեռք էր բերել միջազգային բնույթ: Դա չէր կարող մեծ երկյուղ չներշնչել սուլթանին և նրա կառավարությանը, որոնք չէին ցանկանում, որ կայսրության արևելյան մասը ևս արժանանար Բուլղարիայի ճակատագրին: Սուլթանն անշուշտ հասկանում էր, որ հայկական հարցը և բարենորոգումների խնդիրը մի այնպիսի խաղաքարտ է, որ հաճախ է օգտագործվելու մեծ տերությունների կողմից թուրքիայի գործերին միջամտելու համար: Իսկ դա անխուսափելիորեն կհանգեցներ նոր տերիտորիաների կորստի, գուցեև սկիզբ կգրվեր կայսրության վերջնական բաժանմանը:

Սուլթանական կառավարության համար հույժ կարևոր անհրաժեշտություն դարձավ քրդերի մոտ փարատել այն տեսակետը, որ հայերը վայելում են եվրոպայի հովանավորությունը և կարող են ստիպել իրենց օրենքներ հրապարակել: Թուրք պաշտոնեությունը ենթադրում էր, որ «հենց որ քրդերը վերջնականապես այդ բանին հավատան, նրանք անհապաղ կմիանան հայերի հետ» (112, 1882 թ., № 11):

Սուլթանին մեծապես մտահոգում էր այն, որ հայկական հարցը կարող է անդրադառնալ նաև կայսրության այլ, մասնավորապես ոչ թուրք ժողովուրդների վրա: Այս տեսակետից Հաքյարիում Օրբյուլլայի գլխավորությամբ տեղի ունեցող

խմորումները կենդանի օրինակ էին նման մտավախությունների համար:

Կոստանդնուպոլսի կառավարությունը ստեղծված վիճակից դուրս գալու համար որոշեց դարձյալ օգտագործել իր զինանոցի բազմիցս փորձված զենքը՝ երևան բերել հայ-քրդական հակամարտությունը: Այսինքն, Օրեյդուլլայի շարժումն ուղղեր մի կողմից՝ հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական ձգտումներին մահացու հարված հասցնելու, հայկական հարցին Եվրոպայի միջամտությունը կանխելու, իսկ մյուս կողմից՝ քրդական շարժումը ջլատելու, իր նախանշած հունից շեղելու և ի վերջո այն սրատելու ու ոչնչացնելու համար:

Այսպիսով, Օրեյդուլլայի շարժումը սուլթանական կառավարության համար կարծես թե շարիքից վերածվում էր բարիքի: Լեոն այդ առթիվ նշում է, որ «թուրքական կառավարությունը չէր վախենում այդ շարժումներից, ընդհակառակը, խրախուսում էր, որովհետև կարծում էր այդպիսով ստեղծել մի քրդական միություն, որ քաղաքական ուժով գործիք կդառնար իր ձեռքում, իսկ անկախության գաղափարը հեշտ կարելի էր մոռացության տալ...» (70, էջ 117):

Նշված քաղաքականությունը հատկապես շեշտված ձևով դրսևորվեց մեծ տերությունների Օսմանյան կայսրությանը հավաքական հուշագրի ներկայացնելուց հետո: Ի դեպ, ի պատասխան այդ հուշագրի, Բ. Գուլը նախ հայտարարեց, որ հայերն ասիական թուրքիայի ոչ մի վայրում ազգաբնակչության մեծամասնություն չեն կազմում, հետևաբար նրանց համար բարեփոխումներ իրականացնելը միանգամայն անիմաստ է: Սակայն այս փաստարկները մերժվելուց հետո մեծ տերությունների ճնշման ներքո Կ. Պոլիսը ստիպված էր ընտրել այլ ուղի՝ խուսանավելու ու խոստումներ տալու ուղին: Այդ առթիվ Գր. Արծրունին գրում էր. «Բ. Գուլը Հայաստանում ունեցած մտքները համար շորս ամիս ժամանակ է պահանջել Եվրոպայից: Այդ շորս ամսվա ընթացքում նա ժամանակ կվաստակի, բուրդերը կավերեն Հայաստանը, կոչնչացնեն հայերին և ահա այն ժամանակ հայոց խնդիրը ինքնիրեն կվճռվի, որովհետև թուրքաց Հայաստանի հայերը բոլորն էլ ջնջված կլինեն» (112, 1880 թ., № 112):

1880 թ. դեսպանական հավաքական հուշագիրը, ինչպես նաև հայկական բարենորոգումներին եվրոպական միջամտու-

թյունը անարդյունք եղավ: Ավելին, դրա հետևանքներն ուղղակի ողբերգական եղան հայ ժողովրդի համար, որովհետև այսուհետև հայերի բնաջնջումը, նրանց ունեզրկումը, հայրենիքից բռնի վտարումը դարձավ թուրքական քաղաքականության անկյունաքարը, քաղաքական մի հրեշավոր ձեռնարկ, որի գործնական իրականացմանը սուլթանական կառավարությունը ծրագրում էր մասնակից դարձնել նաև քրդական ավատական վերնախավին և նրա զինված բանդաներին: Այդ առթիվ Լեոն գրում է. «Եվ նա երկու ձեռքով բռնում էր 1880 թվականին ծայր տված քրդական շարժումը: Կ. Պոլսի թուրք մամուլը հրճվանքի մեջ էր, Եվրոպային սպառնում էր քրդական շարժումով և բոլորովին հարկավոր չհամարելով որևէ գաղտնապահություն, հայտարարում էր բացարձակ կերպով, թե թուրքիան կոչնչացնեն 61-րդ հոդվածը քրդերի նիզակներով, թե հայերը պիտի լռեն, իրենց համար առանձին պահանջներ չպիտի անեն, ապա թե ոչ՝ նրանց դեմ կկանգնեցվի ամբողջ միացած քրդությունը» (67, էջ 35):

Նույնիսկ թուրքանպաստ անգլիական «Կապույտ գրքերում» նշվում էր. «...կառավարությունը, կարծես, մտահոգված է միայն մեկ ցանկությունը՝ զսպել հայերին քրդերին խրախուսելու միջոցով: Նա այդ վերջիններին բաժանում է «Մարտինի» տիպի հրացաններ, շարունակելով արգելել հայերին կրելու զենք նույնիսկ անձնական ինքնապաշտպանության նպատակով» (395, էջ 288, 292):

Բաֆֆին «Քրդական միություն» վերնագրով հոդվածում գրում էր. «Բեռլինի կոնգրեսի վճիռները Հունաստանի և Չեռնոգորիայի վերաբերությամբ կողմնակի կերպով մերժելու և եվրոպական պետությունների պահանջմունքների առջև դժվարություններ հարուցելու համար Բ. Գուլը ստեղծեց այլանախան միությունը: Իսկ հայկական խնդիրը իր խանձարուրի մեջ խեղդելու համար նա աշխատում է այժմ կազմել մի քրդական միություն»: Բաֆֆին «Քրդական միության» նախաձեռնողներից մեկին համարում էր Կ. Պոլսում անգլիական դեսպան Լայարդին, իսկ ընդհանուր առմամբ այդ գաղափարը համարում էր Բիբոնսֆիլդի մինիստրության ծնունդը (139, էջ 108, 114, 116):

Այն կարծիքը, որ Բ. Գուլը հայկական հարցը փակելու համար աշխատում էր քրդական միություն ստեղծել, բաժանում

էր նաև ուստական մամուլը: «Մշակը», օրինակ, արտատպել էր «Գոլոս» լրագրից վերցված մի թղթակցութիւն, որտեղ նշվում էր, որ «բրդական լիգան հնարված է Բեռլինի դաշնագրի 61-րդ հոդվածը անզոր անելու նպատակով» (112, 1880 թ., № 158):

Այդ հանգամանքը շէր թարքցնում նույնիսկ թուրքական մամուլը: Այսպես, Կոստանդնուպոլսի պաշտոնական «Լ'Օսմանլի» թերթը գրում էր, որ «Քրդստանի բնակիչները շափազանց շփոթված են «հայկական հարցից», որ զարթեցնում է Եվրոպան բարենորոգութիւնների անունով: Եվ հենց որ քրդերը կտեսնեն, որ նրանց կամենում են Արևելյան Ռումելիայի բնակիչների վիճակին ենթարկել, նրանք իսկույն կկազմեն իրենց լիգան, ոտքի կանգնելով ինչպես մի մարդ: Քրդերի մի մասը թափառական կյանք է վարում, նրանց բնակարանները և կայքը իրենց ձիերի մեջքին են: Ուրեմն, նրանց ոտքի կանգնեցնելու համար բավական է հրամայել նրանց ձի նստել», — ցինիկորեն եզրակացնում էր հոդվածագիրը (112, 1880 թ., 166):

Սուլթանական նահանգական պաշտոնյաները իրենց հերթին բորբոքում էին առանց այն էլ բոցավառվող կրքերը: Այսպես, Բաշկալեի աղլիճի (դատարան) նախագահ Հաջի Մուստաֆա էֆենդին հայտարարում էր, որ վեց նահանգներում բնակվում են գլխավորապես երեք ազգեր՝ հայեր, քրդեր և ասորիներ: Քրդերին բոլորովին զուրս են թողել բարենորոգումների ծրագրից, «բոլոր իրավունքները տալով միայն այդ մնացած երկու քրիստոնյա ազգերին և այս շափազանց վիրավորական և անհանդուրժելի լինելով քրդերի համար, նրանք էլ բնականաբար որոշել են հենց սկզբից զենքը ձեռքին արգելել այդ բարենորոգումների ներմուծումը պետութիւնի նշված մասերը» (114, 1906 թ., 6, էջ 13—14):

Ուշագրավ է, որ սուլթանական կառավարութիւնի մտահղացած այս ծրագրերի մասին որոշ բուրդ ցեղապետեր տեղյակ պահեցին հայերին: Այսպես, հայտնի քրդական առաջնորդ Հուսեյն աղան Արսեն Թոխամախյանին հայտնում է, որ Օրբեյդուլլայի շարժումը «պատրաստվեց հայոց դեմ, հայոց խնդիրը չնչելու համար և ցույց տալու Եվրոպային, որ քրդերը մի զինվորական ուժ են կազմում: Որ այդ ուղղութիւնը «շատ մեծ գաղտնի աշխատութիւններ են եղել և լինում են» (59, էջ 50—51):

Այսպիսով, թուրքական քաղաքականութիւնի ներքին զրպանակները և դրդապատճառները միանգամայն պարզ էին: Սուլթանին անհրաժեշտ էր Եվրոպային ցույց տալ մի խրտվիչակ, և այդ դերում նա ցանկանում էր ծառայեցնել «բրդական լիգան»:

Օսմանյան կառավարութիւնը, որի ավանդական քաղաքականութիւնը քրդերի տարանջատումն ու բաժանումն էր, այժմ աշխատում էր միավորել նրանց և ուղղել հայ ժողովրդի դեմ:

Այդ նպատակին հասնելու համար կառավարութիւնը դիմում էր բազմապիսի միջոցների: Նա բորբոքում էր քրդերի կրոնական ֆանատիկոսութիւնը, մեծարում ու շոյում էր նրանց, խրախուսում էր հայերին պատկանող հողերի բռնագրավումները և այլն:

Սուլթանը սկսեց Արևմտյան Հայաստան ուղարկել մուլաների և սեյիդների, որոնք մզկիթներում բորբոքում էին քրդական զանգվածների կրոնական ատելութիւնը հայերի դեմ: Այնուհետև նա բարձր կարգի շքանշաններ ու զինվորական կոչումներ սկսեց շնորհել քուրդ ցեղապետերին: Այսպես, օրինակ, սուլթանը Բաղրխանի որդուն՝ Բահրի բեյին սուլթանական գլխարդիայի հրամանատարի աստիճան և երկրորդ կարգի «Մեջիդի» շքանշան, ինչպես նաև ֆերիկի (գեներալի) կոչում շնորհեց, նրան ուղարկելով Արևմտյան Հայաստան «հատուկ հանձնարարութիւնը» (112, 1880 թ., № 158):

Քրդերի շրջանում հայկական հարցը թուրքական գործակալութիւնը բացատրում էր այնպես, թե իբր հայերն ուզում են իրենց համար թագավորութիւն ստեղծել և ստրկացնել քրդերին: Այս վտանգից ազատվելու մի ճանապարհ ունեն քրդերը՝ կոտորել հայերին (67, էջ 36):

Քրդերին հայերի դեմ զրգուելու նպատակով աշխատում էին նաև հավատացնել նրանց, որ հայերը «ֆրանկներու կղիմեն և անոնցմե զորք ու ստակ կուզեն, որ քրդերը ջնջեն, ուստի իրենց պահպանութիւնի համար իրենք պետք է զենք առնեն և հայոց դիմադրեն» (112, 1880 թ., № 135): «Լ'Օսմանլի» նույնիսկ գրում էր, որ հայերը դիտավորութիւն ունեն քրդերի մեջ տարածել քրիստոնեութիւնը և բուրդ երեխաներին ներգրավել հայոց դպրոցները: «Բուլղարները, — ասվում էր այդ հոդվածում, — թեև ապստամբվում էին թուրքերի դեմ և սպանում էին թուրքերին, բայց հայերը նրանցից վտանգավոր են, որով-

հետև կուլտուրական ճանապարհով կամենում են կլանել քրդերին» (112, 1880 թ., № 166):

Քուրքական մամուլի տարբեր օրգաններ միաբերան դատապարտում էին հայերին, որոնք իբր թե հարստահարում են «խեղճ» քրդերին և այլն: Սուլթանական կառավարության սարքած ամենախոշոր պրովոկացիաներից մեկը թերևս հետևյալն էր. Բ. Դուռը դեռ չէր տվել եվրոպական դեսպանների հավաքական նոտայի պատասխանը բարենորոգումների մասին, երբ Կոստանդնուպոլսում հայտնվեցին ինչ-որ քուրդ պատվիրակներ, «իբր շեյխ Իբրահիմի կողմից ուղարկված, բայց իսկապես թուրքաց մայրաքաղաքի մեջ սարքված, որոնք ներկայանալով Աբեդին փաշային, պահանջում էին քրդերի և Քրդստանի համար ինքնավարություն» (112, 1880 թ., № 168):

Բաֆֆին հայտնում է, որ Օրեյդուլյան այդ ժամանակ գտնվում էր Իրանում և ամենևին տեղեկություն չունեի, որ մայրաքաղաքում իր անունից բանակցություններ են վարում (139, էջ 117):

Քիչ ավելի ուշ պարզվեց, որ «քրդական լիգայի» ծրագրողը հենց ինքը Աբեդին փաշան էր, որը նաև «ալբանական միություն» հեղինակն էր:

Կարծես հմուտ դիրիժորի ցուցումով վերոհիշյալ «քրդական ցույցից» հետո թուրքական մամուլը կտրուկ փոխեց քրդերի հասցեին իր որդեգրած ոճը: Այժմ արդեն ձեռնտու չէր նրանց կուլտուրական, զարգացած և խաղաղասեր ժողովուրդ ներկայացնելը: Պետք էր նրանց ներկայացնել որպես անգութ գազաններ, որպես բարբարոս ֆանատիկոսներ, որոնք պատրաստ են մի րոպեում ոչնչացնել հայերին, եթե հարց բարձրացվի նրանց անկախության կամ ինքնավարության մասին:

Սուլթանական կառավարությունն աշխատում էր նաև շեշտել, որ եթե ինքը բարենորոգումների հարցում գնա մահմեդականների կամքին հակառակ, ապա կարող է տեղիք տալ քրիստոնյա բնակչության խոշոր կոտորածի, որի համար Բ. Դուռը դժվարանում է իրեն պատասխանատու համարել:

Բաֆֆին «Մշակի» էջերում գրում էր, որ այդ բոլորը խաբեություն է, որովհետև մահմեդականներն ասիական Քուրքիայում նույնքան ճնշված, նույնքան հարստահարված են անկարգ կառավարությունից, որքան քրիստոնյաները, և որ քրդական զանգվածները բնավ տեղեկություն չունեն թուրքական դի-

վանագիտության այդ մեքենայությունների մասին (112, 1880 թ., № 168): «Որքան հայկական լեռների գայլերը տեղեկություն ունեն այդ բոլոր բանակցությունների մասին,— գրում էր Բաֆֆին,— նույնքան տեղեկություն ունի քուրդ ժողովուրդը: Այդ բոլորը խոսվում, շինվում, սարքվում են Կ. Պոլսում» (112, 1880 թ. № 168):

Իհարկե, վերջին հաշվով, սուլթանին բնավ ձեռնտու չէր «քրդական միություն» գործնական իրագործումը, այսինքն քրդերի համախմբումը: Նրան պարզապես անհրաժեշտ էր հայ ժողովրդի նկատմամբ քրդական ավատական վերնախավի խրժժուկություններին և բռնություններին տալ քաղաքական կերպարանք և դրանով իսկ ձախողել հայկական բարենորոգումների խնդիրը:

Կառավարությունն անհրաժեշտ էր գտնում նաև քրդերին թույլ շտալ հասկանալու, որ հայկական բարենորոգումները ոչ պակաս օգտավետ են նաև քուրդ ժողովրդի համար:

Հայ ժողովրդի դեմ նյութվող այդ ահավոր դավի օրերին Աբդուլ Համիդ II-ը համոզում էր ներսես Վարժապետյան պատրիարքին, աշխատելով նրան հավատացնել, որ կառավարությունը շահագրգռված է հայկական բարենորոգումների շուտափուլ իրականացման համար: Սուլթանի լիտիությունը հասավ այն աստիճանի, որ նա պատրիարքին հայտարարեց, թե ինքը իրավունք է շնորհում, որ հայերը փայտափրական հիմունքներով ընկերություն կազմեն՝ Հայաստանում ճանապարհներ, երկաթուղի, գործարաններ և այլն կառուցելու համար: Որ Տրապիզոնի մոտ գտնվող թիզե նավահանգիստը ինքը նվիրում է այդ ընկերությանը՝ իբրև ապագա «ինքնօրեն Հայաստանի համար Պոլսո հետ ուղղակի հաղորդակցության մի որոշ հենակետ», թե ինքը արտոնել է պատրիարքին գործածել հայկական զինագրողը իր պաշտոնական նամակների ձևապատին և թե «ի մի բան՝ մեծ, երջանիկ ապագա է խոստացված հայ ազգին, յորում նա պիտի մոռանա իր անցյալ բոլոր ցավերն ու վիշտերը» (114, 1906 թ., № 6, էջ 16):

Անձամբ ինքը, շեյխ Օրեյդուլյան, քաջ գիտակցելով օսմանյան կառավարության շահագրգռվածությունը քրդերին օգտագործելու հարցում որպես հայերին և հայկական հարցին հակազդող ուժի, իր հերթին աշխատում էր այդ շահագրգռվածությունն օգտագործել հօգուտ իր քաղաքական նպատակներին:

1880 թ. հուլիսի վերջին Շամդինանում տեղի ունեցած քրդական առաջնորդների հավաքում նա հայտարարում էր, «Եթե մինչև այժմ Բ. Գուրը ամեն կերպ աջակցում է քրդերին, ապա դա արվում է Անատոլիայում նրանց քրիստոնեական տարրերին հակադրելու նպատակով, և եթե այստեղ հայերը ոչնչացվեն, ապա այդ դեպքում քրդերը կկորցնեն իրենց նշանակությունը թուրքական կառավարության աչքում» (150, էջ 228):

Սակայն շեյխ Օբեյդուլլայի շարժման ընթացքում թուրքական կառավարության հրահրումով մի շարք քրդական առաջնորդներ այնուամենայնիվ հայերի մասնակի ջարդեր կազմակերպեցին, դրանով իսկ թաղելով շեյխի ծրագրած քաղաքական գործի բարոյական մասը: Այդ էր պատճառը, որ և՛ հայերը, և՛ ասորիները սկզբից եթե կասկածանքով վերաբերվեցին Օբեյդուլլայի շարժմանը և չցանկացան համագործակցել նրա հետ (394, էջ 53—54):

1880 թ. օգոստոսի սկզբին ներքի գյուղում տեղի ունեցավ մի խորհրդակցություն, որին մասնակցում էին Օսմանյան կայսրության և Իրանի համարյա բոլոր քրդական ցեղերի ամենաազդեցիկ հոգևոր և աշխարհիկ ներկայացուցիչները:

Խորհրդակցությունում Օբեյդուլլան հանդես եկավ ճառով, որն աչքի էր ընկնում իր հակաթուրքական ուղղվածությամբ: Մասնավորապես նա նշում էր, որ օսմանները իրենց իշխանությունը ձեռք են բերել անօրինական ճանապարհով, որովհետև ըստ շարիաթի սուլթանը պետք է սերված լինի Մուհամմեդ մարգարեի սերնդից, իսկ քանի որ դա այդպես չէ, հետևաբար օսմանների գերակայությունը մահմեդական աշխարհի նկատմամբ անօրինական է: Թուրքերին մեղադրելով նաև հավատուրացություն մեջ, նա հայտարարեց, որ իրենց 400—500-ամյա գոյության ընթացքում օսմանները հրաժարվեցին շարիաթից և օրենքներն ընդունեցին գյավուրներից¹⁶:

Օբեյդուլլան փայփայում էր «անկախ Քրդստան» ստեղծելու գաղափարը, որը նա մտադիր էր իրականացնել երկու փուլով: «Քանի որ Քրդստանի մի մասը պատկանում է Պարսկաստանին, ապա պատերազմ սկսելով թույլ կողմի դեմ, մենք կազատագրենք մեր եղբայրներին և տեղ դառնալով այնպիսի հարուստ և բարեբեր երկրի, ինչպիսին Ատրպատականն է, մենք անսպառ աղբյուր կունենանք պատերազմելու համար մեր

մյուս թշնամու՝ օսմանների հետ», — հայտարարում էր Օբեյդուլլան ներքի խորհրդակցությունում (150, էջ 230):

1880 թ. սեպտեմբերին Օբեյդուլլայի ջոկատները ներխուժեցին Իրան: Արշավանքի նախօրյակին շեյխը հատուկ հրամանագիր (ֆեթվա) հրապարակեց, որտեղ կարգադրում էր բոլոր քրդերին չկողոպտել ու չկոտորել հայերին ու ասորիներին, որ բոլոր քրիստոնյաները իրենց տների վրա կախեն կապույտ դրոշներ, որպեսզի արշավող բանակը նրանց չվնասի: Սակայն, չնայած այս նախազգուշական միջոցներին, Օբեյդուլլայի արշավանքը Իրանում ուղեկցվեց տեղական քրիստոնյա (հայ, ասորի) և մահմեդական (պարսիկ, նասակյաց քրդեր) բնակչության ահավոր կոտորածներով ու կողոպուտով:

Թեև Սիմեոն Զիրինկիրյանը¹⁷, որը Օբեյդուլլայի «բանակում» ստացել էր սարգարի (հրամանատարի) կոչում և մեծ լիազորություններ ուներ, աշխատում էր կանխել քրիստոնյաների կոտորածն ու կողոպուտը (114, 1906 թ., № 8, էջ 12—13), սակայն այդ երևույթը դարձել էր անդեկավարելի և այլևս անկարելի էր այն կանխել:

Ի վերջո Օբեյդուլլայի արշավանքը Իրան ավարտվեց կատարյալ ձախողմամբ: Այդ շարժման անհաջողությունը ևս մեկ անգամ գալիս էր ապացուցելու, որ քրդերի կողմից ինքնուրույն պետականության ստեղծման, անկախություն ձեռք բերելու և միասնության ձգտումները դեռևս անիրականալի երազանքներ էին: Մեկնաբանելով այդ հանգամանքը, Պ. Ի. Ավերյանովը գրում էր. «Քրդերի մոտ ազգային ինքնագիտակցություն գոյություն չունի»: նրանց մոտ բացակայում է հայրենասիրությունը քրդական-ազգային իմաստով. առկա է միայն սերը ազատության նկատմամբ և կապվածությունը իրենց ցեղապետին և երկրի այն կտորին, որի վրա բնակվում է ցեղը: Առանձին անձանց փորձերն անկախ քրդական պետություն ստեղծելու ուղղությամբ հաջողություն չեն ունեցել, մնալով որպես զուտ տեղական երևույթ և չեն ընդգրկել ամբողջ Քրդստանը: Ազգային այն գաղափարները, հանուն որոնց գործել են Բաղրխանը, Եզգանշիրը, Օբեյդուլլան և մյուս նշանավոր քրդերը, անզոր գտնվեցին ողջ բուրդ ժողովրդին ներգրավելու և բարձրացնելու համար» (150, էջ 292):

1880 թ. նոյեմբերին Օբեյդուլլայի ջոկատներն Իրանում հիմնականում արդեն ջախջախված էին: Շահական կառավար-

րությունը Բ. Դոնից համառորեն պահանջում էր ձերբակալել և պատժել շեյխին:

Սակայն 1882 թ. օգոստոսին լուրեր տարածվեցին Կոստանդնուպոլսից շեյխի փախուստի մասին: Նա վաճառականի հազուստով և կեղծ անցագրով նստեց ռուսական մի նավ և մեկնեց Փոթի, այնտեղից էլ Քիֆլիս, Երևան, Իգդիր, Բայազետ, Ալաշկերտ քաղաքներով հասավ Հաքյարի:

Փախուստից հետո Օրեյդուլյան պատվիրեց. «...իր մարդոց, որ հայոց հետ լավ վարվեն և թե բուրդերուն հայոց հետ թըշնամարար վարվիլը մինչև այժմ սխալ քաղաքականությամբ եղած է» (112, 1882 թ., № 216): Սա ցույց չի տալի՞ս արդյոք, որ «Օրեյդուլյան գուցե վերստին որոճում էր ազատ Քուրդիստանի համար պայքարի նոր, թերևս հայ-քրդական դաշնակցության և նման այլ մտահղացումներով շաղախված ծրագրեր...» (91, էջ 233):

Այս տեսակետը հաստատում էր նաև հետևյալ փաստը. ապստամբության անհաջողությունից հետո Ալաշկերտի շեյխ Խալիֆին գրած նամակում Օրեյդուլյան նշում էր, որ ապստամբությունը նախապատրաստելիս ինքը հիմնական ուշադրությունը դարձնում էր քրդերի վրա, հույս ունենալով բացարձակապես նրանց օգնությամբ ստեղծել քրդական պետություն: Մինչդեռ որոշ քրդական առաջնորդների կողմից թշնամական վերաբերմունքը հայերի նկատմամբ մեծապես վնաս հասցրեց շարժմանը: «...Այնուամենայնիվ,— գրում էր Օրեյդուլյան,— ես ավելի շատ հավատում եմ հայերին, քան պարսիկներին և թուրքերին: Մեզ համար ավելի լավ է միավորվել հայերի հետ, քան պարսիկների և թուրքերի, քանի որ պարսիկները մեզ ատում են, իսկ թուրքը ցանկանում է մեզ վերածել իր քաղաքականության գործիքի»: «Եղբայր իմ,— շարունակում էր շեյխը,— ես խնդրում եմ քեզ, որպեսզի դու դադարեցնես հայերի նկատմամբ հալածանքները և անբարյացակամ վերաբերմունքը: Մենք քրդերս ապրում ենք հայերի մեջ, թող նրանք թուրքական կառավարության նկատմամբ վերաբերվեն ինչպես ցանկանում են, բայց դու մի լսիր և մի հավատա ոչ ոքի, որովհետև վերջին փորձը համոզեց ինձ, որ մենք թուրքերի ձեռքին խաղալիք ենք և ոչինչ ավելի» (260, 1880 թ., № 343: 110, 1880 թ., № 98: Ցիտված է ըստ 247, էջ 90—91):

Օրեյդուլյանի փախուստից հետո նրա վարքագիծը, հատկապես նրա կապերը վանի ռուսական փոխհյուպատոս Կ. Կամարականի հետ¹⁸, համոզեց սուլթանին, որ Օրեյդուլյան այն մարդը չէ, որին կարելի է ցանկացած ձևով օգտագործել երկրի արևելքում իր քաղաքական կոմբինացիաների, հատկապես հայ ժողովրդի վրա ճնշում գործադրելու համար:

Այդ պատճառով մայրաքաղաքից բարձրագույն հրաման եկավ՝ ձերբակալել շեյխին և արսորել Մեքքա՝ «թե ի պատիժ իր ծրագրերնեռու գործադրություն չը դնելուն և թե ի գոհունակություն արտաքին ազդեցություններու» (116, էջ 158):

Սուլթան Արդուլ Համիդ II-ը իրեն հատուկ դաժանությամբ և տմարդի վարվեց շեյխի հետ: Նրա կանանոցը հանձնեց թուրք ասկյարների բնահաճույքին, իսկ շեյխին առանց շեյխական հագուստի արսորեց: 1883 թ. Օրեյդուլյան արսորի ճանապարհին անսպասելի «վախճանվեց» սուլթանի գաղտնի գործակալների ձեռքով (112, 1882 թ. № 244): Այս ևս «անհնազանդների, խռովարարների, օրենքից դուրս հռչակվածների» (Ֆեռմանլի) հետ հաշվհարդար տեսնելու տիպիկ թուրքական ձևերից էր: Այսպիսով, շեյխ Օրեյդուլյանի շարժումը ևս, նախորդ քրդական շարժումների նման ավարտվեց պարտությունով:

«XIX դ. 30—80-ական թվականների քրդական շարժումների գլխավոր առանձնահատկությունն այն է,— գրում է Մ. Ս. Լազարևը,— որ, չնայած իրենց մասսայականությանը և թափին, նրանք հիմնականում հանդիսանում էին ավատական շարժումներ թե՛ իրենց ղեկավարության և թե՛ վերջնական նպատակների առումով: Ապստամբություններին մասնակցող ցեղերի շարքային անդամները ինքնուրույն կերպով հանդես չէին գալիս իրենց դասակարգային պահանջներով: Իսկ ցեղային վերնախավը ձգտում էր ստեղծել անկախ իշխանություններ, որոնցում նա կկարողանար կառավարել միանգամայն ինքնուրույն կերպով և ոչ մեկի հետ չկիսելով իր եկամուտները, շահագործել բոլոր և նստակյաց երկրագործ բնակչությանը (նշանակալից շափով քրիստոնյա): Այստեղից էլ և բխում են XIX դ. քրդական շարժումների բոլոր բացասական կողմերը, որոնք պայմանավորում են նրանց վերջնական ձախողումը. դրանցից են, օրինակ, ապստամբների անկայունությունը, նրանց պատրաստակամությունը բավարարվելու առաջին հաջողու-

թյուններով, ավատական վերնախավի հակումը դեպի կաշառ-
քը, խոստումները, իշխանությունների և կապիտալիստական
տերությունների գործակալություն հետ համաձայնություն գալը,
կույր ֆանատիկոսությունն ու դաժանությունը, որը ոչ հազվա-
դեպ դրսևորվում էր քրիստոնյա փոքրամասնությունների նկատ-
մամբ և դժվարացնում հարստահարողների հանդեպ պայքարի
միասնական ճակատի ստեղծումը: Այս կամ այն շահով այդ
թերությունները հատկանշական էին քրդերի բոլոր թվարկված
ապստամբությունների համար:

Քրդական շարժումներն ըստ իրենց գաղափարախոսություն,
բնույթի ու շարժիչ ուժերի, նկատի առնելով այն ժամանակվա
Քրդստանի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական դարգացման
մակարդակը, դժվար թե կարելի է որակել որպես ազգային
շարժումներ: Դա չի կարելի ասել նույնիսկ Օրեյդուլլայի հան-
դես գալու մասին, թեև այդ ժամանակ դրված էր բոլոր քրդա-
կան ցեղերի դաշինքի և անկախ Քրդստան ստեղծելու հարցը»
(274, էջ 142—143):

Շեյխ Օրեյդուլլան ձգտում էր հայկական հարցի օրինակով
քրդական խնդիրը ևս բարձրացնել միջազգային դիվանագի-
տության աստիճանի: Դրա զրդապատճառը ոչ միայն անկախ
Քրդստանի գաղափարի իրագործումն էր, այլև այն մտահո-
գությունը, որ հայկական հարցի լուծումից քրդերը կտուժեն:
Այսպիսով, Օրեյդուլլան աշխատում էր հայկական հարցին հա-
կադրել քրդականը, չգիտակցելով, որ Արևմտյան Հայաստանում
և Քրդստանում դրանք անխզելիորեն կապված են միմյանց հետ:

Դասակարգային սահմանափակվածությունը, ֆեոդալա-
միապետական նացիոնալիզմը, կրոնական ֆանատիկոսությու-
նը, հողատեր-ավատատիրոջ իրենց շահերը թույլ չէին տալիս,
որպեսզի Օրեյդուլլան և քրդական մյուս ղեկավարները գիտակ-
ցեն հայ, ասորի և մյուս ժողովուրդների հետ դաշինքի մեջ
մտնելու անհրաժեշտությունը՝ ապահովելու համար այդ ժողո-
վուրդների համատեղ ելույթը ատելի օսմանյան լծի դեմ: Դա
պատահական չէր, որովհետև իրականում Օրեյդուլլան, ինչպես
և քրդական մյուս ղեկավարները, որոնք համարյա անընդհատ
ապստամբում էին օսմանյան կառավարության դեմ, հետա-
պնդում էին լուրջ նեղ դասակարգային շահեր: Չպետք է մոռա-
նալ, որ Արևմտյան Հայաստանի և Քրդստանի մեծագույն մա-
սում տեղական բնակչությունից հարկերը գանձում էին ոչ թե

Քուրքական վարչություն, այլ նահանգական իշխանությունների
կողմից նշանակված կապալառու-վարձակալները: Որպես կա-
նոն, այդ դերում հանդես էին գալիս քրդական շեյխերը, ցեղա-
յին առաջնորդները և այլք, այլ կերպ ասած՝ քրդական ֆեո-
դալական դասակարգի ներկայացուցիչները: Պարտավորվելով
հավաքած հարկերից սուլթանական գանձարան մուծել որոշա-
կի գումար, նրանք կողոպտում էին «իրենց» գյուղացիներին,
նրանցից վերցնելով ոչ միայն օրենքով սահմանված շահով,
այլև այնքան, որքան իրենք էին ցանկանում: Շատ հաճախ
այդ կապալառու-վարձակալներն ամբողջապես յուրացնելով
հարկերից ստացվող գումարը, հրաժարվում էին սուլթանին
հատկացնել նրա բաժինը: Որպես կանոն, այդպիսի դեպքերում
նրանք «ապստամբում» էին կառավարության դեմ, փորձելով
այդ շարժումները ներկայացնել որպես «ազատագրական», որ-
պես անկախություն ձեռք բերելու, քրդական բյուրե ստեղծելու
համար մղվող պայքար և այլն:

Այսպիսով, Արևմտյան Հայաստանի և Քրդստանի նահանգ-
ների մի զգալի մասում քուրդ գյուղացիությունը պետության
կողմից կողոպտվում էր ոչ թե անմիջականորեն, այլ տեղական
քրդական ավատական վերնախավի կողմից: Հետևաբար, քրդա-
կան գյուղացիական ղանգվածների շարժումները կրում էին ոչ
թե ազգային, այլ հակաֆեոդալական բնույթ: Սակայն, քանի որ
ֆեոդալներն աշխատում էին իրենցից վանել այդ շարժումնե-
րը և այն ուղղել կառավարության դեմ, որի հետ իրենք ևս
գտնվում էին կոնֆլիկտի մեջ «իրենց» գյուղացիությունից կո-
ղոպտված արդյունքները նրա հետ չկիսելու պատճառով, հե-
տևաբար հենց նրանք էլ հանդես էին գալիս «ազգային ձգտում-
ների» կրողի դերում:

Առհասարակ XIX դարի կեսերից սկսած ֆեոդալական ան-
ջատվողականությունը քրդական իրականության մեջ հիմնա-
կանում ֆեոդալամիապետական ազգայնականության միտում-
ներ ուներ:

Այդ նույն կերպ շեյխ Օրեյդուլլան և քրդական մյուս ֆեո-
դալները փորձում էին իրենց նկատմամբ ժողովրդի մոտ կու-
տակված դժգոհությունը շեղել դեպի սուլթանական կառավա-
րության և թուրքական վարչության կողմը, պրոպագանդելով
այն միտքը, որ հենց նրանք են քրդերի սոցիալական ծանր վի-
ճակի պատճառը և որ անկախ քրդական պետության ստեղ-

ծումը միակ երաշխիքն է քուրդ ընչազուրկ տարրի բարեկեցութեան համար:

Այսպիսով, XIX դարի 50—80-ական թվականների քրդական շարժումները, հիմնականում ֆեոդալական շարժումներ էին թե՛ դրանք ծնող պատճառներով և թե՛ վերջնական նպատակներով:

Շեյխ Օբեյդուլլայի շարժման ձախողումից հետո սուլթանական կառավարությունը քրդերի նկատմամբ իր որդեգրած քաղաքականության մեջ էական փոփոխություններ չմտցրեց: Սակայն նկատի առնելով նրանց շրջանում առկա տրամադրությունները, նա ավելի լայնորեն սկսեց օգտագործել խուսանավելու գործելակերպը:

Այսպես, կառավարությունը ծրագրեց Բաշկալեում և մի շարք այլ վայրերում քրդերի համար բացել «մահմեդական դպրոցներ»՝ նրանց ֆանատիկոսության թուլնով ներարկելու, օսմանյան «հայրենիքին» հավատարմության գաղափարներ ներշնչելու և քրդությանը հանուն Թուրքիայի պանիսլամիստական նպատակներին ծառայեցնելու համար:

80-ական թվականներին Աբդուլ Համիդը «համախմբում էր քրդական շեյխերին պանիսլամիզմի, խալիֆայության շուրջը: Նպատակն էր նրանց օտարացնել ազգային ինքնուրույնության գաղափարին և համախմբել իսլամի շուրջը» (77, էջ 409): Միաժամանակ կառավարության կողմից առաջ քաշվեցին մի շարք ցեղապետեր, որոնք կոչված էին հնազանդության մեջ պահելու իրենց ցեղակիցներին և կանխելու քրդերի հակակառավարական ելույթները: Սուլթանի կողմից, օրինակ, Հաքյարիի «համայն քրդերի առաջնորդ» նշանակվեց Օբեյդուլլայի ազգականներից մեկը՝ շեյխ Նուրուլլան, որն այդ շնորհին արժանանալու դիմաց պարտավոր էր հյու-հնազանդ ծառայել կառավարությանը:

Մյուս կողմից Բ. Գուռը սկսեց ավելի հետևողականորեն քրդական տարբեր ցեղերի միջև երկպառակություններ և թշնամանք բորբոքել: Այսպես, 1884 թ. Մուշի մուֆեսսարիֆը գժտեցրեց հիշյալ սանջակի երկու խոշոր՝ հասանանլի և շիբրան ցեղերին, միտումնավոր առաջին ցեղի մի քրդի նշանակելով շիբրան աշիրեթի մյուզիբի պաշտոնում: Այդ միջադեպը երկու ցեղերի միջև կատաղի զինված ընդհարում առաջ բերեց, որի հետևանքով երկուստեք մարդկային և նյութական խոշոր կորուստներ եղան:

Շատ հաճախ անհնազանդ քրդական ցեղերին խաղաղեցնելու նպատակով բանակի և ոստիկանության հետ մեկտեղ կառավարությունն օգտագործում էր էթնիկական այլ տարրերի՝ շեյխների, լեզգիների, օսերի և այլ լեռնական ժողովուրդների (269, էջ 80—81):

Սակայն նախկինի պես կառավարության քաղաքականության անկյունաքարը հայ-քրդական հարաբերությունների սրումն էր, որովհետև թուրքական քաղաքական գործիչներից շատերի մոտ համոզմունք էր դրածել այն մտայնությունը, որ «հայ-քրդական դաշնակցությունը կարող է իրենցից խլել Ասիան» (112, 1882 թ. № 11):

Արևմտահայ գործիչները նախկինի պես անվճատ շարունակում էին հայ-քրդական հարաբերությունների կնճռոտ հարցն ինչ-որ ճանապարհով լուծելու ուղիներ որոնել: Ընդ որում, այս փուլում նրանցից ավելի շատերն էին տարբերում քրդական ավատատերերին քուրդ ժողովրդից: Նրանց կարծիքով հայ-քրդական հարաբերությունների սրման պատճառը ֆեոդալիզմն էր: Նրանք գտնում էին, որ բավական է այն վերացնել, անմիջապես կվերանան նաև երկու հարևան ժողովուրդների համարտություն պատճառները:

Այդ գործիչների շրջանում կրկին վերելք ապրեց քրդերի մեջ լուսավորություն տարածելու շարժումը, որն այդ ճանապարհով պետք է թուլացներ ավատատերերի ու հոգևորականության ազդեցությունը, խաթարեր թուրքերի կողմից նրանց շրջանում մահմեդական ֆանատիկոսության քարոզչությունն ու հայերի նկատմամբ ատելություն պրոպագանդումը, ավելի գիտակից դարձներ և ներգրավեր ընդհանուր հակաթուրքական պայքարի մեջ: Խնդիր էր դրվում նաև բացատրել քրդերին, որ նրանք ազգային-առասյական տեսակետից տարբերվում են թուրքերից:

Հայ մտավորականության այդ ներկայացուցիչները զբոսնում էին նաև, որ հայերը ոչ թե պետք է զենքով կռիվ մղեն քրդերի դեմ, այլ նրանց վրա ներգործեն կուլտուրական միջոցներով, որ միայն այդ ճանապարհով է հնարավոր կանխել բըրդերի՝ թուրքական կառավարության ձեռքում հակահայ գործիք դառնալու վտանգը: Այդ գործիչները գիտակցում էին, որ Արևմտյան Հայաստանում հայերի և քրդերի անջատումն ան-

կարելի է, ուստի պետք է ջանալ նրանց մերձեցնել կենցաղով՝ մշակույթով, և համադրելով նրանց շահերը՝ միացյալ ուժերով դիմագրավել օսմանյան բռնատիրական լծին: Նրանք համոզված էին, որ թուրքական արհավիրքին դիմագրավելու միակ ճանապարհը հայերի ու քրդերի միավորումն է, հակառակ դեպքում վաղ թե ուշ երկու ժողովուրդներն էլ օսմանյան պետության զոհը կդառնան: Ի դեպ, այս տեսակետի համոզված կողմնակիցն էր նաև Մկրտիչ Խրիմյանը (32, էջ 212):

«Մշակը» ևս գտնում էր, որ Արևմտյան Հայաստանի ազատագրության խնդիրն անմիջականորեն կապված է հայ և քուրդ ժողովուրդների համատեղ պայքարի հետ: «Հայաստանի թե՛ հայ, թե՛ ասորի, և թե՛ քուրդ ազգաբնակչությունները, — գրում էր Գրիգոր Արծրունին, — վերջապես սկսում են հասկանալ, թե բոլորն էլ հայաստանցի են, թե բոլորի շահերը նույնն են, թե ճնշումը, որ նրանց վրա գործում է Թուրքիան, հավասարապես ամենքի վրա է ծանրանում, թե լինելու ինքնավարությունը հավասարապես Հայաստանի բոլոր բնակիչներին նոր կյանք պետք է շնորհի» (112, 1880 թ. № 62):

1880-ական թվականներին Արևմտյան Հայաստանի տարբեր գավառներում հայ գործիչները մի շարք ընկերություններ կազմակերպեցին, որոնք իրենց առջև խնդիր էին դրել դպրոցներ բացել քուրդ երեխաների համար: Դրանցից հիշատակության արժանի են, օրինակ, Դիարբեքիի նահանգում «Դպրոցական արեւլյան» և «Խիզանի» ընկերությունները, որոնց ջանքերով քրդական դպրոցներ բացվեցին Մուշի, Բիթլիսի և Ալաշկերտի շրջաններում (119, էջ 15—16): «Ազգանվեր հայուհեաց» ընկերությունը Քղի քաղաքում մի դպրոց բացեց, որտեղ ուսանելու համար դիմել էին ավելի քան 100 քրդուհիներ (112, 1880 թ. № 211): Այնուհետև Կոստանդնուպոլսում կազմվեցին կրթական ընկերություններ, որոնց նպատակն էր քրդաբնակ վայրերում հայերեն լեզվով դպրոցներ բացել: Դրանցից հատկապես աչքի էր ընկնում «Դպրոցասիրաց ընկերությունը», որի նպատակն էր մասնավորապես Խիզանի և Սղերդի քուրդ բնակչության շրջանում լուսավորություն տարածել (47, էջ 113):

Այն ջանքերը, որոնք հայ իրականության մեջ գործադրվել են նշված ուղղությամբ, դժբախտաբար փաստերի պատճառով մնում են ազոտ: Սակայն մի բան ակնհայտ է, որ «...ոչ մի ազգ քուրդ ժողովրդի լուսավորության ասպարեզում այնքան

գործ չի կատարել, այդ ուղղությամբ այնքան չի մտահոգվել, որքան հայ ժողովուրդը» (119, էջ 18):

Քրդերի շրջանում հայ գործիչների կատարած լուսավորչական աշխատանքը գնահատելիս պետք է նկատի ունենալ այն հանգամանքը, որ ընդհուպ մինչև XX դարի սկիզբը Մերձավոր արևելքի քրդաբնակ ողջ տարածքում գոյություն չունեին և ոչ մի քրդական դպրոց, լույս չէին տեսնում քրդերեն գրքեր, պարբերականներ և այլն:

Ճիշտ է, XIX դարի 80-ական թվականներին հայ իրականության մեջ եղան մարդիկ, որոնք գտնում էին, որ «քրդին պետք է պատժել, որ քրդի հետ չի կարելի այլ լեզու բանեցնել», սակայն այս մտայնությունը բնորոշ էր շատ քեներին: Որոշ տարածում ունեին նաև այն տեսակետը, որ շարքից փրկվելու համար պետք է քրդերի շրջանում քրիստոնեություն տարածել: Այսպես, «Մշակը» գրում էր. «Վաղուց է արդեն, որ հայերը կարող էին իրենց դպրոցների մեջ ասորի, քուրդ, եզդի և այլ ցեղերի զավակներին ընդունել, ազդել նրանց վրա բարոյապես, տարածել քրիստոնեությունը մահմեդական փոքրիկ ցեղերի մեջ...» (112, 1880 թ., № 162):

«Հայերը և քրդերը» հոդվածում Գր. Արծրունին այդ հարցը դնում է ավելի շեշտված ձևով. «...հայերը դարձյալ ոչինչ ջանք չեն անում քրիստոնեությունը և քաղաքակրթությունը տարածելու իրանց ճնշողների մեջ, որպեսզի քաղաքակրթին նրանց, մեղմացնեն նրանց բարքն ու վարքը և, այսպիսով, ապագայում ապահովացնեն իրանց սեփական խաղաղ գոյությունը...» «Հայոց ազգությունը, — շարունակում է նա, — անընդունակ հանդիսացավ հայացնել քուրդ բարբարոս ավազակներին» (112, 1880 թ., № 184):

Սակայն քրդերի շրջանում քրիստոնեությունը տարածելու այս առաջարկները, ինչպես և պետք էր սպասել, թերթային հոդվածներից այն կողմ չանցան: Իրավացի չէ կեոն, երբ գրում է. «Բայց ցավն այն էր, որ հայ ազգայնականները հայ-քրդական բարեկամությունն այն մտքով չէին հասկանում, թե երկու դարավոր դրացի ազգերը համահավասար անդամներ պիտի լինեն այն մերձեցման մեջ, թե պիտի հարգվեն ազգային առանձնահատուկ արժեքները: Ո՛չ, քրդերին ենթարկում էին հայկական կուլտուրային՝ նրանց այս միջոցով ապագայացնելու, հայերի հետ ձուլելու համար» (67, էջ 36): Համենայն

դեպս նրա այս թեզը՝ որը կազմում է հայ ժողովրդի պատմության հարցերի նկատմամբ Լեոյի որոշ նիհիլիստական տեսակետների բաղկացուցիչ մասը, չի ապացուցվում համապատասխան փաստարկումներով:

Քուրդ ժողովրդին լուսավորելու, այդ ճանապարհով քաղաքականապես ավելի հասուն դարձնելու և սուլթանական բռնակալության դեմ պայքարի հանելու հայ գործիչների փորձերը հենց սկզբից դատապարտված էին ձախողման: Որքան էլ որ ջանք ու եռանդ գործադրեին, հայ գործիչներն ի վիճակի չէին քուրդ ժողովրդին բարձրացնել մինչև ավատական կարգերի դեմ ապստամբության անհրաժեշտության գիտակցման մակարդակի: Եթե արևմտահայության քաղաքական ձգտումները, որոնք հետևանք էին արդեն ձևավորված և դեպի հետագա զարգացում գնացող հայ բուրժուազիայի առկայության, և որոնց պատճառով հայկական շարժումը ազգային-բուրժուական շարժման բնույթ էր կրում ընդդեմ ֆեոդալական միահեծանության, ապա քրդերի մոտ դեռ բացակայում էին այդ գաղափարները:

Նշված ժամանակաշրջանում եղան նաև հայ գործիչներ, որոնք ամբողջապես իրենց նվիրեցին հայ-քրդական լարված հարաբերությունների մեղմացմանը: Դրանցից էր, օրինակ, Մշո դաշտի Հակոբ Սարկավազը, որը շեյխի տարազ հագնելով բազմիցս այցելել է քրդական շրջանները, բարոզելով հայ-քրդական եղբայրություն (127, էջ 266): Նա պնդում էր, որ Կուկունյանի «արշավանքը» ոչ մի դրական հետևանք չի կարող ունենալ հայ ժողովրդի համար: Դա Կուկունյանի և նրա համախոհների կողմից դիտվեց իբրև դավաճանություն, և նա ու իր «մարդիկ» դավադրաբար սպանեցին Հակոբ սարկավազին և «կորցրեցին» նրա դիակը (127, էջ 420):

Այսպիսով, հայ-քրդական մերձեցման ճանապարհին գոյություն ունեցած բազում դժվարություններին ու արգելքներին ավելանում էր նաև որոշ հայ գործիչների նեղմիտ մտայնությունը:

Եվ այսպես, հայ-քրդական հարաբերությունների վերաբերյալ հայ իրականության մեջ իրար էին բախվում երկու հակընդդեմ տրամաբանություններ:

Անտարակույս նեղ, այլամերժ գիծը բացասական դեր է խաղացել երկու հարևան ժողովուրդների միջև հարաբերությունների նորմալացման և թուրքական լծի դեմ մեկ ընդհա-

նուր ճակատ կազմելու գործում: Ա. Ալպոյաճյանը իրավացիորեն նկատում է. «Հայ և քուրդ ժողովուրդներու միջև եթե հասկացողություն մը ստեղծված ըլլար, թե մեր և թե անոնց ճակատագիրը տարբեր հանգամանք կը ստանար» (48, Ա. Ալպոյաճյանի գրած ներածությունը, էջ VIII):

Անշուշտ քուրդ ժողովրդի մեջ ևս կային մարդիկ, որոնք գիտակցում էին, որ սուլթանական կառավարությունն է երկու հարևան ժողովուրդների միջև թշնամանք բորբոքողը: Դրա ապացույցն է նաև քրդական հարուստ ժողովրդական բանահյուսությունը, որտեղ բազմիցս արծարծվում է այդ միտքը: Այդ մասին հետաքրքիր տվյալներ է բերում նաև Ա. Քոխմախյանը, որի հետ զրույցի ժամանակ հայտնի ցեղապետ Հուսեին աղան հայտարարում է. «Քրդերը շարագործ ձեռքերում միմիայն գործիքներ են. կտրեցեք այդ ձեռքերը և քրդերը կը մնան հայերի մշտնջենավոր բարեկամները» (59, էջ 52):

Շարունակելով զարգացնել իր միտքը, Հուսեին աղան հայտնում է այն կարծիքը, որ հայկական հարցը լուծելու համար հայերը չպետք է եվրոպական տերություններից «ողորմություն հայցեն», որովհետև «երոպական տէրութեանց վրա յույս դնելու համար ևս դարձեալ ոյժ է հարկաւոր: Իմ կարծեօքս, նա միայն իրաւունք ունի յոյս դնել օտար ույժի վերայ, երբ ինքն էլ ույժ ունի: Փոխատվութեան դրամազուլսը հաւատում են ոչ թե անձնաւորութեան, այլ նորա ստացուածքին կարողութեան»: «Ենելքս բոլորովին չէ հասնում,— շարունակում է նա,— թէ առանց արինի և զէնքի գործ առաջ գնայ, յաղթութիւն լինի»: Նա գտնում է, որ «հայերը իւրեանց յոյսը պիտի դնէին գլխաւորապէս իւրեանց վերայ և հետեւաբար քրդերի և ասորիների վերայ. դա մի բնական դաշնակցութիւն է, որովհետև հայոց խնդիրը միևնույն քրդերի և ասորիների խնդիրն է, որքան որ հայերը քրդերի և ասորիների զարգացման համար աշխատեն, այնքան էլ իւրեանց գործին կօգնեն» (59, էջ 55—57):

Քրդերի և ասորիների շրջանում ուսումնարաններ բաց անելը Հուսեին աղան համարում էր ուղղակի հայերի պարտականությունը (59, էջ 57):

Սակայն դժբախտաբար այս կերպ մտածող քուրդ ֆեոդալների թիվը մեծ չէր: Դժբախտություն այն էր, որ քրդերը դեռ չուներին մամուլ, հրատարակություններ և այլն, և այս կամ այն

անհատի տեսակետները չէին կարող դառնալ հանրության սեփականություն: Մյուս կողմից՝ բրդական զանգվածների ծայրահեղ հետամնացությունը, նրա կրոնական նախապաշարմունքները, թուրքերի կողմից բորբոքվող ազգային և կրոնական մոլեռանդությունը, ցեղային աշխրեթական կարգերի առկայությունը և այլ գործոններ թույլ չէին տալիս, որ բուրգ ժողովուրդը հասկանա, թե ինչ նպատակներ է հետապնդում օսմանյան կառավարությունը, թշնամանք սերմանելով հայ և բուրգ ժողովուրդների միջև և ինչ հետևանքներ կունենա այդ քաղաքականությունը երկու դրացի ժողովուրդների պատմական ճակատագրի համար:

XIX դարի 80-ական թվականներին այդ դրությունից փրկություն գտնելու հույսով արևմտահայությունը հայցում էր եվրոպական պետությունների պաշտպանությունը, հատկապես խանդավառ հույսեր կապելով բարենորոգումների հետ: Սակայն, դրա հետ միաժամանակ զնալով ավելի մեծ թիվ էին կազմում ժողովրդի ծոցից դուրս եկած մարդիկ, որոնք գտնում էին, որ օսմանյան կառավարության հայահալած քաղաքականությունը դիմագրավելու միակ ճանապարհը զինված ինքնապաշտպանությունն է, որն Արևմտյան Հայաստանում բալկանյան երկրների օրինակով ընդունեց հայդուկային, ֆիդայական կռիվների բնույթ:

Ինքնապաշտպանության այդ ձևը թեև անխուսափելիորեն սրելու էր հայ-բրդական հակամարտությունը, սակայն ստեղծված իրադրության պայմաններում դա թուրքական բռնատիրության դեմ պայքարելու միակ միջոցն էր:

Գ. ԼՈՒԽ ԼԻՆԳՎԵՐՈՐԴ

**ՀԱՅ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՄԱՆ ՆՈՐ ՓՈՒԼԸ ԵՎ
ՀԱՅ-ԲՐԴԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ XIX Դ.
ՎԵՐՋԻՆ ԵՎ XX Դ. ՍԿԶԲԻՆ**

XIX դ. 80-ական թվականներին թուրքական կառավարությունը էլ ավելի ուժեղացրեց արևմտահայության սոցիալական և ազգային ճնշումը: Այդ քաղաքականության իրագործման ձևերը բազմաթիվ էին, որոնցից մեկն էր նաև հայերի ունեղբրկումը հողային հափշտակումների ճանապարհով: Թուրքական վարչության հետ միաժամանակ այդ խնդիրը, սուլթան Աբդուլ Համիդի մտահղացմամբ, իրագործելու էր նաև բրդական ավատական վերնախավը: Կառավարությունը երաշխավորում էր, որ հայերի հողերն ու ունեցվածքը բռնագրավելու և նրանց հալածանքների ենթարկելու համար բրդական բեկերը, աղաները և այլն ոչ մի պատիժ չեն կրի: Իշխանությունների հորդորներով բրդական բազմաթիվ աշխրեթներ զանգվածորեն լեռներից սկսեցին իջնել դաշտավայրերը և հաստատվել հայկական գյուղերում: Հայերին պատկանող հողերը, արոտատեղիները և այլն հետզհետե անցնում էին բուրգ ավատատերերի ձեռքը: «Թափու դայիրեսի» հողային վարչությունը կառավարությունից հրահանգ ուներ՝ ամեն կերպ աջակցել բրդական ավատատերերին հայ գյուղացիության հողերը սեփականացնելու գործում: Մալբաքադաքից Արևմտյան Հայաստան եկած թուրք պաշտոնյաներից մեկը խոստովանում էր, որ այդ գործը կատարված է «Կոստանդնուպոլսե եկած հրամաններու համեմատ» (85, 1890 թ., 1—15 դեկտեմբերի):

Վրթանես Փափազյանը, որը 1887 թ. այցելել էր Արևմտյան Հայաստան, այնտեղից գրում էր. «Ամբողջ Վասպուրականի հողերի 3/4 մասը պատկանում է... տաճիկների և բուրգ

աղաների, որոնց մշակող մարաբաններն են գյուղի բնակիչները այն պայմանով, որ բերքի տասանորդը կառավարութեան տալուց հետո՝ մնացյալը կիսովի տիրոջ և մարաբայի մեջ:

Սակայն պիտի տեսնել, թե ինչպես հողատերը անդադար խմբերով գալիս է իր մարաբայի տունը իջնում, ուտում, խմում, տանում, ընծաների խոստումներ առնում... Վա՛յ այն մարաբային, որ շտա իր քուրդ հողատիրոջ ուզածը» (142, էջ 422): Արևմտյան Հայաստանում հարստահարութունները, բռնութունները, կամայական հարկազանձումները հասել էին անխաբար շահերի: «Գավառներում կառավարութունը սանձից արձակել էր քրդերին, իսկ հայերին դրել էր օրենքից դուրս, անտանելի վիճակի մեջ» (67, էջ 55):

Նկարագրելով արևմտահայութեան վիճակը, կոնդոնում հրատարակվող «Հայաստան» հանդեսը գրում էր. «Այն պահուն, ուր Ափրիկեի գերեվաճառութեան ջնջման խնդիրն ընդհանուր ուշադրութեան առարկա եղած է, անկարելի է ուշադրութուն չհրավիրել Հայաստանի տառապանքներուն վրա, ուր գերութուն ամեն օր ի գործ կը դրվի ի վնաս քրիստոնյա ժողովրդի մը՝ մահմետական պեյերու և աղաներու ձեռքով» (85, 1889 թ., 1—15 մայիսի):

80-ական թթ. երկրորդ կեսին հայ գյուղացիների նկատմամբ իր շարագործութուններով հատկապես հայտնի էր քուրդ ցեղապետ Մուսա բեյը՝ Մշո գաղտի «ժանտախտը»: Նրա քստրմանելի «գործերը» աղմկալի հոշակ էին ստացել, նույնիսկ գրավելով եվրոպական տերութունների ուշադրութունը:

Բ. Գուռը ստիպված էր Մուսա բեյին ձերբակալել և դատի տալ: Հենց մայրաքաղաքում տեղի ունեցած այդ դատը իրականում դատաստանական խեղկատակութուն էր, որովհետև դատից առաջ սուլթանը անգլիական ղեսպանին հայտարարել էր, թե Մուսա բեյն անմեղ է: Իսկ Աբդուլ Համիդի լիազորը աշխատում էր համոզել Կոստանդնուպոլսում ռուսական ղեսպանին, թե հայերը սուլթանի մյուս հպատակների հետ օգտվում են նույն իրավունքներից և լիակատար իրավահավասար հպատակներ են, թե ամենահարուստ դրամատների տերերը և բարձրագույն աստիճանավորներից շատերը հայեր են, և թե սուլթանը նրանցից միշտ ջերմագին շնորհակալական հեռագրեր է ստանում, և թե հայերի իրավազրկութեան և քրդերի շարագործութունների մասին լուրերը խիստ չափազանցված են, և

մայրաքաղաք կանչված Մուսա բեյին որևէ խնդրով հնարավոր չէ մեղադրել (32, էջ 61):

Համիդյան արդարադատութունը, այսպիսով, անմեղ հռչակեց Մուսա բեյին և ազատ արձակեց: Այդ դատից հետո «Եվրոպայի ընդհանուր կարծիքն էր, թե... հայերն այլևս ոչինչ սպասելիք չեն կարող ունենալ թուրք կառավարութունից, որ նրանք օրենքից դուրս են դրված» (67, էջ 57):

Նույնիսկ գերմանական մամուլը, որն աչքի էր ընկնում իր թուրքապաշտպան դիրքով, հավանութուն չտվեց սուլթանի այդ քայլին, գտնելով, որ Մուսա բեյի անպարտ արձակումը քաղաքական մեծ հետևանքներ կունենա, նախ, որ Գլադստոնի կառավարութունը առիթը չի կորցնի այդ միջադեպը իր շահերի օգտին ծառայեցնելու համար և ապա՝ դա ջուր կլցնի Ռուսաստանի ջրաղացին: «Երբ հայ ժողովուրդն թուրքիո կողմանի արդարութեան և իրավանց ամենայն հույսն կորսնցնելու ըլլա և իր խիղճն վրեժխնդրութուն աղաղակելու ըլլա, այն ատեն Ռուսիո ժոցը ինքը զինքը ձգե պիտի զձարն յուր ազատարարն կոչելով», — գրում էր գերմանական թերթերից մեկը (85, 1890 թ. հունվարի 1—15): Նրան արձագանքելով Ֆրանկֆուրտում հրատարակվող մեկ այլ թերթ գրում էր. «Ոչ ոք պետք է զարմանա, եթե հայք արդարութունն այնչափ ի վորու փնտրելի հետո, ուրիշ տեղ դիմեն իրենց օգնութուն և պաշտպանութուն խնդրելու համար» (85, 1890 թ. հունվարի 1—15):

Եվրոպայի միջամտութունը Մուսա բեյի դատին սուլթանին էլ ավելի գրգռեց հայերի դեմ: Կառավարութունը նրանց ներկայացնում էր որպես «ղավաճան», «օտարների ծախված ազգ» և այլն: Թուրքիայում Ռուսաստանի ռազմական գործակալներից մեկը տեղեկացնում էր իր ղեկավարութեանը, որ թուրքական կառավարութեան կողմից մշակվել է մի մանրագնին ծրագիր, ըստ որի նախատեսվում է հայ ժողովրդին զրկել օրենքի հովանավորութունից, նրան հասցնել այնպիսի տնտեսական հյուծվածութեան, որը ստիպեր նրանց փախչել հայրենիքից, պարբերաբար կազմակերպել հայերի զանգվածային ջարդեր, գյուղացիներին դարձնել հողազուրկ՝ նրանց հողերի բռնի զավթման ճանապարհով և այլն (338):

Այս քաղաքականութեան մյուս երեսը լինելու էր քրդական ավատատերերին այդ ծրագրի իրագործմանը մասնակից դարձնելը:

Օսմանյան կառավարչության և քրդական ավատատերերի բռնություններից պաշտպանվելու և նրանց կամայականություններին դիմագրավելու համար մի շարք շրջաններում (Վան, Մուշ, Սասուն, Խնուս, Բուլանքիս-Մանազկերտ և այլն) սկսվեցին հայ գյուղացիության ինքնաբուխ, տարերային ինքնապաշտպանական կոիվներ: Ծատ հաճախ հայկական զինված խմբերը պաշտպանում էին նաև ուսյա քրդերին: «Այդ իսկ պատճառով, — գրում է Բաֆֆին, — քրդերից շատերը միացած են հայերի հետ և ավելի բարվոք են համարում կոլվել ընդհանուր թշնամու դեմ, քան թե վնասել հայերին, որոնցից միշտ օգնություն և հավատարմություն են վայելած» (139, էջ 126):

1881 թ. էրզրումում կազմակերպվեց «Պաշտպան հայրենյաց» գաղտնի ընկերությունը, որն իր առջև խնդիր էր դրել պայքարել թուրք հարստահարիչների, ինչպես նաև քրդական բեկերի ու շերքեզ ֆեոդալների բռնությունների դեմ, օգտագործելով պայքարի հայդուկային-հեղափոխական եղանակները (91): Ծատերին էր համակում այն համոզումները, որ անպատիժ բռնությունների և սանձարձակ անիշխանության դեմ թողթի բողոքն անզոր է, պետք է դիմել զենքի:

Այս շրջանում հայ ազատագրական մտքի ու ոգորումների վրա հսկայական ներգործություն ունեցավ բուլղար ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարը և անկախության ձեռք բերումը: Շփվելով Անատոլիա աքսորված բուլղար հեղափոխականների հետ, հայ ժողովրդի մոտ ավելի ու ավելի էր ամրապնդվում այն գաղափարը, որ օսմանյան լծից ազատագրումը հնարավոր է միայն զենքի միջոցով:

Կառավարությունը ենթադրում էր, թե ըմբոստության այդ ոգին հրահրվում ու գալիս է դրսից, հատկապես Ռուսաստանից՝ կովկասահայության միջոցով:

Մինչդեռ արևմտահայության ազգային-ազատագրական շարժումը միանգամայն ինքնաբուխ էր և դրսից ներմուծված գաղափարների արդյունք չէր: «Հայ բնակչության ծանր վիճակը, — գրում էր ռուս զինվորական Ռ. Ի. Տերմենը, — մշտական ճնշումը, որի տակ նա գտնվում է, իրավազրկությունը, հայերի նկատմամբ թուրքական կառավարության գործադրած անարդարությունները հայկական հասարակությանը նախապատրաստեցին հեղափոխական գաղափարների ընկալմանը: Ամենուրեք ձևավորվում էին դժգոհ տարրեր, որոնց շրջանում արտասահ-

մանից եկած հեղափոխականները գտնում էին կենդանի արձագանք» (325, էջ 75): Բաֆֆին նշում էր, որ «բռնակալը ինքն է պատրաստում իր համար թշնամիներ... Եթե թուրքը այսպես չվարվեր մեզ հետ, մենք մինչև անգամ կսիրեինք նրան, թող նա մեր մտից և արյունից չլիներ» (137, էջ 254):

Քրիզոս Զոհրապը գրում էր, որ «տաճիկ կառավարությունն առաջին անգամ հայերուն վրա չէ, որ ի գործ դրավ ջարդի քաղաքականությունը, այլ հելլեններուն, սերբերուն, բուսիակններուն, բուլղարներուն համար ալ ըրավ նույնը... Այս պատմական փաստը չգիտնալ, կնշանակե կոտորածները հայ հեղափոխական շարժումներուն վերագրել» (4, 1910 թ., № 205):

XIX դարի վերջին քառորդին հայ ժողովրդի ազատագրական շարժումները թուրքական լծի դեմ ժողովրդական, հեղափոխական-դեմոկրատական շարժումներ էին, որոնց հիմնական շարժիչ ուժը գյուղացիությունն էր: Օսմանյան կայսրության ճնշված ժողովուրդների ազգային-ազատագրական պայքարի նպատակն էր տարբեր ազգությունների բնական ձգտումը՝ «պոկվել մերոջությունից և անկախ գոյություն մը բնազդաբար որոնել սոցիալական ավելի բարձր զարգացման ուղի» (99, էջ 55): Ընդ որում, եվրոպական տերությունների միջամտությունը հայկական հարցին, անկախ այդ տերությունների հետապնդած իմպերիալիստական նպատակներից, է՛լ ավելի էր խթանում հայ ազգային-ազատագրական շարժումը, որովհետև «...դիվանագիտությունը տվյալ դեպքում մի վառվող տաշեղ է նետում դարերի անարդարությունից և շահագործումից լեռան շափ դիզված բոցավառ նյութի մեջ» (99, էջ 55):

Արևմտյան Հայաստանում հայ ազգային-ազատագրական շարժումները առաջ եկան ոչ թե ազգային կուսակցությունների հրապարակ գալու հետևանքով, ինչպես պնդում են պատմության թուրք կեղծարարները, այլ ընդհակառակը, այդ կուսակցությունները կազմվեցին հիշյալ շարժումների հետևանքով:

Աւելի անակա կառավարությունն անշուշտ գիտակցում էր, որ հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական շարժումները միանգամայն համընկնում են կայսրության մյուս ճնշված ժողովուրդների (այդ թվում նաև քուրդ, ասորի և այլն) պայքարի հետ՝ նույն բռնատիրության և թուրքական ավատական վարչակարգի դեմ: Այդ պատճառով նա երկյուղ ուներ, որ որոշակի

պայմաններում հայ և բուրգ ժողովուրդների միջև կարող են ստեղծվել համագործակցության եզրեր:

Հատկապես հայ ազգային կուսակցությունների երևան գալուց հետո սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ի և նրա կառավարության համար ուղղակի մղձավանջ դարձավ երկրի արևելքում հայերի, բրդերի և ասորիների միավորման և գահի դեմ համատեղ ապստամբություն բարձրացնելու գաղափարը: Այդ երկյուղների համար իրական հիմքեր կային, որովհետև թուրքական կառավարությանը հայտնի էր նորաստեղծ հայկական քաղաքական կուսակցությունների ծրագրերն Արևմտյան Հայաստանում բնակվող մյուս ժողովուրդների նկատմամբ: Այսպես, հնչակյան կուսակցության ծրագրում ասվում էր, որ անհրաժեշտ է «վաստակել հայ ժողովրդին վիճակակից, Հայաստանի այն բնակիչների, որպիսիք են ասորիները, բրդերը, համակրությունը դեպի հեղափոխական գործը և նրանց աջակցությունն այդ գործում, որը միաժամանակ հայտնվում է նաև նրանց, իբրև նույն բռնակալության տակ ճնշված ժողովրդի, ազատության գործը»: Հնչակյան կուսակցության «ամենաչերմ իղձն» էր «ընդհանուր անկախ դաշնակցություն, նման Զվիցիերիո դրություն, բոլոր փոքրիկ ազգերի Արևելքում, երբ դրանց մնացածներն ալ ազատված կը լինեն թուրքական լծից» (62, էջ 129):

Քիչ ավելի ուշ, 1890 թ. կազմակերպված դաշնակցական կուսակցության ծրագրում ևս նշվում էր, որ հիշյալ կուսակցությունը անընդհատ զինված պայքար պետք է մղի թուրքական կառավարության դեմ, նաև այն ընդհանուր պայմանների դեմ, «որոնցմե նեղված են միևնույն ժամանակ թե՛ հայ և թե՛ օտար տարրերը՝ ասորիներ, եզիտիներ, բրդերի մեկ մասը, խաղաղ թուրքեր և այլն: Այս ուղղությունը, իր ընդհանուր նշանակությունից զատ, կարող է եթե ոչ միացնել, գոնե շեղոքացնել օտար տարրերի ընդդիմադրական ուժը» (62, էջ 135):

Անշուշտ թուրքական կառավարությունը միջոցներ ձեռնարկում էր այս դրացի ժողովուրդների համախմբման հնարավորությունը վիժեցնելու համար: Այդ նույն նպատակով ուժեղացվեց նաև Ռուսաստանի սահմանների մոտ տեղակայված բանակային 4-րդ կորպուսը, որպես սպառնալիք էր դրումի, Վանի, Խարբերդի և այլ վայրերի հայերի ու Հաբլարիի բրդերի համար (269, էջ 89):

Սուլթանական կառավարությունն իր նահանգական պաշ-

տոնեություն միջոցով ծրագրված ձևով ձգտում էր հայերին հուսահատության գիրկը նետել և ընկճել բարոյական ոգին: «Մյուս տարիներ բրդերն առանձին կգործենին,— գրում էր Մարսելի «Արմենիա» թերթը,— իսկ այժմ կառավարության օժանդակությամբ կգործեն և անոր պատրաստած ծրագրով առաջ կընթանան» (23, 1890 թ., № 14):

Սակայն այս միջոցառումները բավարար չէին: Անհրաժեշտ էր գտնել նպատակին հասնելու ավելի շոշափելի և գործուն միջոցներ: Այսպիսով ծնվեց տխրահուշակ համիդիե գնդերի կազմակերպման գաղափարը, որը հղացել էր հայակուլ Շաքիր փաշան:

1890 թ. նոյեմբերին թուրքական թերթերում պաշտոնական կառավարական հաղորդում հրապարակվեց բրդական ռազմական կազմակերպություն ստեղծելու մասին, որն ի պատիվ սուլթան Աբդուլ Համիդի կոչվում էր համիդիե: Համիդիե գնդերի կազմակերպման գործը հանձնարարվեց Արևմտյան Հայաստանում տեղակայված շորրորդ բանակի մուշիր (մարշալ) Զեքի փաշային (290, էջ 11): Ռուսական դիտորդները, որոնք բնականաբար ուշիուշով հետևում էին Ռուսաստանի սահմանակից շրջաններում ստեղծվող ռազմական այս կազմակերպության ընթացքին, գտնում էին, որ «վերջին ժամանակներս գործ ունենալով հայկական հարցի հետ, բնական է, որ թուրքական վարչությունը վախենում է որևէ կտրուկ միջոցառումների հետևանքով իր դեմ զինել նաև բրդերին: Հայերի, եզիդների, նեստորականների (ասորիների:— Վ. Բ.) և ղզլբաշների կողմից թուրքերի նկատմամբ համընդհանուր և խոր ատելության պայմաններում թուրքերի հետ զավանակից սուննի բրդերը այնուամենայնիվ հանդիսանում են քաղաքական առումով Քրդստանի¹⁹ առավել բարեհույս բնակչությունը: Միայն բրդերի շրջանում է, որ Փոքր Ասիայի արևելքում թուրքերը կարող են իրենց համար փնտրել հենարան» (150, էջ 250):

Համիդիե գնդերի կազմակերպման գաղափարի իրագործումը հեշտանում էր նրանով, որ բրդական ավատական վերնախավը թուրքական պետականության և տիրապետող ազգի վերնախավի նման հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարը ընկալում էր որպես իր շահերի դեմ ուղղված շարժում:

Միաժամանակ ենթադրելով, որ շարժումը հրահրվում է Ռուսաստանի կողմից, բրդական ավատատերերի մոտ ուժեղա-

ցան նաև հակառուսական տրամադրությունները: Հենց գա նկատի ունի Ա. Կարցովը, երբ գրում է. «Հայկական հուզում- ները մեզնից վանում են քրդերին» (267, էջ 41):

Քրդերի այս տրամադրությունները արհեստականորեն ու մշտապես հրահրվում էին կառավարության կողմից: «Աբդուլ Համիդ քյուրտերուն մեջ տարածել տվավ,— գրում էր Փարիզում հրատարակվող «Անահիտ» հանդեսը,— թե հայերը Ռուսիո հետ համաձայնելով, մտադիր են քյուրտերը ջարդել» (14, 1900 թ., № 1—5, էջ 132): Համիդի գնդերի կազմակերպման հրամանագիրը հրապարակվելուց հետո սուլթանը քրդական ավագանու նկատմամբ սկսեց վարել էլ ավելի շեշտված սիրա- շահելու քաղաքականություն: Նրա հրամանով Արևմտյան Հա- յաստանի և Քրդստանի բոլոր ազդեցիկ քուրդ ցեղապետերը հրա- վիրվեցին մայրաքաղաք, որտեղ Աբդուլ Համիդը և նրա մարդիկ բարձր պատիվներ և պատվանշաններ շնայելով բոլորին, հոր- դորում էին նրանց զինել աշիրեթներին, միավորել նրանց հա- միդի գնդերի մեջ, խոստանալով բոճիկ, զենք, ռազմամթերք, համազգեստ և այլն (245, էջ 18): Համիդի գնդերի մեջ ընդգրկ- ված քրդերին հատկացվում էին նաև հողակտորներ, զինվոր տրամադրած ընտանիքները ազատվում էին համարյա բոլոր հարկերից և տուրքերից (266, էջ 18), զինվորներն օգտվում էին կառավարության հովանավորությունից և ստանում օրենքի առջև անձեռնմխելիության իրավունք և այլն:

Առհասարակ քրդերի համար ատելի էր երկարատև ծառա- յությունը կանոնավոր հետևակում՝ նիզամում: Իսկ այժմ նրանք ծառայելու էին աշիրեթային քրդերի կենցաղին յուրահատուկ- համապատասխան գնդերում: Ամենագայթակղիշ հանգամանք- ներից մեկն էլ այն էր, որ համիդի գնդերում նրանք իրենց ծառայությունն անց էին կացնելու ոչ թե որտեղ պատահեր, այլ իրենց հայրենի վայրերում:

1892 թ. Կոստանդնուպոլսում և 6-րդ բանակային կորպու- սի կենտրոն Բաղդադում բացվեցին այսպես կոչված «ցեղերի համար դպրոցներ» («աշիրեթ մաթթարներ»), որոնք թեև կա- ռավարության կողմից հրամայվում էին իբրև քրդերի շրջանում լուսավորություն տարածելու ուղղությամբ ձեռնարկված միջո- ցառում, սակայն իրականում այդ դպրոցների նպատակն էր համիդի գնդերն ապահովել գրագետ սպաներով (423, էջ 182): Այդ դպրոցները կոչված էին նաև քրդերին և արաբներին թուր-

քիայի նկատմամբ հավատարիմ հպատակության զգացում նե- քարկել (290, էջ 11): Առհասարակ քրդերով բնակեցված շր- շաններում զինվորական դպրոցներ բաց անելու նպատակով սուլթանը միայն իր սեփական միջոցներից հատկացրեց ութ միլիոն թուրքական լիրա (245, էջ 21):

Թեև թուրքական պաշտոնական մամուլը հայտարարում էր, թե իբր կառավարության նպատակն է «քոչվոր քրդերին մտցնել քաղաքակրթության ընդերքի մեջ և կարգապահ դարձնել նրանց հորդաները» (280, էջ 163), սակայն իրականում ռազմական այդ կազմակերպության օգնությամբ սուլթանը մտադիր էր ջախջախել հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական շարժումը և վերջ տալ հայկական հարցին՝ Օսմանյան կայսրության գորդ- յան այդ հանգույցին: «Որքան և այս ձեռնարկությունը քո- ղարկվում էր պատերազմական ընդհանուր նկատառումնե- րով,— նշում է Լեոն,— ոչ ոքի համար գաղտնիք չէր մնում, որ համիդի գնդերի կազմակերպման ամենագլխավոր, եթե ոչ միակ, շարժառիթն է նրանց միջոցով հայերին զսպելը» (67, էջ 103):

Կոստանդնուպոլսի հորեն Աշըգյան պատրիարքը Մակար կաթողիկոսին գրած նամակում հայտնում էր, որ դեռևս 1889 թ. սուլթանը իր այդ մտադրության մասին հայտարարել է. «...անհարին է ինձ զիջանել տալ զինքնօրէնութիւն զոր հայք երազեն, և ոչ միայն ինձ՝ այլ և ամենեցուն, որ զկնի իմ գա- լոց են սուլթանք նզով զնեմ ի վերայ շտալ հայոց այնպիսի ինչ, այլ մանաւանդ զջնջումն բովանդակ իսլամութեան յերե- սաց երկրի ուխտ զնեմ պատերազմել ընդդէմ անկախութեան հայոց» (71, էջ 193):

Վերոհիշյալ տեսակետը հաստատվում էր նաև թուրքիայի ներքին իրադրությանը և առհասարակ մերձավորարևելյան հարցերին քաջ գիտակ ուսաական դիվանագիտական և ռազմա- քաղաքական այնպիսի գործիչների կողմից, ինչպիսիք էին էրզ- րումում գլխավոր հյուպատոս Ա. Դեննետը, գեներալ Պ. Ի. Ավերյանովը, Ռ. Ի. Տերմենը, Վ. Ֆ. Մինորսկին և շատ ուրիշ- ներ:

Այսպես, Ա. Դեննետը գրում էր, որ համիդի գնդերի կազ- մակերպման նպատակն է քրդերին օգտագործել կայսրության արևելյան նահանգներում քրիստոնյա բնակչության ազատա- գրական ձգտումները ճնշելու համար (161): Այդ նույն միտքը

Վ. Յ. Մինորսկու մոտ գտնում ենք հետևյալ ձևակերպմամբ. «...բրդերը թուրքերի կողմից ընտրվեցին որպես կոպիտ գործիք՝ հայ ազգային շարժմանը հակազդելու համար» (290, էջ 11):

Այս տեսակետի հետ համակարծիք էին նաև անգլիական ու ֆրանսիական քաղաքական գործիչներն ու դիտորդները: Օրինակ, Վ. Գլադստոնը 1895 թ. հուլիսի 26-ին Չեստերում տեղի ունեցած միտինգի ժամանակ արտասանած ճառում հայտարարել էր. «Սուլթանը և Կ. Պոլսի կառավարությունը ֆորմալ ձևով հավաքագրեցին ոչ մի ռազմական կարգապահություն չունեցող մարդկանց, նրանցից կազմեցին կեղծ հեծելազորային գնդեր և այնուհետև արձակեցին նրանց, լիազորելով սուլթանական զինվորների դերում քայքայել ու ոչնչացնել հայ բնակչությանը» (312, էջ 161):

Իսկ ֆրանսիացի կյուրովիկ Քոնթանտոնը գտնում էր, որ սուլթանական կառավարության կողմից լայնորեն պրոպագանդվող այն տեսակետը, թե իբր համիդիե գնդերի ստեղծման հիմնական նպատակն է երկրի պաշտպանունակության ուժեղացումը, չի համապատասխանում իրականությանը: Նրա կարծիքով այդ գնդերը ստեղծվում էին բացառապես հայերին հալածանքների ենթարկելու համար (406, էջ 49—50):

«Սահմանների պաշտպանության պատրվակի տակ քրդական «համիդիե» գնդերի ձևավորումը ըստ էության հանդիսանում էր հայ քրիստոնյաների կողոպուտի պաշտոնական կազմակերպություն», — եզրակացնում է նա (270, էջ 26): Այդ նույն տեսակետն է հայտնում նաև Կոստանդնուպոլսում ֆրանսիական զեսպան Պոլ Կամբոնը (413, էջ 72—73):

Ժամանակակից անգլիացի պատմաբան Էդմոնդ Քեյլորը գրում է. «Դեռևս 1891 թ. սուլթանը թույլ տվեց քրդական ցեղերին օգտագործել որպես օժանդակ ոստիկանական ուժ՝ հուզումները (հայկական) — Վ. Բ.) ճնշելու համար... նրանց ուղարկումը զեպի հայկական շրջաններ՝ հեղափոխական ազգայնականներին հետապնդելու համար, հուսալի միջոց էր կրոնական և ռասայական պատերազմ սանձազերծելու համար» (476, էջ 156):

Ժամանակակից թուրք հեղինակ Ալթան Դեխորմանի այն պնդումը, թե սուլթանը համիդիե գնդերն ստեղծել էր Սասունի 15 հազար մահմեդական բնակչությանը հայ «կոմիտեական»

ներից» պաշտպանելու համար (409, էջ 34), նույնպես հաստատում է այն փաստը, որ այդ ռազմական կազմակերպության ստեղծման հիմնական նպատակներից մեկը հայ ազգայնազատագրական շարժման դեմ պայքարն էր: Այդ նույն կարծիքին է նաև մեկ այլ ժամանակակից թուրք պատմաբան Այհան Յալչինը (491): Համիդիե գնդերի կազմակերպումը հակասում էր ոչ միայն Բեուլինի դաշնագրի 61-րդ կետի ոգուն, այլ նույնիսկ այն սկզբունքներին, որոնք դրված էին Գյուլհանեի հաթթը-շերիֆի (1839 թ.) և հաթթը-հումայունի (1856 թ.) հիմքում, որովհետև այդ երկու ակտերն էլ ազդարարում էին կայսրության ոչ մահմեդականների իրավունքները մահմեդականների իրավունքների հետ հավասարեցնելու սկզբունքները: Բացի այդ, ռազմական տեսակետից կազմակերպելով քրդերին, սուլթանը միաժամանակ արգելում էր հայ ազգաբնակչությանը զենք կրել: Սա պետության կողմից բացարձակ թշնամություն էր հայ տարրի դեմ:

Աբդուլ Համիդ II-ը համիդիե գնդերի հետ մեծ հույսեր էր կապում նաև հայերին տնտեսապես հյուծելու և հայ ազգայնազատագրական շարժումը իր տնտեսական հենքից զրկելու առումով: Պատահական չէ, որ իշխանությունները հայկական գյուղերում հետևողականորեն տեղակայում էին համիդիե զրնդեր, որոնք, ինչպես նշում էին ռուս դիտորդները, «օգտվելով վարչության պաշտպանությունից այնտեղ դատ ու դատաստան էին տեսնում, և, բացի այդ, զրամով վարկավորելով մշտապես կարիքի մեջ գտնվող հայերին (իհարկե որպես երաշխիք ունենալով նրանց անասունները, տներն ու բերքը), աստիճանաբար դառնում էին այդ գյուղերի տերերը՝ աղաներ, որոնց համար հայերը կատարում էին ամեն տեսակ աշխատանքներ, իրենց աղջիկներին տալիս էին նրանց, հատկացնում էին լավագույն նժույգները և այնուամենայնիվ չէին կարող ազատվել հարկերի բեռից» (162): Պատահական չէ, որ հենց այս շրջանում ավելացավ նաև քուրդ հարկահավաքների՝ մյուլթեղիմների թիվը, որոնք լայնորեն սկսեցին զբաղվել վաշխատություններով, պարտքերի ոստայնի մեջ խճճելով հայ գյուղացիությանը և ի վերջո դառնալով նրանց հողերի տերը (74, էջ 66—67):

Ֆրանսիացի գիտնական Ֆրեդերիկ Մակլիբը նշում է, որ համիդիե գնդերի ստեղծման նպատակներից մեկն էլ հետևյալն էր. խափանել Առաջավոր Ասիայի երկու ավտոխտոն (բնիկ)։—

վ. Բ.) ժողովուրդների՝ հայերի և քրդերի մերձեցման բնակա-
նոն պրոցեսը (444, էջ 152):

Համիդիե ռազմական կազմակերպությունը կոչված էր
պահպանել և, եթե հնարավոր լիներ, նաև ամրապնդել ֆեոդա-
լական կարգերը, «որոնք իրենց հերթին դանդաղեցնում էին
դեմոկրատական տարրերի ու բանվոր դասակարգի աճը և հա-
մախմբումը, նորից արգելակում ազատագրական պայքարը»
(63, էջ 49):

Կայսրության մեջ բնակվող առանձին ազգությունների
ազգային-հեղափոխական շարժման դեմ պայքարում Արդուլ Հա-
միդի կառավարությունը մշտապես դիմում էր մի ազգին մյուսի
դեմ գրգռելու քաղաքականությանը: «Այդ ճանապարհով սուլ-
թանը ձգտում էր, մի կողմից, փոխադարձ պայքարի մեջ հյու-
ժեկ իր հպատակների հեղափոխական եռանդը, իսկ մյուս կող-
մից, կանխել ազգությունների միավորման հնարավորությունը
համատեղ ելույթի համար ընդդեմ բոլորին ճնշող բռնատիրա-
կան վարչակարգի: Այլ կերպ ասած, քրդերը կարող էին ոչ
միայն հայկական վտանգը խեղդել, այլև խեղդվել՝ բոլորովին
անվնաս դառնալու աստիճան» (128, էջ 158):

Այսպիսով, քրդական ավատական վերնախավը և աշիրե-
թային ցեղերի զգալի մասը կապվելով համիդյան վարչաձևի
հետ և ընկղմվելով թուրքական հետադիմության մեջ, պատ-
րաստի գործիք դարձան սուլթանական կառավարության ձեռ-
քում կոտորածներով լուծելու հայկական հարցը:

Թուրքական կառավարող շրջանները հույս ունեին «ան-
պաշտպան հայ բնակչության հաշվին «գոհացնել» քրդական
ֆեոդալներին, իսկ քրդական ժողովրդական զանգվածների դժ-
գոհությունն ուղղել հայերի դեմ ազգային և կրոնական պայ-
քարի հունով» (273, էջ 24):

Համիդիե գնդերի միջոցով օսմանյան կառավարությունը
մտադիր էր նաև ուժեղացնել Ռուսաստանի և Իրանի հետ կայս-
րության սահմանների պաշտպանությունը (245) և սահմանա-
մերձ երկրամասերից դուրս մղելով իր համար անբարեհույս
հայ բնակչությանը, այդ շրջանները բնակեցնել մահմեդական-
ներով:

Թուրքական կառավարության այս ծրագրին Գերմանիան
հավանություն տվեց: Պատահական չէ, որ գերմանական իմ-
պերիալիզմը ֆինանսավորում էր համիդիե գնդերի կազմակեր-

պումը (49, 1906 թ. հ. 6, էջ 14): Անգլիան ևս կենսականորեն
շահագրգռված էր արևմտահայությունը Ռուսաստանից հեռու
պահելու հարցում:

Այդ պատճառով նա ևս պաշտպանեց համիդիե գնդերի
ստեղծման ծրագիրը: Սակայն բրիտանական կառավարությունը
մտադիր էր սուլթանին համոզել, որ նախ՝ այդ գնդերը կազմա-
կերպվեն անգլիական ձևով և ապա՝ նրանց սպայական կազմը
բաղկացած լիներ անգլիացիներից:

Այդ առաջարկը Կոստանդնուպոլիսը մերժեց, որովհետև
«հայերին կողոպտելու հարցը բացառելու դեպքում բուրգ-թուր-
քական հակամարտությունը շատ ավելի ուժեղ էր, քան բուրգ-
թուրքական մերձակցությունը, ուստի, բնականաբար, սուլթա-
նական իշխանությունը ավելի նպատակահարմար էր համա-
րում հայկական վիլայեթներում ունենալ թեկուզ վատ կազմա-
կերպված բարեկամ, քան լավ կազմակերպված թշնամի» (109,
էջ 182):

Թուրքական կառավարությունը համիդիե գնդերը դիտում
էր նաև որպես հուսալի միջոց քրդերին վերջնականապես թուր-
քական պետականությանը ենթարկելու և կամաց-կամաց նրանց
թուրքերի հետ ձուլելու համար: Թեև XIX դ. վերջերին քրդական
ցեղերը արտաբուստ թվում էր հնազանդեցված էին կառավա-
րությանը, սակայն ժամանակ առ ժամանակ տեղի էին ունենում
քրդական մեծ ու փոքր հուզումներ, որոնք ճնշելու համար կա-
ռավարությունը ստիպված էր պարբերաբար ռազմական պատ-
ժիշ արշավանքներ կազմակերպել: Դա Թուրքիայի ղինված
ուժերի նշանակալից մասը պահում էր մշտական լարվածու-
թյան վիճակում, բայց ըստ էության ոչ մի ցանկալի արդյունք
չէր տալիս: Թուրքերի իշխանությունը աշիրեթային քրդերի
նկատմամբ մնում էր խաբուսիկ, որովհետև խաղաղ ժամանակ
նրանք հրաժարվում էին հարկեր մուծել, բանակին զինակոչիկ-
ներ հատկացնել, իսկ պատերազմների ժամանակ թուրքական
բանակի պարտություններին վերաբերվում էին համարյա ան-
տարբերությամբ (150, էջ 241—242):

Սուլթանը ենթադրում էր, որ համիդիե գնդերի մեջ քրդ-
երի ծառայությունը կնպաստի նրանց մերձեցմանը տիրապե-
տող ժողովրդին, կսովորեցնի ենթարկվել տեղական վարչու-
թյանը, կնպաստի նրանց կողմից թուրքերին լեզվի յուրացմա-
նը և այլն: Ա. Մ. Կոլլուբակինը նշում էր, որ Արևմտյան Հա-

յաստանի որոշ մասերում նկատվում է բրդերի աստիճանական թուրքացում: «Թուրքերի կողմից բուրդ ժողովրդի այդ կլանումը առաջմաս տեղի է ունենում բավականին դանդաղ կերպով, սակայն այնուհանդերձ այն անկասկած գոյություն ունի և վերջին ժամանակներս ձեռք է բերում խոշոր հաջողություններ» (269, էջ 180—181):

Մի խոսքով, կառավարության ծրագրած վերոհիշյալ քաղաքականությունը կարելի է ձևակերպել այսպես. «Ամենից առաջ մեզ անհրաժեշտ է այնտեղ՝ Փոքր Ասիայում, ձուլել բրդերին» (423, էջ 223—225: 456, էջ 14—15):

Համիդիեզ գնդերի կազմակերպումով ենթադրվում էր նաև թուլացնել խոշոր և անհնազանդ աշխրեթներին, տրոհել ու մանրացնել դրանք: Այդ նպատակին հասնելու համար որպես հրամանատարներ առաջ էին քաշում ազդեցություն չունեցող, աննշան մարդկանց: Սրա հետևանքը լինում էր այն, որ բրդական առաջնորդները շատանում էին և ուժեղանում էր նրանց ներքին հակամարտությունը: Այնուհետև քրդերի քաղաքական անկախության ձգտումները փոխարինվում էին իրենց փոքր աշխրեթի «անկախությունը» և բրդական տարրերը այս մանր արտոնությունների մեջ, սուլթանի մտայնությամբ, դանդաղում էին իրենց քաղաքական բաղձանքների գոհացումը (128, էջ 157):

Պետք է նշել սակայն, որ կառավարության վերոհիշյալ քաղաքականությունը դարձավ երկսայրի սուր, որովհետև բազմաթիվ անհնազանդ ցեղեր, ստանալով սեփական ռազմական կազմակերպություն, դարձան էլ ավելի անկախ ու ինքնազուխ, հաճախ հրաժարվելով կառավարությանը հարկեր մուծել (301, էջ 68):

Համիդիեզների կազմակերպման քաղաքականությունը սկզբից ևեթ տվեց նաև որոշ ճեղքվածքներ: Ոչ բոլոր ցեղերն էին, որ կամովին ընդգրկվեցին այդ գնդերի մեջ: Մի շարք շրջաններում կառավարությունը նույնիսկ ստիպված էր դիմել բռնի ուժի և ահաբեկման քաղաքականության, որի հետևանքով հաճախ տեղի էին ունենում զինված ընդհարումներ (245, էջ 22, 25): Օրինակ, դերսիմցիներին ընկճելու համար սուլթանը հրամայեց հսկայական քանակությամբ նավթ տեղափոխել Դերսիմ և լրիվ հրդեհելով այնտեղի անտառները, տեղի բնակիչներին զրկեց դիմադրելու հնարավորությունից: Միայն դրա-

նից հետո մի շարք ցեղապետեր մտան համիդիե ալայիներ (գնդեր) մեջ, սակայն ամբողջությամբ վերցրած Դերսիմը կրկին անընկճելի մնաց (48, էջ 94—96): Թուրք-իրանական սահմանամերձ շրջանների մի շարք բրդական ցեղեր համիդիեզ գնդերի մեջ չմտնելու համար տեղափոխվեցին Իրան (163):

Խոսելով այն մասին, որ թուրքերն աշխատում էին մեծամեծ պաշտոնների խոստումներով և գրամով կաշառել բրդերին և նրանց քաշել համիսլամության ցանցի մեջ, «Անահիտ» հանդեսը գրում էր. «Համիտական շքեղ և լայնատարած դրոշակն անգամ չէ հաջողած քուլտն ամբողջապես իր տակ առնուլ: Շատ մը աշխրաթներ բնավ չեն ճանչցած զայն, մեկ քանիսը անվանական հպատակություն մը միայն ցույց տված են, իսկ անոնք՝ որոնց մասին կը կարծուի թե երգվյալ հպատակներ են դարձած, ասոնք ալ շարունակ կը հալածվին իրենց հարևան աշխրեթներեն...»

Իսկ Արածանիի հովտի բնակիչները դեռ այսօր հրացանովը կը խոսին իրենց գերդաստանի այն անգամներուն հետ, որոնք Պուլիս երթալով և համիդիե գառնալով զավաճան հանդիսացան իրենց ազատության» (14, 1901 թ. № 3):

Համիդիե ռազմական կազմակերպության ստեղծումից հետո ողջ Արևմտյան Հայաստանի տարածքում այն սկսեց կատարել ռազմատնտեսական ֆունկցիա: Հայ բնակչության նկատմամբ բռնությունները, կողոպուտը ու թալանը ընդունեց աներևակայելի մեծ թափ ու ծավալ:

Չրի աշխատանքի սիստեմը, ապօրինի տուրքերը, բռնաբարումները, հափշտակումներն ու ամեն տեսակ կամայականությունները այդ պայմաններում դարձան սովորական երեվույթ: Հատկապես այն բանից հետո, երբ սուլթանական կառավարությունը բրդական ավատատերերին ամբողջովին հանձնեց հայ բնակչությանից հարկեր գանձելու իրավունքը, վերջինիս վիճակը ուղղակի դարձավ դժոխային: «Երեկ ծառա ու հովիվ եղող մը, երբ հարյուրապետության կրթվածանա, ոչ միայն հայր, այլ իր հայրն ալ կսպաննե»,— գրում էր «Անահիտ» ամսագիրը (14, 1901 թ. № 3):

Համիդիե գնդերի հրամանատարներից արևմտահայության նկատմամբ իր գործադրած բռնություններով հատկապես մեծ հռչակ ստացավ Քյոռ Նուսեին փաշան: «Ինչ որ Համիդն էր

ամբողջ թուրքիայի համար, նույնն էլ Հուսեինն էր էրզրումի՝ Վանի և Բիթլիսի նահանգների համար» (19, էջ 8):

էրզրումում անգլիական հյուպատոս Չարլզ Հեմփսոնը փետրվարի 28-ին Կոստանդնուպոլսի անգլիական դեսպանին հաղորդում էր, որ քրդերից շատերը բացարձակ ասում են, թե «իրենք՝ նշանակված են հայերին զսպելու համար և որ իրենք երաշխիքներ են ստացել, թե իրենց դատական պատասխանատվության պետք է չենթարկեն քրիստոնյաներին հարստահարելու համար» (396, էջ 23): Քրդերին դիմադրելը «հավասարազոր էր սուլթանի դեմ խռովությանը» (312, էջ 161): Տեղական դատարաններին հրամայված էր քննության շտաբի հաջազարնակչության նկատմամբ բռնություններ գործադրած համիդիե գնդերի սպանների և զինվորների գործերը (470, էջ 373):

էրզրումի կուսակալ Հասան Խալիֆի փաշան իր մոտ հրավիրելով նահանգի քուրդ ցեղապետերին և սուլթանի անունից նրանց բաժանելով պատվո նշաններ ու դրամական պարգևներ, ինչպես նաև հաղորդելով սուլթանի զոհունակությունը կայսրությանը մատուցած նրանց ծառայությունների համար «վնասակար տարրը ջնջելու» գործում, ծանոթացնում է ներքին գործերի մինիստրի շրջաբերականին՝ հայերի նկատմամբ բռնություններ գործադրելու եղանակների մասին: Այնտեղ հրահանգ էր տրվում կողոպտել ու սպանել բոլոր հարուստ հայերին, կրթված դասին և ընդհանրապես ազդեցիկ մարդկանց, որպեսզի ժողովուրդը մատնվի անկարողության:

Քրդերին կարգադրվում էր բացի սովորական մեթոդներից (կողոպուտ, սպանություն, առևանգումներ և այլն) օգտագործել նաև այլ մեթոդներ. միշտ նեղել հայերին, շնչին և մինչև իսկ երևակայական պատճառներով դատ բանալ նրանց դեմ, դատապարտել բանտարկության և աքսորի: Դատարաններին հրահանգված էր բոլոր պարագաներում պաշտպանել քրդերին, դրա համար որպես կովան ծառայեցնելով հայերի «հեղափոխական տրամադրությունները սուլթանի իշխանությունը տապալելու համար» (85, 1891 թ., 1—15 փետրվարի):

Բասրայում ոռա հյուպատոս Կ. Վ. Իվանովը գրում էր, որ թուրքիայում ընդունվել է հատուկ օրենք այն մասին, ըստ որի համիդիե գնդերը չեն ենթարկվելու քաղաքացիական դատարանի իրավասությանը: Այսպիսով, եզրակացնում է նա, քրդական տարրի հովանավորությունը ի վնաս հայկականի թուրքա-

կան դատարանը դարձնում է գործիք հայերին հալածելու համար և խրախուսում է քրդերի զիշատիչ բնազդները: Համընդհանուր ավարառություններին վերջ տալու համար ևս թուրքական իշխանությունները ոչինչ չեն ձեռնարկում: Այս պարագաներում երկրամասում առաջադիմությունը բոլոր առումներով ուղղակի դառնում է անհնարին:

Անգլիացի հրապարակախոս էմ. Դիլոնը Արևմտյան Հայաստան կատարած իր ճանապարհորդությունից հետո եկել էր այն եզրակացության, որ «հայկական նահանգներում սահմանվել է կառավարման զազանային մի սխտեմ, որի համեմատ Ամերիկայի հարավային նահանգների ստրկատիրական սխտեմի դաժանությունները թվում են աննշան շարաշահումներ» (305, էջ 329):

Տարօրինակն այն էր, որ քրդական ավատատերերի բռնություններից պաշտպանվելու համար արևմտահայությունը իր հույսը պետք է դներ թուրքական օրենքի վրա, որի օժանդակությամբ էին կազմակերպվում այդ բռնությունները:

Համիդիեների գործադրած անսանձ բռնությունների, կամայականությունների ու կողոպուտների հետևանքներից մեկը եղավ հարազատ վայրերից հայ բնակչության արտագաղթի նոր հոսքը: Հազարավոր մարդիկ շնչին գնելով իրենց հողն ու ինչքը վաճառելով քրդերին, ստիպված էին փախչել Ռուսաստան, Իրան և այլ երկրներ (164):

Համիդիե գնդերի ստեղծումից հետո հայ-քրդական հարաբերությունները բնականաբար ծայրահեղորեն սրվեցին:

1891 թվականից տեղական իշխանությունները հայերին հրահրում էին բացահայտ ելույթ ունենալ, որպեսզի այնուհետև նրանց մեղադրելով հեղափոխականության մեջ, զանգվածորեն հալածանքների ենթարկեն: Հայ բնակչության օրինական ինքնապաշտպանության ցանկացած փորձ թուրքական իշխանությունները դիտում էին որպես հանցանք և նոր հալածանքների առիթ տալիս:

Առաջին հարվածն ուղղվեց ազատատենչ Սասունի դեմ, որը դիտվում էր որպես կայսրության համար քաղաքական վտանգի միջնաբերդ: Սասունի ոգին վարակիչ էր դառնում ողջ արևմտահայության համար:

Հայտնի է, որ սոցիալական շարժումները սովորական երևույթ էին Օսմանյան կայսրությունում: Սակայն, եթե դրանք

կազմակերպում էին հայերը, անսպաժման դրանց տրվում էր քաղաքական երանգ և դիտվում էր որպես քաղաքական ընդվզ-
գում: Այդպես տեղի ունեցավ նաև Սասունում: Օսմանյան կա-
ռավարությունը հորինեց «հայկական ապստամբության» վար-
կած: Այսպիսով, համընդհանուր ջարդ կազմակերպելու պատրը-
վակը գտնվել էր, մնում էր անցնել գործի:

Կառավարության հրահանգով Բիթլիսի կուսակալ Թահսին փաշան հորդորում էր քրդական ցեղապետերին ու շեյխերին, որպեսզի նրանք աշիրեթներին ոտքի հանեն Սասունի դեմ: Սրբազան պատերազմի պատգամներով լցված քրդական ցե-
ղապետերը, որոնք արդեն վաղուց չէին կարողանում հանդուր-
ժել, որ իրենց «իրավունքները» չեն տարածվում Սասունի վրա, սկսեցին շարժվել դեպի Տալվորիկ, Անտոք և Մովսասար: 1891—
1894 թթ. ընթացքում սասունցիները համառոտ են դիմադրում էին: Սակայն 1894 թ. ամռանը հուսահատության հասած Սա-
սունի բնակչությունը բարձրացրեց ապստամբության դրոշմ: Անմիջապես հաջորդեց սուլթանի բարձրագույն հրամանը՝ Սա-
սունում ոչինչ և ոչ ոքի չիմնայել:

Արդուլ Համիդը 4-րդ զորաբանակի մուշիր Զեքի փաշային հրամայեց կազմակերպել Սասունի ապստամբությունը ճնշելու գործը: Բիթլիսում հրավիրվեց հատուկ խորհրդակցություն օս-
մանյան բարձրաստիճան կառավարական և զինվորական ներկա-
յացուցիչների ու 17 քրդական ազդեցիկ ցեղապետերի մասնակ-
ցությամբ (93: 114, 1894 թ., № 10, հոկտեմբեր, էջ 1596):

Զեքի փաշայի 12 հազարանոց բանակին միանալու համար կառավարությունը Դիարբեքիրից Սասուն ուղարկեց Օսման փաշայի երեք հազարանոց կորպուսը, Բիթլիսի կուսակալ Հա-
սան Թահսին փաշայի տրամադրության տակ եղած բոլոր զոր-
քերը, Գենջի նահանգապետ Մուստաֆա փաշայի, Ֆերիկ Աբ-
գուլլա փաշայի զորքերը և այլն: Սասուն ուղարկվեցին կառա-
վարական զորքեր նաև Մուշից, էրզրումից, Խարբեղից, ան-
գամ Հալեպից ու Բաղդադից: Սրանց էին միանալու նաև համիդի գնդերը Բեհեզդի փաշայի, Մահմադ էլ Աղասիի և այլ հրամանատարների գլխավորությամբ (7, էջ 435: 216): Սա-
սունը լինելու էր այն փորձաքարը, որտեղ փորձության էր են-
թարկվելու համիդի գնդերի մարտունակությունը և նրանց նվիրվածությունը սուլթանին: Քուրդ տարրի կրոնական ֆանա-

տիկոսությունը բորբոքելու համար կառավարությունը հարկ համարեց Սասուն ուղարկել նաև մուլեռանդ շեյխերի:

Սասունի վրա լեռնացող այս ահարկու վտանգի պայման-
ներում հայ գործիչները քրդերի հետ փոխադարձ ըմբռնման եզրեր գտնելու եռանդուն փորձեր էին անում, թեկուզ և նրանց չեզոք դիրքն ապահովելու համար: Հնչակյան կուսակցության մի շարք գործիչներ՝ Դամադյանը, Ռուբեն Շիշմանյանը (Տերզնկա-
ցի բեռին) և ուրիշներ քրդերի շրջանում քարոզում էին հայ և քուրդ ժողովուրդների մերձեցման և թուրքերին համատեղ դի-
մադրություն ցույց տալու անհրաժեշտության մասին, աշխա-
տելով նրանց համոզել, որ հայկական ազատագրական շար-
ժումն ուղղված չէ դարավոր հարևան քուրդ ժողովրդի դեմ: Նրանք կապեր էին հաստատում նաև Եվրոպայում գործող այն քուրդ վտարանդիների հետ, որոնք նույնպես հակված էին հայերի հետ համագործակցության գաղափարին (206, էջ 202—
203):

Սակայն, դժբախտաբար, այդ փորձերը ոչ մի արդյունք չտվեցին: Սուլթանը կարողացել էր քանդել «...հայ և քուրդ համերաշխ միությունը, որ պահված էր այդ լեռներուն վրա» (7, էջ 435):

Սասունում սկսվեց հայաջինջ փոթորիկը: Թուրքական բա-
նակը գործում էր առաջնորդվելով ենիշերիների ավանդույթնե-
րով: Բանակի զազանությունները եզրափակում էին թուրքա-
կան խուժանը և աշիրեթները: Քրդական առաջնորդներից իրենց զազանություններով հատկապես աչքի ընկան Խալիլ աղան, Քյոռ Սլեման աղան և ուրիշներ (29):

Սասունի բնակչությունը սրի քաշվեց ու կողոպտվեց, բազմաթիվ գյուղեր քանդվեցին ու հրո ճարակ դարձան (275): Անգլիացի դիտորդներից մեկը վկայում էր, որ Սասունում «...հայերը շարվեցին առանց հասակի ու սեռի խտրության» (7, էջ 435):

Կոստանդնուպոլսում բրիտանական դեսպանության գլխա-
վոր դրագոման Ադամ Բլոկը իր 1894 թ. դեկտեմբերի 25-ի հե-
ռագրում նշում է, որ Սասունի ջարդի կազմակերպմանը անմի-
ջականորեն մասնակցել են սուլթանը, շորրորդ զորաբանակի հրամանատար մարշալ Զեքի փաշան, սուլթանի առաջին քար-
տուղար Սուրիա փաշան և իր վայրենաբարո վարժով մեծ հռչակ ձեռք բերած Աբգուլլա փաշան (486, էջ 146—147):

Թեև սասունցիների դեմ ուղարկված էր կանոնավոր բանակ²⁰, որն իր տրամադրության տակ ունեւր նաև հրետանի, սակայն սուլթանական կառավարությունը տեղի ունեցած ջարդի համար ամբողջ պատասխանատվությունը բարդեց քրդերի վրա: Հետաքննություն անցկացնելու նպատակով Սասուն ժամանած եվրոպական ներկայացուցիչներին հայտարարեցին, որ կանոնավոր զորքեր չեն ուղարկվել Սասուն, որ իբր այնտեղ հայերի ջարդը տեղի է ունեցել բացառապես քրդերի կողմից: Մինչդեռ հայերը եվրոպական ներկայացուցիչներին հայտարարում էին, որ «ջարդ ընողները ավելի զորքերն էին քան թե բյուրտերը» (29, էջ 65):

Հայերի հերոսական դիմադրությունը Սասունում սասանեց համիդիե ջոկատներին: «Այդ սարսափները առաջ բերեցին նույնիսկ քուրդ ավազակապետերի սարսուռը» (250, էջ 7): Մեծ կորուստներ տալով, նրանք նույնիսկ կասկածեցին, որ կառավարությունը իրենց դիտավորյալ է կոտորել տալիս (57, էջ 92):

Ինչպես հայտնի է, Կոստանդնուպոլսում գտնվող եվրոպական դեսպանները իրենց կառավարություններից հրահանգ էին ստացել համատեղ մշակել բարենորոգումների ծրագիր, որն իրականացվելու էր էրզրումի, Բիթլիսի, Վանի, Սըվասի, Մամուրեթի և Ազիզի և Դիարբեքիի հայկական վեց նահանգներում: Այդ ծրագիրը Բ. Դուանը հանձնվեց 1895 թ. մայիսին, որի պատճառով և ստացավ «մայիսյան ռեֆորմներ» անունը: Եվրոպական դեսպանները իրենց այդ ծրագրում հաշվի էին առել, որ առանց քրդական ավատական վերնախավին, համիդիե գնդերին և աշիրեթներին զսպելու, Արևմտյան Հայաստանում բարենորոգումների իրականացումը անհնարին կլինի:

Դեսպանների հիշատակագրի 9-րդ գլուխը կոչվում էր «վերահսկողություն քրդերի վրա»: Այնտեղ նշվում էր. «Քափառական քրդերին կառավարելու համար յուրաքանչյուր վիլայեթում վալին պետք է ունենա իր ձեռքի տակ մեկ աշիրեթմեմուրի (մեկ պաշտոնյա), որի գործը պետք է լինի հսկել քուրդ ցեղերի վրա, այդ պաշտոնյան պետք է իրավունք ունենա ձեռքակալել ավազակներին և ուրիշ շարագործներին ու պահանջել, որ նրանց ենթարկեն սովորական դատարաններին: Նա պետք է ունենա իր ձեռքի տակ մի բավարար պահակախումբ և կարող է, հարկավոր դեպքում, պահանջել տեղական ոստիկանության աջակցությունը: Նրա իշխանություն տակ դրը-

ված պաշտոնյաների մի որոշ թիվ պետք է ուղեկցի ամեն մի ցեղին՝ նրանց տարեկան քոչի ժամանակ:

Նրանք պետք է գործադրեն ոստիկանական իրավասություն, բանտարկեն բոլոր շարագործներին և հանձնեն նրանց սովորական դատարաններին: Քափառական ցեղերի արոտատվորական դատարաններին: Քափառական ցեղերի արոտատվորված լինեն: Այդ քոչերը շպետք է պատճառ դառնան զրկանքի ենթարկելու այն գավառների բնակիչներին, որտեղով անցնում են թափառական ցեղերը և կամ ժամանակավորապես գրավում: Եթե նրանք որևէ շարագործություն անեն գյուղացիների սեփականության դեմ կամ որևէ զրկանք հասցնեն գյուղացիներին, այդ օրից սկսած կարգելվի նրանց որևէ տեղափոխություն կամ քոչ:

Այն կանոնները, որոնք գոյություն ունեն զենք կրելու վերաբերմամբ, խստիվ պետք է գործադրվեն բոլոր քուրդ ցեղերի մեջ, լինեն նրանք հաստատարնակ, թե թափառական: Զանքեր պետք է արվեն պատվաստելու նստակյաց կյանքի սկզբունքները քոչվոր ազգաբնակչությանը, ընտելացնել նրանց երկրաները քոչվոր ազգաբնակչությանը, ընտելացնել նրանց երկրաները քոչվոր ազգաբնակչությանը, և այդ նպատակով որոշ հողեր պետք է հատկացվեն նրանց այնպիսի տեղերում, ուր նրանց հաստատվելը չի կարող որևէ վնաս հասցնել նստակյաց ազգաբնակչության բարեկեցությանն և խաղաղությանը: Ընտրողական և քաղաքացիական իրավունքները շպետք է պատկանեն այն անձանց, որոնք ոչ նստակյաց ազգաբնակչության մասն են կազմում, կամ որոնք հաստատված չեն մշտական և մնայուն կերպով մի որևէ նահիայի հողի վրա» (87, էջ 143):

Աբդուլ Համիդը սակայն գործն այնպես էր ներկայացնում, որ իբր ինքը չի ցանկանում սահմանափակվել իր կայսրության միայն մի մասում, այսինքն հայկական վեց վիլայեթներում վարչական բարենորոգումներ իրականացնելով, այլ դրանք ցանկանում է տարածել նաև կայսրության բոլոր մյուս վիլայեթների վրա (87, էջ 148—149):

Սա նշանակում էր, որ սուլթանը հայկական հարցի դեմ շարժարցնում է «քրդական հարցը» ի չիք դարձնելու և՛ մեկի, և՛ մյուսի լուծումը: «Անկասկած,— գրում էր վանում ռուսական փոխհյուպատոս Վ. Տ. Մաևսկին,— Քուրդիայի համար միանգամայն ձեռնտու էր քրդերի շարժումը հակադրել հայկական շարժմանը. կարելի է բերել մի քանի փաստեր, որոնք

ապացուցում են, որ թուրքական իշխանությունները... օգտվում էին բրդերի այդ հանդիպակած շարժումից» (279, էջ 165):

Հունգարացի արևելագետ, թուրքոֆիլ Ա. Վամբերին վկայում է, որ դեռևս 1889 թ. հոկտեմբերի 22-ին իր հետ ունեցած զրույցի ժամանակ սուլթան Աբդուլ Համիդը հայտարարել է, որ եվրոպական տերությունները «կարող են իմ գլուխն անշատել մարմնից, բայց երբեք Հայաստանը իմ կայսրությունից... Ի՞նչ է հայկական հարցը. բավական է մեկ հարված, որպեսզի ջախջախվի ողջ շարժումը» (486, էջ 145—146):

Ինչպես հայտնի է, 1894—1896 թթ. Արևմտյան Հայաստանում տեղի ունեցան հայերի զանգվածային ջարդեր, որոնց ընթացքում թուրքական յաթաղանին զոհ գնացին այժևի բան 300 հազար հայեր: Այդ ջարդերը կատարեցին դասական եղանակով. Արևմտյան Հայաստանի տարածքում տիրում էր անիշխանությունը, կաշառակերությունն ու տեռորը: Ժողովուրդը բարելավումներ էր պահանջում: Իշխանությունները ոչինչ չէին ձեռնարկում: Հանդես եկան քաղաքական կազմակերպություններ, որոնք ի պատասխան իշխանությունների անգործության դիմեցին տեռորի: Գրան հետևեց իշխանությունների ռեակցիան, «որոնք մարդկանց պահանջներից ազատվելու համար, որոշում են ազատվել հենց մարդկանցից» (486, էջ 176): Նկատի ունենալով ջարդերն իրականացնելու մեթոդները, եվրոպացիներն այն անվանել են «խսկական մարդաորս»: Զարդերի կազմակերպիչը թուրքական կառավարությունն էր, իսկ իրագործողները կառավարական զորքերը, համիդիե գնդերը և քրդական աշիրեթային ցեղերը: Առհասարակ ջարդերի ժամանակ քրդական ավատական վերնախավը սերտորեն համագործակցեց թուրքական զինվորական իշխանությունների հետ: Սասունի դեպքերը հետաքննելու համար նշանակված օտարերկրյա հյուպատոսական ներկայացուցիչների հավաքական հուշագրում բազմաթիվ փաստեր կան այդ մասին: Նշվում էր նաև, որ ֆանատիկոս շեյխերը ջարդերի նախօրյակին և ընթացքում Սասունում ակտիվորեն վարել են հակահայկական կրոնական և շովինիստական ագիտացիա, քարոզել, որ գլավուրներ կոտորելը աստվածահաճո գործ է, որ դրան հավանություն է տալիս նաև սուլթան-խալիֆը և այլն (165):

Փաստեր կան նաև, որ ջարդերի ժամանակ պատասխանատվությունն ամբողջապես քրդերի վրա բարդելու նպատակով,

թուրքական զորքերը շատ հաճախ գործում էին քրդական տարագույ (398, էջ 100): Զարդի օրերին սուլթանը և իր կառավարությունը քրդերին ներշնչում էին, որ բնաջնջելով հայությունը, նրանք կարող են դառնալ և՛ Քրդստանի, և՛ Արևմտյան Հայաստանի լիիրավ տեր (128, էջ 159):

1895 թ. հոկտեմբերի 20-ին, երբ Կոստանդնուպոլսում տեղի էր ունենում հայերի արյունոտ ջարդ, Աբդուլ Համիդը վավերացրեց մայիսյան բարենորոգումները, դրանց իրագործումը հանձնարարելով Շաքիր փաշային, որն այդ բարենորոգումները հասկանում էր որպես հայերի զանգվածային ջարդերի կազմակերպում: Մաղրելով այդ բարենորոգումների նախագիծը, ռուս դիվանագետ Ռ. Ի. Տերմենը գրում էր, որ «...Թուրքիան ցանկանում է ոչ թե բարելավել քրիստոնյաների կենցաղը, այլ ոչնչացնել նրանց» (325, էջ 89):

Ինչ վերաբերում է եվրոպական երեք դեսպաններին, ապա նրանք սուլթանի կողմից բարենորոգումների վավերացումից հետո իրենց գործը ավարտված համարեցին, այլևս չհետևելով դրանց իրականացմանը: Առհասարակ եվրոպական մեծ տերությունները հանցավոր անտարբերություն դրսևորեցին արևմտահայության զանգվածային ջարդերի նկատմամբ: Ֆրանսիացի հետազոտող Իվ Տերնոնը իրավացիորեն նկատում է, որ Աբդուլ Համիդ II-ը 1894—1896 թթ. հայերին կոտորելու իր ծրագիրն իրականացրեց, երբ համոզվեց, որ եվրոպական տերությունների միջամտությունը չի կարող բողոքներից, բանավոր սպառնալիքներից և զոհերի նկատմամբ համակրանք արտահայտող ուղերձներից այն կողմ անցնել: «Չնայած Հայաստանի կոտորածներից սարսափած հասարակական կարծիքի ճնշմանը,— գրում է նա,— անգլիական և ֆրանսիական կառավարությունները գերադասեցին շարունակել Օսմանյան կայսրության ամբողջականությունը պահպանելու քաղաքականությունը և անլուծելի հայտարարեցին հայկական հարցը: Մինչդեռ, միակ իրավացի անելիքը մեծ պետությունների կողիկտիվ միջամտությունն էր այն ձևով, ինչ ձևով որ հնարավոր դարձավ Բալկանյան պետությունների ազատագրությունը կամ երաշխիքների ստացումը Լիբանանում» (478, էջ 115—116):

Եթե 1894 թվականից մինչև 1896 թ. անգլիացիները հանդես էին գալիս հօգուտ հայկական վիլայեթներում բարենորոգումների իրականացման, ապա 1896 թվականից որոշելով, որ

դրանց կենսագործումը ձեռնտու է Ռուսաստանին, որը Արևմտյան Հայաստանը կվերածի իր ազդեցություն գոտու, բրիտանական դիվանագիտությունը նույնպես պասսիվ դիրք գրավեց բարենորոգումների ծրագրի և առհասարակ հայկական հարցի նկատմամբ:

Սուլթանական լծի դեմ հայ ժողովրդի մղած ազգային-ազատագրական պայքարի նկատմամբ բացահայտորեն թշնամական դիրք էր գրավել ամերիկյան իմպերիալիզմը: Քաղաքական այս գիծը ԱՄՆ-ի կառավարությունը հատկապես աշխատում էր իրագործել Օսմանյան կայսրության տարածքում գործող բազմաթիվ միսիոներների միջոցով: Ամերիկյան միսիոներները երեսպաշտորեն իրենց ձեռնարկով որպես հայ ժողովրդի «բարեկամներ», գործնականում թուրքիկներ ու հողավածներ էին գրում հայ ազատագրական շարժման դեմ, քարոզելով «հնազանդություն ճակատագրին», այսինքն իրենց ստրկական վիճակի հավերժացում:

1893 թ. ամերիկյան բողոքականների «Գոնկրեկաշընարիստ» թերթը դեկտեմբերի 28-ի համարում հողորդում էր, որ հայ բողոքականները չբաջալերեն հայ հեղափոխական շարժումները: Բոստոնի «Թրանսքիֆթ» թերթում հնչակյան Ռուբեն Խանազատը ստիպված հանդես եկավ մի բաց նամակով, որը կրում էր հետևյալ խորագիրը՝ «Հայ ժողովրդի թշվառությունից օգտվող կեղծավոր ամերիկյան միսիոներներին»: Իսկ ամերիկյան բողոքական միսիոներների պարագլուխ Սայրս Համլինին հայկական թերթերը անվանեցին «մոլլա» (32, էջ 179—180):

Միսիոներների գործունեությունը նպաստում էր նաև Արևմտյան Հայաստանի հայաթափ լինելուն: Վրթ. Փափազյանը գրում էր, որ նրանք ոչ միայն ազատ իրավունք էին տալիս «պաշտոններից անելու ամեն կեղտոտություններ, ոչ միայն զբրկում էին ժողովրդին խոսելու և քննադատելու իրավունքից, այլև սառեցնելով նրան հայրենիքից, ավելի խորն էին մղում մոլեռանդության մեջ: ...Բողոքականությունը, — շարունակում է Վրթ. Փափազյանը, — մի անբարոյականեցուցիչ, ազգությունից և հայրենիքից սառեցնող մի այնպիսի ոստայն է, որից հանելու պիտի աշխատել ընկած հայերին այն ջանքով, ինչ ջանքով որ մենք կռվում ենք հարստահարությունների դեմ» (142, էջ 505, 507—508):

Հիրավի, արևմտյան մեծ պետությունների և ցարական

Ռուսաստանի հանցավոր անտարբերության պատճառով էր, որ Օսմանյան կայսրության մեջ տիրող անիշխանությունը ի վերջո վերածվեց ջարդի:

Գերմանական գիշատիչ իմպերիալիզմը, որն 90-ական թվականներին պատրաստվում էր թոխչե գործել դեպի Արևելք, բացելու բաց ձեռնոց նետելով իր հիմնական իմպերիալիստական մրցակիցներին, և աննախընթաց ակտիվացրել էր իր քաղաքականությունը Օսմանյան կայսրությունում, ինչպես հայտնի է որդեգրել էր սուլթանի ներքին և արտաքին քաղաքականությունը անվերապահորեն նեցուկ հանդիսանալու գիծը: Գերմանիան ոչ միայն խրախուսում էր հայկական ջարդերը, այլև լրիվ հավանություն էր տալիս այդ գործում քրդերին լայնորեն օգտագործելու թուրքական քաղաքականությանը: Հայերի և Հայաստանի չեղու թուրքական քաղաքականությունը հակազդելու նպատակով, Գերմանիան, որի համար գաղտնիք չէր, որ հայ ժողովուրդը իր փրկության հույսը կապում է Ռուսաստանի հետ, որոշեց հենվել քրդերի վրա, դրանով իսկ լիակատար համերաշխություն դրսևորելով սուլթանի «քրդական» քաղաքականության հետ:

Գերմանական գործակալությունը քրդերի շրջանում պրոպագանդում էր այն տեսակետը, որ Բաղդադի երկաթուղու շինարարության ավարտից հետո քրդերի համար այլևս ոչ մի անհրաժեշտություն չի լինի հետապնդելու «վերացական քրդական» ազատ պետություն ստեղծելու գաղափարը», որովհետև նոր պայմաններում նրանք ձեռք կբերեն «երջանկություն և բարեկեցություն» (488, № 35—38: 4, էջ 53—54):

Այլ կերպ ասած, գերմանական իմպերիալիզմը բուրդ ժողովրդին խոստանում էր թուրքական ստրկությունը փոխարինել գերմանականով:

Դաշնակցական կուսակցությունը, խորամուխ լինելով Արևելքում Գերմանիայի հետապնդած գաղութակալական նպատակների մեջ, Բաղդադի երկաթուղու շինարարության կապակցությամբ մեծ հույսեր էր կապում Բեռլինի հետ: Այսպես, Բուլղարիայում հրատարակվող դաշնակցական «Ռազմիկ» թերթը տպագրեց դոկտոր Ռայնոլդի հոդվածը, որտեղ ասվում էր՝ «Միակ հույսը Պաղատաի երկաթուղիին ծրագրին լուրջ իրագործումն է, որ կրնա հայերուն փրկություն ըլլալ» (125, 1906 թ. № 18):

եվ դաշնակցութիւնը հավատում ու պրոպագանդում էր Բաղդադի երկաթուղու «հայանպաստ» հետեանքների մասին այս անհիմն տեսակետը:

Իմպերիալիստական տերութիւնների վերոհիշյալ քաղաքականութիւնը բնականաբար Աբդուլ Համիդ II-ին մղում էր ավելի համարձակ ու վճռական իրազործել հայ ժողովրդի նկատմամբ իր ջարդարարական քաղաքականութիւնը:

Քրդական մի շարք ցեղերի 90-ական թվականների հայկական ջարդերին շմասնակցելը Ռ. Ի. Տերմենը բացատրում է նրանով, որ «բազմաթիվ քրդական պետեր գիտակցում էին, որ հայերի ոչնչացումը իր հետ կբերի հողագործութեան և արդյունաբերութեան լրիվ անկում, որի պատճառով նրանք ոչ միայն չէին կոտորում իրենց շրջաններում ապրող հայերին, այլ հակառակը, նրանց պաշտպանում էին զինվորական քրդերից» (325, էջ 51): Սակայն այս տեսակետը, ճշմարտութիւն պարունակելով հանդերձ, աչքի է ընկնում միակողմանիութեամբ: Վ. Ֆ. Մինորսկու կարծիքով ջարդերի ժամանակ մի շարք քրդական ցեղեր շցանկացան կատարել սուլթանի հրամանը այն պատճառով, որ դրա մեջ տեսնում էին միայն կառավարութեան շահը: «Պետք է նկատի ունենալ, — նշում է նա, — որ քրդերի մոտ երբեք չի եղել թուրքական հայրենասիրութիւն» (290, էջ 30):

Արևմտահայութեան զանգվածային ջարդերի հետեանքով արևմտահայ ազգային-ազատագրական շարժմանը ծանր հարված հասցվեց: Այն բախվելով քուրդ ժողովրդի զանգվածային դիմադրութեանը, ի վիճակի չեղավ շոշափելի արդյունքներ ձեռք բերել: 90-ական թվականների ջարդերից հետո հայ իրականութեան մեջ ավելի արմատավորվեց այն տեսակետը, որ արևմտահայութեան ազգային-ազատագրական շարժման դեմ այսուհետև ամենավճռական ձևով հանդես է գալու ոչ միայն օսմանյան բռնակալ կառավարութիւնը, այլև քրդական ավատական դասակարգը, ցեղային ավազանին, համիդիե գնդերը, աշիրեթային քրդերը և խաբված քուրդ գյուղացիութեան մի մասը, որոնց ներշնչել էին, որ հայ ժողովրդի ազատագրական շարժումը հակասում է իրենց ազգային շահերին:

Այնուհետև հայկական հարցն էլ ավելի սրվեց, որովհետև մեծ պետութիւններն ավելի լայնորեն սկսեցին օգտագործել այն Մերձավոր արևելքում իրենց քաղաքական շահերի օգտին:

Հայկական հարցի այսպես կոչված «ինտերնացիոնալացումը» էլ ավելի ուժեղացրեց իմպերիալիստական տերութիւնների ախտյանութիւնը և սրեց նրանց առճակատումը աշխարհը բաժանելու և վերարժանելու համար մղված պայքարում: Այն ոչինչ չտվեց հայ ժողովրդին բացի նոր տառապանքներից և իմպերիալիստական քաղաքականութեան հորձանուտում խաղալիք դառնալուց:

Սուլթանական կառավարութիւնը նաև ձգտում էր ոչ միայն ջախջախել հայ ազգային-ազատագրական շարժումը, այլև Արևմտյան Հայաստանից դուրս մղել հայկական բուրժուազիային և ուղի հարթել թուրք ազգային բուրժուազիայի զարգացման համար, որն ի վիճակի չէր խաղաղ մրցակցութեամբ հաղթող դուրս գալ տնտեսապես ուժեղ հայկական բուրժուազիայի նկատմամբ: «Այդ ջարդերի հետեանքով կենտրոնական նահանգների համարյա ողջ առևտուրը և վերամշակող արդյունաբերութիւնը, որոնք մինչ այդ գտնվում էին հայերի ձեռքում, անցան բուն թուրքական բուրժուազիային» (231, էջ 58): Ռ. Տերմենը ևս նշում էր, որ 90-ական թվականների հայկական ջարդերից հետո «սկսվեց հայերի ոչնչացումը տնտեսական ճանապարհով, դանդաղ, աննկատ, բայց և համառ կերպով: ... Բազմաթիվ մանր, հազիվ նշմարելի միջոցառումներ սիստեմատիկորեն քայքայում են հայերի կենսական ուժերը և նրանք կործանվում են տնտեսական դանդաղ մահով, իսկ նրանց փոխարեն և ի հաշիվ նրանց հարստանում ու ծաղկում են մահմեդականները» (325, էջ 51):

90-ական թթ. ջարդերի ընթացքում «նոր օսմանների» ժառանգորդները՝ երիտթուրքերը ևս գտնում էին, որ հայերի զանգվածային ջարդերը կթուլացնեն հայ բուրժուազիային և ուղի կհարթեն թուրք բուրժուազիայի ասպարեզ գալու համար: Պատահական չէ, որ երիտթուրքական հոսանքներից մեկը, որի ղեկավարն էր Մուրադ բեյը, աշխատում էր արդարացնել սուլթանական իշխանութիւնների գործողութիւնները հայերի նկատմամբ (221, էջ 60): Նույն երիտթուրքերը ջարդերի շրջանում վախենալով հայկական հեղափոխական շարժման վերելքից մանիֆեստ հրապարակեցին, որտեղ կոչ էր արվում ոչ թե տապալել սուլթանական բռնատիրութիւնը, այլ բարեփոխումներ իրականացնել (440, էջ 45):

Այլ կերպ ասած, կրկին հայ ժողովուրդը մնաց մեն-մենակ թուրքական յաթաղանի և քրդական ավատատերերի նիզակների առջև: Այդ պարագաներում, որպես շարյաց փոքրագույն, վերջապես օրակարգի առաջնահերթ խնդիր էր դառնում քրդերի հետ համագործակցության եզրեր գտնելու հարցը: Առանձին անհատներ նույնիսկ որոշեցին մեկնել Կոստանդնուպոլիս ու Եվրոպա, այնտեղ հանդիպել քրդական ազգայնականների հետ և «փրփակաճամ մղել ի նպաստ քյուրտերուն մոտենալու, և անհրաժեշտ զենք հայթայթելով՝ անոնց հետ համագործակցություն առաջ բերելով միացյալ ճակատ ապահովելու» (29, էջ 74—76):

Հատկապես մեծ ուշադրություն էր դարձվում ազդեցիկ ցեղապետերի հետ ընդհանուր լեզու գտնելու գործին, որովհետև «իսկապես, քուրդ բնակչության շրջանում անհանգիստ տարրերին սանձելու համար տեղական բեկի կամ շեյխի հեղինակությունը միշտ ունեն և այժմս էլ դեռևս ունի ավելի մեծ նշանակություն, քան որևէ կայմակամի կամ մյուզիբի երբեմն միանգամայն ձևական իշխանությունը» (279, էջ 146):

1898 թ. օգոստոսին Վանում դատավարության ժամանակ հնչակյան Փարամազը (Մաթևոս Սարգսյան) թուրքական դատարանին հայտարարեց. «Մեր պահանջն է՝ Հայաստանի ազգաբնակչությունը, այսինքն հայ, քուրդ, թուրք, արաբ, լազ, շեքեզ, ասորի, եզիդի, մինչև անգամ մուսուլման-գնչուն իր քվեով ընտրի իր կառավարիչը և կառավարվի իրենց կարգված մարդկանցով և օրենքներով, որը բարօրության հասնելու կարճ ճանապարհն է: Մենք պահանջում ենք Հայաստանը իր մեջ ապրող ամբողջ ազգաբնակչության համար» (140, էջ 30): Հետևաբար Լեոյի այն տեսակետը, որ հայ իրականության մեջ անտեսվում էր քրդական հարցը, չի համապատասխանում իրականությանը: Նա գրում է. «Միանգամայն անտես էր արվում քրդական հարցը, որ կյանքի ու մահվան հարց էր հայերի համար դարերից ի վեր: Հայ հեղափոխական նացիոնալիզմն էր, որ իր արհամարանքը դեպի այս հարցը տարածում էր մինչև այնտեղ, որ պատերազմ էր հայտարարում քուրդ ժողովրդին» (70, էջ 65):

Թեև 90-ական թվականներին քրդական ավատական վերնախավը սուլթանական կառավարության ձեռքում գործիք դարձավ հայկական հարցը շարդերով լուծելու համար, բայց գտնը-

վեցին նաև առանձին ցեղապետեր, և նույնիսկ ամբողջ ցեղեր, որոնք ոչ միայն շմասնակցեցին կոտորածներին, այլև շատ հաճախ հայերին նույնիսկ վերցրին իրենց պաշտպանության տակ: Օրինակ, Մուստաֆա աղան, որին ենթարկվում էին Ջեզիրեից հյուսիս մինչև Առնոս լեռան լանջերն ընկած քրդական ցեղերը, թեև սուլթանից ստացավ համիդիե փաշայի տիտղոս և հայերի ջարդերին մասնակցելու հրավեր, սակայն 1896 թ. աշնանը, կոտորածների ժամանակ, այդ շրջանի հայերին իր հետ տարավ Ջեզիրեի կողմերը՝ իր ձեռնաոնցը, նրանց փրկելով ջարդերից (6, էջ 11—12): Նույն կերպ վարվեց նաև Մոկսի քրդերի ցեղապետ Մուրթուլա (Մեհտուլա) բեյը: Նրա շնորհիվ ջարդերի ժամանակ փրկվեց Մոկսի մոտ 10 000 հայ բնակչություն: Մուրթուլա բեյը հայտարարում էր, որ «Մոկսը թուրքի կոտորածի տեղը չէ»: Շեյխերը նրան «գլավուր» էին անվանում, ասելով, որ եթե հարմար պահ գտնի, քրիստոնյա պիտի դառնա (114, 1903 թ., № 12, էջ 84—85):

Վերջապես քրդերի մասնակցությունը հայկական ջարդերին ուժգին հարված էր նաև քրդական ազատագրական շարժմանը: «Այդ արյունոտ իրադարձությունները ծանր հարված հասցրին ոչ միայն հայ, այլ վերջին հաշվով նաև քրդական ազատագրական շարժմանը, քանի որ, նախ, քրդերը շեղվեցին իրենց գլխավոր ազգային խնդրից՝ թուրքական լծի դեմ պայքարից, իսկ երկրորդ, իմպերիալիստական տերությունները ստացան լրացուցիչ պատրվակ Փոքր Ասիայի արևելքում ակտիվորեն միջամտելու համար ազգամիջյան կոնֆլիկտներին» (274, էջ 147): Վանի նահանգում ևս հայերի մի ստվար զանգված ապաստան գտավ քրդերի մոտ (279, էջ 179—180): Տարոնի դաշտի գյուղերում քրդական մի շարք ցեղեր հրաժարվեցին կոտորածներին մասնակցելուց (127, էջ 587): Իրենց տիրապետություններում հայերի ջարդ թույլ չտվեցին նաև Հուսեյն փաշան Ադիլքեազում, Հաջի խանը Նորգուզում, Իբրահիմ փաշան Շահրիվերանում և շատ այլ ցեղապետեր: Հայերի ջարդին շմասնակցեցին նաև Սինջարի եզիդները, ինչպես նաև Բոհթանի, Խիզանի, Ջեզիրեի և մի շարք այլ վայրերի քրդական ցեղերը (14, 1900 թ., 1—5, էջ 132):

Ինչ վերաբերում է Դերսիմի ղզլբաշներին, ապա վերջիններս ոչ միայն հրաժարվեցին օգնել Ջեյթունի դեմ ուղարկված թուրքական բանակին, այլև դիմադրություն ցույց տվեցին

նրան: նույն դերսիմցիների աջակցութեան շնորհիւ Մալաթիայի հայութիւնը հաջողութեամբ պաշտպանվեց հարձակումներից (32, էջ 212—213):

Պարզաբանելով դերսիմցիների և դերսիմարնակ հայերի և բրդերի բարեկամական հարաբերութիւնների պատճառները, անգլիացի Լինչը գրում էր. «Ամբողջ Մերձավոր արևելքում զզրաշներ ամոթալի անունով նշավակված դերսիմցիները շարացած էին թուրքական կառավարութեան փորձերից իրենց տիրապետող դավանանքը պարտադրելու պատճառով: Կառավարութեան նկատմամբ նրանք անսթուգ են խուլ ատելութիւն: Իսկ դեպի բրիտանականները նրանց ձգում է ընդհանուր հակամարտութիւնը գոյութիւն ունեցող կարգերի հետ և հարգանքը բրիտանական կրօնի նկատմամբ» (276, էջ 538):

Ի դեպ, դերսիմարնակ հայերը ևս իրենց զզրաշ հարեանների նման ապավինում էին զենքին, որովհետև ինչպես իրենք էին ասում «...մենք ատ հիբմաթը (կառավարութիւնը:— Վ. Բ.) ցինք ծանցնար, ցունքի անի անօրէն ա, դատաստան էնել ցի գիտա. մենք մինակ սիլահը (զենքը:— Վ. Բ.) կծանցնանք» (16, էջ 69):

Առանձին վայրերում բրդական ցեղերը ոչ միայն շեղբ դիրք գրավեցին հայերի նկատմամբ կամ աջակցութիւն ցույց տվեցին նրանց, այլև նրանց հետ համատեղ զենքը ձեռքներին հանդես եկան կառավարական զորքերի և համիդիե գրնգերի դեմ:

Բացի նշված հանգամանքներից, ջարդերին մասնակցելու դիմաց սուլթանի՝ բրդերին տրված խոստումների մեծագույն մասը մնացել էր անկատար: Ավելին, թուրքական պաշտոնյաները նույնիսկ սկսել էին հայերին կողոպտված գույքը վերադարձնելու պատրվակով կողոպտել կողոպտողներին (117, էջ 38):

Ջարդերից հետո բրդերից շատերը հասկացան, որ թուրքական կառավարութիւնն ի վերջո սպառնում է իրենց ևս: Այս միտքը անխուսափելիորեն նրանց մղելու էր դեպի համագործակցութեան գաղափարը հայ ժողովրդի հետ: Արտահայտելով այդ տրամադրութիւնները, Վանում ռուսական հյուպատոս Քումանսկին գրում էր. «Հայերի և բրդերի միջև բարեկամութիւն գոյութիւն չունի, սակայն երկուստեք ունեցած ատելու-

թիւնը թուրքերի նկատմամբ ժամանակի ընթացքում կարող է նրանց միավորել. այդպիսի հաշտեցման և դաշինքի մասին ոչ մեկ անգամ է, որ հարց է բարձրացվում ինչպես բրդերի, այնպես էլ հայերի կողմից» (166):

Ռուսական դիվանագետներից անկախ այդ նույն տեսակետը հայտնում էր նաև ֆրանսիացի Լ. Քոնթանսոնը: Նրա կարծիքով բրդերը սպառնում էին «Ասիական թուրքիայում օտտոմանյան կառավարութեանը պատճառել ամենալուրջ դժվարութիւններ», որովհետև «բրդական և հայկական հարցերը կապված են միմյանց հետ», իսկ դա, նրա կարծիքով, առաջ կբերեր նոր ճգնաժամ և պետութիւնների միջամտութիւն (406, էջ 120—121, 192):

Ճիշտ է, բուրգ ժողովրդի մի խոշոր զանգվածի մասնակցութիւնը հայկական ջարդերին տեական ժամանակով հետաձգում էր հաշտութեան ու դաշինքի հնարավորութիւնը, սակայն այդ գաղափարը մնում էր ուժի մեջ:

90-ական թվականների ջարդերի շրջանում ցարական Ռուսաստանը Արևմտյան Հայաստանում հայ ազգային-ազատագրական շարժումների նկատմամբ որդեգրել էր բացասական դիրքորոշում: Ըստ այնմ էլ ցարիզմը հայ-թուրքական և հայ-բրդական հարաբերութիւնների հարցը համարում էր զուտ «տեղական» հարց կամ Օսմանյան կայսրութեան ներքին գործ (167):

Վախենալով, որ հայկական հարցի ծանրութեան կենտրոնը թուրքիայից կարող է տեղափոխվել Ռուսաստան, Անդրկովկասում ցարիզմի ներկայացուցիչ Գոլիցինը հրամայեց բոլոր միջոցներով արգելք հանդիսանալ Արևմտյան Հայաստանից հայ բնակչութեան արտագաղթին դեպի Անդրկովկաս (340): Մեկնաբանելով այդ քաղաքականութեան ներքին զրդապատճառները, Ռոզա Լյուքսեմբուրգը գրում էր. «Ռուսաստանի շահն այժմ պահանջում է, որ թուրքը տեր մնա իրեն կազմալուծող բացիլներին՝ բրիտանյա ազգերին, և որ նրանք էլ իրենց հերթին մնան թուրքերի լծի տակ և Ռուսաստանից կախյալ, մինչև հասնի իր պլաններն իրագործելու նպատակով պահը՝ շարժվել դեպի Կոստանդնուպոլիս» (99, էջ 64):

Առաջնորդվելով այս նկատառումներով, 1897 թ. ռուսական ցարիզմը փակեց ռուս-թուրքական սահմանը, արգելելով արև-

մըտահայութեանը գաղթելի դեպքի Արևելյան Հայաստան և առհասարակ Կովկաս:

Ռուսաստանի հարևանութեամբ հայկական պետականութեան ստեղծումը ցարիզմը դիտում էր որպես մեծագույն վտանգ իր քաղաքական շահերին: Այդ պատճառով 90-ական թվականներին նրա վերաբերմունքը բացասական էր Օսմանյան կայսրությունում հայ ազգային-ազատագրական շարժման նկատմամբ: Այդ թեզը Լորանով-Ռոստովսկին ձևակերպում էր հետևյալ կերպ. «Ռուսաստանը թույլ չի տա մեկ այլ Բուլղարիայի ստեղծումը. Հայաստանը նրան պետք է առանց հայերի» (230, մաս 1, էջ 25):

Բացի այդ Ռուսաստանի ծանր ֆինանսական վիճակը և Հեռավոր արևելքում ծավալվող քաղաքական դեպքերը ստիպում էին նրան սպառնալից դիրք չբռնել սուլթանական կառավարության նկատմամբ: Վերոհիշյալ հանգամանքների բերումով Ռուսաստանը առաջին անգամ ժամանակավորապես հրաժարվեց Օսմանյան կայսրության քրիստոնյաներին հովանավորելու իր ավանդական դերից:

Ինչ վերաբերում է Մեծ Բրիտանիային և Ֆրանսիային, ապա սրանք ևս հայկական ջարդերի կապակցությամբ սահմանափակվեցին լոկ դեմարշերով, թուրքական կառավարությունից «պահանջելով» իրականացնել խոստացված բարենորոգումները հայկական վիլայեթներում, ընդ որում, այդ հարցում շրջակայքում ոչ մի հետևողականություն:

Հատկանշական է նաև, որ եթե 90-ական թվականների սկզբին սուլթանը եվրոպական դեսպաններին հավաստիացնում էր, որ միջոցներ կձեռնարկի քրդերին զսպելու համար, նրանցից պատանդներ կվերցնի, մասնակիորեն կզինաթափի համիդիե գնդերի մեջ ընդգրկված աշխրեթներին, նրանց կենթարկի ընդհանուր քաղաքացիական դատարաններին և այլն, ապա 1896 թ. վերջին, երբ Արևմտյան Հայաստանում հայերի զանգվածային ջարդը արդեն դարձել էր փաստ, սուլթանը լիտիաբար դեսպաններին հայտարարեց, որ «քուրդը միշտ եղել է տեր, իսկ հայը ծառա, հետևաբար տերությունների կողմից պահանջվող բարեփոխությունները անիրականալի են» (329, էջ 31): Ավելին, նա համարձակություն ունեցավ մերժել դեսպանների պահանջը՝ էրզրումի, Բիթլիսի և Վանի վիլայեթների հայ բնակչության դահիճ, հայդերանլի ցեղի առաջնորդ Հուսեյին փաշային դատի տալ:

Հակառակը, նա պարզևատրեց նրան Լիաքաթ ոսկե մեդալով: Սուլթանական պարզևեների ու շքանշանների արժանացան նաև ջարդերի ժամանակ «աչքի ընկած» այնպիսի բուրդ ֆեոդալներ, ինչպիսիք էին էմին փաշան, Հաջի Թեյմուր փաշան, Գարվազ խանը և ուրիշներ, (168) որոնց անմարդկային արարքները սարսափի ճիշ էին առաջ բերում եվրոպական թերթերի ընթերցողների մոտ:

Ի պատասխան եվրոպական դեսպանների հավաքական և անհատական դեմարշերի, նրանց պահանջների՝ «հանուն քաղաքակրթության» անհապաղ դադարեցնելու ջարդերը և պատժելու մեղավորներին, թուրքական դիվանագիտությունը լայնորեն օգտագործում էր իր ավանդական «փափուկ բարձր», բնավ չառարկելով, համաձայնվելով դեսպանների ասածների հետ, բայց և ոչինչ չանելով և նախկինի պես շարունակելով իր արյունոտ գործը:

Իրենց հեղափոխականներ հորջորջող երիտթուրքերը ևս հանդես եկան ջարդերն արդարացնող փաստաբանների դերում: Օրինակ, իթթիհադի օրգան «Մեշվեթերթ» թերթը զայրանում էր Սպաղանքի հայության կոտորածի առթիվ եվրոպական մամուլի հայտարարած բողոքի համար և հարց էր տալիս թե ինչո՞ւ Անգլիան և Ֆրանսիան կարող են Աֆրիկայում սպանություններ կատարել, իսկ քրդերը և թուրքերը չեն կարող իրենց իմացած ձևով դատաստան տեսնել հայ «ավազակների» հետ (32, էջ 226):

90-ական թվականների ջարդերից հետո օսմանյան կառավարությունը բռնագրավում էր երկրից փախած տասնյակ հազարավոր հայերի հողերը, շարժական և անշարժ գույքը և դրանք հանձնում քրդական ավատատերերին՝ սեփականության իրավունքով: Հայ գյուղացիների և հողի այլ սեփականատերերի համատարած հողազրկումը հանգեցրեց քրդական աղաների և բեկերի, շեյխերի ու ցեղային առաջնորդների նոր տիրությունների առաջանալուն: Ա. Տատիշչևը նշում էր, որ թուրքական կառավարությունը հետևողականորեն ձգտում էր հայերից վերցնել հողերը հօգուտ քրդերի (257, էջ 60):

Վերոհիշյալ քաղաքականության հետևանքով հայ բնակչության կախումը քրդական ավատատերերից էլ ավելի ուժեղացավ: Կառավարության հովանավորությունից օգտվող «նոր հողատերերի» վարքագիծը հիշեցնում էր դերբեխությունների ժամանակաշրջանը: Կոստանդնուպոլսում ոռոսական դեսպան

Ի. Ա. Զինովկեր նշում էր, որ քրդական ազաններն ու բեկերը հայ գյուղացիությունը վերաբերվում էին ինչպես իրենց ստրուկների (169): Այդ նույնը վկայում էր նաև անգլիացի Լինչը. «Այդ քրդերի, մանր շինովնիկների ու քաղցած զափթիկների շրջանում հայ հողագործները կյանքի ու մահու միջև մշտապես մազից են կախված: Ժամանակ առ ժամանակ որևէ փառամուլ շինովնիկ հնարում է «հեղափոխություն» և գյուղը վեր է ածվում այնպիսի սարսափների ասպարեզի, որից սատշում է արյունը» (276, էջ 331):

Կառավարության թողտվությամբ քոչվոր քուրդ ցեղերը շարունակում էին թափանցել այն շրջանները, որոնք մինչ այդ բնակեցված էին բացառապես հայերով: Դրա հետևանքով գնալով իջնում էր հիշյալ շրջանների հայ բնակչության տեսակարար կշիռը հօգուտ մահմեդական քոչվոր բնակչության (484, էջ 132):

Վերոհիշյալ քաղաքականության նպատակներից մեկն էր նաև հարված հասցնել հայ հեղափոխական աճող շարժմանը: Վկայելով այդ մասին Ի. Բ. Տերմենը գրում էր, որ «կառավարությունը ձգտում է քրդերին բնակեցնել հայերի մեջ հեղափոխական պրոպագանդային հակազդելու համար» (325, էջ 60): Բշարե Խալիլը²¹, որը դարձել էր պատուհաս հայ գյուղացիության համար և որի ձեռքով կառավարությունը հաշվեհարդար էր տեսնում հայ ազատագրական շարժման մասնակիցների հետ, արժանանում էր սուլթանական շքանշանների (326 1913 թ. 26 հուլիսի):

Սանձարձակ համիդիե գնդերը այլևս չէին սահմանափակվում լոկ հայ գյուղացիության կողոպուտով: Նրանք կողոպտում և բռնություններ էին գործադրում նաև նստակյաց (առյաթ) քուրդ և թուրք բնակչության նկատմամբ: Ի. Բեկգուլյանցը գրում էր, որ Մուշի հովտի գլխավոր ավազակներ Մուսա բեկը, Կասրմ բեկը և ուրիշներ «հավասարապես կողոպտում էին ինչպես իրենց ցեղակիցներին, այնպես էլ հայերին» (225, էջ 32):

Խոսելով այն մասին, որ համիդիեների արարքները մեծ դժգոհություն էին առաջ բերում նաև թուրք բնակչության շրջանում, գերմանական «Ֆրանկֆուրտեր ցայտունգ» թերթի թղթակիցը գրում էր. «Ըս երբեք չպիտի զարմանամ, եթե թուրքերը այնտեղ դիմեն ինքնապաշտպանության» (14, 1900 թ.,

1—5, էջ 115): 1900 թ. գարնանը Վասպուրականի շրջանում հարյուրավոր թուրք գյուղացիների ստորագրություններով մի հանրագիր ուղարկվեց տեղի վալիին որպես բողոք համիդիեների վայրագությունների դեմ (40): Սակայն կառավարությունը շուտափույթ կերպով փակեց այդ հարցը, հայտարարելով, որ ինքը չի ուզում լսել նրանց դեմ որևէ բողոք: Վանի թուրքերը պատրաստեցին նաև Բ. Դուսնն ուղղված մի հանրագրություն, որով պահանջում էին կամ անմիջական գոհացում և ապագա ապահովության երաշխիք և կամ իրենց բնակչության վայրերից գաղթելու հնարավորություն տալ: Հայերանցի աշիրեթապետեր, համիդիե միրալայ (գնդապետ) Քյոռ Հուսեին փաշան, Հաջի Թեյմուր փաշան և էմին փաշան տեսնելով, որ խնդիրը բարդանում է, որոշեցին հանգստացնել թուրքերին, խոստանալով, որ նրանց ձեռք չեն տա:

Համիդիեների այս խժոժությունները կատարվում էին թուրքական իշխանությունների աչքի առջև: Դրանք հատկապես հովանավորում էր մուշիր Զեքի փաշան, որին ժողովուրդը մականվանել էր Հայաստանի դահին:

Վերջինս ջարդարար ու կողոպտիչ համիդիե հրամանատարների նկատմամբ ոչ մի պատժիչ միջոցառում չէր ձեռնարկում, որովհետև կողոպուտների պատկանելի մասը մտնում էր իր գրպանը: Սակայն գործը դրանով չէր սահմանափակվում: Ռուսական դիտորդները գրում էին, որ «քրդերի կողմից էրզինգան (որտեղ գտնվում էր Զեքի փաշայի ռազմակայանը) ուղարկվող դրամական նվերները, այնտեղից ճանապարհվում են նաև Բոսֆոր, փաշաների և ավելի վերև գտնվող մարդկանց տները» (162):

Այսպիսով, Արևմտյան Հայաստանում ամենուրեք իշխում էր բիրտ ու վայրենի ուժը, անիշխանությունն ու քաոսը: Խոսք անգամ չէր կարող լինել անձի, գույքի անվտանգության, առավել ևս պատվի ապահովության մասին: Այն բոլոր նահանգները, ուր ոտք էին դնում համիդիե գնդերը, կարճ ժամանակում վեր էին ածվում ավերակների: Նրանց ավերիչ արարքներին չէին կարողանում դիմագրավել նույնիսկ կայսրության արաբական նահանգների ռազմաշունչ բեղվին ցեղերը: Եվրոպական դիվանագետների հաղորդումների համաձայն բեղվիները կառավարությունից պահանջում էին Մոսուլի և Հալեպի նահանգներից քրդերին հեռացնել և տեղափոխել այլ վայրեր, հակա-

ուակ դեպքում սպառնում էին դիմել կտրուկ միջոցների (170: 171):

Քանի որ տեղական իշխանությունները վախենում էին համիդիեաներից և աշխատում էին հնարավորին շափ գործ շունենալ նրանց հետ, կառավարությունն աստիճանաբար կորցնում էր իր հսկողությունը նրանց նկատմամբ (325, էջ 54):

Այն շրջաններում, ուր տեղակալված էին համիդիե գնդեր, առևտուրը ճանապարհների վտանգավոր լինելու պատճառով, համարյա խապառ դադարել էր: Մի շարք վայրերում հուսահատության եզրին հասած տեղական բնակչության և համիդիե գնդերի միջև սկսվեցին զինված ընդհարումներ: Այսպես, 1900 թ. արաբական շամմար ցեղը զինված հակահարված տվեց Իբրահիմ փաշայի համիդիե գնդերին: Այս և նման դեպքերը մեծապես անհանգստացրին կառավարությանը: Վերջապես 1900 թ. ամռանը Վանի նահանգի թուրքերն ու ոչ աշիրեթային բրդերը մի խնդրագիր ներկայացրին տեղի ռուսական հյուպատոսին, որտեղ ասվում էր, որ համիդիե գնդերի գործադրած բռնություններից ու կողոպուտներից իրենք արդարություն են փնտրում «ռուսաց շահնշահի մոտ», որովհետև «մեր կառավարությունը ոչ կը հարցնե, ոչ կը փնտրե և ոչ իսկ մեզ տերություն կընեն»: Այնուհետև նշվում էր, որ եթե ռուսական կառավարությունը «մեր ներկա թշվառ վիճակի մեջ մեզ օգնելու, մեր վրա հսկելու և մեզ այս թշվառությունից և անձուկ վիճակից ազատելու կամք հայտնի, մենք բոլորս էլ նրա դրոշի տակ կ'մտնենք և հպատակ կգանանք» (41):

Սակայն այս բոլորից առավել թուրքական կառավարությանը անհանգստացնում էր այն, որ 90-ական թվականների հայերի ջարդից հետո Արևմտյան Հայաստանից ստացվող եկամուտները խիստ պակասել էին: Հատկապես գանձարանը մեծ վնասներ էր կրում աղնամի (անասունների համար գանձվող հարկի) բերած եկամուտների կտրուկ կրճատման պատճառով: Բանն այն էր, որ ջարդերից հետո հայկական գյուղերում փաստորեն այլևս անասուններ համարյա չէին մնացել, որովհետև նրանց մեծ մասը ըշել-տարել էին բուրգ և թուրք ավատատերերը: Այդ պատճառով քրդական ավատատերերին պատկանող հոտերը անհամեմատ աճել էին: Եվ թեև սովորաբար կառավարության սահմանած տուրքերը միշտ նպատակ ունեին ճնշել քրիստոնյա տարրը, սակայն սնանկացած կառա-

վարությունը որոշեց դիպչել նաև քրդերին և նրանցից հավաքել այդ տուրքը: 1900 թ. գարնանը կառավարությունը պաշտոնյաներ ուղարկեց գավառները, որոնք սակայն ձեռնու-նայն վերադարձան, հանդիպելով քրդերի կատաղի դիմադրու-թյանը: 1904 թ. Բ. Դուռը ստիպված այդ հարցի վերաբերյալ հատուկ օրենք ընդունեց, որն ուղղակի գրգռեց բուրգ ցեղապետերին ու ֆեոդալներին, որովհետև ամեն մի խոշոր անասունի համար կառավարությունը պահանջում էր վճարել 10 դուրուշ, իսկ մինչ այդ նրանք այդպիսի հարկ չէին վճարում: Ընդ որում, կառավարությունը սկսեց բուրգ բնակչությունից գանձել նաև հնուց մասամբ գանձված տուրքերը:

Դա առաջ բերեց քրդերի ըմբոստությունը: Ըմբոստացան նույնիսկ «ամենահավատարիմ» համարվող համիդիե գնդերի հրամանատարները: Առանձին վայրերում ապստամբած քրդերը ոչնչացրին բավական թվով կառավարական զորքեր և ժանդարմների (12, 1913 թ. 6 նոյեմբերի, № 246): Բոհեթանի, Խիզա-նի, Ջեզիրեի, Սինջարի քրդերը պահանջում էին, որ իրենց գավառների պաշտոնյաները և հատկապես դատավորները քրդեր լինեն:

Կառավարությունը մի պահ ցանկացավ զորքեր ուղարկել ապստամբած քրդերի դեմ, սակայն, երբ տեսավ, որ հարցը կարող է ընդունել ծանր կերպարանք, ընկրկեց և «գործը անուշի կապեց»:

Այս դեպքերը, սակայն, համոզեցին սուլթանական կառավարությանը, որ եթե նա փորձի բռնության և ուժի դիմել թեկուզ և իր վեհապետական իրավունքները գործադրելու համար, առաջինը ապստամբության դրոշը կպարզեն այն բուրգ բեյերը, որոնք, թվում էր, սուլթանի ամենահավատարիմ հպատակներն են, և սուլթանը կարծում էր, թե պաշտոններ և շքանշաններ շուսյելով ինքը ամբողջապես «գնել է» այդ ֆեոդալներին:

Արդու Համիդիե թվում էր նաև, որ ինքը արդեն կայու-նացրել է իր դիրքերը Արևմտյան Հայաստանում և, ամենա-կարևորը, հայ ժողովուրդը սարսափից կորցրել է դիմադրելու ընդունակությունը և հնազանդվել իր կամքին, որ «համիդիե-ները հանդես են գալիս որպես սուլթանական կարգադրություն-ների հավատարիմ կատարողներ, որ պետությունները լվացին իրենց ձեռքերը և այլևս չեն պատրաստվում լքորեն պաշտպա-նել իրենց «հավատակիցներին»: Իրականում, հակառակը, հար-

յուր հազարավոր հայեր դարձան թուրքական պետութեան ան-
հաշտ և ոխերիմ թշնամիներ (273, էջ 72):

Այս շրջանում քրդական շարժման և հայ-քրդական հա-
րաբերութեան մեջ նշմարվում են նոր երևույթներ: Նախ, 90-ական թվականների վերջերին առաջին անգամ Թուրքիայում
երևան են գալիս քուրդ «քաղաքական հանցագործներ»: Քրդ-
դերի մեջ խմորվում էր որոշակի շարժում: Կոստանդնուպոլսում
և Անատոլիայում 1897 թ. տեղի է ունենում քրդերի ձերբակա-
լություններ և քրդերի հանդեպ քաղաքական դատ, որտեղ մի
քանի քուրդ ղեկավարներ ամբաստանվում էին իրրև իրենց
ցեղակիցների գրգռողներ թուրքական կառավարության դեմ
(38, ա):

Քուրդ ազգայնականների կողմից 1898 թվականից ար-
տասահմանում (սկզբում Կահիրեում, իսկ ապա Ժնևում և այլն)
հրատարակվող «Քրդստան» թերթը,²² որն արտահայտում էր
սթափ մտածող քրդական նոր մտավորականության խոհերը,
հանդես էր գալիս քուրդ ժողովրդի՝ հայերի նկատմամբ բռնած
խելահեղ դիրքի դեմ և պահանջում էր հայ ժողովրդի հետ հա-
մերաշխություն հաստատել և այլն:

«Քրդստանը» առաջ էր քաշում նաև քաղաքական խնդիրներ:
Նա կոչ էր անում դիմադրել թուրքական կառավարության քուրդ
տարրը բաժան-բաժան անելու քաղաքականությանը: Թերթի
հրատարակիչ Աբդուրրահման Բադրխանը իր հոդվածներում աշ-
խատում էր փաստերով ապացուցել, որ քուրդ ժողովրդի հետա-
մնացության ու խավարի միակ պատճառը թուրքական կառա-
վարությունն է և որ նրան ձեռնադրել է քրդերի նման վիճակը
(14, 1900 թ., № 1—5, էջ 138—139): Երբ Փարիզում հրատա-
րակվող «Անահիտ» ամսագիրը իր թղթակցի միջոցով դիմեց
Աբդուրրահման Բադրխանին, խնդրելով պարզաբանել իր թերթի
ուղղությունը, վերջինս պատասխանեց. «... գիտեմ, թե քուր-
տերուն և հայերուն շահը միևնույնն է, և ասոր համար է, որ
ես միշտ ուղած եմ լրագրիս միջոցով ջնջել այն ատելությունը,
որ գոյացած է այս երկու ժողովուրդներու միջև... «Քյուրտիս-
տանի» մեջ քրդերեն լեզվով հրատարակված հոդվածները ատոր
վկա են: ... Ամեն տեսակ զոհողություն պիտի ընեմ ջնջելու
համար այն ատելությունը զոր Աբդուլ Համիդ այս երկու ժո-
ղովուրդներու միջև դրած է...» (14, 1900 թ., № 1—5, էջ 138—
139):

«Քրդստանը» գտնում էր, որ Փոքր Ասիայում քրդերը
թուրքերից կատարելապես տարբեր մի ազգություն են:
(112, 1898 թ., № 117, 4 հուլիսի): Սա թուրքական կառավա-
րության համար ծայրահեղ վտանգավոր մի հարցադրում էր,
որովհետև դրանք շարունակ թուրքերը փորձում էին ներշնչել
քրդերին, որ նրանք ինքնուրույն ազգություն չեն և նույն կրոնն
են դավանում: Անդրադառնալով այդ հարցին գերմանական
հետախույզ վալդեմար Բելլը, որը «Ֆրանկֆուրտեր ցայտունգ»
թերթի թղթակցի անվան տակ շրջում էր Արևմտյան Հայաստա-
նում, գրում էր. «Ի՞նչ պիտի պատահեր, եթե մի օր քրդերը
մտածեին, թե իրենք իսկապես իրանական ցեղից են և որ թու-
րանական թուրքերի հետ բացարձակապես ոչ մի ազգակցություն
չունեն»: Նրա կարծիքով քրդերի մոտ ազգայնական զգացման
արթնացումը և թուրքական իշխանության լուծը թոթափելու
ցանկությունը գրգռելու համար դեռևս պակասում էր մի դրդիչ
գործոն, գուցեև մի անձ, որը կարող էր ամեն բոլոր հայտնվել
և միացնել իրար դեմ թշնամացած ժողովուրդներին (14, 1900
թ., № 1—5, էջ 115):

Հետաքրքիրն այն է, որ «Քրդստանը» դրսևորելով իր քա-
ղաքական համակրանքը դեպի Մեծ Բրիտանիան, այնուհան-
դերձ, քրդերի ապագա բարօրության հույսը չէր դնում եվրոպա-
կան և ոչ մի տերության վրա, այլ միայն քրդերի և նրանց
«դրացի հայերի նիզակակցության» վրա: Ուստի նա «ամեն ճիգ
ի գործ կդնե քյուրտի և հայու մեջ թուրքի մինչև հիմակ սեր-
մանած ատելությունը արմատախիլ ընելու և զանոնք բնակակցի
բարեկամական և բաղդակցի շահակցական կապերով միմյանց
շաղկապելու» (14, 1900 թ., № 1—5, էջ 139):

«Քրդստանի» արժարժած այս գաղափարները լայն արձա-
գանք էին գտնում քրդական զանգվածների շրջանում: Թերթի
համարներից մեկում տպագրվել էր ջեզիրեցի մուլա Սալեհ
ստորագրությամբ մի թղթակցություն, որի մեջ ասվում էր, որ
սուլթանը «ամբողջ քյուրտերը հայերու դեմ կհանե, անոնց վրա
հարձակել կուտա: Մենք հիմակ այլևս կհասկնանք, որ հայը
կենդավի և իր տանջանքներեն կհեծկլտա, և այժմ թագավորի
նպատակն ալ կհասկնանք: Ան կուզե, որ մենք միշտ հայերու
հետ կոված մնանք: Բայց թող այլևս ուշքի գա և հավատացած
լինի, որ մենք այսուհետև մեր պատվո վրա երդված... բարե-
կամություն պիտի ընենք անոնց հետ: Մենք կըմբռնենք, որ

մեր ամբողջ շարժաց պատճառը «պայատի» պատակտիչ և նեո հոգիներն են» (14, 1900 թ., 1—5, էջ 140):

Քրդերի ազգային ինքնագիտակցության արթնացումը և հատկապես «Քրդաստան» թերթի բարձրացրած գաղափարները մեծ ոգևորությամբ ընդունվեցին հայկական շրջաններում: «Անահիտը», օրինակ, գրում էր. «Եթե անոնք (հայերը և քրդերը:—Վ. Բ.), որ նույն բռնության տակն են, իրարու հետ չհամաձայնին, որո՞ւ հետ պիտի համաձայնին: ... Անհրաժեշտ է, որ քյուրտ և հայ թերթերը ուսումնասիրություններով և հոգվածներով սկսին երկու դրացի ցեղերը իրարու ճանչցնել՝ իրենց «իրական» գույնով և «իրական» շահերով ջանան բառնալ այն արյունոտ գծությունները, որոնք թուրք բռնապետության շահերուն միայն օգտակար եղած են մինչև ցարդ: Այս ուղղությամբ ջանքերը շատ ավելի գործնական ու ապահով են քրդա-հայկական կռիվը բառնալու, քան հայ հեղափոխական խումբերու հակաքուրդ հարձակումները: Հայը պետք է իր բոլոր միջոցներ, զենք, ուժ, դրամ, խելք դարձնե միակ թշնամիին, թուրք ռեժիմին դեմ, միակ նպատակին՝ ազգային-ազատագրության համար» (14, 1900 թ., № 1—5, էջ 132, 133):

«Անահիտը» այն համոզմունքն էր հայտնում, որ «... քյուրտը չէ հայուն բուն թշնամին: Հայու թշնամին թուրք բռնապետական ռեժիմն է, որուն հավասարապես գերի են քյուրտը և հայը» (14, 1900 թ., № 1—5, էջ 132):

Այս մտայնությունը բնորոշ էր հայկական մամուլի մեծ մասին: 1898 թ. դաշնակցական «Գրոշակը» հայատառ քրդերեն և հայերեն հրատարակեց «Կոչ քրդերին» վերտառությամբ մի անստորագիր հոդված²³, որտեղ հեղինակը քուրդ ժողովրդի դժբախտությունների պատճառ համարում էր օսմանյան կառավարությանը: Նա հորդորում էր քրդերին, որ «իբրև միևնույն երկրի զավակ» պարտավոր են «բարեկամաբար ապրիլ հայերուն հետ», որ «հայերը ձեզի ամեն կերպով աջակցելու կազմ պատրաստ են: Համերաշխության ու համաձայնության մեջ մի թերանաք...» (39, էջ 67—68): «Երկու հազար տարի հայերուն հետ մեկտեղ կապրիք,— ասվում էր կոչում,— անոնք ձեր բարեկամներն ու դրացիներն են: ... Միացեք, ձեր միակ փրկությունը զենքի ուժով միայն պիտի ըլլայ, այսինքն ապստամբությունով» (39, էջ 67—68): Եվ այսպես, եթե նախկինում հայ-քրդական համերաշխություն հաստատելու միտքը հղացվել և

քննարկման առարկա էր եղել գլխավորապես միայն հայերի մոտ, ապա XIX դարի վերջին այդ գաղափարը հող գտավ նաև սուլթանական կառավարության նկատմամբ ընդդիմադիր տրամադրություններ ունեցող առանձին քուրդ գործիչների մոտ:

Բուն երկրում ևս հայ-քրդական հարաբերությունների մեջ սկսեցին նշմարվել նոր երևույթներ: Համոզվելով, որ հայ ազգային-ազատագրական պայքարը ուղղված է ոչ թե քուրդ ժողովրդի, այլ թուրքական կառավարության դեմ, շատերը և նույնիսկ առանձին քրդական ցեղապետեր սկսեցին օգնել հայ հեղափոխականներին՝ Կովկասից և Իրանից զենք և զրականություն տեղափոխելու Արևմտյան Հայաստան: Ռուսական զինվորական դիտորդները այն կարծիքին էին, որ «բազմաթիվ քրդական բեկեր մերձեցում են փնտրում հայերի հետ, որպեսզի օգտվեն նրանց ուժից» (341): Ալի բեյ Հալեբերանլին, Շամզինանի և Աբաղայի գավառի աշիրեթապետեր Մուստաֆա բեկը, Արճեշ-Ադիլշեազի Ալի բեկը, Խնուսի, Մանազկերտի և Վարդոյի ջիբրան աշիրեթի առաջնորդները և բազմաթիվ այլ ցեղապետեր, ոչ միայն արգելք չէին հանդիսանում որպեսզի իրենց հողերով զենք և գաղտնի գրականություն տեղափոխվի հայերի համար, այլև թույլ էին տալիս, որ իրենց ցեղի մարդիկ ևս մասնակցեն այդ գործին (341):

Քրդական որոշ առաջնորդների տրամադրությունների փոփոխվելու մասին է վկայում նաև հետևյալ փաստը: Շեյխ Թբեյդուլլայի որդու՝ շեյխ Մահմադ Սոդի հետ դաշնակցական Մալխասի բանակցությունների ժամանակ, որի նպատակն էր ձեռք բերել շեյխի աջակցությունը, որպեսզի նա իր հեղինակությամբ որոշ պայմաններ ստեղծի հայ ֆիդայիների և սահմանամերձ աշիրեթների միջև զենքի և հեղափոխական գրականության տեղափոխումը հեշտացնելու համար, շեյխը հայտարարեց. «... թուրքը կսպանե, քուրդն է մեղավոր: Կառավարությունը կհալածե, դարձյալ քուրդն է մեղավոր: Չկա գեշություն մը, որուն հեղինակը քուրդը չլինի, և չկա զուլում մը, որուն ենթակա հայը չլինի... Գիտենք, որ այս հողին վրա դուք այնչափ հին եք, որչափ մենք և նորեկը թուրքն է, որու հանդեպ երկուքս սիրալիր տրամադրություն մը ունենալու պատճառ չունինք: Մեր հողամասը ընդարձակ է, լայն ու լայն կրավե մեր երկուքին ալ: Սկսելով Բաշգալային ու Նորուզեն մինչև

Մոսուլ մերն է, վերն ալ՝ ձերը: Ահա այս բանի մասին է, որ պետք է մտածենք մենք» (103, էջ 210):

Քրդական ցեղերի շրջանում նկատվող դժգոհությունը, նրանց հակակառավարական տրամադրությունները և հայերի հետ մերձենալու առանձին փորձերը լրջորեն անհանգստացրին սուլթանական կառավարությանը: Վերջինս փորձեց այդ վտանգավոր երևույթները արմատախիլ անել հայ ժողովրդին քրդերի դեմ տրամադրելու իր հին քաղաքականությունն օգտագործելու միջոցով, քրդերին հայտարարելով օսմանյան կառավարության և հայերի «ընդհանուր թշնամի» (40, էջ 81—82): Այդ կապակցությամբ Արշակ Զոպանյանը հանդես եկավ մի հոդվածով, որտեղ գրում էր. «Այդ անիշխանական կացությունը, զոր Հայաստանի մեջ կտեսնեք, կրկնություն է երևույթի մը, որ արդեն տեղի ունեցած է Հունաստան, Սուրիա, Պուլկարիա, և այժմ նմանապես կհայտնվի Մակեդոնիո մեջ... Միշտ թուրք կառավարությունն է եղած, որ մահմեդական հասարակությունները քրիստոնյա հասարակությանց վրա արձակած է: Ան է, որ շարդերուն հրամանը տված է: ...Քյուրտերը ուրիշ բան չեն եղած և չեն միշտ, բայց եթե գործիքներ թուրք կառավարության ձեռքը, որ միակ հանցավորն է» (14, 1900 թ., № 3, էջ 88—89):

Հայ և քուրդ ժողովուրդների մերձեցման միտումները խափանելու նպատակով սուլթանական կառավարությունը տենդորեն նոր պրովոկացիա էր նախապատրաստում: 1903 թվականից թուրքական դավերի թիրախ դարձավ Սասունը: Սակայն այս անգամ քրդերին ոտքի հանելու ուղղությամբ կառավարության ձեռնարկած փորձերը կատարյալ ձախողման մատնվեցին: Մի շարք աշիրեթներ հայտարարեցին. «Ասկե առաջ ալ մեզի դրդեցիք այդպիսի բան մի ընելու, սակայն երբ եվրոպացի քննիչներ եկան, ամբողջ պատասխանատվությունը մեր վրա ձգեցիք, իբր թե ինքնագուրբ ըրած ըլլայինք այդ գործը: Ու եթե հայերու ցուցմունքը չըլլար՝ թե քրդերը չէին, այլ զորքը, եվրոպացին այժմ մեզ ջնջած կըլլար» (42, էջ 98):

Նույն 1903 թ. աշնանը Ստամբուլի կառավարությունը որոշեց անհնազանդ Սասունը դատարկել հայերից և այն բնակեցնել Ռուսաստանից թուրքիա տեղափոխված մահմեդական վերաբնակիչներով՝ մուհաջիրներով: Սակայն կառավարության համար միանգամայն անսպասելի կերպով պարզվեց, որ այն նույն քրդական ցեղերը, որոնց հաջողվել էր 90-ական թվականներին հրա-

հրել հայերի դեմ և դարձնել ջարդերի ահաբեկ մասնակիցներ, լի են կառավարության որոշմանը դիմադրելու պատրաստվող հայերին օգնություն ցույց տալու վճռականությամբ: (173):

Անդրադառնալով 1903 թ. Սասունում թուրքական դավերի ձախողմանը, էրզրումում անգլիական հյուպատոսը գրում էր. «Մի նոր գիծ է մուտք գործել ընդհանուր դրուսթյան մեջ վերջին ամիսների ընթացքում. դա քրդերի աշխատակցությունն է հայերի հետ: Հայտնի է, որ եթե թուրք կառավարությունը այս ամառ հրաժարվեց Սասունի վրա հարձակվելու մտքից, դրա պատճառներից մեկն էր քրդերի անսպասելի դիրքը, որոնք մերժեցին իրենց աջակցությունը առաջարկված հարձակման համար» (44, էջ 173): Այս անհաջողությունը սակայն չվճատեցրեց սուլթանական կառավարությանը: Նա կրկին նախապատրաստություններ էր տեսնում Սասունում ջարդ կազմակերպելու համար: Բոլոր այն ցեղապետերը, որոնց նկատմամբ կասկածներ կային, որ զաղտնի կապեր են պահպանում Սասունի Միաժամանակ կրոնամուլ, ինչպես նաև արյունարբու ու անսանձ քրդական տարրերից կազմակերպվեց «Ջանբեզար» անունով տեղորիստական մի կազմակերպություն, որի խնդիրն էր անհնազանդ համիդիների և առհասարակ կառավարության կամքին չենթարկվող քրդերի զինաթափումն ու ահաբեկումը:

1904 թ. հունվարին թուրքական զորքերը կրկին շարժվեցին դեպի Սասուն: Սասունը պաշարվեց և խաղաղ ու անզեն բնակչությունը կոտորվեց: Սուլթանը որոշել էր վերջնականապես իրականացնել «Սասունը առանց հայերի» իր վաղեմի մտահրդացումը:

Թեև, ի վերջո, կառավարությանը հաջողվեց այս անգամ ևս զգալի թվով համիդի գնդերի և զինված աշիրեթների ոտքի հանել սասունցիների դեմ (320: 129), սակայն այնուամենայնիվ վճռական դերը պատկանում էր կառավարական զորքերին: «Քրդերը չէին Սասունի ոճրագործությունների գլխավոր հեղինակները, — գրում էր «Մուրճը», — այլ կարգ ու կանոնի ենթակա և օրենքի պահանջմանց հպատակ կանոնավոր բանակը: Զարդը կատարվում էր ոչ թե քրդերի նահապետական շեշխանեով (հին հրացան: — Վ. Բ.), այլ նորահնար ու կատարելագործված պետական հրացաններով ու թնդանոթներով» (114, 1905 թ., № 8, էջ 93):

Սասունցիներն աշխատում էին հնարավորին շափ խուսափել քրդերի հետ բախումներից: Անդրանիկը, որն այդ օրերին գտնվում էր մարտնչող սասունցիների շարքերում, կարգադրում էր «քրդերի հետ գործ չունենալ և անոնց բարեկամությունը շահիլ», արծարծել միության գաղափարը, արթնացնել նրանց միտքը իրենց կեղեքող կառավարության ու բեկերի դեմ, բացատրել հայերի հետ նաև բուրդ աշխատավորության շահերի պաշտպանության համար մղած պայքարի էությունը:

Մասամբ նման կարգադրությունների, մասամբ էլ կառավարության հանդեպ ունեցած իրենց դժգոհության, մի շարք համիրդիե գնդեր հրաժարվեցին սասունցիների դեմ կռվի մեջ մտնելուց (128, էջ 173):

Ավերելով Սասունը, կառավարությունն այդ անհնազանդ երկրամասի մի շարք վայրերում՝ Տափիկում, Սեմալում, Տալվորիկում և Դելիգուզանում զորանոցներ կառուցեց, ապագայում բացառելու համար հայ գյուղացիության նոր ըմբոստությունները:

Եվրոպական դիվանագիտությունը Սասունում կատարված ոճրի հանդեպ այս անգամ ևս մնաց սառն ու անտարբեր: Միայն առանձին գործիչներ հանդես եկան շարզը դատապարտող հայտարարություններով: Օրինակ, Ֆրանսիայի արտաքին գործերի մինիստր Դելկասեն հայտարարեց, որ Թուրքիայում շարունակվում է պահպանվել մի այնպիսի վարչություն, «որի հանդեպ ապստամբությունը հանդիսանում է միակ ապաստանը հուսահատված ազգաբնակչության համար» (43, էջ 79): Իսկ Ֆրանսիս դը Պրեսանսեն ֆրանսիական պառլամենտում հայտարարեց. «Նրանք (սասունցիները:— Վ. Բ.) չուզեցին նահատակվել, ինչպես 1894-ին, առանց գեթ փորձելու իրենց պաշտպանելու և բողոքելու: Նրանք պաշտպանվեցին ապրիլ ամսից ի վեր առանց տանելու հաղթանակը, որ անհնարին էր...» (43, էջ 79):

Եվրոպական մյուս մայրաքաղաքներում ևս արված «հայանպաստ» նման հայտարարություններն անշուշտ ոչնչով չէին կարող մեղմել Սասունի արյունոտ ողբերգությունը:

1905 թ.՝ «Ասիայի զարթոնքի» դարաշրջանում, ռուսական հեղափոխության ազդեցության ներքո, ինչպես Արևելքի մյուս երկրներում, այնպես էլ Թուրքիայում սկսվեցին ազգային-

ազատագրական և սոցիալական բնույթի շարժումներ արդուհամիրդյան բռնակալական վարչակարգի դեմ: Ազգային և սոցիալական ճնշման դեմ պայքարը հատկապես լայն թափ ընդունեց Արևմտյան Հայաստանում, Բալկաններում և կայսրության արաբական վիլայեթներում:

Մշտական տնտեսական տաղնապը, սովը, հարածուն տուրքերը, հարկահանության դժնդակ համակարգը, պաշտոնյաների բռնություններն ու հարստահարությունները և այլ գործոններ ի վերջո իրենց կրավորական վիճակից դուրս հանեցին նաև մահմեդականներին և զրդեցիին հանդես գալ կառավարության դեմ:

Արևմտյան Հայաստանում և Քրդստանում բռնկեցին մի շարք քրդական ապստամբություններ, որոնք հիմնականում կրում էին խոշոր ֆեոդալների անշատվողական շարժումների բնույթ: Միևնույն ժամանակ առանձին դեպքերում շեշտված ձևով դրսևորվում էին սոցիալական պայքարի նշանները:

Սուլթանական կառավարության համար այս շարժումներն առավել սպառնալից բնույթ էին ընդունում այն պատճառով, որ հաճախ բռնակալության դեմ պայքարը միավորում էր տարբեր ժողովուրդների: Այսպես, 1905 թ. աշնանը հակակառավարական ապստամբության դրոշմ կրկին բարձրացրեց Դերսիմը (326, 1905 թ., 7 հոկտեմբերի): Նրջակա հայ բնակչությունը միացավ ապստամբներին, նրանց հետ համատեղ զինված դիմադրություն ցույց տալով կառավարական պատժիչ զորամասերին: 1905 թ. վերջին և 1906 թ. սկզբին քրդական ցեղերի ապստամբություններ բռնկեցին Դիարբեքիում, Բայազետում, Բիթլիսում և էրզրումում: Այս ապստամբությունները ևս աջակցություն գտան հայ բնակչության կողմից (174): Թուրք-իրանական սահմանամերձ շրջաններում տեղի ունեցան քրդական բնակչության հարձակումներ Թուրք զինվորների վրա (342): Կառավարության ծանր հարկային լծից ազատվելու համար քրդերը զանգվածորեն սկսեցին տեղափոխվել Իրան: Ստամբուլում 1906 թ. ապրիլին Բադրխանների ընտանիքի անդամները սպանեցին մայրաքաղաքի ոստիկանապետ, մարդկային կերպարանքով հրեշ Թեզվան փաշային: Հետաքննությունից պարզվեց, որ ահաբեկիչները և մի խումբ քրդական ազդեցիկ առաջնորդներ, մահափորձ էին նախապատրաստում նաև անձամբ Աբդուլ Համիրդի դեմ: Սարսափահար սուլթանը անագորույն դաժանության մատուցեց զավաղրության մասնակիցներին, նրանց աքսորելով

Արքայի անապատները՝ այնտեղ ճաշակելու թուրքական բան-տերի այլանդակութիւններն ու սարսափները (175): Հետաքրն-նութիւնից պարզվեց նաև, որ քրդական առաջնորդները գաղտ-նի մշակում են քաղաքական պահանջներ, մասնավորապես նպատակ ունենալով հասնել նրան, որ լրիվ վերացվի կառա-վարութեան և տեղական իշխանութիւնների միջամտութիւնը ցեղերի ներքին գործերին և Քրդստանը ձեռք բերի ներքին ինքնավարութիւն:

Հուզումներ սկսվեցին նաև Կենտրոնական Անատոլիայի թուրքական բնակչութեան շրջանում: 1905 թ. առանձին վայրե-րում քրդերը արաբների հետ համատեղ պայքարի ելան: Կայսրու-թեան արևելյան և արևմտյան վիլայեթների բնակչութիւնը փոր-ձեր էր անում համատեղ և միաժամանակ ապստամբել և այլն:

Ավելի հաճախակի էր դառնում նաև ապստամբ քրդական ցեղերի համագործակցութիւնը հայ բնակչութեան հետ: Հատ-կապես սերտ համագործակցութիւն էր ստեղծվել հայերի և բակուրի, հասանանլի, եզնանի, միրանի, դուղերի, ալանի և այլ աշիրեթների միջև: Վասպուրականում եզիդները Զահանգիր աղայի գլխավորութեամբ հայերի հետ համատեղ զինված ընդ-հարումներ ունեցան կառավարական զորքերի հետ:

Քրդական հակակառավարական շարժումներն ավելի ուժգին թափ ընդունեցին 1907—1908 թթ.: Այդ շրջանում իր գագաթ-նակետին հասավ միլլի ցեղի ամենազոր առաջնորդ Իբրահիմ փաշայի ապստամբութիւնը, որը սկսվել էր դեռևս 1901 թ.: Գերմանացի ճանապարհորդ Վիդեմանը, որը 1903 թ. այցելել էր Վերանշեհիը՝ Իբրահիմ փաշայի աթոռանիստը, գրում էր, որ նրա ազդեցութիւնը տարածվում է մի ընդարձակ շրջանի վրա, որը եռանկյունի է կազմում Գիարբեքիից մինչև Զեզիբե, Մար-դին և Վերանշեհի: Վիդեմանը հայտնում է, որ «այն ժամա-նակ նրան իրավամբ անվանում էին Քրդստանի շիազադըված թագավոր» (488, № 3, էջ 35—37):

Ճիշտ է, Իբրահիմ փաշան պայքարում էր թուրքական կա-ռավարութեան դեմ ոչ թե հանուն քուրդ ժողովրդի շահերի, այլ հետապնդելով անձնական հարստացման ու իր իշխանութիւնը ցեղերին պարտադրելու նպատակներ, և նրա շարժումը կրում էր հետադիմական բնույթ, որն ուղեկցվում էր շրջակա բնակ-չութեան, հատկապես Գիարբեքիի նահանգի հայերի անխնա

կողոպուտներով, սակայն այնուհանդերձ այն խարխուլում էր սուլ-թանի իշխանութիւնը Գիարբեքիի, Հալեպի, Ուրֆայի, Մար-դինի և Գերիբի նահանգներում:

1907 թ. աշնանը կրկին ապստամբեց Գերսիմը: Այս անգամ ևս տեղի հայերը միացան ապստամբներին: Կառավարութիւնը հրամայեց մինչև վերջին մարդը բնաջնջել Գերսիմի բնակչու-թեանը (233, էջ 14—15): Հնչակյան գործիչ Ղումրիկյանի և Գերսիմի ապստամբների առաջնորդ շեյխ սեյիդ Իբրահիմի միջև համաձայնութիւն կայացավ, ըստ որի հայերը պետք է դերսիմ-ցիների համար հայթայթեին պարեն, զենք, ռազմամթերք և այլն, բացի այդ Գերսիմ մտցնեին որոշ քանակութեամբ հայկա-կան մարտական ուժեր: Իսկ սեյիդ Իբրահիմը պարտավորվում էր՝ ոչ միայն ոտքի հանել իր ազդեցութեան տակ գտնվող ցեղե-րին, այլև աշխատեր այլ ցեղերի ևս մասնակից դարձնել հա-կաթուրքական ապստամբութեանը (131, էջ 36):

Թեև պայմանավորվածութեան համաձայն հնչակյան կուսակ-ցութիւնը որոշ քանակութեամբ զենք հատկացրեց դերսիմցի-ներին, սակայն ամբողջութեամբ վերցրած ծրագիրը չիրագործ-վեց դրամական միջոցներ չունենալու պատճառով:

Եզիդներին զինվորագրելու օրերի հրապարակումից հետո 1907 թ. ոստիկանութիւնն ու բանակը ձեռնամուխ եղան եզիդ երիտասարդների բռնի զինակոչմանը: Եզիդները, որոնք չէին ցանկանում ծառայել թուրքական բանակում, զանգվածորեն թաքնվում էին հարևան հայկական գյուղերում (112, 1907 թ., № 124):

Ավելի հաճախակի էին դառնում այն դեպքերը, երբ հայ և քուրդ գյուղացիութիւնը համատեղ հանդես էր գալիս իրենց հարստահարող ու կողոպտող բեկերի ու աղաների դեմ: Ռուս զիտորդներից մեկը հայտնում էր, որ 1907 թ. հայ գյուղացի-ները 48 ժամ շարունակ Վանի վիլայեթի Շատախի շրջանում կռվում էին քուրդ ավազակների դեմ, որոնք քշել տարել էին ռայաթ քրդերին պատկանող մեծ քանակութեամբ անասուններ: Հետ խլելով այդ անասունները, հայերը դրանք հանձնեցին տերերին՝ քուրդ գյուղացիներին (343):

Հայ և քուրդ գյուղացիութեան համագործակցութեան նման դեպքերը բազմաթիվ էին: Հետաքրքրական փաստ է, որ 1908 թ. սկզբներին Գերջանի շրջանի գյուղերի քուրդ բնակչութեան մի մասը անդամագրվել էր հնչակյան կուսակցութեանը: Այդ վտան-

գավոր երևույթի առաջն առնելու համար կառավարությունը ձեռնամուխ եղավ այդ քրդերի, ինչպես նաև հիշյալ շրջանի հնչակյան գործիչների զանգվածային ձերբակալություններին (32, էջ 56):

1907 թ. Բայրուրդի սանջակում մոտ շորս հազար քրդեր հարձակվեցին թուրքական գյուղերի վրա և ավերեցին դրանք (112, 1907 թ. № 127): 1906—1907 թթ. և 1908 թ. սկզբին խոշոր հակակառավարական ելույթներ տեղի ունեցան էրզրումում, Բիթլիսում, Կաստամունիում և այլ քաղաքներում, որոնց մասնակցում էին հայեր, թուրքեր, քրդեր, հույներ և այլն (389, էջ 819—820): Էրզրումում կազմակերպվեց «Միլլեթ մեջլիսի», որը ղեկավարելու էր մահմեդականների շարժումը (49, 1906 թ., 6, էջ 12): Կառավարական զորքերը հրաժարվեցին ապստամբների վրա կրակ բաց անել, հայտարարելով, որ իրենք «պատրաստ են կյանքի գնով պաշտպանելու հայրենիքը, բայց իրենց հղբայրների վրա չեն կարող զենք բարձրացնել» (176):

Էրզրումի բնակչության առաջին մասսայական ելույթներից հետո կառավարությունը փորձեց հայերին ներկայացնել որպես դրդիչներ ու հրահրիչներ, թշնամանք սերմանելու համար նրանց ու մահմեդականների միջև: Բայց ապարդյուն: Այդ առթիվ «Դրոշակը» գրում էր. «Սև օրեր են գալիս Արդուլ Համիդի համար... Ամբողջ Փոքր Ասիան ասես բռնվել է հեղափոխական խմորման տենդով: Բաժակը լցվում է, բոլոր ժողովուրդներն են այժմ ըմբոստանում սովի ու բռնության ուժի դեմ: Եվ բոլոր ժողովուրդների դեմ է ուղղված սուլթանական ներկա հակադարձ շարժումը, ներկա առակցիան: Անցավ ժամանակը, երբ նա մեն-մենակ հայ փոքրաթիվ ժողովուրդն էր տեսնում իր դեմ ծառայած և երբ նա... խեղդում էր ընդ երկար հայ ըմբոստումները արյան հեղեղի մեջ... Այսօր արդեն նա ստիպված է արշավել նույն դահիճի դերով իր հավատակից մուսուլմանների դեմ: Եվ մասսայի դեմ... Մինչև օրս տաճիկ ու քուրդ անհատներ էին այդ արշավանքի առարկան, նրանց ուժը խորտակվում էր հեշտությանը, առանց աղմուկի, մութ, խորհրդավոր անկյուններում, նրանք գնում էին հանգստանալու կամ հեռավայրերում կամ թե Բոսֆորի անդունդներում» (45):

Քրդերի մասնակցությունը հակակառավարական շարժումներին դիտելով որպես մահացու սպառնալիք, կառավարությունը դրանց դեմ ձեռնարկեց ամենավճռական միջոցներ, սկսած:

դեպի ապստամբության օջախները բանակներ շարժելուց, վերջացրած մայրաքաղաքից բուրդ աղգայնականների վտարումով, որոնք մեղադրվում էին հակակառավարական գործունեության մեջ (179): Սուլթանի հրամանով 1907 թ. ապրիլին Ստամբուլում փակվեց նաև, այսպես կոչված, ցեղերի դպրոցը՝ «Աշիրեթ մեթթեբի հումայունու» (415, էջ 979), որի նպատակը թեև համիդի գնդերի համար սպաներ պատրաստելն էր, սակայն, փաստորեն, այն վեր էր ածվել քուրդ աղգայնականների գործունեության կարևորագույն կենտրոնի:

Եթե քրդական աշխատավոր զանգվածը, գիտակցելով իր վիճակի անելանելիությունը, հարևան ժողովուրդների հետ համատեղ ընդվզում էր իրեն հարստահարողների դեմ, եթե քրդական առանձին գործիչներ թեքվում էին դեպի հայերի հետ համագործակցելու նոր գաղափարները, ապա քուրդ ավատատերերը, աշիրեթապետերը, աղաներն ու բեկերը, սուլթանի գմի այդ սոցիալական հենարաններից մեկը, ավելի սերտորեն էին միանում թուրքական իշխանությունների և հարստահարիչ բյուրոկրատիայի հետ: Նրանք կատաղորեն պաշտպանում էին «խալիֆի սրբազան իրավունքները», արշավում էին «խառնակիչ ու հեղափոխական» հորջորջված հայ զանգվածների դեմ, ամեն կերպ ձգտում էին հրահրել աղգային ատելություն, ընդատաջ գնալով թուրքական կառավարող վերնախավի ձգտումներին՝ արևատահայության դեմ նոր դավեր կազմակերպելու համար:

Քրդական ավատական դասակարգը սևհարյուրակայինի դեր էր խաղում մահմեդական ժողովուրդների սոցիալական շարժումները ճնշելու համար, որովհետև «Ասիայի զարթոնքի» շրջանում թուրք և քուրդ ժողովուրդները ևս ապստամբում էին: Երիտթուրքական կուսակցության էրզրումի բջիջին պատկանող մի սպա, փաստեր բերելով քրդական աղաների ու բեկերի խրժողթությունների մասին ոչ միայն հայերի, այլև հենց քուրդ հասարակ ժողովրդի նկատմամբ, գրում էր. «Սուլթան Համիդի մանրանկարն եղող ցեղապետերեն ու անոնց անընդհատ ընդհարումներն զղված ու հոգնած է մանավանդ հասարակ, աղքատ ժողովուրդը: Զի զզվիր ու չի հոգնիր միայն ինքը՝ Արդուլ Համիդը: ...Վալիններն ու խղճի տեր անձերը քանի՜-քանի անգամ գրեցին պետք եղած տեղը, որ բյուրտերի գրությունը կարոտ է բարելավման: Բայց Պուլիսը լուցուց այդ խղճամիտ

զանգվածորեն աղքատանում էին: Երկրամասի ծայրահեղ քայ-
բայումը չէր կարող չազդել նաև աշխատավոր քրդերի վիճակի
վրա: Վանի վիլայեթում, օրինակ, գյուղերի մեծ մասը քանդվեց
ու ավերվեց, իսկ նրանց բնակիչները՝ և՛ հայեր, և՛ քրդեր,
զրկվեցին գոյություն ամեն մի միջոցից (326, 1907 թ., 11
հոկտեմբերի): Հայ բնակչության տնտեսական քայքայումը որոշ
առումով դիպում էր նաև քուրդ ավատատերերի շահերին: Բանն
այն էր, որ համոզվելով, որ այդ բոլորի հետևանքով գանձա-
րանի եկամուտները շեշտակի նվազում են, կառավարությունը
սկսեց Արևմտյան Հայաստանի տարբեր շրջաններում տեղավո-
րել մեծ թվով շերքեզներին: Քրդական աշիրեթապետները անմի-
ջապես հասկացան, որ բնավ ձեռնտու չէ իրենց տիրապետու-
թյան ներքո գտնվող շրջաններում մահմեդական շերքեզ բնակ-
չություն ունենալ, որին կողոպտելը խիստ դժվար խնդիր էր:
Այդ պատճառով նրանք սկսեցին դիմումներ հղել կառավարու-
թյանը, որ նա այդ շրջաններից հեռացնի շերքեզներին և հետ
վերադարձնի հայ բնակչությանը (325, էջ 57):

Խոսելով Արևմտյան Հայաստանում տիրող վիճակի մասին
Վանում ամերիկյան միսիոներ զոկտոր Ռեյնոլդը նշում էր.
«Հայերի բնաջինջ լինելը աղքատությունից և ճնշումից տեղի է
ունենում այնպիսի նկատելի չափերով, որ 10—15 տարուց հետո
հայկական հարցը թուրքիայում կկորցնի ամեն մի իմաստ»
(316, 1905 թ., 10 հուլիսի):

1907 թ. «Մշակը» ևս դառնություններ գրում էր. «Այնտեղ»
ուր հայը տասնյակ տարի առաջ հոծ բազմություն էր կազմում,
այժմ այլևս իբրև մեծամասնություն կազմել չի կարողանում:
Այս նպատակն իրագործելու համար թուրք կառավարությունը,
ի մեջ այլ միջոցների, մեծ խմբերով տարեցտարի մահմեդա-
կան գաղթականներ է տեղավորում հայկական նահանգներում:
Թե որքան եռանդով է առաջ տարվում այս քաղաքականությունը,
չատ լավ երևում է հետևյալ փաստից. էրզրումի վիլայեթ մինչև
հիմա հասել են 9000 մահմեդական գաղթականներ, որոնց
8000-ը գաղթականաց հանձնաժողովի ջանքերով բնակեցրած է
Մուշի, Բուլանըբի, Տերջանի, Նամերվանի և Ալաշկերտի կող-
մերում: ... Նույնը սիստեմաբար գործադրվում է մյուս վիլա-
յեթներում: Բացի այդ հայի ոչ կյանքը և ոչ գույքն է ապահով-
ված կամ պաշտոնական և կամ արհեստով ավազակներից»
(112, 1907., № 101):

Այսպիսով, XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբին քրդական
շարժումները, որոնք թեև առանձին վայրերում հանդես եկան
հայկական շարժումների հետ միահյուսված, այնուամենայնիվ
չհանգեցրին հայ ազգային-ազատագրական շարժման հետ ձուլ-
վելուն: Երկու հարևան ժողովուրդների միջև սուլթանիզմի դեմ
միասնական ճակատ կազմելուն արգելք հանդիսացան գլխա-
վորապես սուլթանական կառավարությունը և քրդական ավա-
տական դասակարգը, որը քրդերի շրջանում նահապետական
ցեղային և ավատական հարաբերությունների տիրապետու-
թյան ամրապնդում կարողացավ քուրդ ժողովրդի մեծ մասին տա-
նել իր հետևից և տարանջատել նրան նույն բռնատիրության
կողմից հարստահարվող մյուս ժողովուրդներից:

Քրդական աղաներն ու բեկերը շահագրգռված չէին դաշինքի
մեջ մտնել հայ ժողովրդի և հայ ազգային-ազատագրական
շարժումների հետ, որովհետև նրանց հարստության ամե-
նաառատահոս աղբյուրը հայ բնակչությունն էր և առաջին
հերթին գյուղական բնակչությունը: Նրանց դասակարգային
շահերը անհարիր էին օսմանյան բռնապետության տապալ-
ման և թուրքիայում ճնշված ժողովուրդների ազգային-ազա-
տագրական շարժման ու հեղափոխության հետ, որովհետև
բռնակալության տապալումը «կնշանակեր նրանց արքայական
զանազան շնորհների փոշիացումը, որովհետև քիչ թե շատ իրա-
կան մի սահմանադրություն սանձ կդնեք այդ գիշատիչների ան-
հագ ու վայրագ ախորժակներին: Բացի այդ՝ սահմանադրական
ոեժիմը զինաթափ կաներ քուրդ աշիրեթապետներին, քրդու-
թյան այդ ղսպանակներին ոչ միայն մյուս խաղաղ, աշխատավոր
տարրերի առաջ, այլև հենց իրանց՝ քուրդ ռայաների առաջ,
որոնց շահագործում են ու տանջում...: ... Մի ցնորք է, խելա-
հեղ ցնորք, տքնել քուրդ ֆեոդալներին լծելու մի այնպիսի գոր-
ծի, խանդավառելու նրանց մի այնպիսի գաղափարով, որը տրա-
մազժորեն հակասում է նրանց կենսական շահերին» (49, 1907
թ., № 6—18, էջ 1—2):

Հայկական շրջաններում նշվում էր նաև, որ «այս վիճակին
մեջ «անապատի քարոզ» կդառնար՝ ազատություն ճառել մար-
դոց՝ որոնք գոհ էին իրենց հատուկ ազատութենեն» (54, էջ
194):

Սուլթանական բռնապետության դեմ ազատագրական պայ-
քարի ճանապարհին հայ-քրդական համագործակցություն ստեղ-

ծելու դժվարութիւններէց մեկն էլ այն էր, որ բուրդ ժողովուրդը մի նույնատարր ու միաձուլլ ամբողջութիւնն չէր կազմում: «Արդ, ո՞ր աշխրեթի հետ պիտի դաշնակցեք և որի՞ անկախութեան շնքի հիմնաքարերը պիտի դնեք:— Հարց էր տալիս «Երկրի ձայնը» և ինքն էլ պատասխանում:— Մեկի հետ բարեկամութիւնն ու դաշնակցութիւնը մյուսների ոխերիմ թշնամութիւնը պիտի զինե ձեզ դեմ» (49, 1907 թ., № 6—18, էջ 1—2):

Մյուս դժվարութիւնն այն էր, որ թեև ցեղապետերի ու ցեղի շարքային անդամների շահերը նույնը չէին, այլ միանգամայն հակոտնյա, սակայն քաղաքականապես, տնտեսապես և կուլտուրապես հետամնաց, սնտոխապաշտ՝ ու ավանդապահ, անգրագետ ու ազաթներով ղեկավարվող բուրդ զանգվածը որպես միակ հեղինակութիւն ընդունում էր լոկ իր ցեղապետին, որին նա ենթարկվում էր անվերապահորեն և առանց վարանելու: Ռայան կամ ցեղի շարքային անդամը զրկված էր սեփական կամքով իր բախտը և ապագան որոշելու հնարավորութիւնից: Իսկ քանի որ, ինչպես նշվեց վերևում, ցեղապետերի՝ ասել է քրդական ավատական վերնախավի, շահերին չէր համապատասխանում դաշինքը հայ ազգային-ազատագրական շարժման հետ, հետևաբար համագործակցութեան փորձերն էլ ավարտվելու էին կատարյալ ձախողմամբ:

Քրդական ավատական վերնախավը, այսպիսով, կարողացավ բուրդ ժողովրդի մի զգալի հատվածին տանել իր հետևից և տարանջատել նրան նույն բռնապետութեան կողմից հարստահարվող մյուս ժողովուրդներից:

«Բայց միթե քրդութիւնը, — գրում էր «Երկրի ձայնը», — իր ամբողջութեան մեջ դատապարտված է հեղափոխութեան համար մի բացասական երևույթ, հասարակական անարժեք դասակարգ մնալու. չէ որ բուրդ ուսան շահ ունի իր ցեղապետի անսահմանափակ իրավունքները ջախջախելով՝ իր մարդկային տարրական իրավունքները հաստատելու և գործադրելու: Քուրդ ուսան կհեղափոխականանա միայն այն ժամանակ, երբ... ցեղապետի մեջ կտեսնեն ոչ թե կուռքը, պահապան հրեշտակը, այլ թշնամին, իր բաղդավորութեան դահիճը» (49, 1907 թ., № 6—8, էջ 1—2):

Այսպիսով, բուրդ ժողովրդին արևմտահայութեան ազատագրական պայքարին զինակից դարձնելու հանգամանքը դժվար

բանում էր նրանով, որ հակամարտ ցեղախմբերի բաժանվածքները շունչին հավաքական գոյութեան հեռանկար, որը իրենց հակադրեր թուրքերին, և շահերի նույնութեան հիմքի վրա բարեկամ ու զինակից դարձնելու հայ ազատագրական շարժմանը:

Այսպես թե այնպես, չնայած արևմտահայ գործիչների և քաղաքական կուսակցութիւնների, մասամբ նաև բուրդ առանձին գործիչների ջանքերին, XIX դարի 90-ական թթ. և XX դարի սկզբին հնարավոր չեղավ իրագործել հայ և բուրդ ժողովուրդների դաշինքն ընդդեմ օսմանյան բռնապետութեան և Աբդուլ Համիդ II-ի «զուլումի» վարչակարգի: Քրդական առանձին ցեղերի հակաթուրքական, հակակառավարական շարժումները (առանձին բացառութիւններով) աջակցութիւն չգտան ոչ միայն արևմտահայութեան, այլ նույնիսկ քրդական մյուս ցեղերի կողմից: Իր հերթին արևմտահայ ազգային-ազատագրական շարժումը ևս մեկուսացած մնաց դրացի բուրդ ժողովրդի ազատագրական պայքարից: Դա ծանր հետևանքներ ունեցավ հայ ժողովրդի պատմական ճակատագրի վրա: Դրանից մեծապես տուժեց նաև բուրդ ժողովուրդը:

**ՀԱՅ-ՔՐԴԱԿԱՆ ՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՐԻՏԹՈՒՐ-
ՔԵՐԻ ԵՎ ԻԹԹԻԼՅԱՅԱԿԱՆՆԵՐԻ*
ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԾՐՋԱՆՈՒՄ**

Դեռևս 1907 թ. դեկտեմբերին Օսմանյան կայսրության բոլոր բուրժուահեղափոխական կազմակերպությունների Փարիզում գումարված ընդհանուր կոնգրեսում, որը հայտնի է որպես երիտթուրքական II համագումար, իթթիհազականները** հայտարարում էին. «Կայսրության բոլոր ազգերը հաջորդաբար զոհ եղան Արդու Համիդի եղեռնագործ կատաղության, անիկա հաջորդաբար մղեց զանոնք մեկը մյուսի դեմ, գրգռելով և արծարծելով արհեստական աստելություն՝ ցեղերուն ու կրոններուն միջև. թուրք, հայ, հույն, պուկար, վալազ, ալպանացի, արաբ, հրեա, տրուզ, քուրդ, տեսան հալածանք, աքսոր, տարագրություն և ջարդ, իսկ հայկական կոտորածները, իբրև պսակ բոլոր անցյալ եղեռնագործություններուն, արժանացուցին իրենց հեղինակը, որ տակավին իր ոճրագործությունը կը շարունակե Արաբիո մեջ մեծ մարդասպան և կարմիր սուլթան անուններուն» (45, էջ 2): Կոնգրեսի լողունգ հուշակվեց «Կեցցե համերաշխությունը ցարդ անմիարան ազգերուն» (45, էջ 4):

«Իթթիհազ վե թերաքքը» կուսակցության կողմից բարձրաձայն հայտարարված այս խոսքերը չէին կարող ոգևորություն առաջ շրբեել Օսմանյան կայսրության ճնշված ժողովուրդների մոտ:

1908 թ. երիտթուրքական հեղաշրջումը և 1876 թ. սահմանադրության վերականգնումը ի թիվս թուրքական բռնատիրու-

* «Հյուրրիթ վե իթթիլաֆ» («Ազատություն և համաձայնություն») կուսակցության հետևորդներ:
** Երիտթուրքական «Իթթիհազ վե թերաքքը» («Միություն և առաջադիմություն») կուսակցության հետևորդներ:

թյան լուծը ճաշակած մյուս ժողովուրդների, վարդագույն հույսեր արթնացրեց նաև այդ բռնատիրության տևական հարվածները կրած հայ ժողովրդի մոտ, որը ենթադրում էր, թե երիտթուրքական «հեղափոխությունը» գալիս է փրկության ու ազատության ճանապարհ բացելու իր առջև:

Հայ ազգային կուսակցությունները և առաջին հերթին դաշնակցական կուսակցությունը, որն անցել էր իթթիհազի հետ սերտ ու սիստեմատիկ համագործակցության, արբեցուցիչ նիրհիմեջ ընկածի պես երևակայում էին, թե սուլթանական բռնապետության մղձավանջը այլևս ցնդել ու անէացել է:

Դաշնակցության պարագլուխներից Միքայել Վարանդյանը խոստովանում էր. «Բերկրանքով ընդունեցինք օսմանյան սահմանադրությունը. ոչ մի անջատական ձգտում, ոչ մի խոսք եվրոպական միջամտության, 61-րդ հոդվածի մասին: Դադրեցուցինք Բրո-Արմենիան ու եվրոպական պրոպագանդը, լծվելով մեր իսլամ դրացիներու հետ, ընդհանուր ուժերով սատարելու ողջ կայսրության հառաջադիմության և բարօրության» (134, էջ 9):

Յնժուկունը հատկապես մեծ էր Արևմտյան Հայաստանում: Ամենուրեք տեղի էին ունենում «տիեզերական եղբայրակցության» ցույցեր: Քրդերն ու թուրքերը իրենց հարգանքն էին մատուցում բռնապետության դեմ պայքարում ընկած հայ մարտիկների հիշատակին: «... Բաղեշի մեջ թուրքերն ու քուրդերն ուխտի գացին Սասնո հայ հերոս Սերոբ Աղբյուրի գերեզմանին, զոր ծաղիկներով զարդարեցին: Վանա մեջ հայեր ու թուրքեր խառն միթիկներ կազմեցին ու պանծացուցին հայ ֆետայինները... Կարնո մեջ հայք փառավորեցին թուրք հեղափոխականները, զանոնք, որ քաջաբար մերժեցին անձնական տուրքը (վերկիի շահսի)... պաշտոնանկ ընել տվել էին Ելտզի հուլ գործիք վալին, զարկեր էին ոստիկանապետը ու գլխավոր դատավորը» (30, 1909 թ. № 3732): Իսկ Ստամբուլի նորարաց մեջլիսում հայ և քուրդ պատգամավորները մի շարք հարցերի կապակցությամբ միասնական տեսակետ էին պաշտպանում (469, էջ 71):

Նման երևույթները արևմտահայությանը տեղիք էին տալիս մտածելու, որ հայ-քրդական, ինչպես նաև հայ-թուրքական հարաբերությունները թևակոխում են անցյալում իր նմանը չունեցող միանգամայն նոր ու հուսադրող փուլ: «Բյուզանդիոն» թերթի խմբագիր Բյուզանդ Քեչեյանը իր թերթում հրատարակեց

«Հայերն ու բուրգերը» վերնագրով մի հոդված, որտեղ գրում էր. «Հիմա, սահմանադրական դրուժյան մեջ, հայոց քաղաքականությունը պիտի ըլլա եղբոր պես ապրիլ բուրգերուն հետ, փորձով ցույց տալու համար, թե խաղաղության և օրինավորության մեջ ապրելով շատ ավելի դյուրին է կանոնավոր ապրուստ մը ապահովել: ...Քուրդերը ...սրամիտ ցեղ մ'են, իսկույն կըմբռնեն փոփոխված պարագաներուն նշանակությունը, կամ հովին ուստի փշելը, և երբ տեսնեն որ սահմանադրական լուսամիտ ու լրջամիտ կառավարություն մը անմեղ ժողովուրդ մը ջարդելու, շարշարելու միտումը չունի այլևս, ու միտքը դրած է պահպանել երկրին հանդարտությունը, բուրգերը չեն ուշանար այս նոր հանգամանքներուն հարմարելու, և հայերն ալ ամեն շահ ունին բուրգերուն հետ հարմարելու ամեն կերպով և ամեն առթիվ» (30, 1908 թ., № 3, 6 օգոստոսի):

Հայ ժողովուրդն աշխատում էր քրդերի հետ հարաբերությունների հարցում թույլ շտալ այնպիսի միջադեպեր, որոնք օգտագործվեին հետադիմության կողմից հայ-քրդական հարաբերությունները սրելու համար: Այսպես, երբ Եգիպտոսում հրատարակվող «Արև» թերթում տպագրվեց մի հոդված, որտեղ առաջարկվում էր, որ Թուրքիայում վերստին գործունեություն ծավալած «Միացյալ ընկերությունը» իր ձեռքը վերցնի քրդերի ուսման ու կրթության գործը և «քաղաքակրթի» նրանց, «Մշակն» անմիջապես հանդես եկավ մի հոդվածով, որի հեղինակն էր Հ. Առաքելյանը, որտեղ ասվում էր. «Այդպիսի մի հորդոր և առաջարկ մենք գտնում ենք ներկա պայմանների մեջ ոչ խելացի և ուսցիոնալ, անգործնական: Նախ, նա պարունակում է իր մեջ թաքնված շովինիստական ցանկություն՝ հայացնել քուրդերին. դա մի անմիտ, վնասակար ցանկություն է. թողեք քուրդերը զարգանան իրանք՝ իրանց սեփական դպրոցներում, իրանց սեփական լեզվով, թողեք նրանք ստեղծեն իրանց համար գիր, իրանք տնօրինեն իրանց կուլտուրական վիճակը: Հայերը կարող են միայն, իբրև բարի դրացիներ, իբրև միևնույն երկրի քաղաքացիներ, նյութական աջակցություն ցույց տալ իրանց նվերներով քուրտերին, երբ սրանք կձեռնարկեն դպրոցներ բանալ, կամ օգնել նրանց իրանց խորհուրդներով՝ կազմակերպել դպրոցական գործը (112, 1908 թ. № 202):

Ինչպես նշվեց վերևում, արդեն XIX դ. վերջից քրդական

իրականության մեջ առկա էր ազգայնական հոսանքը, որի ձևավորման գործում կարևոր դեր էր խաղացել «Քրդստան» թերթը: Քուրդ ազգայնականները, ճիշտ է դեռևս ոչ ակտիվորեն, սակայն արդեն որոշակի մասնակցություն ունեին սուլթանական ինքնակալության դեմ ուղղված բուրժուահեղափոխական շարժմանը: Քուրդ ժողովրդի ապագայի համար հույսեր կապելով այդ շարժման հետ, քրդական ազգայնական գործիչները մասնակցեցին նաև 1902 թ. և 1907 թ. Փարիզի երիտթուրքական կոնգրեսներին (461, էջ 92):

Պատահական չէ, որ 1908 թ. հեղաշրջումից հետո քրդական ազգայնական հոսանքի պարագլուխները՝ էմին Ալի Բադրբխանը, Շերիֆ փաշան, Ահմեդ Դուլ Կաֆիլ փաշան և ուրիշներ, որոնց հալածել ու աքսորել էր Աբդուլ Համիդը, անմիջապես ազատ արձակվեցին: Թուրքիայի նոր կառավարիչները գրկաբաց ընդունեցին նաև աքսորից վերադարձած շեյխ Օբեյդուլլայի որդուն՝ Աբդուլ Ղադերին, նրան դարձնելով նույնիսկ օսմանյան սենատի անդամ:

Քրդական ազգայնական հոսանքի այս ներկայացուցիչները ընդունեցին երիտթուրքերին ու նրանց վարչակարգը, աջակցեցին նրան, հույս ունենալով, որ նա ընդառաջ կգնա իրենց ձրգտումներին և կպաշտպանի քուրդ ազգայնականների պահանջները, որոնք հանգում էին հետևյալին. Օսմանյան կայսրության տարածքում քրդերի համար ստանալ ինքնավարություն և ձեռք բերել մի այնպիսի ստատուս, որը ճանաչեր քրդերի ազգային առանձնահատկությունները (401, էջ 681: 294, էջ 284):

1908 թ. աշնանը Ստամբուլում էմին Ալի Բադրբխանը, Շերիֆ փաշան և Աբդուլ Ղադերը հիմնադրեցին «Թաալի վե թերաքըր Քուրդիստան» (Քրդստանի ծաղկում և առաջադիմություն) ակումբը, Աբդուլ Ղադերի նախաձեռնությամբ ստեղծվեց «Քուրդ թավուն վե թերաքըր շամիաթի» (Քրդական փոստօգնության և առաջադիմության ընկերություն) կազմակերպությունը, որոնք ունեին ինչպես կուլտուր-լուսավորչական, այնպես էլ քրդերի շրջանում արդյունաբերական-առևտրական գործունեությանը զարկ տալու նպատակներ: Հիշյալ ընկերությունները իրենցից ներկայացնում էին ոչ մեծ խմբակներ, ունենալով շափազանց հեղհեղուկ և անորոշ քաղաքական ծրագրեր:

Քրդական ազգայնականները լույս ընծայեցին «Քուրտ

թեալուն վե թերաբբը զազեթեսի» («Քրդական փոխօգնութիւն և առաջադիմութիւն») լրագիրը: Քրդական ակումբներ հիմնվեցին նաև Մուշում, Բիթլիսում, Էրզրումում, Բաղդադում, Մոսուլում, Դիարբեքիրում և այլուր, որոնք նրանց կազմակերպիչ բուրդ ազգայնականները անվանում էին «Իթթիհատ վե թերաբբի» տեղական ակումբներ: Ավելի ուշ, 1913 թ. հիմնադրվեց «Խիվիա բուրդ» («Քրդական միավորում») ընկերությունը, որը հրատարակեց «Ռոժե բուրդ» («Քրդի օրը») շաբաթաթերթը, այն 1914 թվականից կոչվեց «Խաթավի բուրդ» («Քրդի արև»):

Վերոհիշյալ թերթերում Բաբանզադե Իսմայիլ Հաբբին, Սայիդ Քուրդին, Արդուլ Ղադերը և ուրիշներ հրատարակում էին հոդվածներ քրդերի ազգային միասնության անհրաժեշտութիւն, քրդական մշակութիւն, լեզուն և կրթութիւնը դարգացնելու, հարազատ ազգութիւնը ճանաչելու և այլ հարցերի մասին (469, էջ 70): Այդ հոդվածներում նրանք աշխատում էին նաև մեղմացնել քրդերի շուրջ ստեղծված միջնորոտը, որպեսզի նրանց շղիտեն որպես սուլթանի ձեռքին գործիք դարձած և հակասահմանադրական տարր, պահանջում էին, որ քրդերը ևս կառավարութիւն կողմից հարգվեն ինչպես մյուս ազգերը և այլն:

Ամբողջութիւնը վերցված հիշյալ թերթերի բովանդակութիւնը ընդհանուր սահմանադրական խոսքերից, մշակութային վերածննդի բաղձանքներից, քրդերին քաղաքակրթութիւն ճանապարհի վրա դնելու ցանկութիւններից այն կողմ չէր անցնում:

Քրդական ազգայնական գործիչները, որոնք մինչ հեղափոխութիւնը իրենց պայքարի հիմնական լոզունգն էին դարձրել անկախութիւն համար պայքարը, սահմանադրութիւն հրաշակումից հետո փոխեցին իրենց գործունեութիւն ուղղութիւնը և դադարեցրին անկախութիւն պրոպագանդան: Նրանք Քրդստանի պրոբլեմը կապեցին սահմանադրական Թուրքիայի զարգացման հետ և վերջ տվեցին իրենց հակաթուրքական ելույթներին:

Սակայն քրդական մտավորականութիւն ներկայացուցիչները հետևողական շփոթվեցին իրենց այդ խիստ շափավոր ծրագիրը մինչև վերջ կյանքի կոչելու համար:

Նրանք «փոխանակ նախաձեռնարկ լինելու առաջադրված

խնդիրները լուծելու, նվիրվեցին պետական և անձնական կյանքին, դարձան ծերակուտական, երեսփոխան, պաշտոնյա և սպա: Պոլսի մեջ լաված այս մի քանի ձայները հազիվ մի տկար արձագանք տվին մի քանի նահանգներում: Շարժումը մեռավ» (128, էջ 206):

Առհասարակ պետք է նշել, որ քրդական առաջին ազգայնականները ազդեցութիւնը ժողովրդական զանգվածների վրա մեծ չէր և այդ պատճառով նրանց դերը քրդական շարժման մեջ մնաց համարյա աննկատելի: Մյուս կողմից բուրդ զանգվածը ևս իր քաղաքական հետամնացութիւն պատճառով դեռևս պատրաստ չէր ընկալելու համազգային գաղափարները (273, էջ 147):

Քուրդ ազգայնական ուղղութիւնից բացի, քրդական իրականութիւն մեջ գոյութիւն ուներ նաև մեկ այլ խմբավորում, բաղկացած առավելապես պաշտոնյաներից ու սպաներից, որոնք գրեթե թրքացել էին և նախկին ռեժիմի ժամանակ մեծ մասամբ հանդես էին գալիս որպես սուլթանի հավատարիմ ծառաներ: Սահմանադրութիւն հռչակումից հետո, ազգային զարթոնքի վերելքի հետ, այդ գործիչների մոտ որոշ շափով նկատվեց ազգային զգացումների արթնացում, սակայն անդամագրվելով երիտթուրքական կուսակցութիւնը, իրենց դիրքերն ու պաշտոնները պահպանելու համար, նրանք հետևեցին իթթիհատական քաղաքականութիւնը: «Քուրդ պաշտոնյաներն ու սպաները, — գրում է Ջ. Կիրակոսյանը, — որ համիդյան վարչաձևի օրգանական մասն էին, այժմ դարձել էին իթթիհատական և, բացառութիւնը առանձին դեպքերի, ազգային զարթոնքին տուրք չէին տալիս, այլ հետևում էին համապետական ուղեգծին» (79, էջ 273):

Այդ գործիչների մեջ առավել կարկառուն դեմք էր Բաբանզադե Իսմայիլ Հաբբին, որը Հուսեին Ջահիդի հետ հրատարակում էր իթթիհատի պաշտոնական օրգան «Թանին» թերթը, և առհասարակ իր ամբողջ կյանքով ու գործունեութիւնը կապված էր թրքութիւն հետ և «երբեմն փշրանքներ էր բաժին հանում իր պատկանած բուրդ ժողովրդին» (128, էջ 205):

Ընդ որում, քրդական գործիչների տարբեր խմբավորումների միջև ոչ միայն գոյութիւն չունեին մի ընդհանուր գիծ և համաձայնեցվածութիւն, այլ հակառակը, նրանք հաճախ գծովում էին և նույնիսկ պայքարում միմյանց դեմ: Այսպես,

հեղափոխությունից անմիջապես հետո քրդական կյանքում առաջնություն ձեռք բերելու համար բազմաթիվների և ներքին ազդեցիկ առաջնորդ Սայեդի կլանների միջև սկսվեց սուր պայքար, որն ուղեկցվեց մեկը մյուսի դեմ դավեր նյութելով և այլն (294, էջ 290):

Սակայն քրդական այս գործիչները, քննչպես նաև փոքրաթիվ քուրդ ազգայնականները, որոնք բնակվում էին առավելապես մայրաքաղաքում, ըստ էության ոչ մի ազդեցություն չունեին բուն Արևմտյան Հայաստանում և Քրդստանում բնակվող ցեղապետ-աշիրեթապետների, առավել ևս քրդական զանգվածների վրա: Հետևաբար, առաջվա պես քրդերի ճակատագիրը որոշում էին ոչ թե սակավաթիվ քուրդ մտավորականությունն ու պաշտոնյաները, այլ քրդական ցեղապետները, որոնք դրության իրական տերերն էին:

Քրդական առաջին ազգայնականների ազդեցությունը ժողովրդական զանգվածների վրա մեծ չէր և նրանց դերը քրդական շարժման մեջ համարյա աննկատելի էր: Յեղերի շարքային անդամները իրենք քաղաքական և կուլտուրական հետամնացության պատճառով դեռևս պատրաստ չէին ընկալելու ազգային գաղափարները:

Ինչ վերաբերում է Արևմտյան Հայաստանի և Քրդստանի ավատական վերնախավին, ապա նա երիտթուրքական հեղափոխության և սահմանադրության նկատմամբ ընդունեց շեշտված թշնամական դիրքորոշում: «Քրդական ֆեոդալները, — գրում է Հ. Ալինը, — որոնք հանդիսանում էին Արդուլ Համիդի բռնապետական միապետության հենարանը, հեղափոխության հաղթանակի վերաբերյալ լուրը դիմավորեցին անսրող թշնամանքով, կանխազգալով մոտալուտ ժամանակներում իրենց ինքնակամության վախճանը» (221, էջ 113):

Քրդական ավատատերերը, որոնց համար ծանր էր հրաժարվել իրենց ավանդական «իրավունքներից», որոնց գուրգուրել ու հովանավորել էր նախկին վարչակարգը և որոնց թվում էր, թե նոր կարգերը մահաբեր են իրենց համար, սկսեցին բողոքել, սպառնալ:

Ռուսական դիտորդները հայտնում էին, որ քրդական ցեղապետները «հրաժարվում են ենթարկվել նոր վարչակարգին, Իսկ համիդի գնդերը, շարունակելով կողոպտել ժողովրդին, զինված դիմադրություն են ցույց տալիս հարկահավաքներին,

հայտարարելով, որ շեն ճանաչում ներկա կառավարությունը» (180):

Ստամբուլում անգլիական դեսպան Զերալդ Լոուդերը հաղորդում էր Ֆորին օֆիսին, որ այն ժամանակ, երբ կայսրության ժողովուրդները տոնում էին սահմանադրության վերականգնումը, քրդական բեյերն ու աղաները դժգոհություն էին դրսևորում հեղափոխության հաղթանակի նկատմամբ: Բացատրելով դրա պատճառները նա գրում էր. «Նրանք հիանալի գիտեն, որ նոր վարչակարգը վերջ կդնի անօրինականությանն ու անիրիթանությունը, որի պայմաններում նրանց համար հեշտ էր իրենց ցեղակիցներին պահել հնազանդության մեջ և հարբստահարել անպաշտպան հայերին» (399, էջ 253): «Դրոշակը» գրում էր. «Ահա վանդեական ոռնոց է լսվում և հայկական բարձրավանդակից... Քրդերն են... Ոչ, իհարկե, քուրդ ժողովուրդը, այլ այն հացկատակ ու հանցագործ դասակարգը, որը սովորել է դարերից ի վեր անպատիժ զավթել հպատակ «ռայայի» արյուն-քրտինք աշխատանքը... Ինչպե՞ս նա հաշտվի այն սարսափելի իրողության հետ՝ որ այսուհետև գրված օրենքը պիտի արգելի նրան՝ ապրել թալանով, հափշտակությամբ, որ նա պիտի սկսե ընտելանալ հալալ, ստեղծագործ աշխատանքի... Դա մի անլուր բռնություն է նրա «նվիրական», վաղուց հետե սրբագործված իրավունքների վրա, դա մի սոսկալի հեղաշրջումն է նրա կենցաղի, հոգեբանության, նրա բովանդակ աշխարհայեցողության մեջ... Եվ նա էլ բողոքում է, սպառնում է» (46, էջ 113):

Անդրադառնալով Արևմտյան Հայաստանի վիճակի մասին նույնիսկ երիտթուրքական «Շուրայի ումմեթ» թերթը խոստովանում էր, որ այնտեղ «տեղեկությունը ցարդ կշարունակվի», որ «աշիրեթներ գտնված տեղուանք կարգապահութեան և անդորրութեան հետքն իսկ չկայ: ...Շատ մը գավառակներու գայմագամներ, եթե այնտեղի աշիրեթներու պետերուն քմահաճույքին համեմատ շարժեին, ոչ միայն իրենց պաշտոնը, այլև իրենց կյանքն իսկ չէին կրնար պահել: Այնպիսի տեղերն ո՛չ զորք, ո՛չ ալ տուրք կրնար առնվիլ, և ամեն ինչ կախում ունեի աշիրեթներու պետերու շնորհներեն: Ալ՝ այնպիսի տեղերու մեջ, — հարց էր տալիս թերթը, — կրնա՞ր երբեք խոսք ըլլալ արդարության, հավասարության և եղբայրության վրա» (30, 1909 թ. № 3, 760, 7 փետրվարի):

1908 թ. աշնանից երիտթուրքական կառավարութիւնը սկսեց իրականացնել մի շարք միջոցառումներ քրդական շեյխերի ու աղալարների դիրքերը թուլացնելու և կառավարութիւնն ուժն ու ազդեցութիւնը քուրդ զանգվածների վրա ամրապնդելու ուղղութիւնով: Նախ, 1908 թ. սեպտեմբերին Ստամբուլը հրաման հրապարակեց համիդիե հեծելազորի զինաթափման և ցրման²⁴, նրանց կանոնավոր բանակի՝ նիզամի մեջ ընդգրկելու մասին (181): Երիտթուրքական կառավարութիւնն այդ քայլին դիմեց ոչ թե առաջնորդելով համիդիե գնդերի խժոժութիւնները խաղաղ բնակչութիւնն նկատմամբ վերջ տալու միտումով, այլ պարզապես այն պատճառով, որ նրանք բոլորովին կորցրել էին իրենց մարտունակութիւնը: Նրանց հիմնական զբաղմունքը դարձել էր խաղաղ բնակչութիւնն և հատկապես հայկական գյուղերի կողոպուտը: Սակայն շահմանափակվելով հայերով, համիդիե ջոկատները հարձակումներ էին գործում նաև թուրքական գյուղերի վրա, հրաժարվում էին հարկեր մուծել և այլն: Թուրքական բանակի հրամանատարութիւնը բազմիցս բացասաբար էր արտահայտվել այդ գնդերի մասին, նրանց համարելով նույնիսկ ոչ թե ավազակներ, այլ ուղղակի գողեր (257, էջ 39):

Վերոհիշյալ օրենքի հրապարակումը համիդիե գնդերի հրամանատարներն ընդունեցին մեծագույն զայրութիւնով (299, էջ 61): Ամենուրեք սկսվեցին հակակառավարական քրդական հուզումներ և ապստամբութիւններ: Այդ ապստամբութիւններից թերևս ամենախոշորը տեղի ունեցավ 1908 թ. սեպտեմբերին միլլի ցեղի առաջնորդ Իբրահիմ փաշայի գլխավորութիւնով: Վերջինս կարողացավ իր հսկողութիւնը սահմանել էրզինջանից մինչև Դեյր-էզ-Ջոր ընկած լայնածավալ տարածքի վրա: Իթթիհադը ապստամբ ցեղապետի դեմ մի խոշոր պատժիչ բանակ ուղարկեց Նեշադ փաշայի գլխավորութիւնով, որը ջախջախեց այդ շարժումը (323, էջ 46—48):

Պատրվակ բերելով հայերի բողոքները համիդիե գնդերի այն հրամանատարների նկատմամբ, որոնք 90-ական թվականներին մասնակցել էին հայկական ջարդերին կամ հայերից բռնագրավել էին նրանց հողերը, երիտթուրքերը ձերբակալեցին ու դատի տվեցին քրդական այն ցեղապետներին, որոնք զբաղվում էին կողոպուտով և ասպատակութիւններով (183): Զերբակալվեցին գրավիան ցեղի առաջնորդ Շաքիր աղան, Հու-

սեին փաշան, Խիզանի, Սպարկերտի և Մամուտանքի տիրակալ Սեյիդ Ալին, Մշո դաշտի Մուսա և Կասրմ եղբայրները, Կարձկանի Մուսա բեյը, Աղբակի Շարաֆ և Կոփ Մեհմեդ բեյերը, Նորդուզի Միր Մհեն, Խարզանի Բշարե Չաթուն և նրա եղբայր Զամիլը և բազմաթիվ այլ անձինք (3, էջ 356—357: 13, էջ XXXI): Երիտթուրքական կառավարութիւնը սկսեց հետապնդել նաև այն ցեղերին, որոնք հրաժարվում էին հարկեր վճարել կամ չէին ցանկանում ճանաչել նոր իշխանութիւններին: Հատկապես շեշտված պատժիչ քաղաքականութիւն իրագործվեց ջաֆ, խերքի, համավենդ, արթոշի, բոհթան, սլեանի և այլ ցեղերի նկատմամբ:

Այսպիսով, երիտթուրքական հեղաշրջումից հետո քրդական բեյերի ու աղալարների այն կանխատեսութիւնը, թե թուրքիայում քաղաքական նոր ռեժիմի ստեղծումը կսահմանափակի իրենց իրավունքները (399, էջ 254), միանգամայն արդարացավ:

Քրդական ազդեցիկ առաջնորդների դեմ հակակշիռ ստեղծելու և նրանց դիրքերը թուլացնելու նպատակով կառավարութիւնը սկսեց քրդական ֆեոդալների՝ հայերից բռնագրավված հողերը վերադարձնել նախկին տերերին: Ստամբուլը նաև ցուցում տվեց իր տեղական իշխանութիւններին հայ բնակչութիւնն շրջանում ամեն կերպ ձեռք բերել ժողովրդականութիւն և դրանով իսկ ոչ միայն հակազդել քրդերին, այլև խորտակել հայերի հավատը Ռուսաստանի նկատմամբ (358):

Երիտթուրքական կառավարութիւնն քաղաքական այս գիծը քրդական վերնախավի շրջանում առաջ բերեց խոր դժգոհութիւն (184): Արևմտյան Հայաստանի քրդական շրջաններում 1909 թ. ամեն բոլոր սպասվում էր քրդական ապստամբութիւնն պոռթկում: Համիդիե հեծելազորի մասնակի զինաթափումը և ոչ մահմեդականների զինակոչման օրենքի ընդունումը, որը հետապնդում էր քրդական անկանոն հեծելազորի ազդեցութիւնն և նշանակութիւնն նվազեցման նպատակ, վերջնականապես կատաղեցրեց քրդական ավազանուն:

Հնարավորութիւն չունենալով բացահայտորեն դուրս գալ կառավարութիւնն դեմ, երիտթուրքերի «քրդական» քաղաքականութիւնից դժգոհ Վանի, Բիթլիսի, էրզրումի վիլայեթների բազմաթիվ ցեղապետեր իրենց աշխրեթներով անցան Իրան:

Այդպես վարվեցին, օրինակ, հայդերանլի ցեղի առաջնորդներ
Հուսեին փաշան, էմին փաշան, Հաջի Քեյմուր փաշան, Մեհ-
մեդ Սադրը, խոշոր ֆեոդալ Քյոռ Հուսեին փաշան, հայտնի
ելուզակ Միր Մհեն, մազրիք ցեղի առաջնորդ Շերեֆ բեկը և
ուրիշներ, որոնք հաստատվեցին Մակուի խանությունում, Սալ-
մաստում և այլն, նպատակ ունենալով այնտեղից պայքարել
երիտթուրքական կառավարության դեմ, կամ գոնե հրոսակա-
յին կռիվներով դժվարություններ հարուցել նրա դեմ (345:
359):

Քրդական ազդեցիկ ցեղապետերի վերաբնակվելը Իրանում
երիտթուրքերի դեմ թշնամաբար տրամադրեց թուրքիայի բըր-
զական բնակչության մեծամասնությունը (299, էջ 63—64):
Բիթլիսում փոխհյուպատոս Շիրքուլը հայտնում էր, որ ըստ
իր ստացած լուրերի, քրդերը որոշել են մասսայաբար տեղա-
փոխվել Իրան և իրանական սահմանամերձ շրջանները, որ-
պեսզի համախմբվելով հետագայում աջակցություն ցույց տան
Թուրքիայում հետադիմական շարժմանը (185): Երիտթուրքերի
համար առավել վտանգավորն այն էր, որ Իրան տեղափոխված
քրդական ցեղապետերը սկսել էին որոնել Ռուսաստանի հո-
վանավորությունը: Կովկասի փոխարքային ուղղված նամա-
կում նրանք առաջարկում էին Թուրքիայում բարձրացնել քրդե-
րի համընդհանուր ապստամբություն և Ռուսաստանի ազդե-
ցությունը ենթարկել ողջ քրդստանը (186): «Աբդուլ Համիդի
նախկին հավատարիմ ծառաները՝ թուրքական քրդերը, որոնք
պատրաստ էին նրա առաջին իսկ հրամանով նետվել Անդրկով-
կասի վրա, ի դեմս իրենց առաջնորդներ Հուսեին փաշայի,
Ամիր խանի և Հաջի Քեյմուր խանի, դիմեցին Մակուի սար-
դար Մուրթեզա Կուլի խանին, խնդրելով նրա միջնորդությունը
իրենց ռուսական հպատակության տակ ընդունելու համար»
(360),— ոչ առանց հեգնանքի հայտնում էր Քավրիզում ռու-
սական հյուպատոսության քարտուղար Գոլուբինովը:

1910 թ. փետրվարին Մակուի սարդարը մեկնեց Երևան,
այդ հարցի կապակցությամբ ռուսական իշխանությունների
հետ բանակցություններ վարելու: Սակայն կովկասյան իշխա-
նությունները մերժեցին քրդերի առաջարկը, պատճառաբանե-
լով, որ Ռուսաստանի կողմից նրանց հովանավորելը կարող
է միջազգային անցանկալի բարդությունների տեղիք տալ, որով-

հետև դա ուղղակի միջամտություն կլինի թուրքիայի ներքին
գործերին (361: 187):

Վանի զինվորական շրջաններին շուտով հայտնի դար-
ձավ, որ Իրան տեղափոխված քրդերը պատրաստվում են թուր-
քական կառավարությունից վրեժ լուծել և նրա դեմ ակտիվո-
րեն պայքարել: Մասնավորապես պարզվեց, որ Հուսեին փա-
շան իր ցեղակիցների միջոցով թուրքիայում հակակառավա-
րական քարոզչություն մղելուց բացի, համախմբում է էրզրումի
վիլայեթի քրդական մեծ ցեղերին հակասահմանադրական
մի միություն մեջ, որն իր տրամադրության տակ ուներ
մեծ քանակությամբ զենք և զրամական միջոցներ (188): Թուր-
քական իշխանություններին հաջողվեց տեղեկանալ նաև, որ
հայդերանլի աշիրեթի առաջնորդները հորդորում են Մակուի
սարդարին համատեղ ուժերով գրավել Աբաղայի (Կազա Բեր-
կրի) հարուստ հովիտը, պատճառաբանելով, որ այն միշտ էլ
պատկանել է Իրանին և բռնի ու անօրինական ճանապարհով է
միացվել Թուրքիային (362): Թուրքական սահմանամերձ զին-
վորական իշխանությունների աչքից շէր վրիպել նաև այն
հանգամանքը, որ թուրքական և իրանական քրդերի միջև նախ-
կին սուր թշնամանքը փոխարինվել էր փոխադարձ մերձեցման
ու համախմբվածության բաշխումով, որ սահմանային բախում-
ները իրանական և թուրքական քրդերի միջև միանգամայն
դադարել էին և այլն (26, էջ 200—201):

Բ. Գոան տազնապներն ավելի մեծացան, երբ լուրեր տա-
րածվեցին, որ իբր Շամզինանի շեյխ, օսմանյան սենատի ան-
դամ Աբդուլ Ղադերը, որի մասին կասկածներ կային, որ բըր-
զական ցեղապետերի հակակառավարական ընդդիմադիր շարժ-
ման պարագլուխն է, ձգտում է միավորել բոլոր քրդական ցե-
ղերին օսմանյան կառավարության դեմ հանդես գալու հա-
մար: Նույնիսկ լուրեր էին պտտվում, որ նա փորձում է
համաձայնության մեջ մտնել հայերի և Իրաքի ու Զեբել Գրուզի
արարների հետ երիտթուրքական կառավարության դեմ հա-
մատեղ պայքարելու համար (363):

Այս ամենից կարելի էր եզրակացնել, որ Թուրքիայում
նախադրյալներ են ստեղծվում քրդական համընդհանուր ապս-
տամբության բռնկման համար:

Թեև Վանի գեներալ-նահանգապետ Բեքիր Սամի բեկը
կառավարության համաձայնությամբ թուրք-իրանական սահ-

ման զորքերի համալրում ուղարկեց (364), սակայն Ստամբուլում անշուշտ հասկանում էին, որ դա բավական չէ բրդերին զսպելու համար:

Առհասարակ Արևմտյան Հայաստանի օրինակով ամեն քայլափոխում դրսևորվում էր երիտթուրքական «հեղափոխության» վերնախավային բնույթը: Այդ պատճառով Վ. Ի. Լենինը այն անվանել է «կես հաղթություն» կամ նույնիսկ հաղթության մի փոքր մաս (1, էջ 216—217):

Սահմանադրության հռչակումից հետո հայ գյուղացիությունը բնական մղումով ձեռնարկեց վերականգնելու իր հողային իրավունքները, այսինքն հետ ստանալու այն հողերը, որոնք բռնագրավել էին քրդական ֆեոդալները (84, էջ 48—106): Դա տեղիք տվեց կողմերի միջև հարաբերությունների անօրինակ սրման: Վանում ֆրանսիական հյուպատոս Ս. Զարգեցկին 1909 թ. վկայում էր, որ հողային հարցի շուրջը հայերի և քրդերի միջև մղվում է իսկական պատերազմ (493, էջ 888):

Թեև կառավարության կողմից շեղյալ հայտարարվեց նաև խաֆիրության տուրքը, ձրի աշխատանքը (օլամ) և այլն, սակայն այստեղ նույնպես, ինչպես և հողային հարցում, կառավարությունը հետևողական չգտնվեց, բավականանալով լոկ հանդիսավոր հանձնառություններով և հայտարարություններով: Այս բոլորը վկայում էր, որ երիտթուրքերը չէին ձգտում գործնականում սոցիալական բարեփոխումներ իրականացնել (416, էջ 15):

Ճիշտ է, հայ գյուղացիությունը, հույսը կտրելով կառավարությունից, առանձին վայրերում փորձում էր զենքի օգնությամբ, իր սեփական ուժերով, թոթափել խաֆիրության լուծը, սակայն բախվելով քրդական ավատատերերի զինված ջոկատների դիմադրության հետ, պարտություն էր կրում, ընկնելով ավելի ծանր ճորտային լծի տակ: Քրդական ֆեոդալները պինդ կառչել էին խաֆիրության իրավունքին և ոչ մի կերպ չէին ցանկանում նրանից զրկվել (225, էջ 75—76): Նրանց այդ վարքագիծը երիտթուրքերը միայն խոսքով էին դատապարտում: Գործնականում վարվում էր միանգամայն այլ քաղաքականություն: Երիտթուրքական պառլամենտի պատգամավորների կողմից մշակվել էր մի ծրագիր, որտեղ նախատեսվում էր բարենորոգումներ անցկացնելիս առաջնորդվել շարիաթի սկզբունքներով և անթույլատրելի համարել պետության

որևէ միջամտություն գյուղացիների և բեկերի միջև հարաբերություններին (244, էջ 249):

Արևմտյան Հայաստանից պատրիարքարան էին ստացվում աղետաբեր հեռագրեր. «Պեկերն ու աղաները բռնի կը գրավեն հայոց ստացվածքները և դուրս կը ձգեն տերերը իրենց տուններն, պարտեզներն և արտերն. ի՞նչ պիտի բլաստոր վերջը» (48, էջ 392):

Այս բոլորի հետևանքով, ինչպես հաղորդում էին ռուսական դիտորդները, հայերի և քրդերի հարաբերություններն ընդունեցին ծայրահեղորեն թշնամական բնույթ (190): Նրանք հայերին սպառնում էին ջարդերով և այլն (365):

Երիտթուրքերի նշանակած Վանի վալի Յավեր փաշան ստեղծեց «խառը հանձնաժողովներ», իբր թե քրդերին հայերի հետ հաշտեցնելու և նրանց միջև հողային վեճերը լուծելու համար (191), սակայն պարզվեց, որ դա իթթիհադի հերթական խաղերից մեկն է: Որ երիտթուրքերը ոչ միայն չեն հարթելու հայերի և քրդերի միջև գոյություն ունեցող վիճելի հարցերը, այլ հակառակը, շահագրգռված են էլ ավելի խորացնելու դրանք: Քրդերին հայերի դեմ գրգռելու նպատակով երիտթուրքական գործակալությունը նույնիսկ լուրեր էր տարածում, որ իբր հայերը դիմել են կառավարությանը՝ առաջարկելով համատեղ գործել ընդդեմ քրդերի (48, էջ 392): Սա վկայում էր, որ ի սկզբանե իթթիհադը օգտագործում էր Աբդուլ Համիդի զինանոցից հանած հայ-քրդական հարաբերություններն արհեստականորեն սրելու քաղաքականությունը:

Երիտթուրքերը քաջ առ քաջ զիջումների էին գնում քրդական ավատատերերի պահանջներին: 1909 թ. դադարեցվեց համիդիե գնդերի զինաթափման և վերակազմակերպման գործը: Ամեն ինչ թողնվեց նախկինի պես, որովհետև երիտթուրքերն եկան այն համոզման, որ համիդիե գնդերը որոշ կազմակերպչական վերակառուցումից հետո կարող են օգտակար լինել իրենց որպես ռազմական ուժ Ռուսաստանի և Իրանի, ինչպես նաև տեղական ժողովուրդների և հատկապես հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական շարժման ու սոցիալական պայքարի դեմ: Միակ կատարված փոփոխությունն այն էր, որ այսուհետև այդ գնդերը կոչվելու էին ոչ թե սուլթանի անունով, այլ «աշիրեթ խաֆիֆ սուլթարի ալայլարի» («քոչվորներից կազմված հեծելազորային գնդեր») (346):

Երիտթուրքերը սիրաշահում էին քրդական վերնախավին, բացահայտորեն թշնամական դիրք բռնելով հայ բնակչության հանդեպ: «Տիրքանակերտեն մինչև Պարսից սահմանագլուխը,— գրել է Անդրանիկը,— 160 հազար զինված բուրդ կա: Ժեռն թուրքերը զինաթափ չեն ընկեր զանոնք և կը պահեն մեզ հարմար առիթով կոտորել տալու համար» (61, էջ 21):

Երիտթուրքական կառավարությունն ի վերջո որոշեց հրաժարվել քրդական հարցի վերաբերյալ իր իսկ ընդունած քաղաքական գծից: 1910 թ. մարտին ներքին գործերի մինիստրը հրաման արձակեց ազրարային հարցի լուծման հետաձգման մասին, մինչև «դրա համար նպաստավոր պահի ստեղծումը» (367): Թուրքական կառավարող շրջանները փաստորեն հրաժարվեցին երկրի արևելյան նահանգներում ազրարային հարցի կարգավորումից և դրանով իսկ հարթեցին «քրդական հարցը»:

Թուրքական դատարանը բանտից ազատ արձակեց Քյոո Հուսեին փաշային և հակառակը՝ բանտարկեց նրա դեմ բողոք ներկայացրած հայերին, ամբաստանելով նրանց որպես «խռովարարներ» (112, 1909 թ., № 155): Իսկ Վանի կուսակալ Յավեր փաշան առաջարկեց տեղի հայոց առաջնորդարանին՝ Հուսեին փաշայի և ուրիշ ոճրագործ ցեղապետերի հետ ստորագրել մի նամակ, որ նահանգը խաղաղ է, «հայ, թուրք և բուրդ ապրում են եղբոր պես» և այլն (112, 1909 թ., № 144):

Հայերի հավատը երիտթուրքական կառավարության նկատմամբ վերջնականապես խորտակվեց 1909 թ. մայիսին Ադանայում կազմակերպված հայկական ջարդից հետո: Այս արյունոտ միջադեպը ոչ մի կասկած չթողեց, որ թուրքական կառավարությունը, շարունակելով իր նախորդների գիծը, ջարդը դարձնում է իր քաղաքական սիստեմի բաղկացուցիչ մասը:

1910 թվականից բոլոր Իրան տեղափոխված քրդերին կառավարությունը խոստացավ վերադարձի ղեկքում ներում շնորհել, հակառակ ղեկքում սպառնալով զրկել նրանց աստիճաններից ու տիտղոսներից և բռնագրավել ողջ շարժական ու անշարժ գույքը (192: 347): Սկսվեց բուրդ ավատատերերի վերադարձը, որոնք իշխանությունների թողտվությամբ անմիջապես վերականգնեցին իրենց նախկին «իրավունքները»: Ներքին գործերի մինիստրի հատուկ կարգադրությամբ այդ բեկե-

րին ու աղաներին վերադարձրեցին նույնիսկ այն հողերը, որոնք հօգուտ հայերի նրանցից բռնագրավվել էին երիտթուրքերի կառավարման սկզբնական շրջանում (19, էջ 24):

Վերադարձից հետո քրդական աղալարներն ավելի դաժան հալածանքների էին ենթարկում հայերին (193): Այս անգամ արդեն թուրքական իշխանություններն էին օգնում նրանց հայերից հողերը հետ գրավելու համար: Արևմտյան Հայաստանից Ստամբուլ էին ուղարկվում տազնապալից հեռագրեր հայերի նկատմամբ կիրառվող բռնությունների վերաբերյալ: Վանից Ս. Օլֆերը հաղորդում էր, որ ամենուրեք հայերին սպառնում է մեծագույն վտանգ (366):

Հատուկ հրովարտակով կառավարությունը ներում շնորհեց նաև Աբդուլ Համիդի բռնատիրության շրջանում բուրդ բեկերի կատարած բոլոր հանցանքներին:

Օսմանյան պառլամենտի պատգամավոր Վահան Փափազյանը զուր էր պահանջում քրդական զինված ջոկատների նկատմամբ կիրառել ավազակախմբերի վերաբերյալ նոր օրենքը (368): Նա ներքին գործերի մինիստրությունը ներկայացրեց մանրամասն մի զեկուցագիր, որտեղ առաջարկում էր անհապաղ մի շարք միջոցառումներ ձեռնարկել, որոնք, ըստ իրեն, հույժ անհրաժեշտ էին քրդերին կառավարական իշխանությանը ենթարկելու համար: Մասնավորապես նա նշում էր, որ անհրաժեշտ է ավելացնել զորքերի թիվը Վանի վիլայեթում և թուրք-իրանական սահմանի շրջանում, իրանական կառավարությունից պահանջել անհապաղ վտարել Մակուում թաքնված քրդական ցեղապետերին և նրանց հեծյալ ջոկատներին, իսկ թուրքիա վերադառնալուց հետո ցրել նրանց և բնակեցնել կայսրության տարբեր շրջաններում որպես հասարակ զինվորների (370):

1909 թ. իթթիհազը Արևմտյան Հայաստան ուղարկեց մեծ թվով գործակալների՝ քրդերի և հայերի միջև երկպառակություններ և թշնամանք հրահրելու հանձնարարությամբ (469, էջ 71): Վանից փոխհյուպատոս Ս. Օլֆերը Կոստանդնուպոլսի ռուսական ղեկավարին տեղեկացնում էր, որ թուրքական գործակալությունը հայ-քրդական թշնամանք հրահրելու միտումով աշխատում է հայ բնակչությանը համոզել, որ քրդերի արարքները իրենց նկատմամբ «հետևանք են Ռուսաստանի դավերի»: Այս պրոպագանդան, նշում էր ռուս զինանագետը, նպատակ

ունի նաև խաթարել հայ բնակչության համակրանքը Ռուսաստանի նկատմամբ (369):

Երիտթուրքական կառավարությունը անհետևողական գրտնրվեց նաև 1909 թ. հուլիսի 20-ին հրապարակված ոչ մահմեդականների զինվորագրության օրենքը կենսագործելու հարցում: Ըստ այդ օրենքի պետության իսլամական տարրը այլևս իրավունք պիտի չունենար իրեն տիրապետող ազգ՝ «միլլեթի հարիմե» հռչակելու: 1910 թ. մարտի 1-ին երիտթուրքական պառլամենտը հաստատեց քրիստոնյաների համար զինվորական տուրքի («բեդելի ասկերի») վերացումը: Մտցվեց համընդհանուր զինապարտություն:

Այսպիսով, Օսմանյան կայսրության պատմության մեջ առաջին անգամ կառավարությունը սկսեց բանակ զինակոշել հայերին: Դա քրդական վերնախավի մոտ առաջ բերեց մեծ անհանգստություն ու դժգոհություն (243, էջ 128), որովհետև հայերի կողմից զենք կրելու իրավունքը վերացնում էր նրանց նկատմամբ անպատիժ գործողությունների հնարավորությունը: Քուրդ ավատատերերը դա զնահատեցին որպես ոտնձգություն իրենց «գարավոր աղաթներին» և «պատմական իրավունքներին» նկատմամբ:

Էրզրումի, Մուշի և մի շարք այլ վիլայեթների աշիրեթները պահանջեցին շեղյալ հայտարարել քրիստոնյաների զինվորագրության մասին օրենքը, հակառակ դեպքում սպառնալով տահաճություններ պատճառել կառավարությանը կամ ծայրահեղ դեպքում հեռանալ Իրան և Ռուսաստան (194: 348):

Վերջին հաշվով քրիստոնյաների զինապարտության օրենքը ևս չծառայեց իր նպատակին, որովհետև կառավարությունը չէր ցանկանում սրել իր հարաբերությունները քրդերի հետ և առհասարակ վախենում էր մահմեդական հետադիմականների հետ առճակատման մեջ մտնելուց:

Ինչպես հայտնի է, երիտթուրքերը թուրքական ազգայնականներ էին: Ընտրելով «Թուրքիան թուրքերի համար» կարգախոսը, նրանք հանդես էին գալիս կայսրության բոլոր ոչ թուրք ժողովուրդների ազգային-ազատագրական շարժումների կատարի հակառակորդի դերում: Անկարող լինելով տալ ազգային հարցին նպատակահարմար և բավարար լուծում, երիտասարդ թրքությունը մտնում էր կաշկանդված այն նախապաշարմունքի մեջ, որ ստեղծվել էր նրանց նախահայրերի նեղմտությունից:

Այսինքն հավատում էին, թե Թուրքիայի դժբախտությունը նրա մեջ ապրող տարրեր ազգություններն են, ոչ միայն այլակրոն, ուրիշ խոսքով, ոչ-մահմեդական, այլև կրոնակից, բայց այլացեղ (օրինակ քրդերը, արաբները): Այդ պատճառով կուսակցությունը որոշել էր ամեն ջանք գործադրել պետությունը միատարր թուրքական դարձնելու համար (67, էջ 239):

Իթիհազը առանձնակի թշնամությամբ էր լցված դեպի հայ ազգային-ազատագրական շարժումը, այն դիտելով որպես կայսրության առավել վտանգավոր թշնամիներից մեկի: Արևմտահայության նկատմամբ վերաբերմունքի հարցում երիտթուրքերի թշնամական դիրքորոշման լրջագույն պատճառներից մեկն էլ նաև այն էր, որ դեռևս թույլ, տնտեսական մրցակցության անկարող թուրքական ազգային բուրժուազիան ձգտում էր երկրի տնտեսական կյանքից դուրս մղել այլազգի, այդ թվում նաև հայ բուրժուազիային, և տիրապետող ուժ դառնալ այդ բնագավառում ևս (257):

Օսմանյան կայսրությունում մահմեդական (թուրք, քուրդ և այլն) ու հայ բնակչության հակասությունների հիմքը տնտեսական անհավասարությունն էր: Բանն այն է, որ «հայ բուրժուազիան որպես Թուրքիայի տնտեսության մեջ կապիտալիստական զարգացման առաջադիմության կրող՝ տնտեսական ճանապարհով քայքայում էր երկրի կյանքի հին հիմքերը: Թուրքիայի ավատական պաշտոնակարգության տնտեսական հիմքը երեքաց և հայկական կապիտալը, ավելի ու ավելի թափանցելով նահանգները, իր քայքայիչ ընթացքով ու թուրքերի և այլն հետամնաց տնտեսության համար բացբերի, քրդերի և այլն հետամնաց տնտեսության համար բացբերի զեռնանքներով, վերջիններին ամբողջապես զինեց ցասական հետևանքներով, վերջիններին ամբողջապես զինեց հայերի դեմ» (230, մաս 1, էջ 283): Այս միտքը հաստատում է նաև Գուրկո-Կրյաժինը, որի կարծիքով թուրքերի և քրդերի թշնամական վերաբերմունքը հայերի նկատմամբ «պայմանավորվում էր գլխավորապես նրանով, որ Թուրքիայում հայկական բուրժուազիան հանդիսանում էր կապիտալիստական առաջադիմության կրող, որը քայքայում էր կյանքի հին հիմքերը և դա շատ հաճախ կատարվում էր մահմեդական բնակչության համար բավականին ցավազին ձևերով» (246, էջ 62—63):

Բացի այդ. «Պանիսլամիզմը երիտթուրքերի համար «թանկարժեք մի զենք էր» մյուս մուսուլմանների՝ արաբների, քրդերի

և արքանացիների հետ իրենց հարաբերությունները կարգավորելու ճանապարհին: Սա իշխանություն կենտրոնացման ձգտում էր կրոնի միջոցով: Ազգային սկզբունքն այստեղ անուժ էր և Կ. Պոլսում վերակենդանացավ «մուսուլմանական միասնություն ընկերությունը», լայն գործունեություն ծավալեց «պանիսլամիստական ընկերությունը», հարյուրավոր գործակալներ բռնեցին Աֆրիկայի և Ասիայի մասնաշրջանային երկրների ճանապարհը» (79, էջ 186—187)

Երիտթուրքական հեղաշրջումից հետո վառվառն հույների ու ակնկալությունների կարճատև շրջանին փոխարինելու եկավ հուսախաբություն մի դառն շրջան: Արևմտահայությունը հասկացավ, որ երիտթուրքական վարչությունը նոր դիմակով հին բռնակալությունն է: Իթթիհադի շովինիզմը ազգային փոքրամասնությունների և մասնավորապես հայերի նկատմամբ գնալով ուժեղանում էր: Գա հատկապես ցայտուն դրսևորվեց 1911 թ. սեպտեմբերին Սալոնիկում տեղի ունեցած «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեի համաժողովում, որտեղ առաջ քաշվեց «տիրող տարրի» (միլլեթը հաթիմե) լոզունգը: Գանշանակում էր այսուհետև Թուրքիայում բնակվող բրիտանյա տարրը ենթարկել մի այնպիսի վիճակի, որ այն ստիպված իսլամանա և կամ միայն անվամբ պահի իր ազգությունը (9, էջ 3):

1910 թ. «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեում տեղի ունեցան արմատական փոփոխություններ: Նրա մեջ մտան ծայրահեղ ազգայնական հայացքներ ունեցող մարդիկ: Գրանցից մեկն էր, օրինակ, պանթուրքիզմի գաղափարախոսության հիմնադիր Զիա Գյոքալփը, որի քաղաքական փիլիսոփայությունը բացառում էր ազգային փոքրամասնությունների, մասնավորապես հայերի համախըմբումը երիտթուրքերի քաղաքական ծրագրերի շուրջը: Եթե բրդերի նկատմամբ պանթուրքիզմը հնարավոր էր համարում նրանց համաձուլումը, ապա ռասիստական այդ ուսմունքը հայերին դատապարտում էր ոչնչացման: Զիա Գյոքալփի կարծիքով հայերին հնարավոր չէր համաձուլել, որովհետև վերջիններս ունեին լեզվի և կրոնի դարավոր ավանդույթներ և որոշակի ազգային ինքնատիպություն (483, էջ 190): Սակայն ամբողջ զժբախտությունն այն էր, որ հակառակ այդ բոլորի, դաշնակցական կուսակցությունը շարունակում էր համագոր-

ծակցել իթթիհադի հետ: Նույնիսկ 1909 թ. Ադանայում հայերի ջարդից հետո, որի ամբողջ պատասխանատվությունը ընկնում էր երիտթուրքերի վրա, դաշնակցությունը չփոխեց իր դիրքորոշումը: Իթթիհադն էլ իր հերթին «փաղաքշում» էր դաշնակցությունը՝ նրան շռայլելով առատ խոստումներ:

Հայկական ազգային ներքին կյանքում հակադաշնակցական հոսանքները և առհասարակ հայ ժողովուրդը բուռն կերպով դժգոհում էին իթթիհադի հետ դաշնակցություն կնքած համաձայնագրի համար, մանավանդ, որ երիտթուրքական կառավարությունը հաշվի չնստեցրել էր հետ համագործակցող այդ կուսակցության առանձին վեհերոտ բողոքների հետ, անպատիժ էր թողնում և քաջալերում բուրգ, թուրք, շեքեզ բռնակալներին, հափշտակիչներին, կեղծարար տարբերքներ, որոնք անպատիժ շարունակում էին հայ բնակչության թալանը և ջարդը (62, էջ 153):

Բոլոր փաստերը վկայում էին, որ երիտթուրքական կառավարությունը այդ ոգով համապատասխան հրահանգներ էր տվել Արևմտյան Հայաստանում իր նահանգական իշխանություններին: 1911 թ. չորրորդ ռազմական շրջանի մուշիր Օսման փաշան Մուշի սանջակի խոսքուղում հանդես եկավ մի պրովոկացիոն ճառով, որով նա շարամիտ հարձակումներ էր գործում հայերի դեմ, զրգում բրդերին, թե իբր հայերը կառավարությունից պահանջում են նրանց վտարել Արևմտյան Հայաստանից և այլն: Նա նույնիսկ հայտարարում էր, թե ինքը ճանաչում է քրդական ավատատերերի կողմից հայերի նկատմամբ գործադրվող բռնությունների օրինականությունը (195):

Համարյա նույն օրերին երիտթուրքական հայտնի գործիչներից Զավիթ բեյը Արևմտյան Հայաստան կատարած իր ուղեվորություն ժամանակ այցելեց Քյոռ Հյուսեին փաշային և նրան մատուցեց իր հարգանաց հավաստիքը:

Այդ այցելության ժամանակ նա և նրան ուղեկցող երիտթուրքական Սալոնիկի կոմիտեի անդամ Նաջի բեյը և Բիթլիսի վալի Իսմայիլ Հաքքը փաշան մի կողմից քաղաքներում ճառեր էին արտասանում ազգերի համերաշխության անհրաժեշտության մասին, իսկ մյուս կողմից քրդական ավատատերերին հրահրում էին հայ բնակչության դեմ (53):

Նման պրովոկացիաներն, անշուշտ, ոչ մի լավ բան չէին կարող խոստանալ հայ-քրդական հարաբերությունների ջեր-

մացման ասպարեզում: Հակառակը, դրանք վերացնում էին այդ հարաբերությունների լավացման ամեն մի հույս (54):

Իսկ Կոստանդնուպոլսի հայոց պատրիարքարանը շարունակում էր օսմանյան կառավարությունը անընդհատ դիմումներ հղել՝ գավառներում կատարվող հարստահարությունների մասին, խնդրելով միջոցներ ձեռնարկել: Պատրիարքարանի ֆրանսերեն հրատարակած սուվար հատորի (55) մեջ հավաքված փաստերից երևում է, որ երիտթուրքական հեղաշրջման առաջին իսկ օրերից սպանությունները, հափշտակությունները և ավերումները Արևմտյան Հայաստանում երբեք չեն դադարել:

Սակայն, անհրաժեշտ է նշել, որ երիտթուրքերի և բուրդազգայնականների միջև 1908 թվականից հետո հարաբերությունները դարձան ավելի սառը: Երիտթուրքական կառավարությունը կասկածանքով էր վերաբերվում իր նկատմամբ բուրդազգայնականների կրավորական դիրքին և այդ պատճառով ուշիուշով հետևում էր նրանց տրամադրություններին, որպեսզի վտանգի նշաններ երևալուն պես անմիջապես խեղդի ու ոչնչացնի նրանց: Արժե հիշատակել, օրինակ, որ 1911 թ. պրովոկացիոն կերպով քրդերին մեղադրելով անկախ իշխանություն (բեյլիք) ստեղծելու դիտավորության մեջ, երիտթուրքերը ցրեցին քրդական կազմակերպությունները, փակեցին «Քյուրտ թեավլուն վե թերաքքի դազեթեսի» թերթը և ձերբակալեցին մի շարք ազդեցիկ բուրդ ղեկավարների:

Շատերը ստիպված եղան արտագաղթել արտասահման: Սրանք այն առաջին դեպքերն էին, որոնք գալիս էին վկայելու, որ թուրք բուրժուական ազգայնականները ևս ֆեոդալական վաճառիրական շրջանների նման կատաղի թշնամի էին ոչ թուրք ժողովուրդների ազգային ղզացումների զարթոնքին և բոլոր ճնշված ժողովուրդների ազգային վերածննդի համոզված ախոյաններ էին:

1911 թ. սեպտեմբերին բռնկած իտալո-թուրքական պատերազմը և Թուրքիայի ջախջախիչ պարտությունը երիտթուրքերին դրեց ծանր վիճակի մեջ: «Հյուրրիեթ վե իթթիլյաֆ» («Ազատություն և համաձայնություն») կուսակցության հակաթիթիհադական այդ ընդդիմադիր ձևատի գործունեության ակտիվացումն առանց այն էլ սասանում էր երիտթուրքերի իշխանություն հիմքերը: Դրությունը բարդանում էր նաև այն

պատճառով, որ թուրքական զորքերը ծանր մարտեր էին մղում նմենում և Ասիում՝ Իմամ Յահյայի, Սեյիդ Իդրիսի և Զեյդիտյան շեյխերի ինքնավարական-անջատվողական շարժման դեմ: Ալբանիայում բռնկել էր ապստամբություն, հուզումներ էին տեղի ունենում իրանա-թուրքական սահմանագլխի քրդական ցեղերի շրջանում և այլն:

Այս պարագաներում երիտթուրքական կառավարություն էլ ավելի շեշտված ձևով էր սիրաշահում քրդերի առաջնորդներին, որովհետև նրանք իրեն անհրաժեշտ թնդանոթի միս էին տրամադրում տրիպոլիտանական պատերազմի ճակատներում և Իրանի նկատմամբ քաղաքականություն իրականացնելիս, որը 1912 թ. ամռանը փակուղու մեջ էր (26): Այսպես, 1911 թ. նոյեմբերի 28-ին օսմանյան մեջլիսի դեպուտատ Գր. Զոհրապը մեծ վեզիր Սալիդ փաշային ներկայացրեց մի խընդրագիր, որտեղ նշում էր, որ «բուրդ բռնակալներից հարկ վերցնելու պատրվակով հայերից գանձված դրամների համար, թեև քրեական օրենսգրքի 130-րդ հոդվածով պատիժ է նախատեսվում, սակայն մեծամասնաբար մահանդականներից կազմված դատարանը այդ գանձումներին տալիս է շինծու օրինականություն, դրանք համարելով բուրդ բռնակալներից հայերի վարձած հողերի հարկ: Ահա այսպիսի ստահող մեկնաբանությամբ փորձում են կոծկել այդ ահավոր անօրինականությունը և հայերի հողը քաշխելով քրդերին շարիաթական դատարաններին կողմից սեփականագրեր են տալիս վերջիններին» (133, էջ 7):

Հայ գործիչները զուր փորձեր էին անում կառավարությունը ստիպելու, որպեսզի նա վերջ տա քրդական վերնախավի նկատմամբ իր կիրառած երկդիմի քաղաքականությունը: Իսկ նա դիմեց հին ու փորձված մեթոդին՝ սկսեց սրել թշնամանքը նրանց ու հայերի միջև: Կրկին առաջ քաշվեց «վիճելի» հողերի հարցը: Վանի, էրզրումի և մի շարք այլ վիլայեթներում սկսվեցին հայերի մասնակի ջարդեր: Երիտթուրքական իշխանությունները ոչ միայն չէին փորձում կանխել այդ ջարդերը, այլև անամոթաբար «սեթևեթում» էին ջարդարար ֆեոդալների հետ: Սկսվեց հայ և ասորի բնակչության խուճապահար փախուստը դեպի Իրան (371: 261, էջ 11):

1912 թ. հուլիսին երիտթուրքերի հակառակորդ «Հյուրրիեթ վե իթթիլյաֆ» («Ազատություն և համաձայնություն»)

կուսակցութեանը հաշտողից իթթիհադականներին հեռացնել իշխանութիւնից և կառավարման ղեկը վերցնել իր ձեռքը: Նոր կառավարութիւնը հայտարարեց, որ ինքը միջոցներ է ձեռնարկելու հայերի և քրդերի միջև հողային վեճերը լուծելու և Արևմտյան Հայաստանում անօրինականութիւններին վերջ տալու համար: Ի լրացումն այս հայտարարութեան, 1912 թ. սեպտեմբերին իթթիլյաֆական կառավարութեան մինիստրների խորհուրդը որոշեց գնել այսպես կոչված «վիճելի» հողերը և դրանք անվարձահատույց բաշխել հողագուրկ հայ գյուղացիութեանը (196: 286, էջ 231):

Սակայն այս միջոցառումը, որն ավելի շուտ պրոպագանդիստական նշանակութիւն ուներ, սկզբից ևեթ դատապարտված էր ձախողման, որովհետև նախ՝ այդ նպատակի համար մի շնչին գումար էր հատկացվելու՝ ընդամենը 100 հազար լիրա, որը պետք է դատարկ գանձարանից ֆինանսների մինիստրութիւնը ինչ-որ ձևով հայթայթեր և ապա՝ այն հանդիպելու էր քրդական ավատատերերի կատաղի դիմադրութեանը, որոնք սպառնում էին գննքի դիմել իրենց «իրավունքները» պաշտպանելու համար: Առանձին վայրերում քրդական ջոկատների ու կառավարական զորքերի միջև նույնիսկ զինված ընդհարումներ տեղի ունեցան:

«Վիճելի» հողերի հարցը լուծելու իթթիլյաֆական կառավարութեան այս փորձը քրդական ավատական դասակարգը մեկնաբանեց որպես իր նկատմամբ թշնամական քայլ: Յեղեբրի շրջանում ավատատերերը լուրեր տարածեցին, իբր նոր կառավարութիւնը հանգես է գալու հայերի պաշտպանութեան օգտին ի վնաս քրդերի: Իրականում «իթթիլյաֆականները չէին ցանկանում (և չէին էլ կարող) ձեռնարկել գործուն միջոցներ քրդերին հայերի հետ հաշտեցնելու համար և գործնականում միշտ պաշտպանում էին քրդական վերնախավին» (273, էջ 204):

Իսկապես, վախենալով, որ ավատատերերի ելույթները ի վերջո կարող են վերածվել քրդական հակակառավարական համընդհանուր շարժման, իթթիլյաֆական կաբինետը 1912 թ. վերջին վերջնականապես հրաժարվեց իր մտահղացած հողային ռեֆորմի իրագործումից: Այդ քայլը ոչ միայն կառավարութեան մտավախութեան հետևանք էր, որ քրդական ավատական դասը կարող էր իր նկատմամբ թշնամական առձակատ-

ման դիրք գրավել, այլև առավելապես այն կարևոր հանգամանքի, որ թուրքական բուրժուազիան դեռևս ամուր կապով կապված էր ավատական դասակարգի հետ: Սա էր այն հիմնական զսպանակը, որն ընթացք էր տալիս և՛ իթթիհադականների, և՛ իթթիլյաֆականների գործելակերպին ու նրանց ներքին քաղաքականութեանը: Առկա էին նաև միջազգային-քաղաքական բնութքի այլևայլ գործոններ: Նախ, 1912 թվականից սկսած եվրոպական պետութիւնները և մանավանդ Ռուսաստանը կրկին սկսեցին բարձրացնել Արևմտյան Հայաստանում բարենորոգումներ իրականացնելու հարցը: Դա անխուսափելիորեն կարող էր առաջ բերել հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարի նոր վերելք, որն ի չիք դարձնելու համար կառավարութիւնը շունքեր այլ միջոց, քան քրդերին որպես հակազդող ուժ օգտագործելուց: Բացի այդ, 1912 թ. Ռուսաստանի սահմանակից քրդական որոշ ցեղերի մոտ որոշակիորեն նկատվում էր ռուսական իշխանութիւնների հետ կապ հաստատելու ձգտում:

Ռուսական հյուպատոս Ս. Օլֆերը նկատում էր, որ հենց այդ պատճառով թուրքերը «պատրաստ են ամեն տեսակի դիջումների ու զոհողութիւնների գնալու», որպեսզի վերստին քրդերին տրամադրեն ռուսների դեմ (197):

Եվ վերջապես, 1912 թ. Արևմտյան Հայաստանում և Քըրդստանում տեղի էին ունենում քրդական հակակառավարական հուզումներ: Բազմաթիվ շրջաններում քրդերը չէին ճանաչում թուրքական իշխանութիւններին, հրաժարվում էին հարկեր մուծել, զինակոչիկներ տրամադրել և այլն:

Դժգոհութեան պատճառներից մեկն էլ այն էր, որ Բալկանյան պատերազմի ժամանակ իթթիլյաֆական կառավարութիւնը առաջին անգամ կանոնավոր զորքերի շարքում քրդերին օգտագործեց իբրև զինվորներ, այն էլ Փոքր Ասիայից դուրս և մեծ թվով:

1912 թ. դեկտեմբերի 8-ին Բ. Դուրը մի անգամ ևս բնութեանը ենթարկեց Արևմտյան Հայաստանում բարենորոգումներ մտցնելու հարցը:

Քննարկման նպատակը եվրոպական պետութիւնների միջամտութիւնը կանխելն էր: Քննարկմանը ներկա մի շարք հայ գործիչներ, առաջադրեցին որոշակի պահանջներ. կայսրութեան հայաբնակ վիլայեթները այսուհետև անվանել Հայաս-

տան, բարեփոխել հարկային սիստեմը, վերացնել խաֆիրութ-
թյան տուրքը, ցրել համիդիե գնդերը, վարչական հաստատու-
թյուններում թուրքերենի հետ օրինական համարել նաև հա-
յերենը ու քրդերենը և այլն (84, էջ 213—214): Հատկապես
վերջին պահանջը ցնցող ներգործություն ունեցավ կառավա-
րութիան անդամների վրա, որովհետև հայերը փաստորեն
պահանջում էին իրավունքներ տալ նաև քրդերին, մինչդեռ,
ինչպես նշվեց վերևում, օսմանյան քաղաքականության ան-
կյունաքարը հայերին և քրդերին միմյանց հակադրելն էր:

Այս փաստը նույնպես վկայում էր, որ հայկական շրջան-
ներում քաջ գիտակցում էին, որ բարենորոգումները կարելի
էր լիովին իրական դարձնել բուրգ ժողովուրդի բարյացակա-
մություններով:

Բացառությամբ հարկային սիստեմը բարեփոխելու և խա-
ֆիրութիան տուրքը վերացնելու խոստումից, հայերի առաջ
քաշած մնացած բոլոր պահանջները կտրականապես մերժվե-
ցին:

Այս միջադեպից հետո իթթիլյաֆական կարիներտը տեղա-
կան իշխանություններին հրահանգ տվեց՝ հայ բնակչության դեմ
ուժեղացնել քրդական ավատատերերի զինված բանդաների
խժոժությունները, ամենուրեք կազմակերպել քրդերի բողոքի
շարժումներ և ելույթներ հայկական բարենորոգումների
դեմ (198):

Բ. Դուան գրղմամբ սենատոր Աբդուլ Ղադերը²⁵ կառավա-
րութիանը ներկայացրեց «ինքնավար Քրդստանի» մի նախագիծ,
որի նպատակն էր հակակշիռ ստեղծել հայկական բարենորո-
գումներին (350): «Քրդական փնքնօրենություն պահանջները
կբաջալերվեն այժմ, հանդես հայկական բարենորոգության կամ
երաշխավորչալ — ապահովության հարցին», — գրում էր «Բյու-
զանդիոնը» (30, 1913, № 5039):

Ստամբուլը Արևմտյան Հայաստանի քաղաքականապես
առավել զարգացած կենտրոնի՝ Վանի կուսակալ նշանակեց
ժագոմով բուրգ Իզզեթ բեյին, որը մեկնելով իր պաշտոնա-
վայրը իրեն ընկերակից վերցրեց Աբդուլ Ղադերի որդիներից
մեկին, որպեսզի համատեղ ջանքերով իրագործեն կառավա-
րութիան կողմից իրենց հանձնարարված քաղաքականությունը

(199), որն իրագործվում էր նաև հայկական մյուս նահանգ-
ներում: Այսպես, Բիթլիսի վիլայեթում տեղական իշխանու-
թյուններն «աշխատում էին ավելի ու ավելի իրենց կողմը
գրավել քրդերին ու նրանց շեյխերին և հայանքի բուրգ կողոպ-
տիչներին խոստանում էին մուղիրների և գայմագամների պաշ-
տոններ» (200):

Կոստանդնուպոլսի հայոց պատրիարք Հովհաննես Արշա-
րունին կառավարությանն ու արդարադատության մինիստրին
ուղղակի ուժբալոժում էր թաքիր-բողոքներով, որոնցում նկա-
րագրվում էին բուրգ ավատատերերի գործադրած բռնություն-
ները հայ բնակչության նկատմամբ:

Ռուսական դեսպան Մ. Գիրսը արտաքին գործերի մի-
նիստր Դ. Սազոնովին ուղղված իր հաղորդագրություն մեջ
գրում էր. «Կ. Պոլսում հայկական պատրիարքությունը և հա-
մայնքին հուզել են Թուրքիայի արևելյան վիլայեթներին վեր-
ջերս ստացված տեղեկություններն այն մասին, որ քրդերն
ուժեղացրել են հայերի կողոպուտներն ու սպանությունները:
Հոգևորականների պատվիրակությունը պատրիարքի գլխավո-
րությամբ շտապեց մեծ վեզիրին և մյուս մինիստրներին ներ-
կայացնել ամենաեռանդազին դիմումներ, խնդրելով, որ Բ.
Դուան շտապ պաշտպանի հայերին» (87, էջ 149—150):

Սակայն կառավարությունը ծայրաստիճան անտարբե-
րությամբ վերաբերվեց պատրիարքի բողոքներին, հայերի
նկատմամբ բռնությունները համարելով «ընդհանուր բնույթի
հանցագործություն և համարյա թե սովորական բան» (286,
էջ 175—176): «Բ. Դուանը ուղղված պատրիարքի վճռական
դիմումների ապարդյունությունը, — գրում էր Մ. Գիրսը մեկ
այլ առիթով, — նրան հարկադրել է տեղի տալ հայկական հա-
մայնքի համառ պահանջներին և խնդրել պաշտոնաթողություն:
Դա Բ. Դուան վրա ճնշում գործադրելու այն վերջին միջոցն
է, որին դիմել է հայոց պատրիարքը» (286, էջ 231):

Թուրքական մամուլը ծուռ հայելու մեջ էր ներկայացնում
պատրիարք Արշարունու բողոքները քրդերի հարստահարու-
թյուններն մասին, դա ևս օգտագործելով հայ-քրդական հա-
կամարտությունը սրելու նպատակներին: «Օսմանյան լոյտի»
խմբագրի հետ հարցազրույցի ժամանակ պատրիարքը ստիպ-
ված եղավ հետևյալ հայտարարությունն անելու. «Իմ խոսքե-
րուս հոռի մեկնություն տրվեցան: Ես չդատապարտեցի բյուրգ

ամբողջ ժողովուրդն անխտիր, այլ քյուրտերուն այն մասը, որ ծանոթ է իր եղեռնական շահատակութուններով, ի վնաս հայ խաղաղիկ ու աշխատավոր մասին, այսինքն ցեղապետները, ավատապետներն ու քյուրտ ավազակախումբերը: Ո՞վ չի գիտեր թե քյուրտ ժողովրդին մեջ կա դասակարգ մը, որ իր աշխատության պտուղով ապրելով իբր հողագործ, հայ աշխատավոր ժողովուրդին պես նույն տխուր վիճակին ենթարկված է, ավատապետներուն, պեյերուն ու աղաներուն երկաթյա միկնույն լուծին տակ կգտնվի, սա տարբերությամբ, որ քյուրտ գյուղացին տնտեսապես ու ընկերային տեսակետով միայն կտառապի, իսկ հայ գյուղացին կտառապի թե՛ տնտեսապես, թե՛ ընկերային տեսակետով և թե՛ քաղաքականապես: Ինչպես որ մենք բնավ չծածկեցինք մեր զգվանքն հանդես քյուրտ մյուսթեկալիպետներուն, և զանոնք շարունակ ձաղկած ու դատապարտած ենք, նույնպես բնավ չենք ծածկած մեր համակրությունն հանդես քյուրտ հարստահարյալներուն: Ասոր համոզվելու համար բավական է ակնարկ մը նետել հայ մամուլին վրա, որ միշտ պաշտպանած է աշխատավոր ու խաղաղ քյուրտերը: Այս պայմաններուն մեջ, ես ինչպե՞ս կրնայի զանազանութուն դնել քյուրտերուն ու հայերուն միջև, և անարգության սյունին գամել քյուրտ ազգն ամբողջությամբ» (30, 1913 թ. № 5040):

Ինչպես տեսնում ենք արևմտահայության հոգևոր առաջնորդը ևս գտնում էր, որ հայ-քրդական հարաբերությունների լարվածությունը ոչ միայն ազգային կամ կրոնական հակասությունների արդյունք է, այլ դասակարգային խնդիր, ինչպես նաև թուրքական կառավարության կողմից արհեստականորեն հրահրվող քաղաքական նպատակներ հետապնդող հարց:

Վերոհիշյալ տեսակետը հաստատում էին նաև եվրոպական գործիչները և մամուլի օրգանները: Այսպես, ռուս դիտորդներից մեկը գրում էր, որ «հայերի պայքարը քրդական ճնշող տիրապետության դեմ հայ գյուղացիության պայքար չէ՝ քուրդ գյուղացիության դեմ, այլ պայքար է քուրդ բեկերի դեմ, որոնց թուրքական կառավարությունը խրախուսում է դիմելու զանազան անշարժավոր արարքների հայերին իրենց հայրենիքից վտարելու համար» (341):

Վ. Մինորսկին այդ նույն հարցի առթիվ արտահայտվում

էր հետևյալ կերպ. «Եթե վերցվի ներկայիս թուրքական անիրշխանությունն ու անօրինականությունը, ապա պատճառներ չկան, որ հայերն ու քրդերը, այդ դարավոր հարևանները, միմյանց հետ չկարողանան մշակել *modus vivendi*-ն այնպես, որպեսզի քրդական անասնապահությունը լրացնի հայկական արհեստներին ու հողագործությունը» (290, էջ 40):

Հայ գործիչներից Անդրանիկի կարծիքով «այս բոլոր ցեղերը (իմա՝ քրդական:— Վ. Բ.) այն ժամանակ կմիանան մեզի հետ, երբ սուլթանական գազանային ռեժիմը երկրեն վերանա. և շատ շուտով պիտի միանան ու մեզի հետ երկիրը պաշտպանեն ապագա թշնամիներու դեմ: Այսօր մենք մենակ ենք իբրև կովոզ և կը տանջվինք անոնց ձեռքը. վաղն ալ, երբ երկիրը մեր աշխատանքով և արյունով բարեփոխվի, պիտի միանան մեզի և հավասար իրավունքի տեր դառնան, քնչպես իրենք ալ կըսեն» (53, էջ 164):

Ֆրանսիական «Questions Diplomatiques et Coloniales» հանդեսը նկատում էր, որ Թուրքիայում «լուրջ վարչություն» լինելու դեպքում հայերն ու քրդերը կկարողանային ապրել կատարյալ համաձայնություն: Իր այս թեզը հաստատելու համար հանդեսը բերում էր հետևյալ ուշագրավ փաստը. 90-ական թվականներին մոտ յոթ հազար քրդեր ստիպված էին թողնել իրենց բնակավայրերը և գաղթել ԱՄՆ: Այստեղ նրանք սերտ հարաբերությունների մեջ էին Արևմտյան Հայաստանից գաղթած երեսուն հազարանոց հայ գաղութի հետ: Մոլեռանդ և բարբարոս բնազդները ամերիկյան հողի վրա աներևութացան, ինչու համար այս լավ դրացիությունը կարելի չպիտի լինի, ինչպես երբեմն, հայրենի հողի վրա: Թերթը գտնում էր, որ այդ երկու ժողովուրդները ամբողջացնում են իրար, որովհետև եթե մեկը ուժն է, ապա մյուսը իմացականությունը: «Եթե ցարդ զիրար խողխոխեցին, երրորդի մը շահուն համար էր՝ որ զանոնք կծրարեր ատելություն մեջ, մատնելու համար զանոնք բնաջնջումի» (30, 1913 թ., № 4960):

Վերոհիշյալ բոլոր փաստերը եկան վերջնականապես համոզելու արևմտահայությանը, որ սահմանադրական Թուրքիան ևս չի ցանկանում լուծել ազգային և սոցիալ-տնտեսական բազում հրատապ խնդիրները, այլ հակառակը, արհեստականորեն ստեղծում է ազգամիջյան հակամարտ ու թշնամական մի մթնոլորտ: Որ ոչ միայն իթթիհադականները, այլև իրենց

Օսմանյան կայսրության տարբեր ժողովուրդների ապակենտրոնացման կողմնակից հորջորջող իթթիլյաֆականները հետապնդում են ազգայնամուլ ծրագրեր և մասնավորապես աշխատում են քրդական տարրի միջոցով «մաքրագործել երկրամասը հայերից» (201):

Այս պայմաններում արևմտահայությանը ստիպված էր կրկին ապավինել մեծ պետությունների խոստումներին Արևմտյան Հայաստանում բարենորոգումներ իրականացնելու վերաբերյալ, մասնավորապես հույսը կապելով Ռուսաստանի հետ:

Այդ առթիվ «Մշակը» գրում էր. «Ամբողջ հայ ազգաբնակչությունը աչք է դարձրել դեպի Ռուսաստանը, դեպի նրանից սպասվող փրկությունը: Դարերի կյանք ունի այդ հույսը» (112, 1913 թ., № 89):

Այս շրջանում լուբանովյան «Հայաստանը առանց հայերի» ձևակերպմանը փոխարինելու էր եկել «հայերով դեպի հարավ շարժվելու» քաղաքական նոր կարգախոսը: Ցարական կառավարությունը այլևս հրաժարվում էր այն «ապուշ քաղաքականությունից, որին կպած էր 1890-ական թթ. հայկական ճգնաժամից ի վեր» (67, էջ 243): «Ահա արդեն մի քանի ամիս է, — գրում էր Լյուդովիկ Քոնթանսոնը, — ինչ Ռուսաստանը փոխել է իր վերաբերմունքը հայերի նկատմամբ... Քսան տարի առաջ նա համարում էր նրանց հեղափոխականներ: Այժմ հայերը հետաքրքրություն են ներկայացնում որպես Փոքր Ասիա տանող ճանապարհի առաջապահներ» (270, էջ 43—44):

Ցարական կառավարությունը Կովկասի փոխարքա Վորոնցով-Դաշկովի միջոցով հայտարարում էր, որ «հայկական հարցը մենք ինքներս ստեղծեցինք մեր շմտածված միջամտությամբ հայերի կրոնական ու ազգային գաղափարներին... Հայերի մոտ ոչ մի սեպարատիզմ գոյություն չունի» (246, էջ 77):

Այսպիսով, Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին ցարիզմը արևմտահայությանն արդեն դիտում էր ոչ թե որպես «վտանգավոր ու անհանդիստ տարրի», այլ որպես դաշնակցի՝ Թուրքիայի դեմ:

Ռուսաստանի այս նոր քաղաքական գծի իրականացման հնարավորությունները մեծանում էին նրանով, որ ոչ միայն արևմտահայության ճնշող մեծամասնությունը, այլև նախկին

նում լուբանովյան հակահայ քաղաքականության հետևանքով հակառուսական դիրքորոշում ունեցող հայկական ազգային կուսակցությունները բարենորոգումների իրականացման միակ հույսը կապել էին Ռուսաստանի հետ: Համակրանքը դեպի հյուսիսային հսկան կրկին մտել էր հայ բուրժուազիայի և մտավորականության մեջ, որոնք ընդամենը մի քանի տարի առաջ թշնամական առճակատման դիրքերում էին գտնվում ցարիզմի հետ: Կոստանդնուպոլսում դեսպան Գիրսը ոգևորությամբ տեղեկացնում էր իր ղեկավարությունը. «Վանի, Բայազետի, Բիթլիսի, էրզրումի և Տրապիզոնի մեր հյուպատոսները միաձայն վկայում են, որ ներկայումս բոլոր հայերը, առանց կուսակցությունների խտրության, համակրում են Ռուսաստանին» (87, էջ 152):

Ի դեպ, 1912 թ. վախենալով, որ արևմտահայության շքրջանում իսպառ կկորցնի իր ազդեցությունը, նաև համոզվելով, որ սխալ է իր դիրքորոշումը, դաշնակցական կուսակցությունը որոշեց խզել իր կապերը «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության հետ: Նրա այդ որոշումը պաշտոնապես հաստատվեց քիչ ավելի ուշ, 1913 թ. օգոստոսի 17-ին, դաշնակցական կուսակցության 7-րդ համագումարում:

Բ. Դոան առջև վերստին բարձրացնելով բարենորոգումների խնդիրը և առհասարակ հայկական հարցը, ցարական կառավարությունը ոչ միայն մտադիր էր քաղաքական ճնշում գործադրել Թուրքիայի վրա և հող նախապատրաստել Արևմտյան Հայաստանի նկատմամբ իր վաղեմի նվաճողական պլանների իրագործման համար, այլև հուսալի պատենջ կառուցել թուրքերի պանիսլամիստական և պանթուրքիստական նկրտումների դեմ: Դա պարզորոշ երևում էր Ռուսաստանի արտաքին գործերի մինիստր Դ. Սազանովի՝ Մինիստրների խորհրդին հասցեագրված զեկուցագրի մեջ, որտեղ մասնավորապես ասվում էր. «Եթե գերմանացիներին և թուրքերին անհրաժեշտ է Հայաստանը առանց հայերի, եթե նրանց անհրաժեշտ է հայկական սեպի ոչնչացումը, եթե նրանք ցանկանում են վերացնել այն պատենջը, որը գոյություն ունի մեր մահմեդականներին և քրդերի ու թուրքերի միջև, ապա Ռուսաստանի խնդիրն է, ինչ գնով էլ որ լինի, վերականգնել պատենջը թուր-

քերի ու քրդերի և մեր թաթարների միջև» (230, մաս II, էջ 418):

Այստեղ տեղին է նշել, որ թեև վերջին տասը տարիների ընթացքում Ռուսաստանը անընդմեջ հարաբերություններ էր հաստատել քրդերի հետ, սակայն ի վերջո նա բացասական դիրքորոշում դրսևորեց նրանց նկատմամբ, գտնելով, որ քրդերը սերտ կապերով, այդ թվում նաև կրոնական, կապված են թուրքերի հետ և քաղաքական իրադրությունը Արևմտյան Հայաստանում և հայ-քրդական հարաբերությունների վիճակը այնպիսին է, որ քրդերին մերձենալու դեպքում Ռուսաստանը անխուսափելիորեն կկորցնի հայերին և հայկական խաղաքարտը: Պետերբուրգում քրդերին «ակնհայտորեն չէին վստահում և հույս չէին դնում նրանց աջակցության վրա» (273, էջ 242):

Ընդ որում, «Բ. Գոան հետ հայկական հարցի առթիվ բանակցությունների ժամանակ ռուսական դիվանագիտությունը քրդական պրոբլեմը շոշափում էր միայն այնքանով, որքանով դա անհրաժեշտ էր ապահովելու հայերի ազգային շահերն ու անվտանգությունը հայկական վիլայեթներում» (273, էջ 245):

Ռուսաստանի ձգտումը՝ հայկական հարցը իր մենաշնորհը դարձնել և ի վերջո Արևմտյան Հայաստանը նվաճել, հանդիպում էր իր մրցակիցների և առաջին հերթին Գերմանիայի դիմադրությանը: Գերմանական իմպերիալիզմը, ելնելով Մերձավոր արևելքում իր տնտեսական և քաղաքական շահերից, վճռականորեն հանդես էր գալիս հայկական հարցը հատկապես Ռուսաստանի օգնությամբ լուծելու դեմ: Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին Արևմտյան Հայաստանի հարցում անգլո-գերմանական հակամարտության փոխարեն գոյություն ունեւ գերմանական հակամարտություն, որովհետև Գերմանիան այն կարծիքին էր, որ հայ ժողովուրդն ամեն տեղ՝ Ռուսաստանում թե թուրքիայում, ռուսական քաղաքականության և ռուսական շահերի կույր գործիք է: Պանգերմանիստների կարծիքով «Թուրքիան տնտեսական և քաղաքական առումով կկորցնեւ իր կենսունակությունը հենց որ զրկվեւ Հայաստանից, հատկապես եթե նա կորցնեւ այն հօգուտ Ռուսաստանի» (313, էջ 62): Պաուլ Ռոհրբախի կարծիքով անհրաժեշտ էր հայերին տեղահանել Արևմտյան Հայաստանից և վերաբնակեցնել Բաղդադի երկաթուղու գոտում, իսկ

ազատված հողերում բնակեցնել մահմեդականներ, որպեսզի Ռուսաստանը զրկվի սահմանակից շրջաններում քրիստոնյա բնակչության իր հենարանից (467, էջ 391—392):

Գերմանիան օսմանյան կառավարության առջև Ռուսաստանին ներկայացնում էր որպես նրա անողոք թշնամու, որը մոլեգնաբար ձգտում էր կործանել թուրքական իշխանությունն Ասիայում, ինչպես այն արեց Եվրոպայում (412, հ. 38, 15333—15334):

Պաուլ Ռոհրբախը «Գերմանա-ասիական ընկերության» նիստում լիտորեն հայտարարում էր, որ Գերմանիան չպետք է արգելք հանդիսանա քրդերի կողմից հայերի ոչնչացմանը, բանի որ նա շահագրգռված է Հայաստանը խաղաղեցնելու մեջ, որի կորստի դեպքում Թուրքիան կդադարի գոյություն ունենալուց (152, էջ 44):

Գերմանիայի պետական քարտուղարի տեղակալ Յիմերմանը գտնում էր, որ հայ ժողովուրդը հանդիսանում է Թուրքիայի թուլության աղբյուրը (278, էջ 119):

Միևնույն ժամանակ գերմանական դիվանագիտությունը պրովոկացիոն ձևով նախազգուշացնում էր Բ. Գոանը, որ եթե Ռուսաստանը հանդես գա ի պաշտպանություն արևմտահայերի, այնժամ Գերմանիան իր հերթին միջոցներ կձեռնարկի պաշտպանելու իր շահերը Անատոլիայում և կզրավի այն շրջանները, որոնցով անցնում է Բաղդադի երկաթուղին (112, 1913 թ. № 94):

Բեռլինի գլխավոր թրքասեր օրգանը՝ «Բեռլիներ թագերլատ» թերթը, հրատարակեց խմբագրական մի հոդված «Այսուհետև Թուրքիայի պարտականությունները» վերնագրով, որտեղ հոդվածագիրը նախազգուշացնում էր. «Երբ Բ. Գուրը անհոգ գտնվի խիստ և ազդու միջոցներով շատ մոտ ատենեն վերջ տալու Հայաստանի մեջ տիրող անիշխանության, այն ատեն էլ միաժամի կաթողիկոսը, որ Ռուսիո հովանավորությանը տակ կապրի, երբ հարմար առիթով դիմում ընե, կամ երբ կովկասեն սարբվելիք քրդական հարձակում մը տեղի ունենա, հավանական է, որ ռուս զորքերը քալեն դեպի վեց նահանգները: Կ. Պոլսոյ մեջ պետք է պատասխանեն այն հարցոմին, թե անկե վերջը ռուս զորքերը նույն տեղեն ո՞վ պիտի վտարե» (30, 1913 թ. № 5138):

Հայկական բարենորոգումների խնդիրը ձախողելու նպա-

տակով Գերմանիան անմիջապես հայկական հարցին հակադրեց «բրդական հարցը»: Պետական քարտուղար Յագովը հայտարարեց, որ բարենորոգումների հարցը իրեն թվում է բավական փափուկ և եթե պետությունները ենթադրում են հանդես գալ հայերի պաշտպանության օգտին, ապա «չի կարելի մոռանալ նաև քրդերի շահերի մասին» (316, էջ 45): Տվյալ դեպքում կելյթ ունենալով բուրդ ժողովրդի շահերի «պաշտպանության» օգտին, Գերմանիան իրականում դարձյալ պաշտպանում էր Թուրքիային (230, մաս I, էջ 282):

Թեև Անգլիան և Ֆրանսիան կողմնակից էին հայկական բարենորոգումների իրականացմանը, սակայն այդ հարցում նրանք չէին դրսևորում որևէ հետևողականություն ու շահագրքովածություն: Անգլիայի միակ մտահոգությունն էր թույլ չտալ, որ Ռուսաստանը միանձնյա կերպով հիմնավորվի Արևմտյան Հայաստանում: Ֆրանսիան գտնում էր, որ Արևմտյան Հայաստանում բարենորոգումների իրականացումը շարժաց փոքրագույնն է, որ միայն այդ ճանապարհով կարելի կլինի կանխել այդ երկրամասի գրավումը Ռուսաստանի կողմից: Լյուզովիկ Քոնթանսոնի կարծիքով ռուսների Հայաստանը գրավելուց հետո անգլիացիները անմիջապես կնվաճեն արաբական երկրները, իսկ Գերմանիան կգրավի Անատոլիան կամ Փոքր Ասիայի մի մասը: Այդ պատճառով նա գտնում էր, որ անհրաժեշտ է իրականացնել հայերին խոստացված բարենորոգումները:

Քոնթանսոնի կարծիքով միայն այդ ճանապարհով կարելի կլինի կանխել Թուրքիայի բաժանումը մեծ պետությունների միջև (270, էջ 40—41): «Այժմ չի կարելի լուծության մատենել, ինչպես դա եղել էր մինչև այժմ, այն զայրացուցիչ գործերը, որոնք տեղի են ունենում Արևելքում: Բարձրանում է հայկական հարցի սպառնալի արյունոտ հրացույրը: Բայց բացի հայկական հարցից գոյություն ունի նաև սիրիական, կամ ավելի ճիշտ արաբական հարց», — գրում էր Քոնթանսոնը (270, էջ 9—10):

Այսպիսով, Ֆրանսիայի ամբողջ մտահոգությունը այն էր, որ Արևմտյան Հայաստանը մնա թուրքական տիրապետության ներքո: Այդ հանգամանքը, ոչ առանց հրճվանքի, հաստատում էր նաև «ժեռն թյուրք» թերթի Փարիզի թղթակիցը (112, 1913 թ. № 54): Սակայն ֆրանսիական դիվանագիտությունը բարե-

նորոգումների հարցը անմիջականորեն կապում էր հայ-քրդական հարցի հետ: Արևմտյան Հայաստանում Ֆրանսիայի հյուպատոս Զարգեցիկին, որը համոզված ռուսատյաց էր և միաժամանակ ֆրանսիական դիվանագիտության ավանդական թուրքոֆիլ գծի հետևորդ, գտնում էր, որ եթե Արևմտյան Հայաստանում շուտափույթ կերպով բարենորոգումների ծրագիրը շիրականացվի, ապա անխուսափելիորեն տեղի կունենա Փոքր Ասիայի արևելյան նահանգների, այսինքն Արևմտյան Հայաստանի գրավում Ռուսաստանի կողմից (493):

Ինչպես հայտնի է, օգտվելով բալկանյան պատերազմում իթթիլյաֆական կառավարության կրած պարտությունից, երիտթուրքերը 1913 թ. հունվարի 10-ին պետական հեղաշրջում արեցին և իշխանության ղեկը կրկին վերցրին իրենց ձեռքը: Թուրքիայում հաստատվեց երիտթուրքական եռապետության՝ էնվերի, Թաբաթի և Զեմալի ռազմական դիկտատուրան:

Բալկանյան պատերազմում կրած ծանր պարտությունից հետո թուրքական կառավարող շրջաններում տիրապետող մտայնություն դարձավ «Անատոլիան վտանգի մեջ է» (30, 1912 թ. № 907) կարգախոսը, առաջին հերթին նկատի ունենալով հայ ժողովրդի ազատագրական ոգորումները և Ռուսաստանի քաղաքականության ակտիվացումը Արևմտյան Հայաստանի նկատմամբ:

Թուրքիան ավելի վճռականորեն էր թր հայացքը Արևմուտքից դարձնում դեպի Արևելք (43, էջ 74—75):

Բալկանյան պատերազմը հանդիսացավ այն պատմական դարձակետը, որի հետևանքով պանթուրքիստական նախնական ակադեմիական շարժումը վերածվեց քաղաքական շարժման և իթթիլյաֆի պաշտոնական գաղափարախոսություն: Ազգայնականության, շովինիզմի և հարձակողական ուժանցիվի ոգին Թուրքիայում դարձավ շափազանց ազդեցիկ գործոն: «Հսկայական ու սարսափելի թափոնները ցերեկը դրոշներով և գիշերը բոցավառ ջահերով և գինովի ազդակներով կը շրջեին Պոլսի պողոտաները» (50, էջ 128):

Երիտթուրքերի աչքին հայկական բարենորոգումները ուրիշ բան չէին, եթե ոչ «ռուսական իմպերիալիզմի պատրաստած մեկ նոր հարվածը բալկանյանից հետո»: Հետևաբար բարենորոգումների հարցը նույնացվում էր կայսրության համար

Արևմտյան Հայաստանի կորստի հետ, և այդ պատճառով տրի-
նամվիրատն անում էր ամեն ինչ դրանք ձախողելու համար:

Նախ Զեմալ փաշան իր մոտ հրավիրեց դաշնակցական
գործիչներից մեկին՝ Վարդգեսին և նրան ասաց հետևյալը.
«Եթե դուք պնդեք եվրոպական կոնտրոլի մասին, մենք ստիպ-
ված պիտի լինենք ընդունել: Բայց դրա արդյունքը այն կլինի,
որ վեց վիլայեթների մահմեդական ազգաբնակչությունը ոտքի
կկանգնի և 3—4 հարյուր հազար հայեր կկոտորվեն: Եվ հա-
վանական է,— ավելացնում է նա,— որ ռուսները առիթից
օգտվելով կգան ու կգրավեն այդ նահանգները» (33, էջ 191,
192):

Իսկ Թալեաթ փաշան օսմանյան պառլամենտի հայ պատ-
գամավորներին առաջարկում էր «օգնել թուրքերին՝ վերջաց-
նելու հայկական հարցը»: Նա համոզում էր նրանց, որ «ավելի
լավ է վճռել այդ խնդիրը թուրքերի և հայերի անմիջական
բանակցություններով», որ ռուսներին չպետք է հավատալ,
որովհետև նրանք հարաբերությունների մեջ են նաև քրդերի
հետ: Նա «խորհուրդ էր տալիս» նաև չդիմել եվրոպական պե-
տությունների միջամտությանը (87, էջ 266):

Գիրսը Ստամբուլից 1913 թ. հոկտեմբերի 16-ին Ռուսաս-
տանի արտաքին գործերի մինիստրին հաղորդում էր, որ «ընդ-
հանրապես երիտասարդ թուրքերն աշխատում են թաղել հայ-
կական հարցը, համարելով այն Թուրքիայի ներկա դրության
համար ամենավտանգավոր հարցերից մեկը» (87, էջ 285):
Երիտթուրքական կառավարությունը փորձում էր զանազան
քաշքշուկների միջոցով կամ ի չիք դարձնել բարենորոգումները
և կամ առաջ քաշել «բարենորոգումներ ընդհանուր պետության
համար» տխրահոշակ տեսակետը: «Թասֆիրի էֆբյար» երիտ-
թուրքական թերթի խմբագիրը 1913 թ. մայիսի 10-ին հրա-
պարակած մի հոդվածում միամիտ ձևանալով գրում էր, որ
ինքը չի կարող հասկանալ, թե հայերը ինչու են Անատոլիայի
արևելյան նահանգների համար առանձին բարենորոգումներ,
առանձին հսկողություն և առանձին ապահովություն պահան-
ջում, որ եթե կատարվեն բարենորոգումներ, դրանք պետք է
վերաբերեն և՛ Արևելյան, և՛ Արևմտյան Անատոլիային (20, 1913
թ. № 5041): Այս նույն ոգով նյութեր էին հրատարակում նաև
թուրքական մյուս թերթերը:

Կառավարությանը մեծագույն երկյուղ էր ներշնչում նաև

այն, որ Արևմտյան Հայաստանում քարենորոգումների իրա-
կանացման հետևանքով կարող էր ռեալ հող նախապատրաստ-
վել հայ-քրդական դաշնակցության համար: «Իթթիհադի տե-
սակետով Ռումելիի կորուստեն ետք Անատոլուի մեջ բարե-
նորոգումներու գործադրությունը օտարներու ձեռքով կը
նշանակեր նաև կորուստը «արևելյան նահանգներուն», քանի
որ հայերը գտնելով հանգիստ վիճակ մը և բարգավաճելով օր
մը պիտի բարձրացնեին ապստամբության դրոշը և ինքնու-
րույնություն պիտի հռչակեին, թերևս քյուրտերու գործակցու-
թյամբ, ահա մղձավանջը իթթիհադին» (9, էջ 7): Էրզրումում
ռուսական զխսավոր հյուպատոս Աղամուլը Կոստանդնուպոլ-
սում ռուսական դեսպան Գիրսին գրած 1913 թ. հոկտեմբերի
26-ի տեղեկագրում հայտնում էր, որ «թուրքական կառավա-
րությունը, որը վաղուց ի վեր կասկածանքով էր վերաբերվում
հայ-քրդական բարեկամությանը և չէր դադարեցնում միջոց-
ներ ձեռնարկել մեկ ժողովրդին մյուսի դեմ գրգռելու համար,
այժմ, քրդերի շրջանում դրսևորվող շարժման կապակցությամբ,
հատուկ ջանքեր է գործադրում, որպեսզի այդ շարժման սլաքը
ուղղի հայերի դեմ» (236, էջ 265—266):

Բարենորոգումների կապակցությամբ թուրքական մա-
մուլը («Թասվիրի էֆբյար», «Թանին», «Բեյամ» և շովինիս-
տական մոլուցքով տոգորված մի շարք այլ թերթեր) միաբե-
րան կրկնում էր. «Քոնիթոլ շենք ընդունում»: Մահմեդական
բնակչությանը հայերի դեմ գրգռելու համար այդ թերթերը
տպագրում էին պրովոկացիոն հոդվածներ, թե իբր հայերի
նպատակն է կործանել Օսմանյան կայսրությունը և ստեղծել
Հայկական կայսրություն, որ գավառներում հայ առաջնորդա-
րանների սրահների մեջ կախված է Տիգրան Մեծի ժամանակվա
հայոց պետության քարտեզը: Միաժամանակ նշվում էր, որ
«Անատոլիան թուրքերի վերջին հայրենիքն է, ալ անկե անդին
երթալիք տեղ չունին» (30, 1913 թ., № 5200):

Թուրքական պաշտոնական մամուլը և կառավարությունը
առաջ քաշեցին նաև այն թեզը, որ հայերի պահանջները ուղ-
ղակի սպառնալիք են քրդերի շահերին: «Բյուզանդիոնը» ստիպ-
ված էր հերքել այդ պրովոկացիան. «...հայերը չեն պահան-
ջեր բան մը, որ քյուրտ ժողովրդին համար վնասաբեր ըլլա,
որովհետև ոչ մեկ քյուրտ օրինավորապես կրնա ըսել, թե
կյանքի, պատվի, ինչքի ապահովության պահանջումն իրենց

համար վնասաբեր կնկատե: Հայ աշխատավոր ժողովրդին շահերն հար և նման են քյուրտ աշխատավոր ժողովրդին շահերուն, և եթե գանգատող մը կա, քյուրտ թե հայ ժողովուրդը շահագործող ավատապետներու փոքրիկ խմբակը կրնայ ըլլալ, որուն ապօրին շահերուն կարելի է զոհել քանի մը միլիոն ժողովրդի հանգիստն և Օսմանեան տերութեան գոյութիւնն իր արեւելեան գավառներուն մեջ» (30, 1913 թ. № 4946):

Հայկական բարենորոգումների կատաղի հակառակորդներից մեկը՝ թուրք գրող, պատմաբան, լրագրող Մելան Զադե Րիֆաթը, բարենորոգումները «ջուրը գցելու» համար կանգ չէր առնում պատմութիւնն անհեթեթութեան ու զավեշտի հասցնելու կեղծարարութեան առջև: Նա ճշնում էր «ապացուցել», որ հայերը «պարզապէս քրիստոնյա քրդեր են», որ նրանք ծագել են քրդերից և որպէս էթնիկական նույնութիւն պետք է միասին ապրեն: Սրանով ուզում էր ասել, որ հայերը պետք է հրաժարվեն բարենորոգումներից:

Արշակ Արպոյաճեանը ստիպված էր «Բյուզանդիոնում» հանդես գալ «Հայ և քյուրտ ցեղագրական հարաբերութիւններ» խորագրով հոդվածով (30, 1913 թ. № 4952—4953), որտեղ նա բացահայտեց Մելան Զադեի «տեսութեան» քմածին, փտութեան հետ ոչ մի առնչութիւն չունեցող բնույթը և նրա վտանգավոր քաղաքական միտումը:

Երիտթուրքական կառավարութիւնը, սակայն, բարենորոգումները ձախողելու ամենագործուն միջոցը շարունակում էր համարել հայ-քրդական հակամարտութեան խորացումը և քրդերին հայերի դեմ հրահրելը: Այդ առթիվ «Մշակը» գրում էր, որ Բ. Գուլը հայկական արդարացի հարցը քննցնելու համար ձեռք է առել էլի իր սիրած ու հին սիստեմը՝ մի կողմից հայերին աստիճանաբար ճնշելով և մյուս կողմից քրդերին խոստումներ շնայելով (112, 1913 թ. № 82): Վանում ծառայող ժանդարմները գրգռում էին քրդերին. «Ո՞ր օրվան եք սպասում, ինչու՞ չեք կոտորում այս բլաֆիւրներին, որոնք Բումելիում մեր պետութեան հիմքերը քանդեցին» (112, 1913 թ. № 88): Ոմն Աթեշ բեյի հեղինակութեամբ լույս տեսավ մի գրքույկ «Խայրնլար» (դավաճաններ) վերնագրով, որտեղ ասվում էր, թե Օսմանյան կայսրութեան անկման պատճառը քրիստոնյաներն են, թե հայերը դավաճաններ են և պետք է զսպել ու սանձահարել նրանց: Գրքույկը հազարավոր օրինակներով գաղտնի

տարածվում էր մահմեդական բնակչութեան մեջ (112, 1913, № 93):

«Իֆհամ» թերթում ոմն Ֆերիդ բեյ հրապարակեց մի հոդված հայկական բարենորոգումների մասին, որտեղ հիշեցնում էր հայերին, թե նախկինում ևս հայկական խնդիր հարուցելու ձեռնարկումները ինչպիսի «աղետալի ձախողումների և պարտութիւնների» մատնեց իրենց: Հոդվածում ակնարկվում էր, որ այդ բոլորը պարունակում է հայերի համար աննախատեսելի հետեանքներ: Նոր շարդերի սպառնալիքներ էին տեղում նաև մյուս թերթերը (30, 1912 թ. № 4917): Իսկ Բրուսայի մուֆտին հրապարակեց մի պրոկլամացիա, որտեղ նա բացահայտ կոչ էր անում շիհադ՝ սրբազան պատերազմ հայտարարել հայերին և սրբի քաշել նրանց (457):

Արևմտյան Հայաստանով ճանապարհորդած ռուս լրագրող Տ. Օլգեմիլը «Անհետացող Հայաստանը» հոդվածում գրել է, որ հայ ժողովրդի գլխին կախված է ահավոր վտանգ, որ մահմեդական բնակչութեան, գլխավորապէս քրդերի, շրջանում նկատվում է սաստիկ գրգռվածութիւն: Ամենուրեք գումարվում են ժողովներ և բացահայտ ու համարձակ խոսում հայերին կոտորելու անհրաժեշտութեան մասին (229, 1913 թ. № 54):

Բարենորոգումների նկատմամբ դիրքորոշման հարցում քրդական իրականութեան մեջ միասնական տեսակետ գոյութիւն չունի: Տարբեր խմբավորումներ և նույնիսկ անհատ գործիչներ հանդես էին գալիս տարբեր տեսակետներով: Ոմանք կողմնակից էին բարենորոգումների իրականացման, դրանք բարիք համարելով նաև քուրդ ժողովրդի համար, մյուսները գտնում էին, որ ի հակակշիռ հայերի համար իրագործվող բարենորոգումների անհրաժեշտ է ստեղծել անկախ քրդական պետութիւն՝ Բեյլիք, մեկ այլ խումբ անհրաժեշտ էր համարում ճնշում գործադրել կառավարութեան վրա, որպէսզի նա հրաժարվի բարենորոգումներ իրականացնելուց և այլն (202):

Այս շրջանում կազմակերպված ու ձևավորված շարժումներ ու ծրագրված որևէ միասնական գաղափար քրդերի շրջանում դեռևս գոյութիւն չունի: Քրդերի քաղաքական ձգտումները մնում էին բոլորովին նախնական վիճակի մեջ, անձև ու անկազմակերպ: Չկային քաղաքական կուսակցութիւններ: Մի-

այն առանձին անհատներ կամ խմբեր, օգտվելով լոկ իրենց հասարակական ազդեցիկ դիրքից, կարողանում էին իրենց շուրջը համախմբել ոչ մեծ թվով կողմնակիցների և նրանց թելադրել իրենց տեսակետները: Քրդական իրականության մեջ բուրժուազիայի բացակայությունը ևս ամեն բայլափոխին իրեն զգացնել էր տալիս:

1908 թ. երիտթուրքական հեղաշրջումից հետո քրդական շրջաններում ազգայնական շարժումը գնալով ավելի էր արմատավորվում: Տարբեր վայրերում բացվում էին ակումբներ, ստեղծվում զանազան ընկերություններ և այլն: Ազգայնական հոսանքի հետևորդների մեջ զգալի թիվ էր կազմում բուրդ սղվորող երիտասարդությունը, իսկ նրանց միավորող կենտրոնն էր Ստամբուլի քրդական ակումբը:

Հիշյալ հոսանքի ղեկավարությունը լրագրական զանազան հոդվածներով աշխատում էր պաշտպանել բուրդ տարրի իրավունքները, դառնալ նրա քաղաքական ու տնտեսական պահանջների արտահայտիչը, զանազան ճանապարհներով աշխատում էր քրդերի շրջանում ստեղծել մի կազմակերպություն, որն ապագայում իրենց գործունեության հիմնաքարը լիներ և այլն:

Հայերի օրինակով բուրդ ազգայնականները «Քրդստանի» համար պահանջում էին վարչական ինքնավարություն, հարկերի կրճատում և հարկահավաքման համակարգի կարգավորում, քրդական ազգային բանակի ստեղծում «Քրդստանի» սահմանների պաշտպանության համար: Նրանք պահանջում էին նաև ստեղծել տեղական քրդական վարչություն, բացել քրդական դպրոցներ, քրդերին լայնորեն առաջ քաշել սպայական և վարչական աստիճանավորների պաշտոնների համար և այլն (485, էջ 182):

Սակայն քրդական ազգայնական հոսանքը ևս միատարր չէր: Նրա տարրեր գործիչներ բուրդ ժողովրդի ապագա քաղաքական զարգացման խնդիրները պատկերացնում էին տարբեր ձևով: Այսպես, «Կոմալի Քրդստան» («Քրդստան ընկերություն») կազմակերպությունը ոչ միայն զբաղվում էր քաղաքական ազդեցիկությամբ, այլև ձեռնամուխ էր եղել քրդական ցեղերին զենք մատակարարելու գործին (273, էջ 215): Առանձին ազգայնական գործիչներ հանդես էին գալիս երիտթուրքական կառավարության փննադատության: Օրինակ, 1914 թ. ապրիլին գեներալ Շերիֆ փաշան «Մաշրուֆիեթ» թերթում

հրատարակեց «Քրդական ապստամբությունները և նրանց պատճառները» խորագրով մի հոդված, որտեղ սուր քննադատության էր ենթարկում երիտթուրքերին հայկական ջարդեր կազմակերպելու համար, որոնց նպատակը, ըստ նրա, Եվրոպայի աշրժամ քրդերին վարկաբեկելն էր (492, էջ 182):

Շերիֆ փաշայի քաղաքական համակրանքը Անտանտի երկրների կողմն էր, և նրա կարծիքով միայն այդ երկրներն էին ի վիճակի ազատագրելու Քրդստանը (471):

Քրդական ազգայնական գործիչներից շատերը դատապարտում էին բուրդ աղաների ու բեկերի վայրենի արարքները, կողոպուտներն ու ավարառությունները և համերաշխություն էին քարոզում դրացի ազգերի և գլխավորապես հայերի հետ: Նրանք գտնում էին, որ իրենց նպատակներին հասնելու համար անհրաժեշտ է հայերի օժանդակությունն ու աջակցությունը: Այդ գործակցությունը նրանք կարևոր նշանակություն էին տալիս, գտնելով, որ հայերը քաղաքականապես ավելի հասունացած են, մինչդեռ բուրդ ժողովուրդը տակավին նոր է սկսում ոտք դնել քաղաքական հողի վրա:

Այս նկատառումները զրդապատճառ եղան, որպեսզի բուրդ ազգայնականները Ստամբուլում բանակցությունների մեջ մտնեն դաշնակցական կուսակցության հետ, առաջ քաշելով հետևյալ զլխավոր պահանջները. ա) շանջատվել Օսմանյան կայսրությունից, բ) շտեղծել առանձին հայկական շրջաններ, գ) պետական զանազան ֆունկցիաների ընտրության մեջ չպահանջել հավասար ընտրական սկզբունք և դ) ընդունել այդ խմբի իշխանությունը ապագա Քրդստանի նկատմամբ (28, 1913 թ. № 125):

Սակայն այս բանակցություններն ավարտվեցին ձախողմամբ, որովհետև քրդական ազգայնականների առաջ քաշած պահանջները հակասում էին արևմտահայության քաղաքական իղձերին: Նրանք նույնպես ժխտում էին Արևմտյան Հայաստանի գոյությունը, այն անվանելով «պապերից ժառանգած Քրդստան» (112, 1913 թ. № 246):

Ազգայնական հոսանքի մեծ մասի ցանկությունը Օսմանյան կայսրությունից անբաժան անկախ Քրդստան ստեղծելն էր: Այդ էր պատճառը, որ նշված հոսանքի գործիչների մեծ մասը հանդես էր գալիս երիտթուրքական վարչակարգի պաշտպանության դիրքերում:

Պետք է սակայն նշել, որ քրդական ազգայնական հոսանքին պատկանող դեմքերը դեռևս բարոյական մեծ ազդեցություն ձեռք չէին բերել քրդական զանգվածների մեջ: «Քաղաքական ասպարեզում քրդական ազգայնականության նվաճումները ավելի քան համեստ էին», — գրում է Մ. Ս. Լազարևը:

Քրդական մտավորականությունը կրթված հասարակության «չափազանց բարակ շերտ էր» և շուներ կայուն կապեր քրդական հասարակության հիմնական դասակարգերի ու շերտերի հետ և նկատելի ազդեցություն ժողովրդական զանգվածների վրա: Բացի այդ, մտավորականության շրջանում ծայրահեղ կենսունակ գտնվեցին ավատական երկպառակությունների մնացուկները, որը խանգարեց նրանց համաձայնեցված քաղաքական ծրագիր մշակել (274, էջ 151):

Զնայած այս բոլորին, հայ իրականության մեջ ավելի հեռատես գործիչները ողջունեցին քրդական ազգայնական հոսանքի ծնունդը: «Մշակը», օրինակ, գրում էր. «Ինչ էլ որ լինի, անաշառ աչքով դիտելիս շենք կարող շընդունել քրդական ազգայնության զարթնումը որպես մի առաջադեմ բալլ, մի էտապ, որից պիտի անցնեն հետզհետե հրապարակի վրա առաջ եկող նոր ազգությունները, որոնք առաջ և դեռ այժմ էլ շարունակում են ապրել ցեղական կյանքով:

Որքան էլ որ այդ զարթնումը լինի կրոնական, ֆանատիկ և ծուռ մտորումներով շաղախված, սակայն աստիճանական էվոլյուցիայով նա կմաքրվի, կզտվի և կդառնա պրոգրեսի նոր ֆակտոր հայերին բնակակից և բույր ազգության՝ քրդության կյանքում: Չէ որ մեր ազգային զգացումի զարթնումն էլ դեռ 70 տարի առաջ նույնքան համեմված էր կրոնական ֆանատիկ և ծուռ ըմբռնումներով: Իսկ այսօր...» (112, 1913 թ., № 246):

Ընդհանուր առմամբ հայկական բարենորոգումների խընդիրը քրդական շրջաններում, հատկապես ավատական վերնախավի մոտ, առաջ էր բերել խոր տազնապի զգացում: Նրա ներկայացուցիչները կոչ էին անում ապստամբել կառավարության դեմ և նրան ստիպել ընթացք շտալ հայկական բարենորոգումներին, ստեղծել բյլիթ և նրա մեջ մտցնել նաև Արևմտյան Հայաստանի հողերը:

Այսպես, քրդական առաջնորդներից մեկը, օսմանյան սենատի անդամ Աբդուլ Ղադերը «Իզգամ» թերթում հրատարա-

կած իր հոդվածում հայերի բարենորոգումներ պահանջելու պատճառը վերագրում էր «օտարի մատին»: Նա սպառնում էր, որ միակողմանի բարենորոգումներ իրականացնելու դեպքում քրդերի «կրոնական նվիրական զգացումները կվիրավորվեն»: Նա նույնիսկ բողոքում էր թուրք լրագրող Ալի Քեմալ բեյի դեմ, որը նույն թերթում տպագրված իր հոդվածներում հիշատակում էր Հայաստան բառը, նրան կշտամբելով, որ դրանով նա «լավ տպավորություն մը չի գործեր» (30, 1913 թ., № 5134):

Աբդուլ Ղադերի հետ «Օսմանիշեր լոյտ» թերթի անցկացրած հարցազրույցի ժամանակ նա հայտարարեց. «Եթե քուրտերը ուզեին, արդեն շատոնց բնաջինջ ըրած կըլլային հայերը»: Նույնիսկ «Օսմանիշեր լոյտը» գրում էր, որ Աբդուլ Ղադերի այս հայտարարությունը «ապշուխուն պատճառած է» իր թղթակցին և ավելացնում, որ տպագրելով այդ հարցազրույցը թերթը համամիտ չէ նրա հայտնած տեսակետների հետ (30, 1913 թ. № 5038):

Աբդուլ Ղադերի այդ պրովոկացիոն հայտարարությունը ցնցող ազդեցություն ունեցավ հայկական շրջաններում: «Բյուզանդիոնի» խմբագիր Բյուզանդ Քեչյանը դառնությամբ գրում էր. «Երբ քուրտ շեյխ մը, ան ալ Պոլիս ապրող ծերակուտական շեյխ մը, այս խոռվիչ լեզվով կխոսի, ալ ինչ կսպասենք, որ ըսեն ու ընեն տեղվոյն վրա գտնվող... քուրտ ցեղապետները, էշրաֆները, մյութեղալիպները, հրոսակապետները» (30, 1913 թ. № 5041):

Աբդուլ Ղադերի հայտարարություններից և գործելակերպից պարզորոշ երևում է, որ նա շեյխական և ավատական կարգերի վերահաստատման համոզված կողմնակից էր: Քրդական իրականության մեջ այս հոսանքը քաղաքականապես նոր հասունացող քրդության համար կատարելապես կրոնական ու ավատապետական ձգտումների արտահայտիչ էր:

1913 թ. Աբդուլ Ղադերը բանակցություններ վարեց դաշնակցական կուսակցության հետ «որոշ կետերի շուրջը համաձայնության գալու» նպատակով: Այդ բանակցությունների ընթացքում նա առաջադրեց հետևյալ պահանջները. ճանաչել թր իշխանությունը Շամդինանի սահմաններից դուրս, այսինքն հայկական վիլայիթների վրա, համաձայնվել, որ հայերը զինվորական իշխանություն չունենան ապագա ինքնավար երկրի

մեջ և բազմականանան լոկ քաղաքացիական իշխանության ֆունկցիաներով (28, 1913 թ. № 124): Այս առաջարկները հասկանալի պատճառներով դաշնակցական կուսակցությունը կտրականապես մերժեց (25):

Հիշյալ հոսանքին պատկանող առավել աչքի ընկնող դեմքերն էին Արդուրրեզակ Բաղրխանը, շեյխ Թաան, Իսմայիլ աղա Սրմկոն և ուրիշներ: Սրանց քաղաքական պահանջը բերդական բեյլիք ստեղծելն էր: Արդուրրեզակը, օրինակ, գտնում էր, որ իրանական և թուրքական քրդերի շրջանում Օսմանյան կայսրության հեղինակությունը սասանվել է: Նա ծրագրում էր օգտվել դրանից, ինչպես նաև Բալխանյան պատերազմում թուրքերի կրած պարտությունից և միավորելով քրդերին օտեղծել քնքնավար Քրդստան, դրա տակ հասկանալով նաև Արևմտյան Հայաստանի տարածքը: Նրա կարծիքով հայկական բարենորոգումների իրագործումը ուղղակի սպառնալիք կարող էր հանդիսանալ ոչ միայն բեյլիք ստեղծելու ճանապարհին, այլև առհասարակ քրդական անկախության համար: Այս հոսանքի ներկայացուցիչները հանդես էին գալիս հայկական բարենորոգումների դեմ, որովհետև դրանց իրագործման դեպքում կսահմանափակվեին քրդական ավատական վերնախավի կողմից հայ գյուղացիության շահագործման հնարավորությունները:

Արդուրրեզակի հրապարակած կոչերից մեկում ասվում էր. «Երբ հայերին տրվելիք ինքնավարությունը վավերացվի, դրանից վերջ քրդերը ուրիշ բան չեն կարող անել, եթե ոչ նստել ու լաց լինել»: «Եթե մենք այժմյանից չկարողանանք ապահովել մեր իրավունքներն ու դատի հաջողությունը,— շարունակում էր Արդուրրեզակը,— ահա գուշակում եմ, որ Եվրոպայի ծրագրած հայկական առանձնաշնորհների իրականացման մեջ՝ առաջին քայլը պիտի լինի մեր ունեցած զենքերի հավաքումը, սեյիդների, շեյխերի, ուլեմաների, բեկիրի և աղաների բնաջնջումը» (112, 1913 թ. № 246): Ահա թե ինչն էր անհանգստացնում Արդուրրեզակին և քրդական ավատական վերնախավի մյուս ներկայացուցիչներին:

Արդուրրեզակը կոչ էր անում հայերին «առյա-ստրուկ չլինելու համար զինվել և արյան գնով պաշտպանել քրդական ազդությունն ու հայրենիքը»: Նա առաջարկում էր համախմբվել իր կազմակերպած «Քրդստան» խմբակի շուրջը և

իրականացնել հետևյալ խնդիրները. վճարել վիլայեթներին, լիվաներին, կազաներին և գյուղախմբերի օսմանյան պաշտոնյաներին և նրանց փոխարեն նշանակել քրդերից ընտրված պաշտոնյաներ. ստեղծել Քրդստանի ժամանակավոր կառավարություն և պատվիրակություն ուղարկել Եվրոպա դիվանագիտական շրջանների և ղեսպանաժողովների մոտ զիմումներ անելու համար (28, 1913 թ., № 129):

Տեղյակ լինելով, որ Արևմտյան Հայաստանի նկատմամբ Ռուսաստանը նվաճողական նպատակներ ունի և այդ պատճառով հանդես է գալիս հայկական բարենորոգումների և առհասարակ հայկական հարցի պաշտպանի դերում, Արդուրրեզակը և նրա համախոհները անհրաժեշտ էին համարում շահել Ռուսաստանի համակրանքը և ստանալ նրա աջակցությունը:

Արդուրրեզակը վանում ուսական փոխհյուպատոս Ս. Օլֆերևին հորդորում էր. «Ռուսաստանի համար որպես հարևան ավելի ձեռնտու է ունենալ քրդերին, քան թե կասկածելի հայերին» (204): Ռուսաստանի կողմից իր ծրագրին աջակցություն ցույց չտալու դեպքում նա սպառնում էր դիմել մեկ այլ մեծ եվրոպական տերության և խնդրել նրա հովանավորությունը, ինչպես նաև օգնությունը՝ հակակշիռ ստեղծելու համար Արևմտյան Հայաստանի նկատմամբ Ռուսաստանի հովանավորության քաղաքականությանը (205):

Ռուսական դիվանագետների և քաղաքական գործիչների մեջ գտնվեցին մարդիկ, որոնք իրենց կառավարությանը առաջարկեցին Արևմտյան Հայաստանում հենվել ոչ թե հայերի, այլ քրդերի վրա: Այսպես, օրինակ, նույն Ս. Օլֆերևը գտնում էր, որ Ռուսաստանի շահերի տեսակետից ավելի գերազանցելի է ինքնավար Քրդստանը, քան ինքնավար Հայաստանը: Իսկ խոյում փոխհյուպատոս Չիրկովի կարծիքով Արդուրրեզակի պահանջներին ընդառաջ չգնալու դեպքում ոչ մի երաշխիք չկար, որ քրդերը ոչ հեռու ապագայում չեն ընկնի Ռուսաստանի մրցակիցներ Գերմանիայի կամ Անգլիայի ազդեցության տակ (372):

Ցարական կառավարությունը սակայն ոչ մի վստահություն չտածեց Արդուրրեզակի ծրագրերի նկատմամբ, դրանք համարելով թուրքական նենգության արդյունք, իսկ իրեն՝ թուրքական էմիսար, պրովոկատոր և արկածախնդիր: Բացի այդ, Արևմտյան Հայաստանի նկատմամբ իր քաղաքականությունն

իրագործելիս Ռուսաստանը նախապատվութիւնը տալիս էր հայերին (273, էջ 234):

Իհարկե, Արդուրբեգակը միակը չէր իր դիրքավորման մեջ: Հայդերան ցեղի առաջնորդ Քյոռ Հուսեին փաշան, որը նույնպէս հայկական բարենորոգումների իրականացման կատարի հակառակորդներից էր, քրդերին կոչ էր անում ապստամբել «Քրդստանում (իմա՝ Արեւմտյան Հայաստանում:— Վ. Բ.) Ռուսաստանի հովանավորութեամբ ինքնավար շրջան ստեղծելու դեմ» (207): Հայկական բարենորոգումները խաթարելու և Արեւմտյան Հայաստանի տարածքում քրդական բնյլիք ստեղծելու պահանջով հանդես էին գալիս նաև հայտնի ավազակներ Կարճկանի Մուսա բեյը, զիլյան ցեղի առաջնորդ Սելիմ փաշան, իսկ մազրիկ ցեղի ցեղապետ Շարաֆ բեյը «հայկական ինքնավարութիւնը», այսինքն բարենորոգումները, իրականացնելու դեպքում սպառնում էր հայերի ջարդերով (84, էջ 257):

Նման գրգռիչ ելույթները անհանգստացնում էին արևմտահայութեանը: Բազմաթիվ գործիչներ փորձում էին բացատրել քուրդ զանգվածներին, որ հայկական բարենորոգումները կարող են բարիք հանդիսանալ նաև քուրդ ժողովրդի համար: Այսպէս, Լոնդոնի «Քայմա» թերթում Պողոս Նուբար փաշան հանդես եկավ հատուկ հոդվածով, որտեղ շեշտում էր, որ բարենորոգումները իրագործվելու դեպքում շահում է ոչ միայն քրիստոնյա բնակչութիւնը, այլև մահմեդական: «Այդ բարենորոգումները,— գրում է նա,— քրիստոնյաներուն և իսլամներուն պիտի շնորհեն հավասար արդարութիւն, անդորրութիւն և կյանքի ու ինչքի ապահովութիւն, ինչ որ թույլ պիտի տա ամենուն ալ բարձրանալ և զարգանալ»: Թուրքական կառավարութեան և քրդական ավատատերերի կողմից տարածվող շարամիտ ու գրգռիչ լուրերը հերքելու և դրանց հակահարված տալու նպատակով Պողոս Նուբարը նորից և հստակորեն ձևակերպեց հայերի պահանջները: «Հայերը չեն պահանջեր ո՛չ անջատում, ո՛չ անկախութիւն, ո՛չ քաղաքական ինքնավարութիւն, ինչ որ հայկական նահանգներուն ազգագրական և աշխարհագրական պայմաններուն մեջ ցնորք մը միայն կհամարենք, այլ կպահանջեն միայն Բեռլինի դաշնագրին 61-րդ հոդվածով խոստացված և մեծ տերութեանց դեսպաններուն 11 մայիսի 1895-ի հիշատակագրին մեջ բանաձևած բարենորոգումներուն ծրագրին գործադրումը» (30, 1913 թ., № 5043):

Բացի այդ, քուրդ ժողովուրդը, առանձին բացառութիւններով, չկարողացավ հասկանալ, որ Արեւմտյան Հայաստանում իրականացվելիք բարենորոգումները միանգամայն համապատասխանում են իր շահերին, որպէսզի ըստ այնմ էլ պաշտպան կանգնէր այդ բարենորոգումներին:

Անդրադառնալով այդ հարցին, քուրդ պատմաբան Քեմալ Մազհար Ահմեդը նշում է. «Հայերի արդարացի ազգային-ազատագրական պայքարը տարբեր պայմաններով և տարբեր ժամանակաշրջաններում այս կամ այն կերպ հակասել է քուրդ անջատականների քաղաքական ծրագրերին» (499, էջ 52): Քրդական տարբեր խավերի դիրքորոշումը հայ ազգային շարժումից սահմանազատվելու ուղղութեամբ նա բացատրում է սոցիալական և քաղաքական պատճառներով: Սոցիալական պատճառը, նրա կարծիքով, այն էր, որ «քուրդ մտավորականը Հայաստանի անկախութեան պայմաններում կարժեքազրկվեր, գյուղացին կկորցնէր իր հողը, մինչդեռ կարվածատերերն ու մյուս ազանները ձգտում էին պահպանել իրենց դիրքերը» (499, էջ 265): Քաղաքական պատճառն այն էր, որ քրդական ազգայնականների ու ավատատերերի միջև մի կողմից, և հայ ազգային կուսակցութիւնների միջև մյուս կողմից, գոյութիւն ունեին հակասութիւններ տարածքային հարցերի շուրջ, այսինքն վեճը զնում էր այն մասին, թե այս կամ այն երկրամասը կամ քաղաքը պետք է համարել Հայաստանի՞ թե Քրդստանի մեջ մտնող երկրամաս:

Այսպիսով, քրդական ավատական դասակարգի ընդդիմադիր տրամադրութիւնները մի շարք հարցերի, հատկապէս հայկական բարենորոգումների նկատմամբ առաջ բերեցին քուրդ ժողովրդի ազատագրական շարժման քաղաքական նպատակի վրիպում:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին քրդական իրականութեան մեջ առկա էր նաև բաղրխանների տոհմի շարժումը, որի նպատակն էր միավորել քրդական ցեղերին՝ ի նպաստ միացյալ ուժով բաղրխանների հին իշխանութեան կամ «հին Քրդստանի» վերականգնման:

Օգտվելով քաղաքական հանցագործների ներման մասին սահմանադրութեան հռչակումից հետո կառավարութեան հրապարակած օրենքից, բաղրխանների ընտանիքից Հասան, Սու-

լեյման, Քեմալ բեյերը և Հուսեյին փաշան վերադարձան Բոս-
թան, Զեզիրե, Սղերդ, Գենչ և այլուր ու սկսեցին հակաթուր-
քական քարոզչություն տանել:

1912 թ. Քղիում (Էրզրումի վիլայեթ) ձերբակալվեց նրանց
քարոզիչը, որի մոտ գտնված փաստաթղթերից կառավարու-
թյունը իմացավ նրանց շարժման նպատակների մասին, որոնք
էին՝ իրենց շուրջը միավորել Դիարբեքի, Մոսուլի և Բիթլիսի
վիլայեթներին ողջ բուրգ բնակչությանը և ապստամբություն
բարձրացնել:

«Մշակի» տվյալներով բաղրխանները փորձում էին կա-
պի մեջ մտնել «գրացի մեծ պետության»՝ Ռուսաստանի հետ,
նրանից ռազմական, նյութական և բարոյական օգնություն
ստանալու միտումով (112, 1913 թ. № 191): Նրանք Զեզի-
րեում մի ժողով գումարեցին, որտեղ որոշեցին իրանական սահ-
մանից Վանով զենք փոխադրել, դադարեցնել պետությանը
հարկեր վճարելը և միանալ հայերի հետ:

Սակայն Դիարբեքի վիլայեթից բացի, որտեղ իրենց
ազդեցությունը համեմատաբար մեծ էր, նրանք մյուս վիլայեթ-
ներում ակնառու ազդեցություն չունեցան: Զիրականացավ նաև
հայերի հետ միավորվելու նրանց նպատակը: Միակ աչքի
ընկնող ցույցը կառավարության դեմ այն եղավ, որ մի քանի
գավառներում՝ Զեզիրեում, Բոսթանում, Սղերդում, Միզիա-
թում և այլուր ըմբոստացած քրդերը թույլ չտվեցին կառավա-
րական պաշտոնյաներին մուտք գործել իրենց շրջանները
ազնամ (ոչխարի տուրք), աշար (տասանորդ) և առազի
(հողային) տուրքերը գանձելու համար:

Կառավարությունը կտրուկ միջոցների դիմեց շարժումը
արագորեն խեղդելու համար և թնդանոթներով ավերեց ու
բանդեց ապստամբ գյուղերը (112, 1913 թ. № 191):

Դրանից հետո շարժման ամենագլխավոր ղեմքերից մեկը՝
Հուսեյին փաշան, անձամբ շրջում էր և համոզում ժողովրդին՝
հպատակվել կառավարությանը:

Ի դեպ, այս շարժումը մեկ անգամ ևս ցույց տվեց, որ
քրդական ցեղերի մեջ դեռևս շատ զորեղ են միմյանց նկատ-
մամբ եղած ցեղային հակակրանքն ու ատելությունը: 1913 թ.
Հուսեյին փաշան մահացավ: Նույն թվականին Ալաշկերտում
բաղրխանների ակտիվ գործիչներից մեկը՝ Նադիր բեյը,
սպանվեց կառավարության կողմից: Բաղրխանների ազդե-

ցիկը ընտանիքին սիրաշահելու և այդ ճանապարհով նրանց
հակակառավարական ծրագիրը խափանելու միտումով իթթի-
հաղը մինչ այդ հալածական Հասան բեկ Բադրխանին ընտրեց
Դիարբեքի նահանգային ժողովի անդամ (28, 1913 թ. № 126):
Այսպիսով, այս շարժումը ևս մնաց ամուլ շահագեցնելով որևէ
արդյունքի:

Սակայն այդ շարժումները թուրքական կառավարությանը
բավականին երկյուղ էին ներշնչում, որովհետև երկրի ծայր
արևելքում հայկական ազատագրական շարժման զարգացման
և քրդերի ազգային գիտակցության զարթոնքի հետևանքով
թուրքական կառավարությունը կարող էր այդ ծայրագավառ-
ներում կորցնել իր տիրապետությունը, մանավանդ որ Արև-
մշտյան Հայաստանի նահանգները մեծ մասամբ բնակեցված
էին հայերով ու քրդերով և թուրք բնակչությունն այնտեղ
փոքրամասնություն էր կազմում:

Այս պայմաններում երիտթուրքական կառավարության
համար համեմատաբար բարեհույս ու վստահելի տարրը դարձ-
յալ մնում էին քրդերը, որոնց օգնությամբ իթթիհաղը մտադիր
էր զսպել հայերի քաղաքական ձգտումները: Եվ այսպես, կա-
ռավարությունն աշխատում էր խեղդել քրդական խմորվող
շարժումը, բայց այնպես, որ քրդերը և հատկապես քրդական
ավատական դասակարգը չբաժանվի իրենից: Երիտթուրքերն
աշխատում էին թույլ չտալ, որ քրդերի մեջ արթնանան ազգա-
յին զգացումները, որ նրանք օսմանյան պետականության հետ
կապված մնան, որպեսզի հնարավոր լինի օգտագործել նրանց
ուժը ի շահ թուրքական պետության (28, 1913 թ. 130):

Երբ 1913 թ. Վանի իշխանությունները հայ-քրդական հա-
կասություններն ուժեղացնելու նպատակով հայ քաղաքական
կուսակցություններին առաջարկեցին աջակցել իրենց քրդերի
դեմ պայքարում, նույնպիսի առաջարկություն արեցին նաև
քրդերին, որպեսզի վերջիններս օգնեն իրենց հայկական շար-
ժումները ջախջախելու համար (326, 1914 թ. 24 ապրիլի: 373,
372, էջ 9—18):

Նույն նպատակով նրանք միտումնավոր կերպով արգելք
էին հանդիսանում բուրգ զանգվածների շրջանում լուսավորու-
թյան տարածմանը: Սակայն քրդերին սիրաշահելու համար
երիտթուրքական կառավարությունը 1913 թ. որոշեց քրդա-
բնակ մի շարք շրջաններում դպրոցներ բացել:

Այդ առթիվ ուս հյուպատոսները գրում էին. «Մինչև վերջին ժամանակներս քրդական հարցի նկատմամբ լրիվ արհամարհանքով վերաբերվող թուրքերը... այժմ տենդորեն ձեռնարկել են Վանի շրջանի քրդերի մեջ դպրոցներ արմատավորելու գործը: Պատերազմի հետևանքով դատարկված թուրքական գանձարանում գտնվեց 17500 լիրա՝ Վանի մոտ Արտամեդ գյուղում քրդերի համար անմիջապես դպրոց բաց անելու համար, որը նախատեսված է 1000 աշակերտի համար: Բացի այդ ֆինանսավորված է 2500 թուրքական լիրա՝ հետավոր քրդական գյուղերում ոչ մեծ տարրական դպրոցներ բաց անելու համար...» (374):

Իթիբահարը հույս ուներ իր այս «դպրոցաշինական» քաղաքականությունը ուժեղացնել կառավարության ազդեցությունը քրդերի վրա և քուրդ երիտասարդությունը օսմանյան հայրենիքին նվիրվածության զգացումներ ներարկել:

Հատկանշական է նաև, որ գերմանացիների մոտ ևս հանկարծակի հետաքրքրություն ծնվեց քրդերի լուսավորության գործի նկատմամբ: Մոսուլում գերմանական փոխհյուպատոս Գոլդշտեյնը ժամանելով Վան աշխատում էր հավատացնել տեղի քրդերին, որ Բեուլինը մեծագույն ուշադրությունը է վերաբերվում նրանց կուլտուրական մակարդակի բարձրացման գործին: Նա խոստանում էր, որ մոտ ապագայում Վանում գերմանական հյուպատոսություն բացելուց հետո նահանգում քուրդ երեխաների համար կբացվեն նաև դպրոցներ, իսկ առավել ընդունակ աշակերտները կուղարկվեն Գերմանիա ձրի կրթություն ստանալու համար (374):

1913 թ. համաշխարհային պատերազմի նախապատրաստվող գերմանական դիվանագիտությունը չափազանց կարևոր նշանակություն էր տալիս Թուրքիայի քրիստոնյա բնակչությանը Ռուսաստանի կողմից հովանավորելու հնարավորությունից զրկելուն: Բեուլինը հրահանգ էր իջեցրել Թուրքիայում գործող գերմանական գործակալությունը եռանդուն աշխատանք ծավալել հատկապես հայերի շրջանում:

Այդ նպատակով Անատոլիա և Արևմտյան Հայաստան ուղարկվեց նաև գաղտնի մի հանձնաժողով, որը հետևողականորեն անց էր կացնում ոչ պաշտոնական մարդահամար, տեղեկություններ էր հավաքում հայերի քաղաքական տրամադրությունների, տնտեսական վիճակի մասին և այլն: Գերմա-

նացիները կեղծավորաբար սկսեցին հայերին անվանել «Արևելքում արևմտյան մշակույթի գլխավոր տարածողներ» և այլն: Սակայն այդ կեղծ ճամարտակույությունների հետևում կանգնած էր գերմանական իմպերիալիստական շրջանների ձգտումը՝ լուծել հայկական հարցը իրենց քաղաքական շահերի տեսանկյունից (322, էջ 102—103):

Գերմանական քաղաքականության մեջ նորը նաև այն էր, որ ի տարբերություն նախորդ շրջանի, երբ գերմանացիներն աշխատում էին քրդերին հակադրել հայերին, այժմ փորձեր էին կատարվում միավորել ու համախմբել Արևմտյան ձեր էին կատարվում միավորել ու համախմբել Արևմտյան Հայաստանում մեծամասնություն կազմող այդ երկու էթնիկական խմբերին: Թեև այդ քաղաքականությունը գոյություն ունեցող հայ-քրդական հակամարտության պատճառով հեռանկար չուներ, սակայն ցարական դիվանագիտությունը լրջորեն անհանգստացած էր: Մինիստրների խորհրդի նախագահ Վ. Կոկոպցովը արտաքին գործերի մինիստր Գ. Սազոնովին ուղղված հրահանգում շեշտում էր, որ ոչ մի դեպքում չպետք է ձեռքից բաց թողնել հայերին հովանավորելու նախաձեռնությունը (375): Իսկ արտաքին գործերի մինիստրության խոսափող «նույնի վրեմյա» թերթը տազնապով գրում էր, որ գերմանացիները աշխատում են միմյանց հետ հաշտեցնել քրդերին և հայերին ու նրանց վերածել իրենց նպատակներին իրագործելու գործիքի: Թերթի կարծիքով դա իր մեջ մեծագույն սպառնալիք էր պարունակում ուսական շահերի համար (295, 1913 թ., 9 (22) սեպտեմբերի):

Նույնիսկ Անտանտի գծով Ռուսաստանի դաշնակից Ֆրանսիան, որն անհանգստացած էր դեպի Մերձավոր ու Միջին արևելք իր ախոյանի առաջխաղացման ձգտումներով, հայ-քրդական հարցի մասին առաջ էր քաշում մի այնպիսի տեսակետ, որը հեռու չէր գերմանականից և նպատակ ուներ «խփել Ռուսաստանի հայկական խաղաքարտը»:

Այսպես, օրինակ, «Bulletin du comité de l'Asie Française» հանդեսը գրում էր, որ հոգ տանելով Հայաստանում բարենորոգումներ մտցնելու մասին, չպետք է նկատի ունենալ միայն հայ տարրը: Այն փաստը, որ շարունակ խոսում են հայկական հարցի մասին, հայկական բարենորոգումների մասին, երբեք չհիշելով քրդերին, խորապես վիրավորում է վերջիններիս ազգային ու կրոնական ինքնասիրությունը և

նրանց հանգեցնում այն մտքին, որ այդ ռեֆորմների միակ նպատակը հայերին հպատակեցնելն է իրենց... Այնուհետև հանդեսը գրում էր, որ ռուսները պետք է Ատրպատական մրտնեն և քրդերի ու հայերի պահանջներն անմիջապես բավարարեն: Որ «համենայն դեպս չկա իսկական հայոց հարց, այլ կա միայն քուրդ-հայկական հարց, որը հասունացել է և իր անհետաձգելի լուծումն է պահանջում» (112, 1914 թ., № 109):

Անշուշտ, իմպերիալիստական պետությունների նման կարգի ելույթները խրախուսում էին երիտթուրքական կառավարությանը:

Սակայն ամբողջ դժվարությունն այն էր, որ շնայած քրդական ավատատերերին սիրաշահելու քաղաքականությունը, 1913 թ. քրդերի հակակառավարական ելույթները բնավ չէին դադարում: Այսպես, ապրիլ-մայիս ամիսներին Վան-Սերայ-Բաշկալայի շրջանում քրդական արթուշ (արթոշ) և գրավիան ցեղերը կատաղի գինված բախումներ ունեցան կառավարական զորքերի հետ (362, էջ 9: 352): Առավել հուժկու հակակառավարական ապստամբություն բռնկեց Յուսուֆ Քյամիլ Բաղրխանի գլխավորությամբ, որն ընդգրկեց Ռեզվանի, Միդիադի, Ջեզիրի շրջանները, հասնելով մինչև Տիգրիսի ափերը (208):

Թեև թուրքական իշխանությունները փորձեցին քրդերի հակակառավարական շարժումն ուղղել հայերի դեմ և դա մասամբ նրանց հաջողվեց, (209) սակայն, ընդհանուր առմամբ, այդ քաղաքականությունը որոշակի արդյունքներ չտվեց: Ապրտամբած քրդերը հայտարարեցին, որ իրենք չեն վնասելու հայերին և քրիստոնյա մյուս ժողովուրդներին, որովհետև իրենց շարժումը բացառապես ուղղված է թուրքական կառավարության դեմ (210: 263, էջ 40):

Երիտթուրքական կառավարող շրջանները լրջորեն հաշիվ էին տալիս իրենց, թե ինչ հետևանքներ կարող են ունենալ նման շարժումները: Մանավանդ որ նրանց տրամադրություն տակ տեղեկություններ կային, որ ռուս-թուրքական սահմանամերձ շրջանների քրդերը փորձում են կապերի մեջ մտնել ռուսական իշխանությունների հետ: Բուլանըխում նույնիսկ կազմվել էր մի հանրագրություն, որի տակ ստորագրել էին վեց հազարից ավելի քրդեր, ռուսական կառավարությանը խնդրելով

իրենց վերցնել իր հովանավորության տակ (30, 1913 թ., № 4977):

Այս բոլորը Ստամբուլին ստիպեց Արևմտյան Հայաստան և Քրդստան գործուղել իթթիհադական հայտնի գործիչներ Նաշի բեյին և Ֆեյզի բեյին (211), որոնք համարվում էին քրդական հարցի գիտակներ և բազմիցս «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի կարգադրությամբ «հատուկ հանձնարարություններով» աշխատել էին քրդերի շրջանում:

Ըստ երևույթին նրանց առաքելության հետևանքով վերըստին ծայր առան քուրդ բեկերի կողմից հայերի հողերի բռնագրավումները: Աղաներն աշխատում էին սպանություններով, կողոպուտներով, հրկիզումներով ու բռնաբարություններով ահաբեկել, սարսափեցնել հայերին: Որպես այս բոլորի հետևանք, կրկին սկսվեց հայերի զանգվածային արտագաղթը դեպի Իրան, Ռուսաստան, ԱՄՆ և այլ երկրներ (264, էջ 6—7): Բիթլիսում ռուսական հյուպատոս Շիրկովը 1913 թ. մայիսի 13-ին Ստամբուլում ռուսական դեսպանին հեռագրում էր, որ քրդական ավատատերերը տեղորի են ենթարկում հայ և ասորի բնակչությանը, որ քրիստոնյաների վիճակը անտանելի է, որ անհրաժեշտ է կախաղան բարձրացնել խիզանցի կարանլի Մամեին, էրունցի Մեհմեդ էմինին, Չատոհ Բշարին և ուրիշների: Որ առանց այդ միջոցի վիլայեթի հանգստությունը չի վերականգնվի (227, էջ 26—27):

Ճիշտ է, առանձին վայրերում հայերին հաջողվում էր ինքնապաշտպանություն կազմակերպել կամ վերացնել առավել սանձարձակ աղաներին ու բեկերին²⁶, սակայն, հասկանալի է, դրանով հնարավոր չէր կանխել արևմտահայության գլխին կախված մահացու սպառնալիքը:

Այն վայրերում, որտեղ քրդական շարժումները հակակառավարական բնույթ էին կրում, իշխանությունները վճռակախորեն ճնշում էին դրանք: Այսպես, 1913 թ. օգոստոսին թուրքական բանակը պատժիչ արշավանք կազմակերպեց դեպի Ջեզիրե՝ իլալի ցեղի դեմ, որն ապստամբել էր և հրաժարվում էր ենթարկվել թուրքական իշխանությանը: Տեղի ունեցան կատաղի մարտեր: Թվով 15 գյուղեր ավերվեցին և այրվեցին: Այդ նույն ժամանակ Դիարբեքի վալի Իսմայիլ Հաբբը փաշան քրդերի դեմ պատժիչ գործողություններ ծավալեց իր նա-
20 Վ. Ա. Բայրուդյան

հանգում: Կառավարութեանը հարկեր մուծելուց հրաժարված
ուսման աշխրեթի առաջնորդ Օմեր բեյին հնազանդեցնելու
նպատակով նա պատանդ վերցրեց նրա 11-ամյա եղբորը (264,
էջ 4—5): Զորքեր ուղարկվեցին նաև Սինջարի եղիզների դեմ,
որոնք հրետանիով քանդեցին ու ավերեցին բազմաթիվ գյուղեր:
Շամդինանի շեյխ Քաջին մեղադրելով Ռուսաստանի և Քուր-
քիայի միջև երկակի բաղաբական խաղ խաղալու մեջ, իշխա-
նութունները պատժիչ գործողութուններ ծավալեցին նաև նրա
դեմ (264, էջ 4—5): Բոհթանի շրջանում քրդերի և կառավա-
րական զորքերի միջև տեղի ունեցան արյունոտ ընդհարում-
ներ: Զոհմանալով կանոնավոր բանակի ճնշմանը, քրդերը
ստիպված էին բարձրանալ դեպի անմատչելի լեռները, իրենց
հետ տանելով նաև ընտանիքներն ու գույքը: Զորքերը թնդա-
նոթներով ավերում ու հողին էին հավասարեցնում քրդական
գյուղերը, բռնութուններ գործադրում բնակչության նկատ-
մամբ, բռնագրավում նրանց անասունները, բռնաբարում կա-
նանց և այլն (112, 1913 թ. 206):

Միևնույն ժամանակ եվրոպական դիվանագիտութեանը
մոլորութեան մեջ գցելու համար, որ իբր կառավարութունը
արդեն ձեռնամուխ է եղել «հայկական բարենորոգումների»
իրականացմանը, թուրքական իշխանութունները սկսեցին հա-
լածել մի շարք հայտնի քուրդ ավազակապետերի:

Կատարելով կառավարութեան հրամանը, Վանի նորընտիր
կուսակալ Քահսին բեյը ոչնչացրեց գրավի ցեղի առաջնորդ
Շաբիր աղային և նրա գործակից, հայտնի ավազակապետ Միր
Մհեին, որը հայ, թուրք և քուրդ գյուղացիության զխին պա-
տուհաս էր:

1913 թ. ամռանը բանակային և ժանդարմական զորամա-
սերը ջախջախեցին էրզրումի և էրզինջանի շրջաններում գոր-
ծող քրդական բանդաները, իսկ սեպտեմբերին ոչնչացրեցին
Շաբիր աղայի որդիներ Լեզգիի և Աբուբեքիրի բանդաները (264,
էջ 1—3): Սակայն այդ պատժիչ գործողութունները ցուցա-
դրական բնույթ էին կրում և շուտով դադարեցվեցին (212):

Ինչպես հայտնի է 1914 թ. հունվարի 26-ին Ստամբուլում
հաստատվեց հայկական բարենորոգումների վերաբերյալ նախ-
նական համաձայնագիրը: Ռուսաստանը գնում էր որոշակի
զիջումների, բարենորոգումների հարցում հրաժարվելով մի
շարք պահանջներից, որոնց համար նա նախկինում համա-

որեն պայքարում էր: Համաձայնագիրը նախատեսում էր լուկ
հայերի իրավունքների որոշ երաշխիքներ՝ տեղական իշխանու-
թյունների և քրդական ավատատերերի կամայականութուն-
ներից (317, էջ 423):

Չնայած Ռուսաստանը ի վիճակի չեղավ Քուրքիային պար-
տադրել բարենորոգումների սկզբնական տարբերակը, ռուսա-
կան դիվանագիտութունն այնուամենայնիվ գտավ, որ ձեռք
է բերել կարևոր հաղթանակ, որ համենայնդեպս, հայկական
հարցը մնում է ուժի մեջ և շարունակում է ունենալ «կապի-
տալ նշանակութուն» որպես Անատոլիայի այդ մասի նկատ-
մամբ մեր (ցարիզմի—Վ. Բ.) կողմից ներկայացված հայտ
(287, էջ 157):

Բնականաբար բարենորոգումների հրապարակված ծրա-
գիրը չէր կարող բավարարել արևմտահայութեանը: Վերջինս
հուսասխար լինելով եվրոպական պետութունների տված և
այդպես էլ շիրագործած խոստումներից, շարունակում էր ուղի-
ներ որոնել իր անձի և գույքի ապահովության երաշխիքներ
ձեռք բերելու համար: Այս պարագաներում շարունակվում էին
հայ ազգային կուսակցութունների և անհատ գործիչների հա-
մագործակցման փորձերը քրդական ազգայնականների և հա-
կաթուրքական տրամադրութուններ ունեցող առանձին ան-
ձանց հետ: Կրկին հրատապ նշանակութուն էր ձեռք բերել
քրդերի հետ հակակառավարական դաշինքի մեջ մտնելու գա-
ղափարը: Այս շրջանում, երբ քրդական ազգայնական հոսանքը
զնալով դառնում էր ավելի ստվարաթիվ ու կազմակերպված,
նրա ներկայացուցչներից ոմանք հասկանում էին, որ քուրդ
ժողովուրդը իր ազգային իղձերի իրականցման ճանապարհին
հայերի օժանդակութեան կարիքն ունի, որ հայերը քաղաքա-
կանապես արդեն բավականին հասունացած են, մինչդեռ քուրդ
ժողովուրդը տակավին նոր է սկսում ոտք դնել քաղաքական
հասունացման շեմին:

1913 թ. Բիթլիսի շրջանի ազդեցիկ քուրդ առաջնորդներից
մեկը՝ մոլլա Սելիմը, մեկնեց Մշո սուրբ Կարապետ վանք և
այնտեղ տեսակցելով հայ գործիչների հետ, շեյխ Սեյիդ Ալիի²⁷
անունից առաջարկեց հայերի և քրդերի միութուն: Նախնական
խորհրդակցութուններից հետո նույն շեյխ Սեյիդ Ալիի հանձ-
նարարական նամակով մոլլա Սելիմը երկրորդ անգամ հանդի-
պեց Տարոնի դաշնակցական գործիչներ Վարդան վարդապետի,

Կորյունի և Ռուբենի հետ ու հետևյալ առաջարկներն արեց. երկիրը պատկանում է հայերին և քրդերին, նրանք էլ պետք է կառավարեն այն: Ընդունվեց նաև քաղաքական մի որոշում՝ քրդերի և հայերի միացյալ ուժերով արևելյան նահանգները հռչակել անկախ (128, էջ 211—212):

1914 թ. երիտթուրքական կառավարությունը, որը նախապատրաստվում էր մասնակցել առաջիկա պատերազմին և այդ կապակցությամբ սպառազինություններն ավելացնելու քաղաքականություն էր վարում, ամբողջ երկրով մեկ ավելացրեց ու ծանրացրեց հարկային լուծը: «Անատոլիի ժողովրդին տուրքերը թե կավելնան տարվե տարի, և թե ավելի ճշտիվ կհավաքվին կզանձվին», — գրում էր «Բյուզանդիոնը» (30, 1914 թ. № 5, 306):

Արևմտյան Հայաստանի բնակչության համար հատկապես ծանր էր աղնամը: Մրա գանձումը, որն ուղեկցվում էր ժանդարմական զորամասերի և զինվորականների կամայականություններով, բնակչության շրջանում առաջ էր բերում խոր դժգոհություն: Մի շարք վայրերում տարերային հուզումներ սկսվեցին: Դժգոհության շարժումը առանձնակի թափով զրսևորվեց Բիթլիսի վիլայեթում: Այս վիլայեթը զբաղեցնում էր 29. 850 քառ. կմ և ուներ մոտ 400 հազար բնակչություն (278, էջ 115—130: 30, 1914 թ., № 5, 309): Վիլայեթում կար երեք միլիոն գլուխ ոչխար: Միանգամայն պարզ է, որ աղնամի բարձրացումը ուղղակի հարված էր այդ վիլայեթի աշխատավոր բնակչությանը:

Կառավարությունը բարձրացրեց նաև ռազմական հարկերն ու տուրքերը: Ընդ որում, Բիթլիսի վալին պահանջեց անհավաղ վճարել նախորդ տարիների պարտքերը և զինակոչիկներ ուղարկել բանակում ծառայելու համար:

Օգտվելով բնակչության դժգոհությունից, 1914 թ. գարնանը Բիթլիսի շրջանում մոլլա Սելիմը սկսեց ապստամբության նախապատրաստություններ տեսնել: Նա նամակով դիմեց Կոստանդնուպոլսի հայ պատրիարքին, որով հայտնում էր, որ քրդական ապստամբությունն ուղղվելու է բացառապես երիտթուրքերի դեմ (112, 1914 թ. № 64): Բիթլիսի վալին ապստամբների դեմ ժանդարմների մի ջոկատ ուղարկեց, որը սակայն դեռ ապստամբներին չհանդիպած փախուստի դիմեց: Կառավարությունը ստիպված էր կանոնավոր զորքեր դուրս բերել:

Սակայն վերջիններս նույնպես ի վիճակի չեղան խեղդելու դեռ շծավալված շարժումը: Ապստամբները գրավեցին Բիթլիսը և պահանջեցին, որ թուրքական վարչությունը հեռանա քաղաքից (214): Բիթլիսի վալին և տեղական վարչության աստիճանավորները փախուստի դիմեցին (469, էջ 73):

Դեպքերին ականատես ավստրիացի Վոլֆարտը վկայում է, որ թեև թուրքական զորքերի տրամադրության տակ Խնդանոթներ և գնդացիներ կային, նրանք Բիթլիսի մոտ պարտություն կրեցին վատ զինված քրդերից և անկանոն ու խուճապահար նահանջելով քաղաք, փակվեցին ամրոցում, զրանով իսկ զրսևորելով իրենց լրիվ անկարողությունն ու վախկոտությունը (354):

Երիտթուրքական կառավարությունը Բիթլիսի ապստամբությունը հայտարարեց զուտ հետադիմական շարժում, որն ուղղված է սահմանադրության դեմ և որի նպատակն է շարիաթի վերականգնումը: Իթթիհազը այդ ապստամբությունը գնահատեց նաև որպես կառավարության բարենորոգիչ մտադրությունների, այսինքն հայկական բարենորոգումների դեմ ուղղված մի շարժում: Դրանում բարենորոգումների նախագիծը ստորագրած մեծ պետություններին համոզելու համար ապստամբների մեջ սողոսկած թուրքական գործակալները²⁵ հանգերգում էին. «Մենք գյավուրական ռեֆորմներ չենք ուզում» (28):

Իսկ «Իզգամ» թերթը, շողոքորթելով եվրոպական տերություններին, վերամբարձ ոճով գրում էր. «Մեր հիմնական նպատակն է եվրոպայի հիմակուսն պահանջումներուն համաձայն վերանորոգվիլ, գործերնիս կանոնավորել և վարչական անիվն ուրիշ ատեններու պես ոչ թե նորոգել, այլ վերաշինել» (30, 1914 թ. № 5, 311):

Հայկական մամուլը հակասական կարծիքներ էր հայտնում այդ ապստամբության ու նրա նպատակների մասին: «Մշակը» օրինակ, գրում էր, որ այն հայկական բարենորոգումների ճանապարհին արհեստականորեն սարքված խոչընդոտներից է: Թերթի կարծիքով քրդական այդ շարժումն ուղղված էր հայերի դեմ (112, 1914 թ., № 64): Սակայն նույն «Մշակը» հայտնում էր նաև տրամաբանորեն հակառակ կարծիքներ: Այսպես, Բ. Նավասարդյանի հոդվածում նշվում էր, որ Բիթլիսի քրդերի շարժումը ապստամբություն է երիտթուրքերի դեմ և ոչ թե

ուղղված է բարենորոգումների դեմ և կամ նպատակ ունի հարուցնել հայկական շարժեր: Հողվածագիրը գտնում էր, որ այսուհետև ևս պետք է արժարծել հայ-քրդական մերձեցման հարցը (112, 1914 թ., 76) Իսկ «Մշակի» խմբագիր Հ. Առաքելյանը «Քրդստանի գաղափարը» վերնագրով հողվածում գրում էր, որ Բիթլիսի ապստամբությունը քաղաքական բնույթ է կրում, և նրա շարժառիթը, ոչ թե ալան-թալանն է, ոչ թե կրոնական մոլեռանդությունն է, ինչպես եղել է մինչև այժմ, այլ «Քրդստան» գաղափարի իրագործումը, որ բուրգ ժողովրդի մոտ սկսել է զարթնել ազգայնական ձգտումը: Եվրոպական կրթություն ստացած մի խումբ քրդեր մտահղացել են միացնել քրդական ցեղերը ի մի ազգություն, ի մի քաղաքական մարմին և ստեղծել ինքնավար Քրդստան և որ Բիթլիսի ապստամբական հուզումները այդ ձգտման ազդանշաններն են և կարապետները (112, 1914 թ., № 76):

Անդրադառնալով Բիթլիսի ապստամբությանը «Բյուզանդիոնը» գրում էր. «Քրքական կարգ մը թերթեր այնպես ցույց տվին, որ քրդական այս շարժումներն ուղղված են հայկական բարենորոգմանց դեմ, բայց սխալ է այդ ենթադրությունը. ընդհակառակն քյուրտ ապստամբներն հայերուն հանդեպ շատ բարյացկամորեն վերաբերվեցան, հանդիպած հայ գյուղերուն նշանավոր վնաս մը չտվին... Շարժման արտաքին նպատակն էր շերիաթ պահանջել, ճիշտ Կ. Պոլսո «շերիաթճիներուն» նման... որովհետև քյուրտ տգետ ժողովուրդը անկարող է ըմբռնել կառավարության դեմ շարժման այլ նպատակ» (30, 1914 թ., № 5, 330):

Հայտնի պանթուրքիստ Ահմեդ Աղաևը շանթ ու կրակ էր թափում Բիթլիսի ապստամբ քրդերի գլխին, որոնք նրա կարծիքով իրենց «անվայել» վարքագծով խոչընդոտ են հանդիսանում կառավարության առջև կանգնած պատմական առաքելության՝ պանթուրքիզմի իրագործման ճանապարհին: Մուլա Սելիմին հռչակելով տգետ մի ֆանատիկոս, նա նրան մեղադրում էր, որ ուրիշի ձեռքում դարձել է մի պարզ գործիք: Այնուհետև մոլի շովինիստն ու պանթուրքիստը Քուրքիայի և արտասահմանի հասարակական կարծիքը մոլորության մեջ գցելու նպատակով Բիթլիսի քրդական ապստամբությունը ներկայացնում էր որպես հայկական բարենորոգումների և առհասարակ կառավարության առաջադիմական քայլերի դեմ

ուղղված հետադիմական մի շարժում: Որ քրդերին ապստամբության մղողը առաջադիմության նկատմամբ նրանց ունեցած երկյուղն է և «բարենորոգմանց դեմ ատելությունը» (30, 1914 թ. № 5, 310):

Պանթուրքիստը հայկական բարենորոգումների պաշտպան. դա զավեշտական էր:

Վանի ռուսական փոխհյուպատոս Օլֆերեր և Բիթլիսի փոխհյուպատոս Շիրկովը հաղորդում էին, որ ապստամբած քրդերը կապի մեջ են տեղի հայերի հետ, բանակցում են համատեղ հանդես գալու համար (355):

Տեղյակ լինելով, որ քրդերի և հայերի միջև գոյություն ունի ինչ-որ համաձայնություն և նպատակ ունենալով գժտեցնել կողմերին, թուրքական բանակի հրամանատար Իհսան փաշան, որին հանձնարարված էր ձնշել ապստամբությունը, դիմեց մի պրովոկացիոն քայլի: Նա առաջարկեց Մուշի ազգային ղեկավարներին կառավարությունից զենք ստանալ, կամավորական վաշտեր կազմել և կովել ապստամբների դեմ (30, 1914 թ. № 318): Սակայն այդ պրովոկացիան ավարտվեց կատարյալ ձախողմամբ: Իհսան փաշային հաջողվեց հայերին բաժանել ընդամենը 150 մաուզեր (30, 1914 թ., № 308): Ընդ որում, Տարոնի ղեկավարները անմիջապես գաղտնի սուրհանդակ ուղարկեցին Սեյիդ Ալիի մոտ, հայտնելով նրան, որ եթե ցույցի համար հայ կամավորական խմբեր կազմվեն, նա այլ բան չմտածի, որովհետև հայերը հավատարիմ պիտի մնան ստորագրված պայմանագրին (128, էջ 214):

Բիթլիսի շուրջը կենտրոնացնելով Մուշից, Դիարբեքրից և Վանից բերված մեծ բանակությանը զորքեր, թուրքական բանակը անցավ հարձակման: Քրդերը կատաղի ու անձնուրաց դիմադրություն էին ցույց տալիս: Սակայն, չլիմանալով կառավարական խոշոր ուժերի գրոհին, խուճապի մատնվեցին և նահանջեցին: 1914 թ. ապրիլ-մայիս ամիսների ընթացքում թուրքական իշխանությունները անողոք հալածանքների էին ենթարկում քրդերին: Ռազմազաշտային դատարանները հարյուրավոր մարդկանց դատապարտեցին զնդակահարության ու կախաղանի: Իհսան փաշայի հրամանով բազմաթիվ քրդական գյուղեր, որոնց բնակչությունը մասնակցել էր ապստամբությանը, ջնջվեցին երկրի երեսից (377): Ապստամբության դե-

կավարներին միայն մոլլա Սելիմին հաջողվեց ապաստան գտնել ուսական հյուպատոսարանում²⁹:

Այդ հանգամանքը թուրքական կառավարությունն օգտագործեց, որպեսզի հայտարարի, որ բրդերը «զանազան թելադրությունաց ու գրգռությունաց զոհ գնացած են» (30, 1914 թ., № 5, 333, 5, 355), այսինքն ապստամբել են Ռուսաստանի հրահրումով:

Ապստամբության ղեկավարներին ձերբակալելուց հետո Բիթլիսի արտակարգ դատարանը անմիջապես վճիռ կայացրեց և նրանց բոլորին, այդ թվում նաև Սեյիդ Ալիին, նրա «յողուն՝ Սյուլհեդդինին ու նրանց մերձավոր զինակիցներին, թվով 14 հուզու, ապրիլի 23-ին և 26-ին կախաղան բարձրացրեցին, իսկ 45 հոգու ձերբակալեցին և բանտարկեցին Տրապիզոնի և Սինոպի բանտերում (192):

Երիտթուրքական պաշտոնաթերթ «Թանինը» քուրդ ապստամբների դատավճռի առթիվ գրում էր. «Այս կերպով իրենց պատիժը կգտնեն սարքիչներն ու թելագրիչներն ապստամբական այն շարժումին, որ այս փափուկ ժամանակներուն մեջ կրնար ցավալի հետևանքներ ունենալ տերություն ու ազգին համար» (30, 1914 թ., № 5, 333):

Իսկ Ռ. Բեկզուլյանցի հետ զրույցի ժամանակ Քահսին փաշան հայտարարել էր. «Քրդերը դաժանորեն պատժվեցին հարևան պետության հետ բարեկամություն ունենալու և ավելորդ երազանքների համար... Քրդերը մահամեղականներ են և պետք է որ դա հիշեին: Իսկ քանի որ նրանք սկսել էին մոռանալ այդ, ապա դաժանորեն հատուցեցին» (225, էջ 76—77):

Զափազանց հետաքրքիր է «Թանին» թերթի թղթակցի հարցազրույցը Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Զավեն Եվլյանի հետ Բիթլիսի ապստամբության մասին: Թղթակցի այն հարցին, թե արդյոք պատրիարքի կարծիքով այդ ապստամբությունը զրսի միջամտության արդյունք չէ, պատրիարքը շարահանգիցներն և խայթիչ պատասխանել է. «Ճիշտ է գրգռություն մը ու թելադրություն մը կա, բայց չեմ կրնար ըսել, թե այն դուրսե՞ն է, թե ներսեն»:

Իսկ այն հարցին, թե «ղեպքին շարժառիթն ի՞նչ է», պատրիարքը մանվածապատ պատասխանել է համենայնդեպս չկրկնելով ապստամբության վերաբերյալ կառավարության վարկածը. «Ամեն պարագայի մեջ բան մը կա, որուն ապստ-

տամբները հավատք ընծայած են, որովհետև շատ դժվար չէ հասկնալ, թե Բաղեշը գրավելով կառավարություն պիտի չկրնայ կազմվիլ և դահլիճը պիտի չկրնայ տապալիլ»:

Այն հարցին, թե «կկարծե՞ք, որ տուրքերուն խնդիրները պատճառ մը եղած ըլլան», նա պատասխանել է՝ «հավանական է... ոչխարի տուրքը կարելի է որ ծանր գա, վասնզի դրամ չունին: ... Մեր տեղեկությանց նայելով աշիրիթները գրգռվեր են կառավարության դեմ» (30, 1914 թ., № 5, 308):

Ինչպես տեսնում ենք պատրիարքը ոչ մի խոսք չի ասում հայկական բարենորոգումների դեմ ապստամբության ուղղվածության մասին: Անտարակույս, 1914 թ. Բիթլիսի քրդական ապստամբությունը քուրդ ժողովրդի հակաթուրքական պայքարի աչքի ընկնող դրվագներից մեկն է: Միաժամանակ այն հայ-քրդական համագործակցության և երկու հարևան ժողովուրդների կողմից թուրքական լծի դեմ ընդվզելու ուշագրավ փորձերից է:

Ճիշտ է, ապստամբությունն ընթացավ կրոնական լոզունգների ներքո, շարիաթը վերականգնելու նշանաբանով, սակայն հայտնի է, որ Արևելքում սոցիալական և քաղաքական շարժումների մեծ մասը ընթանում էր կրոնական քողի տակ: Այն, որ Բիթլիսի ապստամբությունը մեկուսացված, զուտ տեղական բնույթ ունեցող և, հետևաբար, պատահական երևույթ չէր, վկայում է այն փաստը, որ նրա հետ միաժամանակ, համարյա նույն օրերին, քրդական հակակառավարական հուզումներ ու խլրտումներ էին տեղի ունենում նաև Վանի, Գիարբեքի, էրզրումի և Մոսուլի վիլայեթներում (112, 1914 թ., № 64):

Երիտթուրքական կառավարությունը ապստամբությունը հեշտությամբ ճնշեց, որովհետև նախ՝ շարժումը չհասցրեց արձագանք գտնել քրդական լայն զանգվածների շրջանում և ապա՝ այն թույլ կազմակերպված, նույնիսկ տարբրային բնույթ էր կրում: Ապստամբությունը չունեի հստակ ձևակերպված նպատակներ: Նրա առաջնորդները, պատկանելով ավատական դասակարգին, այսինքն լինելով շահագործողներ, ի վիճակի չէին իրենց հետևից տանելու զանգվածներին: Ապստամբությանը մասնակից քրդական ավատատերերի մեջ գտնվեցին դավաճաններ: Ռուսաստանը, որի շահերին համապատասխանում էր քրդերի հակակառավարական այդ ելույթը, գործնականում ոչ մի աջակցություն ցույց չտվեց ապստամբներին:

Վերջապես հայ և քուրդ ժողովուրդների միջև անվստահության մթնոլորտը, որը համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին ավելի էր թանձրանում իթթիհադի պրովոկացիոն քայլերի շնորհիվ, թույլ չտվեց, որ հայերը ևս մասնակցեն քրդերի հակակառավարական այդ ելույթին: Ապստամբության ղեկավարների հետ կապ հաստատած հայ գործիչներն ըստ էության ոչ մի աշխատանք չէին տարել հայ բնակչության մեջ, որի հետևանքով նույնիսկ Բիթլիսի հայությունը բացարձակապես անտեղյակ էր ապստամբության նպատակներին: Ավելին, ենթադրելով, որ դա կառավարության կողմից հրահրված քրդերի սովորական հակահայկական ելույթ է, Բիթլիսի և նրա շրջակա գյուղերի հայ բնակիչներից շատերը պատրաստվում էին դիմադրության կամ ապաստան էին փնտրում ուսական հյուպատոսարանում:

Բիթլիսում տեղի ունեցած այդ կարճատև, բայց և իր բնույթով վտանգավոր իրադարձությունը ցնցող տպավորություն գործեց երիտթուրքական կառավարության վրա: Իթթիհադը գիտեր, որ պատերազմը ուր որ է կայայթի, իսկ քրդերին նա մտադիր էր այդ պատերազմում լայնորեն օգտագործել որպես թնդանոթի միս: Թիկունքի կայունության առումով խիստ վտանգավոր էր հայ-քրդական համագործակցության այն փաստը, որը տեղի էր ունեցել Բիթլիսում: Այդ պատճառով իթթիհադը դարձյալ ատամները կրճատեցնելով «գործը անուշի էր կապում» և «շոյում» քրդերին: Իր հերթին, քրդական մի շարք ազդեցիկ դեմքեր, օրինակ, սենատոր Աբդուլ Ղադերը, շեյխ Քահան, Բիթլիսի մուֆտի Աբդուլ Մեջիդը, օսմանյան պառլամենտի նախկին երեսփոխան Ֆեզի էֆենդին, Գենջի երեսփոխան Մեհմեդ էմինը և բազմաթիվ շեյխեր ու աշիրեթապետեր կառավարության նկատմամբ իրենց շեղբուսությունը ցուցադրելու նպատակով, ապստամբությունը ճնշվելուց հետո սկսեցին հեռագրեր ուղարկել Բ. Դաանը, որոնցում հայտնում էին իրենց հավատարմության հավաստիքը: Նրանք գրում էին, թե իրր Բիթլիսում օտարների թելադրանքով առաջ եկած «ցավալի կացությունը» «քրդերի ընդհանուր պարսավանքի առարկա» է և որ շեյխերը, բեկերն ու աղաները և բոլոր աշիրեթները կատարելապես հավատարիմ են խալիֆայությանը (30, 1914 թ., 5, 208):

Արևմտյան Հայաստանի զանազան անկյուններից խորին հպատակության զեղումներով գրված այդ հեռագրերի հետ միաժամանակ կառավարական թերթերը խմբովին սկսեցին ընդարձակ առաջնորդող հոդվածներ տպագրել ի պաշտպանություն «ճիշտ է, դեռևս տգետ, բայց և ասպետական ոգի ունեցող քրդերի մասին, որոնք անսահման նվիրված են խալիֆին և օսմանյան կառավարությանը» (112, 1914 թ., № 75):

Դարձյալ օգտագործելով թուրքական ավանդական «փափուկ բարձր», «Թասֆիրի էֆրյարը» իր խմբագրականում գրում էր, թե ըստ էության Բիթլիսի դեպքերը չի կարելի գնահատել որպես ապստամբություն: «Քյուրտերն, որ ի բնի ուշիմ և սկզբունքով հայրենասեր են, հայրենիքին վնաս չեն հասցներ և այդ տեսակ անպատշաճ արարքներու համամիտ գտնվելու աստիճանեն շատ վեր են: Կրոնքի և հայրենիքի կապերն իրենց կյանքին գլխավոր կապերը կնկատեն և այդ արժեքավոր ու քաջարի հայրենակիցները շատ հեռու են հայրենիքը վտանգի ենթարկելիք և իսլամության վնասելիք ընթացքներն» (30, 1914 թ. № 5, 308):

Սակայն 1914 թ. գարնանը բռնկվեց բարզանցի քրդերի ապստամբությունը: Շեյխ Բարզանին հաջողվեց կառավարության դեմ հանել ավելի քան 500 քրդական գյուղեր: Քրդերին միացան նաև ասորիները: Տեղի ունեցած արյունահեղ ու անհավասար մարտերում ապստամբները պարտություն կրեցին և ստիպված էին անցնել Իրան, թուրք ասկյարների վրեժխնդրությունից փրկություն գտնելու համար (378):

Այսպիսով, երիտթուրքական կառավարության առջև կանգնած էր կարևոր խնդիր. անհապաղ «քրդական հարցի» վերաբերյալ մշակել ծրագիր՝ առաջիկա պատերազմի ժամանակ քուրդ ժողովրդին որպես ռազմական ուժ օգտագործելու և թիկունքը ապահովելու համար: Ուստի երիտթուրքական կոմիտեն որոշեց հատուկ խորհրդակցություն գումարել, որը բացառապես նվիրված էր լինելու քրդական հարցին: Դա ըստ էության «Իթթիհադ վե թերաֆը» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի արտակարգ նիստ էր: Այն տեղի ունեցավ 1914 թ. մարտի 22-ին: Որոշվեց քրդական առաջնորդներին կառավարության հետ ավելի սերտ կապերով կապելու համար նրանց դրամական նպաստներ հատկացնել, շնորհել զանազան պաշ-

տոններ, մի քանիսին ընտրել պառլամենտի պատգամավորներ, սենատորներ նշանակել և այլն (285, էջ 297—298):

Իթթիհազը որոշեց նաև քրդական վերնախավի օգնությունը բուրդ ժողովրդին պատերազմի բոցերի մեջ՝ նետել հանուն իր պանթուրբիստական և վաճառական ցնորքների իրականացման:

Ի դեպ, երիտթուրքական տրիումվիրատը որոշեց նաև արևմտահայության ցեղասպանության իր հրեշավոր ծրագիրն իրականացնելուց առաջ փորձել նրան սին խոստումներով գայթակղեցնելու ճանապարհով կամավոր պատերազմի սպանդի մեջ նետել:

Ջորբերի ռազմականացման եռուն օրերին, երբ էրզրումում դաշնակցության ութերորդ ընդհանուր ժողովը 1914 թ. օգոստոսին պատերազմի վերաբերյալ իր դիրքորոշումն էր ամփոփում, Ստամբուլից էրզրում ժամանեցին երիտթուրքական կուսակցության երեք ներկայացուցիչներ՝ Նաջի բեյը, Բուխար էդ Գինը և Հիլմի բեյը, դաշնակցության ղեկավարների հետ վերոհիշյալ հարցի առթիվ բանակցելու: Նրանք դաշնակցությանն առաջարկեցին հակառուսական լայն պրոպագանդա մղել կովկասահայության և Իրանի հայ բնակչության շրջանում, կազմակերպել կամավորական խմբեր՝ ռուսների դեմ կովելու համար և այլն: Այս բոլորի փոխարեն նրանք խոստանում էին «կտոր մը դեռ չզարնված արջի մորթիեն» (50, էջ 139), այսինքն ապագա «Ինքնավար Հայաստանին» տալ Կարսի շրջանը, Երևանի նահանգը, Գանձակի նահանգի մի մասը, ինչպես նաև Վանի, Բիթլիսի վիլայեթները և էրզրումի վիլայեթի մի մասը (3, էջ 74):

Սա անօրինակ լկտիություն էր: Հայ ժողովրդի ցեղասպանությունը մտահոգացած իթթիհազը նրան առաջարկում էր ազգային օջախի ստեղծում: Գաշնակցական կուսակցությունը, որն արդեն ճաշակել է երիտթուրքերի հետ համագործակցության պտուղները, այս անգամ առանց վարանելու մերժեց վերոհիշյալ առաջարկները: 1914 թ. հուլիսին Հ. Հ. դաշնակցության 8-րդ ընդհանուր ժողովը էրզրումում այդ ոգով ընդունեց համապատասխան որոշում: Միաժամանակ որոշվեց զինել հայ ժողովրդին:

Ի միջի այլոց, հայ ժողովրդին Ռուսաստանի դեմ ոտքի

հանելու փորձ արեց նաև Գերմանիան: Ստամբուլում գերմանական ղեսպանատունը դիմեց պատրիարքին և հայ ազդեցիկ գործիչներին, նշելով, որ հայ ժողովրդի համար հասել է վճռական ժամը և որ պատերազմի ընթացքում հայերը պետք է պահեն իրենց որպես Օսմանյան կայսրության հավատարիմ քաղաքացիներ (381, էջ 80):

Այսպիսով, Առաջին համաշխարհային պատերազմը բուրնկվելուց հետո երիտթուրքական կառավարությանը հաջողվեց մոլորեցնել բուրդ ժողովրդի մի մասին, նրան կարողացավ ներարկել կրոնական մոլեռանդության թույն և օգտագործելով իր գործակալությանը՝ հանձինս քրդական ցեղային-ավատական վերնախավի, այդ ժողովրդի առանձին հատվածներին ոտքի հանեց հայ ժողովրդի դեմ:

Վերջաբան

1914 թ. վրա հասած համաշխարհային պատերազմի փոթորիկը հօդս ցնդեցրեց կիսատ ու անկատար հայկական բարենորոգումները: Հարձակողական նվաճողականության ոգով սոգորված թուրքական իմպերիալիզմը իր գաղութատիրական տենչանքներին հագուրդ տալու համար նետվեց աշխարհամարտի մեջ, ձգտելով ընդարձակել Օսմանյան կայսրության գաղութային տիրույթները, կենսագործել թուրք կառավարող շրջանների փայփայած «մեծ թուրքական կայսրություն» ստեղծելու պանթուրքիստական ծրագիրը և ջախջախել Օսմանյան կայսրության ճնշված ժողովուրդների ազգային-ազատագրական շարժումները:

Պանթուրքիզմի ազդեցիվ գաղափարախոսության գործնական իրականացման ճանապարհին իթթիհազը ամենալուրջ խոչընդոտներից մեկն էր համարում «հայկական սեպը», որը հաղթահարելու համար ծրագրվել էր բնաջնջել սկզբում արևմտահայությանը, իսկ ապա, հաղթանակի դեպքում, նաև Արևելյան Հայաստանի հայ ազգաբնակչությանը:

Մարդկության պատմության մեջ աննախադեպ ապրիլյան եղեռնը կազմակերպելիս իթթիհազը հիմնականում գործի դրեց կառավարական վտանգելի մեքենան և բանակը: Սակայն նրան հաջողվեց հայ ժողովրդի ցեղասպանության հրեշավոր ծրագիրն իրագործելու համար որպես գործիք ծառայեցնել նաև թուրք, բուրդ և մահմեդական այլ ժողովուրդների նշանակալից զանգվածների և բանտերից ազատած քրեական հանցագործների: Մասնավորապես բրդական ավատատերերը, ցեղապետերը և նրանց ենթակա աշխրեթները դարձան երիտթուրքական

կառավարության մարդակույժ ծրագրի իրականացման մեղսակիցներ:

Առաջին համաշխարհային պատերազմը սկսվելուց հետո բրդերին պատերազմի մեջ ներգրավելու նպատակով երիտթուրքական կառավարությունը շուրջ խոստումներ էր տալիս՝ բավարարել նրանց ազգային ձգտումները և պատերազմի ավարտից հետո ինքնավարություն տալ: Իթթիհազը ներշնչում էր բրդերին, որ նրանց հայրենասիրական պարտքն է հանդես գալ Թուրքիայի ներքին ու արտաքին թշնամիների դեմ: Իսկապես, իր քաղաքական ու սոցիալ-տնտեսական հետամնացության, կրոնական և տոհմացեղային նախապաշարմունքների, ցեղապետերին, շեյխերին ու բեկերին կույր հնազանդության, ապագայի առումով իր ազգային նպատակների պարզ գիտակցությունը շունենալու, թուրքական պետության մեքենայությունների, իմպերիալիստական տերությունների դավերի և այլ պատճառների հետևանքով պատերազմի ժամանակ մահմեդական կրոնը դավանող բուրդ զանգվածը ընդհանուր առմամբ հանդես եկավ թուրքական պետության կողմից, պատերազմական ճակատներում առատորեն արյուն թափելով ոչ թե հանուն իր ազգային շահերի, այլ թուրքական բուրժուազիայի և ավատական դասակարգի շահերի: Հետագայում հայերի ցեղասպանության պատասխանատվությունը իթթիհազից հեռացնելու համար, Թալեաթը փորձում էր ողջ պատասխանատվությունը բարդել բրդերի վրա, հայկական կոտորածը ներկայացնելով որպես հայերի ու բրդերի ռասայական հակամարտության արդյունք:

Ճշմարտությունը պահանջում է սակայն նշել, որ քիչ չէին նաև այն դեպքերը, երբ բուրդ ժողովրդի առանձին հատվածներ և հեռատես ու գիտակից անհատներ, որոնք զերծ էին մնացել թուրքական վերնախավի սերմանած մահմեդական մոլեռանդության, ազգային ատելության և ամենատարբեր շովինիստական գաղափարախոսությունների թուլնից, որոնց քաղաքական մտածողությունը առաջ էր գնացել ավատական ու ցեղային գաղափարախոսության մակարդակից, որոնք ճիշտ էին ընկալել հայկական ջարդերի պատճառներն ու նպատակները, կամ պարզապես արյան արբունքի մեջ նրանց խիղճը կարողացել էր մնալ անխաթար, ոչ միայն շմասնակցեցին հայկական ջարդերին, այլև վտանգի ենթարկելով իրենց կյանքը,

եղբայրական օգնությունն ձեռք մեկնեցին նրանց, ապաստան տալով հայկական խոշոր հավաքականությունների կամ առանձին խմբերի, որոնք փրկվեցին թուրքական յաթաղանից:

1915 թ. սեպտեմբերին թուրքական բանակի գեներալ, բրդական ծագում ունեցող Շերիֆ փաշան նամակով դիմեց «Փուռնալ դե ժնե» ամսագրի խմբագրությանը, որտեղ նա արտահայտում էր իր դայրույթը այն մեթոդների նկատմամբ, որ կիրառում էր «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեն հայկական ջարդերն իրագործելիս: Նա գրում էր, որ իթթիհադականների վարմունքը իր վայրենությունները գերազանցեց Չինգիզ խանի ու Լենկ Թեմուրի բարբարոսություններին: «Եթե գոյություն ունի մի ժողովուրդ,— գրում էր Շերիֆ փաշան,— որը մեծ ծառայություններ է մատուցել Թուրքիային շնորհիվ իր միջավայրից դուրս եկած պետական գործիչների և տաղանդավոր աստիճանավորների, և որոնց մտավոր ընդունակությունները դրսևորվել են բոլոր բնագավառներում՝ առևտրի, արդյունաբերության, գիտության ու արվեստների մեջ, ապա դա հայ ժողովուրդն է: ...Այդ ազգի բազմաթիվ մեծ մարդիկ պատիվ կբերեն Արևմտքի ցանկացած երկրին»:

Այնուհետև Շերիֆ փաշան գրում էր, որ մարդու սիրտը արյամբ է լցվում տեսնելով, որ «այդքան առատորեն օժտված ժողովուրդը, որը կարող էր որպես կենարար սպեղանի օգնել Օսմանյան կայսրության վերակենդանացմանը, մեր աչքի առջև անհետանում է պատմությունից»: Նա իր դայրույթն էր արտահայտում հայ ժողովրդի դահիճների նկատմամբ և իր անսահման կարեկցությունը հանդեպ նրանց զոհերը (236, էջ 357—358):

Առկա են բազմաթիվ փաստեր և վկայություններ այն մասին, որ 1915—1918 թթ. ջարդերից փրկված զգալի քանակությամբ հայեր մինչև օրս ծայտված ապրում են Արևմտյան Հայաստանի բուրդ բնակչություն ունեցող տարբեր շրջաններում³⁰, կառավարությունից խնամքով թաքցնելով իրենց ազգային պատկանելությունը, բայց և հավատարիմ մնալով իրենց ազգային ավանդույթներին (367: 430):

Հայ և բուրդ ժողովուրդների ռասայական հակամարտության թուրքական հորինվածքը բազմիցս հերքվել է իրենց պատմության ճգնաժամային պահերին երկու դրացի ժողովուրդների միմյանց նկատմամբ դրսևորած բարեկամության

բազմապիսի այլ դրվագներով ևս: Հատկանշական է, որ 1915 թ. արյունոտ եղեռնի օրերին, երբ Պողոս Նուբար փաշան Ֆրանսիայի արտաքին գործերի մինիստր Դելկասեին հուշագիր ներկայացրեց, նրանում հայկական հարցի լուծման հետ միաժամանակ առաջարկվում էր ստեղծել նաև ինքնավար Քրդստան (229, էջ 138): 1915 թ. դեկտեմբերին նույնպիսի առաջարկով հանդես է եկել նաև ռուսահայ գործիչ Յա. Խ. Զավրիևը, որը մեծ պետություններին ներկայացրած իր նախագծում առաջարկում էր Թուրքիայի արևելքում ստեղծել ոչ միայն ինքնավար Հայաստան, այլև ինքնավար Քրդստան (309, № 52, 56, 59, 62—67, 88):

Հայկական եղեռնը մեծ դաս եղավ նաև բուրդ ժողովրդի համար: Արդեն 1915 թ. վերջերից այդ ժողովրդի առանձին հեռատես գործիչներ նախազգացին, որ թուրքական յաթաղանը հայերին կտորելուց հետո, ի վերջո պետք է շրջվի իրենց դեմ ևս, որ պանթուրքիզմի մուլուցքով տարված երիտթուրքերը մտադիր են վերացնել ոչ միայն Թուրքիայի և Թուրանի՝ թրքախոս ժողովուրդներով բնակեցված երկրների միջև եղած «հայկական սեպը», այլև «բրդական պատնեշը»: Ընդ որում, այդ նպատակի իրագործման ճանապարհին, եթե հայ ժողովուրդը իթթիհադի կողմից դատապարտված էր առավելապես ֆիզիկական բնաջնջման, ապա բրդերը պետք է ենթարկվեին համաձուլման ու թուրքացման, թեև, ինչպես ցույց տվեցին հետագա իրադարձությունները, չէր բացառվում նաև բրդական խոշոր զանգվածների ոչնչացումը: Բուրդ գործիչ Ջիլադեթ Ալի Բազրխանը 1933 թ. Մուստաֆա Քեմալին ուղղված իր բաց նամակում գրում էր. «Ըստ երիտթուրքերի ծրագրերի, բրդերը գտնվում էին ոչ թե ոչնչացվողների, այլ այն ժողովուրդների թվում, որոնք ենթակա էին համաձուլման» (390, էջ 4):

Հայ ժողովրդի ցեղասպանության հետևանքով արևմտահայությունը բնաջնջվեց և դուրս մղվեց իր դարավոր հայրենիքից: Արևմտյան Հայաստանը հայաթափ անելուց հետո թուրքական տիրապետող վերնախավը անմիջականորեն ձեռնամուխ եղավ նաև բրդական հարցի «լուծմանը», որի նպատակն էր թույլ չտալ, որ հայերից դատարկված նահանգներում կազմվի բրդական մեծամասնություն: Այսպիսով, թուրքական պետության համար օրակարգի անհետաձգելի հարց էր դառնում նաև «բրդական կնճռի» լուծումը, որը հասկացվում էր որպես բուրդ

ժողովրդի համաձուլում թուրքական զանգվածի մեջ: Այդ ծրագրի բաղկացուցիչ մասերն էին նաև քրդական զանգվածների բռնի տեղահանությունները և մասնակի ջարդերը:

Արդեն 1916 թ. Արևմտյան Հայաստանից և Քրդստանից Անատոլիայի խորքերը տեղահանվեցին տասնյակ հազարավոր քրդեր: Այդ միջոցառման կարևորագույն նպատակներից մեկն էր նաև խոչընդոտել ու խաթարել քրդերի ապագա քաղաքական համախմբումն ու միավորումը: Ընդ որում, այդ տեղահանությունները, ելնելով ունեցած փորձից, կատարվում էին այնպիսի ձևերով, որպեսզի ճանապարհների հիվանդությունների, բաղցի և բռնությունների հետևանքով ոչնչանան հնարավորին շափ շատ մարդիկ: Այլ կերպ ասած, տեղական իշխանություններին թելադրվում էր քրդերին կոտորել ճիշտ հայերին ոչնչացնելու ձևով: Գոյություն ունեն հավաստի տվյալների այն մասին, որ Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին ընդհանուր առմամբ տեղահանվեցին ավելի քան 700 հազար քրդեր, որոնց մոտ կեսը զոհվեց ճանապարհներին կամ ոչնչացվեց թուրքական բանակի ու ոստիկանության կողմից (480, էջ 9: 469, էջ 76, 81):

Իսկ մի շարք շրջաններում, որտեղ քրդերը աչքի էին ընկել իրենց «անհանգիստ վարքագծով», իթթիհազը որոշեց շփմել տեղահանության տակտիկային, այլ պարզապես կանոնավոր բանակի միջոցով կոտորեց քուրդ բնակչությանը:

Երիտթուրքերը քրդերի նկատմամբ բնաջնջման այդ նույն քաղաքականությունը իրագործում էին նաև ռազմաճակատում, անխնա և միտումնավոր կերպով նրանց լցնելով պատերազմի հսկա մտադացի մեջ: Այս տեսակետից խիստ հատկանշական է հետևյալ փաստը. Սարիղամիշի ճակատամարտից հետո վերադառնալով Ստամբուլ, երիտթուրքական եռապետության անդամ, ռազմական մինիստր Էնվեր փաշան իթթիհազի կենտրոնական կոմիտեի նիստում հայտարարեց. «Թեև Սարիղամիշի ճակատամարտում մենք արտաբնապես պարտվեցինք, սակայն իրականում հաղթական էինք, որովհետև Սարիղամիշի անտառներից մինչև Էրզրում ձգվող ճանապարհների վրա թողեցինք մի քանի տասնյակ հազար քուրդ երիտասարդների դիակներ»:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի ամբողջ ընթացքում իթթիհազական պաշտոնեության և սպայության հանգերգն

էր՝ «սկզբում կոտորել հայերին, իսկ այնուհետև հույներին և ֆրդերին»:

Անտարակույս 1914—1918 թթ. քուրդ ժողովուրդը մեծապես տուժեց նաև պատերազմի ընդհանուր արհավիրքների հետևանքով: Սակայն, չնայած իր գործադրած բոլոր ջանքերին, երիտթուրքական կառավարությունն այնուամենայնիվ ի վիճակի չեղավ Քրդստանի և Արևմտյան Հայաստանի տարածքում բնաջնջել քրդերին, ինչպես դա հաջողվել էր անել հայերի նկատմամբ:

Քեմալականները սկզբնական շրջանում չէին խորշում սիրաշահել քրդերին: Հույների և Հայաստանի դեմ պատերազմին մասնակցություն բերելու դիմաց նրանց խոստացել էին նույնիսկ Թուրքիայի հարավում հատկացնել մի որոշ տարածք (219, էջ 393): Այս գալթակղիչ խոստումների հետևանքով բազմաթիվ ականավոր քուրդ գործիչներ անցան Մուստաֆա Քեմալի կողմը և իրենց աջակցությունը բերեցին քեմալական շարժմանը: Քեմալականների համար կենսական կարևորություն ունեցող խնդիր էր Հայաստանի և Քրդստանի տարածքների պահպանումը թուրքական պետության շրջանակներում: Դա հույժ կարևոր նշանակություն ունեցող գործ էր, որովհետև ինչպես հայերը, նույնպես և քրդերը իրենց օրինական պահանջներն էին ներկայացնում Արևմտյան Հայաստանի և Քրդստանի նկատմամբ:

Վերսալի կոնֆերանսում, գլխավորելով թուրքական պատգամավորությունը, Շերիֆ փաշան իր վրայից հանեց թուրքական պատգամավորի լիազորությունները և իրեն հայտարարելով Քրդստանի ներկայացուցիչ, բանակցություններ սկսեց Իրանի արտաքին գործերի մինիստրի հետ Իրանի հովանուները Քրդստանի անկախության հռչակման վերաբերյալ: Այնուհետև քրդերի անունից նա խաղաղության կոնֆերանսին երկու հուշագիր ներկայացրեց քրդերի պահանջների մասին (1919 թ. մարտի 22-ին և 1920 թ. մարտի 1-ին) «ամբողջական ու միասնական Քրդստանի» քարտեզով: Շերիֆ փաշան բանակցություններ էր վարում նաև դաշնակցական պատգամավորության հետ, որի հետ համատեղ 1919 թ. դեկտեմբերի 20-ին հայտարարություն արեց խաղաղության կոնֆերանսին (239, էջ 44—45):

1920 թ. Սևրի դաշնագրի մեջ մտցնելով հատուկ կետ Անտանտի հովանավորության ներքո ինքնավար Հայաստանի

և Քրդստանի ստեղծման մասին, իմպերիալիստական տերու-
թյունները հայ և բուրդ ժողովուրդներին շռայլում էին սին
խոստումներ նրանց ազգային օջախը ստեղծելու և ազգային
ինքնուրույնության դարավոր իղձը իրականացնելու վերաբեր-
յալ:

1923 թ. Լոզանի կոնֆերանսում ամբողջ մերկուսյամբ
բացահայտվեց իմպերիալիստական այս խաբեությունը: Հայ
և բուրդ ժողովուրդները կրկին ապրեցին դառն հուսախաբու-
թյուն:

Հայտնի է, որ 1923 թ. Թուրքիայում հանրապետություն
հռչակվելուց հետո քեմալականները ազգային փոքրամասնու-
թյունների նկատմամբ ընդունեցին բացահայտ շովինիստական
դիրքորոշում, վարելով նույն «արյան ու երկաթի» քաղաքա-
կանությունը, ինչպես արյունոտ սուլթանի և իթթիհադական-
ների օրոք:

Իսլամական համերաշխության շրջանակներում, որն օգ-
տագործեց Մուստաֆա Քեմալը, բրդերը ակտիվորեն մասնակ-
ցեցին այսպես կոչված «անկախության համար պատերազմին»,
խաբվելով քեմալականների տված շռայլ խոստումներից: Սա-
կայն մի քանի տարի անց նրանք հասկացան, որ հանրապե-
տական Թուրքիայի կառավարությունը մտադիր չէ իրազործել
Թուրքիայի համար դժվարին ժամանակներում բրդերին տված
իր խոստումները և այդ պատճառով ապստամբեցին կենտրո-
նական կառավարության դեմ: Դրան հետևեցին սոսկալի հե-
տապնդումներն ու համընդհանուր տեռոր:

Թուրքական ազգային բուրժուազիան երիտթուրքերից ժա-
ռանգեց ոչ միայն պանթուրքիզմը, այլև պետության ոչ թուրք
ժողովուրդներին ճնշելու քաղաքականությունը: «Իր կառավար-
ման տարիներին Մուստաֆա Քեմալը բրդերին կոտորում էր
այնպիսի դաժանություններ, ինչպես սուլթանի թուրքերը կոտո-
րում էին հույներին, հայերին և բուլղարներին: Նրա ուղարկած
«Անկախության տրիբունալները» կախում էին, գնդակահարում,
բանտարկում հազարավոր անմեղ մարդկանց» (80, էջ 326):
Այսպես կոչված «ժողովրդական տները» («հալք էվերի») ոչ
այլ ինչ էին, եթե ոչ երիտթուրքերի ժամանակ գոյություն ունե-
ցող «թուրք օջախները»: Դրանք «գեպի ազգային փոքրամաս-
նությունները ատելություն սերմանելու, նրանց գոյությունը

բացառելու ոգով պրոպագանդիստական լայն գործունեու-
թյուն էին ծավալել երիտասարդ սերնդի շրջանում (18, էջ 16):

1919 թ. թուրք ազգայնականները արյան մեջ խեղդեցին
հակաքեմալական բրդական առաջին շարժումը: Այնուհետև
դրան հետևեցին մի շարք այլ արյունոտ հաշվեհարդարներ:

Մուստաֆա Քեմալը կտրականապես մերժում էր հայերի և
բրդերի անկախության իրավունքը (222, էջ 212): Գեռես մինչև
հանրապետության հռչակումը Բալքեսիի, Այդնի, Ադանայի,
Տրապիզոնի բուրժուազգայնական կազմակերպությունների
համագումարներում, ինչպես նաև 1919 թ. էրզրումի և Սըվասի
կոնգրեսներում, վերջապես թուրքական պառլամենտում ընդուն-
ված «Ազգային ուխտում» տարբեր առիթներով շեշտվում էր այդ
հանգամանքը: Հատկապես 1919 թ. հուլիսի 10—23-ը տեղի
ունեցած էրզրումի կոնգրեսում արևելյան վիլայիթների բոլոր
մահմեդականներին Մուստաֆա Քեմալը հայտարարեց «միաս-
նական ազգ», այսպիսով ժխտելով բուրդ ժողովրդի գոյու-
թյունը և նրա անկախության պահանջը:

«Արտահայտելով և պաշտպանելով թուրքական և մասնա-
վորապես անատոլիական բուրժուազիայի շահերը քեմալական-
ները հենց սկզբից հանդես էին գալիս բրդական ազատագրա-
կան շարժման դեմ: ...Օտարերկրյա ինտերվենցիայի պայ-
մաններում իշխանությունները չէին կարող բրդերի դեմ մղել
բացահայտ և լայն պայքար, և այդ էտապում նրանց խնդիրն
էր ոչ թե բրդական շարժման ճնշումը, այլ այն, որպեսզի ավա-
տատերերին օգտագործեն հայերի ազատագրական շարժման
դեմ» (239, էջ 45—46):

Լոզանի կոնֆերանսում Թուրքիայի «երկրորդ մարդը»
հորջորջված Իսմեթ Ինենյուն ուղղակի հայտարարեց. «Քրդերը
բոլորովին չեն տարբերվում թուրքերից, և խոսելով տարբեր
լեզուներով, այդ երկու ժողովուրդները կազմում են միասնա-
կան զանգված ռասայի, հավատի և բարքերի առումով» (391,
էջ 33: 460, էջ 32—34): Նրան ձայնակցելով 1923 թ. Բուրսա-
յում արտասանած ճառում Քեմալ Աթաթուրքը հայտարարում
էր, որ հայերին ազգային օջախ տալու պահանջների մասին
«մենք նույնիսկ չենք էլ խոսի...» (387, էջ 68):

1923 թ. հուլիսի 24-ին ստորագրված Լոզանի պայմանա-
գիրը վերջնականապես չեղյալ հայտարարեց այն պարտավո-

րությունները, որն իր վրա էր վերցրել նախորդ կառավարությունը: Հայերի և քրդերի համար ազգային օջախ ստեղծելու մասին Լոզանի կոնֆերանսում թուրքական հետադիմության և հիմպերիալիստական տերությունների միջև ստեղծված «սրտագին» համաձայնությունը կոպիտ կերպով ոտնահարում էր Թուրքիայի ազգային փոքրամասնությունների իրավունքները: Շահերի միասնության հողի վրա համաձայնության գալով քեմալականների հետ, հիմպերիալիստական պետությունները հեշտութամբ մոռացություն մատնեցին Սևրի պայմանագրով հայերին և քրդերին տված իրենց լայնահուն խոստումները, դրանով իսկ շաղկեպով թուրք բուրժուական ազգայնականներին իրենց տիրապետության տակ պահելու և յուրացնելու Արևմտյան Հայաստանն ու Քրդստանը:

Ինչ վերաբերում է քրդական հարցին, ապա դրա լուծման համար թուրքական կառավարող շրջանները գտան ամենապարզ և հեշտ ձևը. նրանք իսպառ ժխտեցին Թուրքիայում քուրդ ժողովրդի առկայությունը, քրդերին պարզապես հռչակելով «լեռնային թուրքեր» և հետևողականորեն վարելով նրանց թուրքացնելու քաղաքականություն:

1924 թ. հանրապետական սահմանադրությունը Թուրքիայում բնակվող բոլոր քաղաքացիներին, անկախ նրանց ազգությունից, հայտարարում էր թուրք: Սահմանադրության 88-րդ հոդվածում ասվում էր, որ «Թուրքիայի ժողովուրդը առանց կրոնի և ցեղի խտրության, քաղաքացիական տեսակետից կոչվում է բուրժ» (482):

Հանրապետական Թուրքիայի շովինիստական և համաձուլման քաղաքականությանը քուրդ ժողովուրդը պատասխանեց ազատագրական պայքարով: Այս նոր էտապում այդ պայքարը թե գաղափարապես ու քաղաքականապես և թե կազմակերպչական առումով ավելի հասուն էր: Այն վկայում էր, թե որքան խոշոր առաջընթաց է տեղի ունեցել քուրդ ժողովրդի ազգային ինքնագիտակցության զգացման մեջ: 20—30-ական թվականներին տեղի ունեցան քրդական մի շարք զանգվածային ապստամբություններ, որոնք ցնցեցին Թուրքիայի բուրժուական լավատիրական կարգերի հիմքերը: 1925 թ. պայթեց շեյխ Սալիդի ապստամբությունը: 1927 թ. հունիսին Թուրքիայի ազգային մեծ ժողովը օրենք ընդունեց քրդերին երկրի արևելյան վիլայեթներից տեղահանելու և արևմտյան վիլայեթներ

տեղափոխելու վերաբերյալ: Այդ օրենքի համաձայն շեյխ Սալիդի ապստամբությանը մասնակցած մի քանի հազար քրդերի բռնի տեղահանեցին դեպի արևմուտք:

1927 և 1930 թթ. ապստամբեցին Իզդիր-Բայազետի շրջանի քրդերը: Այդ ապստամբությունը կազմակերպել էր 1927 թ. ստեղծված քրդական ազգայնական «Նոյբուն» կազմակերպությունը, որը, ի դեպ, համագործակցում էր դաշնակցական կուսակցության հետ (422, էջ 53—54): «Նոյբունը» գլխավորում էին քուրդ ժողովրդի շրջանում մեծ հեղինակություն վայելող այնպիսի գործիչներ, ինչպիսիք էին Իհսան Նուրին, Զալադաթ և Քամուրան Բադրխանները, Մամուդ Սալիմը, Կարդի Զալի փաշան, Հասան Խաջոն և այլք:

1930 թ. ամռանը ապստամբեցին վանա լճի շրջանի բերդերը: 1930—1931 թթ. քրդական հուժկու ապստամբություն բռնկեց Արարատ լեռան շրջանում: Այդ ապստամբությունը ձեռնարկեց հետո լեռան փեշերին թուրքերը կանգնեցրին մի հուշատախտակ, որի վրա գրված էր. «Այստեղ թաղված է քրդական անկախության գաղափարը» (390, էջ 19): Իզուր չէ, որ թուրքական «Վաթըթ» թերթը 1925 թ. մայիսին գրում էր. «Այնտեղ, որտեղ հայտնվում է թուրքական սվինը, քրդական հարցը դադարում է գոյություն ունենալուց» (460, էջ 23):

Բռնի ուժի հետ միաժամանակ, թուրքական կառավարող շրջանները 30-ական թվականներին ընդունեցին մի շարք օրենքներ, որոնք կոչված էին քրդերի մեջ մեղցնելու ազգային արժանապատվության ու ինքնագիտակցության, ինչպես նաև ազգային պատկանելիության զգացումները, որոնց նպատակն էր համաձուլել և թուրքացնել քուրդ զանգվածներին: Այդ օրենքներից մեկը արգելում էր նաև քրդերին գիրն ու գրականությունը, քրդական տարազի կրումը և այլն: Քրդերին գրքերը բռնագրավվեցին և այրվեցին: «Քուրդ» և «Քրդստան» բառերը հանվեցին բոլոր դասագրքերից: Այսուհետև դասագրքերում քրդերի մասին խոսվում էր որպես «լեռնային թուրքերի»:

Թուրքական բուրժուական ազգայնականները քրդական շարժումների նկատմամբ գազանային հաշվահարգարները իրագործում էին «հիմպերիալիզմի գործակալության» դեմ պայքարի հնարավոր նշանաբանի ներքո և «վայրենի ժողովրդին բռնի ճանապարհով քաղաքակրթելու» պատրվակի տակ: Անկարայի

կառավարութիւնը փորձում էր համաշխարհային հասարակա-
կան կարծիքը մոլորութեան մեջ գցել, պնդելով, թե իբր լինելով
հետամնաց ու հետադիմական, քրդերը կատարում էին իմպե-
րիալիստներ կամքը, իբր նրանց ապստամբութիւնները կրո-
նական մոլեռանդութեան արդյունք են, հակահեղափոխական
խռովութիւններ, որոնք ուղղված են քեմալական հեղափոխու-
թեան դեմ, որ դրանք հայ «կոմիդաջիների գրգռութիւնների»
հետեւանքով բռնկված ապստամբութիւններ են կամ «բանդի-
տական շարժումներ» և այլն: Իրականում այդ շարժումները
քուրդ ժողովրդի հուսահատ փորձերն էին դիմագրավելու կա-
ռավարութեան կողմից իրագործվող ազգային ճնշման և սոցիա-
լական հարստահարութիւնների քաղաքականութեանը: Այդ
ապստամբութիւնների ժամանակ, անշուշտ, քուրդ ժողովուրդը
փայփայում էր նաև թուրքական լծից ազատագրվելու հույսեր:

Թուրքիայի ազգային փոքրամասնութիւնների ազատա-
բաղձ ձգտումների դեմ պայքարելու նպատակով քեմալական-
ները շատ հաճախ հակակառավարական շարժումները մեկնա-
բանում էին որպէս կրոնական ռեակցիա Թուրքիայում կատար-
վող վարչակարգի աշխարհականացման նկատմամբ: Այդ նույն
նպատակն էր հետապնդում նաև մի շարք օրենսդրական ակ-
տերի ընդունումը: Այսպէս, օրինակ, 1932 թ. ամռանը մեջլիսը
օրինագիծ նախապատրաստեց նստակեցութեան մասին, որը
հիմնականում ուղղված էր քրդերի դեմ: Բայց նրանում կային
հողավածներ, որոնք վերաբերում էին նաև հայերին, հույներին,
հրեաներին և այլոց (18, էջ 19): Ըստ 1934 թ. մեջլիսի ընդու-
նած օրենքի, ներքին գործերի մինիստրը իրավունք էր ստա-
նում փոխել տարբեր ժողովուրդների բնակավայրերը, առաջ-
նորդվելով այն սկզբունքով, թե այս կամ այն ժողովուրդը
որքանով է «ընտելացել» թուրքական մշակույթին (235):

1936 թ. մեջլիսի նիստում Քեմալ Աթաթուրքը շեշտեց, որ
երկրի առջև կանգնած բոլոր պրոբլեմներից թերևս ամենակա-
րևորը քրդականն է: Եվ ըստ այնմ նա կոչ արեց՝ «մեկ անգամ
ընդմիջտ վերջ տալ դրան» (422, էջ 59): Չանցած երկու տարի,
1938 թ. ամռանը ներքին գործերի մինիստր Զելալ Բայարը
հայտարարեց, որ Թուրքիայում արդեն գոյութիւն չունի բըր-
դական պրոբլեմ (436, էջ 83):

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին թուր-
քական կառավարող շրջանները, պատրաստվելով որպէս ֆա-

շիստական Գերմանիայի դաշնակից պատերազմի մեջ մտնել,
աշխատում էին թիկունքն ապահովել անբարեհույս քրդական
տարրից (143, էջ 397): Ամենուրեք ծայր առան «կասկածելի»
քրդերի «մաքրազարդումներ»: Բացի այդ, 1942 թ. նոյեմբերին
թուրքական մեջլիսն ընդունեց հարկային մի նոր օրենք՝
ունեցիվածքային հարկ (varlik vergisi), որն առավելապէս
ուղղված էր ազգային փոքրամասնութիւնների, այդ թվում նաև
քրդերի դեմ:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ավարտից հետո
Թուրքիայի կառավարող շրջանները հետևողականորեն շարու-
նակում էին ազգային փոքրամասնութիւնների իրավունքները
ոտնահարելու, նրանց ճնշելու, համաձուլելու, դասակարգային
և ազգային ինքնագիտակցութեան պրոցեսը արգելակելու քա-
ղաքականութիւնը:

Թուրք ազգայնականները հետպատերազմյան շրջանում ևս
հանգերգում էին, որ քուրդ ժողովուրդը գոյութիւն չունի: «Սոն
պոստա» թուրքական թերթը, օրինակ, գրում էր. «Թուրքիա-
յում երբեք չի եղել քրդական փոքրամասնութիւն՝ ո՛չ նստակ-
աց, ո՛չ բոշլոր, ո՛չ գիտակից, ո՛չ էլ անգիտակից» (18, էջ 22):

1960 թ. մայիսի 27-ի ռազմական հեղաշրջումից և Բա-
յար-Մենդերեսի տիրապետութեան տապալումից հետո 1961 թ.
Թուրքիայում ընդունվեց նոր սահմանադրութիւն, որը փոխա-
րինելու էր գալիս 1924 թ. սահմանադրութեանը: Սակայն այն
ևս ամբողջապէս ներծծված էր ազգային փոքրամասնութիւն-
ների նկատմամբ շովինիզմի թույնով: Նրա 54-րդ հոդվածը
Թուրքիայի բոլոր քաղաքացիներին հռչակում էր «անխառն»
թուրք, որպէս թուրանական մի ցեղ կամ թուրք օղուզների մի
ճյուղ (220, էջ 312): Այն քաղաքացիները, որոնք հանդես կգա-
յին այդ ազգայնական տեսակետին հակասող հայացքներով,
ըստ 1961 թ. սահմանադրութեան, ենթակա էին պատժի (31, էջ
256): Սա անշուշտ մեկ անգամ ևս վկայում էր այն մասին, որ
ազգային փոքրամասնութիւնների հարցում Թուրքիայում գոր-
ծում է հաջորդականութեան սկզբունքը:

Քրդերին մեղադրելով «անջատվողական, պառակտիչ ձրգ-
տումներ» ունենալու մեջ, թուրքական բանակը, ժանդարմերիան
և «կոմանդոս» պատժիչ զորամասերը պարբերաբար դաժան
հաշվահարդարներ էին տեսնում այդ ժողովրդի հետ: Դրանք
իրենց ձևերով ու մեթոդներով հիշեցնում էին Օսմանյան կայ-

սրբության շրջանում հայ ժողովրդի նկատմամբ իրականացված բիրտ ու սանձարձակ կամայականությունները և զազանային կոտորածները: Փաստերը վկայում են, որ բնավ չի փոխվել նաև ժամանակակից պանթուրքիստների մարտնչող ազգայնական և շովինիստական մտայնությունը և նրանց օգտագործած միջոցները: Այսպես, օրինակ, հայտնի ռասիստ-պանթուրքիստ Նիհալ Ատսըզը Թուրքիայի քրդերին սպառնում էր հայերի նկատմամբ կիրառված գենոցիդով: «Իեռես թուրք ազգի գլխին փորձանքներ շփաթաթած, իրենք ևս անհետ շկորած, թող հեռանան գնան,— գրում է նա:— Հարցնելու եք թե ո՞ւր: Թող գնան ուր որ կուզեն: Թող գնան Իրան, Պակիստան, Հնդկաստան կամ Բարզանու մոտ: Թող դիմեն ՄԱԿ-ին և իրենց համար հող պահանջեն Ամերիկայում: Այն մասին, թե թուրք ցեղը որքան համբերող է, բայց զայրանալու դեպքում թե ինչպես չի կարելի կանգնել նրա առաջ ինչպես առյուծի, թող հարցնեն իրենց ցեղակից հայերին, իմանան ու զգաստանան» (31, էջ 268; 311, էջ 38):

Թուրքական աջ մամուլը և պանթուրքիստները նույնիսկ առաջարկում էին «Միջին Ասիայից թուրքալեզու զինված ժողովուրդներ բերել և բնակեցնել քրդերի մեջ» (31, էջ 268):

Ներկայումս թուրքական հրատարակություններում ընդունված է Արևմտյան Հայաստանի և Քրդստանի տարածքը անվանել ոչ թե իրենց պատմական-իրական անվանումով, այլ ոչինչ չասող Արևելք բառով:

1965 թ. Թուրքիայում ընդունվեց օրենք քաղաքական կուսակցությունների մասին, որն արգելում է ստեղծել «ազգային փոքրամասնություններին հաժախմբող, ինչպես նաև ռեգիոնալ կուսակցություններ»: Միանգամայն հասկանալի է, որ այդ և նման օրենքները կոչված են արգելակել քրդերի և մյուս ազգային փոքրամասնությունների դասակարգային ու ազգային ինքնագիտակցության ձևավորման պրոցեսը (311, էջ 40):

Ներկայումս քրդերի նկատմամբ իրականացվող հալածանքները և ձերբակալությունները ուղեկցվում են հակակոմունիստական կամպանիայով, թե իբր «կոմունիստները զրգուում են քրդերին, ուզում են երկիրը բաժան-բաժան անել» (31, էջ 267; 328):

1980 թ. սեպտեմբերի 12-ի զինվորական հեղաշրջումից

հետո թուրքական իշխանությունները քուրդ բնակչության դեմ սանձազերծեցին զանգվածային տեռորի քաղաքականություն: Ինքնավարության, ազգային ինքնության մասին քրդերի հարցադրումները թուրքական զինվորականները դիմավորում են սվիններով, կախաղաններով, դատական պրոցեսները հաջորդում են մեկը մյուսին: Մեկ քրդերին հուշակում են «լեռնաբնակ թուրքեր», մեկ՝ «բարբառով խոսող» թուրքեր: Վերջին ձևակերպումը կրկնեց Թուրքիայի նախկին պրեզիդենտ Քենան էվրենը, արհամարելով և՛ պատմության, և՛ լեզվագիտության, և՛ ազգագրության գիտական հիմքերը: Քրդերին համարելով Միջին Ասիայից եկած թուրքական ցեղերի ճյուղավորումներից մեկը, նա ոտնահարեց բոլոր տարրական ճշմարտությունները:

1981 թ. մայիսի 28-ին Ամասիա քաղաքում Աթաթուրքի հուշարձանի բացման արարողության ժամանակ արտասանած ձառում էվրենը «... սպառնում էր քրդերին, լազերին, ալեյներին և այլոց, որոնք իրենց թուրք չեն համարում և նույնիսկ կգործակցեն հայ հաբեկիչներու հետ» (76, 7 հունիսի 1981 թ.):

Քենան էվրենը հայտարարել է, թե «Թուրքիայի դեմ օգտագործվում են միջազգային կոմունիզմի հորինած այնպիսի խնդիրներ, ինչպիսիք են հայկական և քրդական պրոբլեմները»: «Որոշ հայեր արտասահմանում վերածվել են միջազգային կոմունիզմի խամաճիկների,— հայտարարում է նա:— Ինչ վերաբերում է քրդական հարցին, այս Թուրքիայում թուրքերի և քրդերի միջև սեգրեգացիա երբեք չի եղել: Նրանցից ոմանք երբեմն դարձել են հակապետական օբյեկտ արտասահմանից կատարվող հրահրումների հետևանքով» (80, էջ 421—422):

«Քուրդ ժողովրդի ծաղիկ երիտասարդությունը կախում են, գնդակահարում, ոչնչացնում միայն այն բանի համար, որ նրանք գիտակցել և կոխում են սեփական հայրենիքի գաղափարի համար» (80, էջ 424):

Մեր օրերում Թուրքիայում քրդերի ազգային հալածանքների, շահագործման և բռնի թուրքացման քաղաքականությունը բախվում է քուրդ ժողովրդական զանգվածների աճող դիմադրության հետ: Այն ուղղված է ինչպես թուրքական բուրժուազիայի, այնպես էլ տեղական ավատական-ցեղային վերնախավի դեմ: Այդ շարժմանը իրենց գործուն մասնակցությունն են բերում քուրդ ժողովրդի ամենատարբեր խավերը:

Ինչպես տեսնում ենք, վերին աստիճանի բարդ ու հակա-

սական է եղել հայ և քուրդ ժողովուրդների անցած պատմական ուղին: Մարդկության նորագույն պատմության նախաշեմին բոլոր ճնշված և իրավազուրկ ժողովուրդների պատմական ճակատագրում տեղի ունեցած արմատական տեղաշարժեր և բախտորոշ նշանակություն ունեցող իրադարձություններ:

Հայ ժողովուրդը ևս կարողացավ կերտել իր նորոգ հայրենիքը՝ Խորհրդային Սոցիալիստական Հայաստանը: Խորհրդային Միությունում, այդ թվում նաև Խորհրդային Հայաստանում բնակվող քրդերը ևս ստացան զարգանալու և բարգավաճելու մեծ հնարավորություններ և այժմ նրանք հսկայական նվաճումներ են ձեռք բերել տնտեսական և կուլտուրական շինարարության բնագավառում:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Քուրդ ժողովրդի պատմության հարցերին քաջատեղյակ ուս զինվորական Բենզեզը իրավացիորեն նշում է, որ «քրդական ցեղի տարածումը այն երկրամասի սահմաններից շատ հեռու, որը ծառայել է որպես այդ ժողովրդի ձևավորման օրրան, խիստ դժվարացնում է Քրդստան աշխարհագրական հասկացության որոշումը» (226, էջ 1):

Գրականության մեջ Քրդստան հասկացությունը զործածվել և մեր օրերում էլ զործածվում է ոչ որպես որոշակի քաղաքական սահմաններ ունեցող պետական կազմավորման իմաստով, այլ որպես աշխարհագրական մի տարածք, ուր բնակվել է քրդական էթնոսը: Դա առաջին հերթին պայմանավորված է նրանով, որ քուրդ ժողովրդին, իր անցած պատմական զարգացման ընթացքում, ոչ մի անգամ չի հաջողվել ստեղծել սեփական պետականություն: Քրդստանի տարածական շափերը տարբեր ժամանակներում և տարբեր հետազոտողների կողմից նկատի են առնվել տարբեր մոտեցումներով: XIX դարում, առաջնորդվելով իրենց որդեգրած հակահայ քաղաքականության սահմանով, թուրքական կառավարող շրջանները Արևմտյան Հայաստանը սկսեցին անվանել Քրդստան: Անգլիական քաղաքագետները, որոնք մտահոգված էին արևմտահայության ուսասիրական ձգտումների բուռն վերելքից, սիրով ընդօրինակեցին թուրքական դիվանագիտության այդ հնարքը:

Արևմտյան Հայաստանի և Քրդստանի աշխարհագրական սահմանները ճշտելիս, դժվարությունը հիմնականում կայանում է նրանում, որ այսպես կոչված թուրքական Քրդստանում բնակվում էր հայերի նշանակալի զանգված, իսկ Արևմտյան Հայաստանում ապրում էին զգալի քանակությամբ քրդեր: Մինչհեղափոխական գրականության մեջ այն հողերը, որոնք զանվում էին Վանա լճի ավազանից հյուսիս և հյուսիս-արևմուտք, սովորաբար անվանել են Արևմտյան Հայաստան, երբեմն էլ Թուրքահայաստան (որն ի դեպ անընդունելի տերմին է), Հայկական վիլայեթներ, երբեմն նաև «Մեծ Հայաստան»: Իսկ այն տարածքները, որոնք տարածվում էին այդ լճից հարավ և հարավ-արևմուտք կոչվել են Թուրքական Քրդստան (273, էջ 25):

Սերի պայմանագրով Հայաստանի և Քրդստանի սահմանները որոշելիս Անտանտի իմպերիալիստները Քրդստանի կազմի մեջ են մտցրել նաև մի շարք նահանգներ՝ օրինակ, Խարբերդի և Դիարբեքի (Տիգրանակերտ), որոնք և՛ աշխարհագրական, և՛ էթնիկական տեսակետից Հայկական լեռնաշխարհի և Հայաստանի անբաժանելի մասն են (տե՛ս 481): Անգրադառնալով Քրդստան-

նի աշխարհագրական տեղակայման հարցին, անվանի պատմաբան Ն. Ադոնցը գրում է. «Հայտնի է, որ Քրդասանը գտնվում է Տիգրիս և ոչ թե Եփրատ գետի արևելյան մասում և տարածվում է մինչև Զագրոսյան լեռները և այնուհետև Պարսկաստան՝ մինչև Արդևլան նահանգը: Իսկ Եփրատից արևելք, Ֆրանսիական սահմանի (նկատի ունի Սևրի պայմանագրով նախագծված սահմանը:—Վ. Բ.) երկայնությամբ, որն անցնում է Ուրֆայի և Մարդինի վրայով, գտնվում է ոչ թե Քրդասանը, այլ Արգարյան թագավորների հնագույն երկիրը՝ Ուրֆա կամ Եղեսիա կենտրոնով: Այն գրավում էր պատվալոր տեղ վաղ քրիստոնեության տարեգրության մեջ: Նույնիսկ այժմ, ունենալով տարասեռ բնակչություն, այն չի կարող համարվել Քրդստան» (217, էջ 20):

Առաջնորդվելով պատմական, էթնիկական, տնտեսական, մշակութային և այլ գործոններով, բուրգ ժողովրդի բնօրրան պետք է համարել աշխարհագրական այն տարածքը, որն իր մեջ ընդգրկում է ժամանակակից Իրաքյան և Իրանական Քրդստանի տարածքը, ներառյալ նաև Լորեստանի հարթությունները: Հենց այս շրջաններից էլ XV—XVI դարերից սկսած տեղի է ունեցել քրդական ցեղերի ներհոսքը դեպի Արևմտյան Հայաստան:

Ն. Ադոնցի կարծիքով, ելնելով քրդերի բնակեցման ազգագրական սահմաններից, Քրդստան աշխարհագրական հասկացության մեջ պետք է մտցնել Զագրոս լեռնաշղթայի երկարությամբ ընկած ողջ լայնածավալ բարձրավանդակը, Ուրմիա լճից ու Բոճթան գետից սկսած, ներառյալ նաև Լորեստանի հարթությունները և Տիգրիսի հարող հովիտները արևմուտքում և Դիզֆուլի հարթությունները արևելքում (217, էջ 59, 61):

2. Ուայա կամ ուայաթ տերմինը բառացիորեն նշանակում է աճասուճեճի հոտ, իսկ բառի լայն առումով նվազակ (245, էջ 15):

3. Միջին դարերում եզիդներին անվանում էին նաև դասեհի:

4. Քյաթիր արաբերեն բառ է, նշանակում է անհավատ, անաստված: Այսպես էին մահմեդականներն անվանում բոլոր ոչ մահմեդականներին:

5. Ֆրլա բառով իբրև նախատական, արհամարհական ածական բուրգ աղաները և բեկերը անվանում էին մաւաթա հայերին: Ամեն աղա ուներ բազմաթիվ ֆրլաներ, կամ միևնույն է թե ստրուկ, ճորտ ընտանիքներ:

6. Դերսիմը հայկական բարձրավանդակի անբաժանելի մասն էր: Այն ընկած է Եփրատի արևելյան կողմում և կամայի հարավային մասում: Դերսիմի մեջ էին մտնում Խոզաթի, Զարսանչակի և Զմշկածագի շրջանները: Ունենալով լեռնային և դժվարամատույց դիրք, Դերսիմը համարվում էր անառիկ մի ամրոց: Դերսիմում, հայերի կողքին բնակվում էր այլ-իլլահի (այլի) զավանանքին հարող բնակչություն: Նրանք իրենց անվանում էին «Ճշմարտության մարդիկ» (տե՛ս 298: 165: 166): Թուրքերը նրանց կոչում էին ղզլբաշ, իսկ հայերը՝ տուժիկ: Նրանք խմբավորված էին զլխավորապես հետևյալ վայրերում. դժվարամատույց լեռնային Դերսիմի շրջանում, Մուրազ (Արածանի) գետի հովտում էրգինգյանի և Խարբերդի միջև, Բինգյուլ-գաղ լեռների հարավում՝ Վարդո կազայում: Ոչ մեծ թվով ղզլբաշներ էին ցրված նաև էրզրումի, Մուշի, Խնուսի, Ճապաղզրի, Արարկի, Մալաթիայի և Մարաշի շրջաններում: Դերսիմցիներն ապրում էին հարան մահմեդական քրդերից առանձնացած և անընդհատ պայքարում էին իրենց անկախությունը պահելու համար:

Ղզլբաշները զավանում էին մի կրոն, որը տարբերվում է ինչպես քրիստոնեությունից, այնպես էլ մահմեդականությունից: Նրանց կրոնը, ըստ էության, քրիստոնեության, մանիքեականության և շիականության մի յուրատեսակ համաձուլում էր: Մի շարք հետազոտողներ ղզլբաշներին սխալմամբ համարել են քրդեր: Ն. Ադոնցը, օրինակ, գտնում է, որ ղզլբաշները աղանդավորական մի համայնք են, որը կազմվել է պավլիկյան շարժման հետևանքով: Նրա կարծիքով տուժիկ հայկական անվան տակ պետք է հասկանալ աղանդավոր, իսկ Դերսիմ անվանումը պետք է մեկնաբանել որպես «աղանդավորների երկիր» (Դյուրզ հնագույն Դյուրզ անվանումից, այստեղից էլ Դյուրզանան և համապատասխանաբար Դյուրսիմ արաբական ձևը): «Պավլիկյան շարժման աղանդավորները,— գրում է Ն. Ադոնցը,— գրավում էին մի տարածք, որն ընկած էր Դերսիմի լեռներից մինչև Խարբերդ հասնող տարածությունների միջև: Բյուզանդիայի ճշման տակ նրանցից ոմանք միացան պաշտոնական եկեղեցուն և մինչև օրս ապրում են Ակնի (էգինի) տարածքում ուումեր կամ քաղցրեղենական հայեր անվան տակ» (217, էջ 16): Ն. Ադոնցը նկատում է նաև, որ ղզլբաշների ավանդույթներն ու սովորույթները նրանց ավելի են կապում քրիստոնյաների հետ, քան մահմեդականների: Ղզլբաշների «...ազգային խառնվածքը և խաղաղասեր բարքերը նրանց ուժգին կերպով տարբերում են քրդերից: Ոչ մի հիմք չկա դրանց, մասամբ քրիստոնյա տարրերին, քրդական ծագում վերագրելը»,— եզրակացնում է Ն. Ադոնցը (217, էջ 16):

Հատկանշական է, որ Դերսիմի ղզլբաշների ներքին կյանքը և նրանց հակակառավարական շարժումները XVI դարից սկսած գնում էին ուրույն ուղիներով, միանգամայն անջատ Օսմանյան կայսրության քրդական զանգվածների շարժումներից:

7. Գ. Սրվանձայանցը «Շնոց և նորոցում» բերում է «Քեչև Պոլոս» գրույցը, որը ժողովրդական հերոսապատումներից մեկի գրառումն է:

8. 1844 թ. Մատթեոս եպիսկոպոս Զուհանյանը ընտրվում է Կ. Պոլսի պատրիարք, այդ պաշտոնում մնալով մինչև 1848 թ.:

9. Վարկած կա այն մասին, որ Բագրիսանին իր Ջեզիրեի Օրագ ամրոցում ձերբակալել են Վանի հայերը և հանձնել Օսման փաշային (տե՛ս 7, էջ 458):

10. Բագրիսանը մահացավ Դամասկոսում 1863 թ. աքսորում գտնվելու ժամանակ (տե՛ս 469, էջ 60):

11. Սեյիդներ էին անվանում Մուհամմեդ մարգարեի դուստր՝ Յաթիմայի և նրա փեսա Ալիի հետնորդներին:

12. Առավել հայտնի դերվիշական միաբանություններ էին Նաքշբանդի, Կադրիի և Թեֆայի միաբանությունները:

13. Օրինակ, երբ միջեղային արյունախանձ կոիվների ժամանակ քրդերը սպանում էին միմյանց, հաճախ չկարողանալով իրենց թշնամիներից վերցնել արյան գին, նրանք այն բռնի կերպով վերցնում էին հայերից (տե՛ս 38, էջ 62):

14. «Վանգոյժը» տպագրվեց Կ. Պոլսում 1877 թ. հունվարին, սակայն կառավարության հրամանով այն արգելվեց վաճառել:

15. Եամդիները Վասպուրականի նահանգի Աղբակի շրջանի մեջ մտնող գյուղաքաղաք էր:

16. Օրբնդուլան ըստ երևույթին նկատի ունի 1856 թ. «Հաթթը-Նումայունը» և Քանդիմաթի այլ բարեփոխումները, որոնք որը շափով սահմանափակել էին քուրդ ավատատերերի իշխանությունը:

17. Գրականության մեջ տեղ գտած այն տեսակետը, թե Սիմեոն Չիլինկիրյանը ինքն էր ազդել Օրբնդուլայի վրա, որպեսզի վերջինս քրիստոնյաներին ջարդելու հրաման չարձակի, մեր կարծիքով հարցի նկատմամբ միակողմանի ու խիստ սահմանափակ մտեցում է:

18. Օսմանյան կառավարության դեմ առաջիկա պայքարում Ռուսաստանի աջակցությունը ստանալու նպատակով, իր փախուստից հետո Օրբնդուլան ուն Այի Ղասեմ օղլու միջոցով բանակցություններ վարեց Կ. Կամսարականի հետ: Սակայն ռուսական ղրվանագիտական շրջանները առաջվա պես հավատ չընծայեցին շեյխի առաջարկություններին (տե՛ս 160):

19. Նկատի ունի նաև Արևմտյան Հայաստանը:

20. Սասունի ջարդը կազմակերպելու իր «ժառանգություններին» համար մուշի Զեքի Փաշան ստացավ «Նիշանի իմթյազ» շքանշանը (275, էջ 102):

21. Բշարե Նալիլի զոհերից էր նաև հայդուկային շարժման մասնակից Աղբուր Սերոբը: Այդ Ֆեռդալի շարագործություններին վերջ տվեց Անդրանիկը:

22. Նրա առաջին հրատարակիչն էր Բաղրխանների ընտանիքից Միզհատ բեկը, այնուհետև նրա եղբայրը՝ Արզուրրահմանը:

23. Դատելով նրանում առաջ քաշված խնդիրներից, կարելի է ենթադրել, որ «կոչի» հեղինակն էր «Քրդստան» թերթի հրատարակիչ Արզուրրահման Բաղրխանը:

24. Հատկանշական է, որ քեմալականները ևս չվերացրին համիդիե ղնդերը, նպատակ ունենալով օգտագործել դրանք իրենց նվաճողական նպատակների համար: Համիդիեների հիմնական զանգվածը կենտրոնացված էր արևելյան ճակատում, որի հրամանատար Փյազիմ Կարաբեքիր փաշան մտադիր էր նրանց օգտագործել Հայաստանի դեմ դավթողական պատերազմում, Անդրկովկասի ժողովուրդների դեմ ագրեսիայում, ինչպես նաև քրդերին հնազանդեցնելու գործում (տե՛ս 238, էջ 55):

25. 1919 թ. Ստամբուլում տեղի ունեցավ «Քրդստանի վերածնության ընկերության» («Քուրդիստան Թեալի շեմիեթի») նիստը, որի նախագահն էր Աբդուլ Ղադերը: Նիստում ընկերության անդամ երիտքրդերը պահանջեցին որոշում ընդունել Քրդստանի անկախությունը հռչակելու և նրա տարածքից բոլոր օտարերկրյա, այդ թվում նաև թուրքական զորքերի վտարման մասին: Սակայն Աբդուլ Ղադերը կտրուկ հանդես եկավ այդ առաջարկի դեմ, զբոսնելով, որ քրդական շարժմանը սաղական չէ թուրքերի համար այդպիսի դժվարին պահին հանդես գալ նրանց դեմ: Ավելին, նա պնդեց, որ անհրաժեշտ է օգնություն ցույց տալ թուրքերին և ընկերության երիտասարդ անդամներին խորհուրդ տվեց մեկնել Արևմտյան Հայաստան և այնտեղ պայքար մղել հայկական ազգային պետություն ստեղծելու փորձերի դեմ, հավաստիացնելով, որ սուլթանը կկատարի իր խոստումը քրդերին ինքնավարություն տալու վերաբերյալ (տե՛ս 238, էջ 44: 411, էջ 120—121):

26. Օրինակ, Վանի շրջանում հայ հայդուկները սպանեցին Կարճկանի Մուսա բեյին, որը կոտորել էր մեծ թվով հայերի և անյուր հարստահարությունների էր ենթարկում հայ գյուղացիությունը:

27. Սեյիդ Ալին Խիզանի նշանավոր շեյխերից էր: Նա 1877—1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ արևմտահայության նկատմամբ իր խզոթություններով հռչակ ձեռք բերած շեյխ Զալալեղդինի թոռն էր: Մինչև երիտթուրքական հեղաշրջումը շեյխ Սեյիդ Ալին ևս խիստ թշնամական վերաբերմունք ուներ հայերի նկատմամբ և կառավարությունը օգնում էր հայ հեղափոխական շարժումները խեղդելու գործում: Սակայն երիտթուրքական հեղաշրջումից հետո նրա մոտ ի հայտ եկան հակակառավարական տրամադրություններ: 1911 թ. շեյխ Սեյիդ Ալին հանդես եկավ որպես «այս հողը մեր հողն է» («էլ խուլլի-խուլլի լամայե») շարժման կազմակերպիչներից մեկը: Նա գտնում էր, որ թուրքերը բնավ ի վիճակի չեն կառավարելու Արևմտյան Հայաստանում և Քրդստանում (տե՛ս 213):

28. Թուրքական զործակալներից մեկն էլ ապստամբներին դավաճանած շեյխ Ռաշիդն էր, շեյխ Սեյիդ Ալիի եղբայրը:

29. Մուլլա Սեյիմը Բիթլիսի ռուսական հյուպատոսարանում մնաց մինչև համաշխարհային պատերազմի սկսվելը: Պատերազմը բռնկելուց հետո թուրքերը խախտեցին ղրվանագիտական ներկայացուցիչների անձեռնմխելիության իրավունքը, մտան հյուպատոսարան և ձերբակալելով մուլլա Սեյիմին՝ կախեցին Բիթլիսի քաղաքային հրապարակում:

30. «Ժամանակակից Թուրքիա» տեղեկատուում նշվում է, որ ներկայումս Թուրքիայում «հայերը, ինչպես և մյուս ազգային փոքրամասնությունները, հաճախ թաքցնում են իրենց ազգային պատկանելիությունը» (տե՛ս 60, էջ 35):

ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

ՀեՍԶ ՊԿՊԱ— Պետական կենտրոնական պատմական արխիվ:
Մատենագ.— Մ. Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի ինստիտուտ (Մատենա-
դարան):

- АВПР — Архив внешней политики России.
АКАК—«Акты, собранные Кавказской археографической комиссией».
ЗКОИРГО—«Записки Кавказского отделения Императорского Рус-
ского географического общества».
ИИРГО—«Известия императорского русского географического обще-
ства».
ИКОИРГО—«Известия Кавказского отдела Императорского русского
географического общества».
ИШКВО—«Известия штаба Кавказского военного округа».
КСИНА—Краткие сообщения института Народов Азии АН СССР.
МОЭИ—Международные отношения в эпоху империализма.
СГТСМА—«Сборник географических, топографических и статистиче-
ских материалов по Азии».
СС—Сводка сведений о сопредельных странах, добытых разведкой.
ССМВМФ—«Сборник сведений и материалов по ведомству министр-
ства финансов».
ЦГВИА—Центральный государственный военно-исторический архив.
ЦГИА Груз. ССР—Центральный государственный исторический архив
Груз. ССР.
JRGs — "Journal of the Royal Geographical Society".
RCAJ —Royal Central Asian Journal.

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. Լենին Վ. Ի., Երկերի լիակատար ժողովածու, 5-րդ հրատ., հ. 17:
2. Աբովյան Խ., Քրդեր և եզդիներ, Երկերի լիակատար ժողովածու, հատ.
8, Ե., 1958:
3. Ա. Դո, Վանի, Բիթլիսի և էրզրումի վիլայեթները, Ե., 1912:
4. «Ազատամարտ» թերթ, Կ. Պոլիս:
5. Ազգային տեսություն: Արևելյան խնդիրը և հայերը (ա. տ. և հ. թ.):
6. Ազիզյան Մ., Հերոսական Շատախի Արմաշտ գյուղը, Բնյութ, 1974:
7. Ալպոյաճեան Ա., Պատմական Հայաստանի սահմանները, Գահիրէ, 1950:
8. Ալպոյաճեան Ա., Պատմութիւն Եւզղիիոյ Հայոց, Գահիրէ, 1952:
9. Ակունի Ս., Միլիոն մը հայերու չարդի ամբողջական պատմությունը
(1914—1918), Կ. Պոլիս, 1921:
10. Աճեմյան Հ., Հայոց հայրիկ, Թավրիզ, 1929:
11. Այբբենարան քրդերեն և հայերեն («Ալիֆպեճիլը գուրմանչի ու արմենի»),
Կ. Պոլիս, 1860:
12. Ամենայն հայոց հայրիկ, Պոսթըն, 1957:
13. Այվազովսքի Գարրիել, Պատմութիւն օսմանեան պետութեան, Վենետիկ,
1841:
14. «Անահիտ», ամսագիր, Փարիզ:
15. Անասյան Հ., Թուրքական տիրապետությունը Հայաստանում XVII դա-
րում, ՀեՍԶ ԳԱ «Տեղեկագիր», № 5, 1951:
16. Անդրանիկ, Տերսիմ. Ճանապարհորդություն և տեղագրություն, Թիֆլիս,
1901:
17. Առաքելյան Հ., Քրդերը իրենց տանը: «Ազգագրական հանդես», Թիֆլիս,
№ 2, Գիրք Դ, 1898:
18. Ավանեսով Ս. Ս., Թուրքիայի կառավարող շրջանների ղազախին քաղա-
քականության մի քանի հարցերի շուրջ, ՀեՍԶ ԳԱ տեղեկագիր (հա-
սարակական գիտություններ), № 7, 1964:
19. Ատրպետ, ձիվաղը: Քյոն Հյուսեին փաշա բուրդը, Թիֆլիս, 1911:
20. «Արարատ», ամսագիր, Վաղարշապատ, № 3, 1889:
21. «Արծուի Վասպուրական», Կ. Պոլիս:
22. «Արձագանք», թերթ, Թիֆլիս:
23. «Արմենիա», թերթ, Մարսել:
24. «Արշալույս Արարատյան», թերթ, Զմյուռնիա:

25. «Արօր», 1910, № 6—7, էջ 177—187;

26. Բայրոսի Վ. Ա., Թուրք-իրանական հարաբերությունները (1900—1914), Ե., ԳԱ հրատարակչություն, 1974;

27. «Բարենորոգումները Հայաստանում: Ժողովածու դիվանագիտական դոկումենտների», Թիֆլիս, 1915;

28. «Բարձրի ձայն», թերթ, Բաքու;

29. Բղևան Սարգիս և Միսակ, Հարազատ պատմությունը Տարօնոյ, Գահիրե, 1962;

30. «Բյուզանդիոն», թերթ, Կ. Պոլիս;

31. Գալստյան Հ. Հ., Քրդական հարցի արտաջրումը ժամանակակից թուրքական մամուլում: «Մերձավոր և Միջին արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», VII, Քրդագիտություն, Ե., ԳԱ հրատարակչություն, 1975;

32. Գանդրունի Հ., Հայ հեղափոխությունը օսմանյան բռնատիրության դեմ, Բելրուսի, 1973;

33. Գարո Արմեն, Ապրիլի օրեր, Պելրուսի, 1948;

34. Գյուլզալյան Գ., Խրիմյան Հայրիկ, Պելրուսի, 1954;

35. Գուշակյան Թ., Խրիմյան հայրիկ, Փարիզ, (ա. թ.):

36. Դավրիժեցի Առաքել, Պատմություն Առաքել վարդապետի Գարիժեցույ, սակս զիպուածոց Հայաստանեայց և գաւառին Արարատայ և մասին Գողթան գաւառի սկսեալ ի ԲՄԱ թուականին հայոց մինչ ի ԹՃՖԱ թ., Վաղարշապատ, 1896;

37. «Իրան հայոց պատմության», գիրք Ժ, Թիֆլիս, 1912;

38. Դիվան հայոց պատմություն: Հարստահարություններ Տաճկահայաստանում: Վավերագրեր 1801—1888, հատ. ԺԳ, Թիֆլիս, 1893;

38ա. «Դրօշակ», թերթ, Ժնև, 1899 թ., № 2;

39. «Դրօշակ», 1901, № 4 (115);

40. «Դրօշակ», 1901, № 5 (116);

41. «Դրօշակ», 1901, № 7 (118);

42. «Դրօշակ» 1903, № 7;

43. «Դրօշակ» 1904, № 6 (147);

44. «Դրօշակ», 1904, № 11 (152);

45. «Դրօշակ», 1908, № 9 (189);

46. «Դրօշակ», 1908, № 10 (196), օգոստոս;

47. Երամեան Հ., Յուշարձան Վան-Վասպուրականի, Կ. Կ. Ա. Բ, Աղեքսանդրիա, 1929;

48. Երևանեան Գ. Ս., Պատմությունը Չարսանձագի հայոց, Պելրուսի, 1956;

49. «Երկրի ձայնը», Թիֆլիս;

50. Հարևանդ, Ինչ կը ծրագրեն թուրքերը՝ Միացյալ անկախ Թուրանիա: Ա. տ., 1926;

51. Հաբարիա Սարկավագ, Պատմություն, հատ. 1, Վաղարշապատ, 1870;

52. Հեյթունի գործերը Քիրտիսթանի եւ Մուշի վանդեղից եւ վարժարաններու վիճակը, Կ. Պոլիս, 1869;

53. Զօրավար Անդրանիկ և իր պատերազմները, գրեց Արսեն Մարմարյան, Կ. Պոլիս, 1920;

54. «Զօրավար Սմբատի հուշերը», Ա հատոր (1900—1914), Փարիզ, (ա. թ.):

55. Զուլայան Մ. Կ., Արևմտյան Հայաստանը XVI—XVIII դարերում, Երևան, ԳԱ հրատարակչություն, 1980;

56. Զուլայան Մ. Կ., Զալալիների շարժումը և հայ ժողովրդի վիճակը Օսմանյան կայսրության մեջ, Ե., ԳԱ հրատարակչություն, 1966;

57. Թառոյան Կ., Ժողովրդական շարժումները Սասունում, Ե., «Հայաստան» հրատարակչություն, 1966;

58. Թեղդիպաշեան Ա., Արծիվը իր բռնին մէջ, Փարիզ, 1938;

59. Թոխմախյան Ա., Մասիս լեռների հարավային ստորոտները, հատ. Գ., Թիֆլիս, 1882;

60. «Ժամանակակից Թուրքիան» (տեղեկատու), Ե., 1967;

61. Ժամրչյան Ա., Զորավար Անդրանիկ կը պատասխան իր հակառակորդներուն, Փարիզ, 1945;

62. Իգմիրլյան Կ., Հայ ժողովրդի բաղադրական ճակատագիրը անցյալին և ներկայիս, Պելրուսի, 1964;

63. Ինճիկյան Հ. Գ., Օսմանյան կայսրության անկումը, Ե., «Հայաստան» հրատարակչություն, 1984;

64. Ինճիճեան Ղ., Աշխարհագրութիւն շորից մասանց աշխարհի, հատ. Ա, վեներտիկ, 1806;

65. Ինճիճեան Ղ., Աշխարհագրութիւն շորից մասանց աշխարհի, հատ. Ե, վեներտիկ, 1804;

66. «Լապտեր լուսատու» (Զրայե ըռոնի), Կ. Պոլիս, 1866;

67. Լեռ, Անցյալից, Թիֆլիս, 1925;

68. Լեռ, Երկրի ժողովածու, հատ. 3, Ե., 1969;

69. Լեռ, Երկրի ժողովածու, հատ. 4, Ե., 1984;

70. Լեռ, Թուրքահայ լեղափոխության զաղափարաբանությունը, Կ. Ա, Փարիզ, 1934;

71. Լեռ, Հայոց հարցի վավերագրերը, Թիֆլիս, 1915;

72. Հայոց պատմություն, հատ. 3, Ե., 1964;

73. Լիլեճեան Լ., Հայ և քուրտ յարաբերությունները. Տերսիսի քուրտերը «Պայքար» օրաթերթ, 14 մարտի 1923 թ.:

74. Խաժակ Գ., Հարկերը Տաճկաստանում, ուսումնասիրության մի փորձ, Բաքու, 1903;

75. Խրիմյան Հայրիկ, «Ծրագիր բարենորոգմանց»: Ամբողջական երկեր, Նյու Յորք, 1929;

76. «Կանչ», թերթ, Բելրուսի;

77. Կիրակոսյան Զ. Ս., Բուրժուական դիվանագիտությունը և Հայաստանը (XIX դ. 70-ական թթ.), Ե., «Հայաստան» հրատարակչություն, 1978;

78. Կիրակոսյան Զ. Ս., Բուրժուական դիվանագիտությունը և Հայաստանը (XIX դ. 80-ական թթ.), Ե., «Հայաստան» հրատարակչություն, 1980;

79. Կիրակոսյան Զ., Երիտթուրքերը պատմության դատաստանի առաջ, գիրք 1, Ե., «Հայաստան» հրատարակչություն, 1983;

80. Կիրակոսյան Զ., Երիտթուրքերը պատմության դատաստանի առաջ, գիրք 2, Ե., «Հայաստան» հրատարակչություն, 1983;

81. Կոստանդյան Է. Ա., Գարեգին Սրվանձտյանց (կյանքը և գործունեությունը), Ե., ԳԱ հրատարակչություն, 1979;

82. Հակոբյան Ք. Խ., Հայաստանի պատմական աշխարհագրություն, Ե., Երեւանի համալսարանի հրատարակչություն, 1968:

83. Համբարյան Ա. Ս., Ազրբայժին հարաբերությունները Արեւմտյան Հայաստանում (1856—1914), Ե., ԳԱ հրատարակչություն, 1965:

84. Համբարյան Ա. Ս., Երիտթուրքերի ազգային և հողային քաղաքականությունը և ազատագրական շարժումներն Արեւմտյան Հայաստանում, Ե., ԳԱ հրատարակչություն, 1979:

85. «Հայաստան», թերթ, խոնդոն: 1889 օգոստոս, էջ 6:

86. «Հայաստան», թերթ, Կ. Պոլիս:

87. Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և խորհրդային արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828—1923), պրոֆ. Զ. Ս. Կիրակոսյանի խմբագրությամբ, Ե., «Հայաստան» հրատարակչություն, 1972:

88. Հայլիի գործոց և աշխատութեանց Տիգրանեան, Կ. Պոլիս, 1864:

89. Հայ ժողովրդի պատմություն, ԳԱ հրատ., հատ. 4, Ե., 1972:

90. «Հայտարար գիր լրոյ», Կ. Պոլիս:

91. Հովհաննիսյան Ռ. Փ., Արեւմտահայ ազգային-ազատագրական շարժումները և Կարինի «Պաշտպան հայրենյաց» կազմակերպությունը, Ե., ԳԱ հրատարակչություն, 1965:

92. Հովսեփի էմիինի կյանքն ու արկածները, Պէլլուսթ, 1958:

93. ՀեՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 56, գ. 145, թ. 19—20:

94. ՀեՍՀ Մինիստրների խորհրդին առընթեր Մեքրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի ինստիտուտ (Մատենադարան), Ֆոնդ Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 219, վավ. 130:

95. ՀեՍՀ Մինիստրների խորհրդին առընթեր Մեքրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի ինստիտուտ (Մատենադարան), Գալուստ Տեր-Մկրտչյանի արխիվ, թղթ. 16, վավ. 7:

96. ՀեՍՀ Մինիստրների խորհրդին առընթեր Մեքրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի ինստիտուտ (Մատենադարան), Ֆոնդ Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 219, վավ. 136, 152, 157 և շարունակությունը:

97. Չախսուրեան Հ., Պատմութիւն Բալահովտի հետոց մինչև մեր օրերը, Պէլլուսթ, 1974:

98. Ղազարյան Հ., Արեւմտահայերի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական կացությունը 1800—1870 թթ., Ե., ԳԱ հրատարակչություն, 1967:

99. Ղարիբջանյան Գ., Կարլ Լիբկեխտը և Ռոզա Լյուքսեմբուրգը հայ ժողովրդի մասին, Ե., «Հայաստան» հրատարակչություն, 1971:

100. Ղուկասյան Վ. Գ. Պոլսահայ մամուլի և հրատարակչությունների սկզբնավորումը, Ե., ԳԱ հրատարակչություն, 1975:

101. Ժանկուլեան Հ., Յիշատակներ հայկական ճգնաժամին, Պոլիս, 1913:

102. Ժերաշեան Լ., Ժամանակակից ընդարձակ քննական պատմութիւն հայոց, հատ., Ա, Մարտէլլ, 1933:

103. Մալխաս, Ապրումներ, Բեյրութ, 1956:

104. Մանանդյան Հ., Նրկեր, հատ. Գ, Ե., 1977:

105. «Մանդումէ», թերթ, Կ. Պոլիս, 1912, 11/24 սեպտեմբերի, № 2629:

106. «Մանր ժամանակագրություններ XIII—XVIII դդ.» (կազմեց Վ. Ա. Հակոբյան), հատ. 1, Ե., 1951:

107. «Մանր ժամանակագրություններ XIII—XVIII դդ.» (կազմեց Վ. Ա. Հակոբյան), հատ. 2, Ե., 1956:

108. «Մասիս», լրագիր, Կ. Պոլիս:

109. Մարկոսյան Ս., Արեւմտահայության վիճակը 19-րդ դ. վերջերին, Ե., 1968:

110. «Մեղու Հայաստանի» լրագիր, Թիֆլիս:

111. Մեքրոպ Լ., Քուրդիստան և քուրդերը (ակնարկ), Փարիզ, 1957:

112. «Մշակ», լրագիր, Թիֆլիս:

113. Մոմճեան Հ., Հայ լեզուն քուրդ բերնի մեջ և փոխադարձաբար, Պէլլուսթ, 1950:

114. «Մուրճ», ամսագիր, Թիֆլիս:

115. Ներսիսյան Մ. Գ., Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը թուրքական բռնապետության դեմ 1850—1870 թթ., Ե., 1955:

116. Շահպաղեան Հ., Քիրզո-հայ պատմութիւն, Կ. Պոլիս, 1911:

117. Շվոտ Մ. Տ., Քրդերը Տանկաց-Հայաստանում (ազգագրական նյութեր), հ. Ա, ՍՊՐ, 1905:

118. Չամչյան Մ., Պատմութիւն հայոց հ. Գ, Վենետիկ, 1784:

119. Չալանի Կ., Հայ և քուրդ ժողովուրդների բարեկամության պատմությունից, Ե., 1965:

120. Զիլինկիրյան Ե., Յիշատակներ Բաղէշի առաջնորդութեան, Երուսաղեմ, 1925:

121. Զորմիսյան Լ., Համապատկեր արեւմտահայոց մեկ դարու պատմութեան, Բ հատ., Պէլլուսթ, 1974:

122. Պարոնյան Հ., Երկերի լիակատար ժողովածու, հատ. 11:

123. Պէրպէրեան Ա., Պատմութիւն հայոց, Կ. Պոլիս, 1871:

124. Պողոսյան Հ. Մ., Սասունի պատմություն, Ե., «Հայաստան», 1985:

125. «Ռազմիկ», լրագիր, Վարնա:

126. Ռեկլյու էլիզե, Լադիստան, Հայաստան և Քուրդիստան, Վաղարշապատ, 1893:

127. Սասունի Կ., Պատմութիւն Տարօնի աշխարհի, Պէլլուսթ, 1956:

128. Սասունի Կ., Քյուրտ ազգային շարժումները և հայ-քրտական հարաբերությունները (ԺՆ դարեն մինչև մեր օրերը), Պէլլուսթ, 1969:

129. Սասուն-Մուշի կռիվները 1904-ին, ԺՆ, 1906:

130. Սեբրյան Մ., Հայկական հարցը և անոր փուլերը, Բեյրութ, 1937:

131. Սյուրմեյան Գ., Երզնկա, Գահիրե, 1947:

132. Սրվանձտյանց Գ., Հնոց և նորոց, Կ. Պոլիս, 1874:

133. «Վաղերագրական նյութեր արեւմտահայերի մասին», ՀեՍՀ ԳԱ հասարակական գիտությունների գիտական ինֆորմացիայի սեկտոր, № 2, 1983:

134. Վարանդյան Մ., Հ. Հ. Գաշնակցության պատմություն, հատ., Բ, Գահիրե, 1950:

135. Վարանդյան Մ., Հայկական շարժման նախապատմությունը, հ. Բ, Ժընև, 1912:

136. Վարդանյան Հ. Գ., Արեւմտահայերի ազատագրության հարցը և հայ հասարակության

137. Բաֆֆի, Երկերի ժողովածու, հ. 3, Ե., 1962:
138. Բաֆֆի, Երկերի ժողովածու, հ. 9, Ե., 1964:
139. Բաֆֆի, Տաճկանայր (հարց հարցը), Վիեննա, 1913:
140. Փարամազի ճառը, Երբակո, 1919:
141. Փափազյան Հ. Դ., Օտար տիրապետությունը Արարատյան երկրում (ԺԷ դար), ՀԽՍՀ ԳԱ «Լրագրեր հասարակական գիտությունների» ամսագիր, 1977, № 1:
142. Փափազյան Վրթ., Նամակներ Քուրբաց Հայաստանից, Երկերի ժողովածու, հատ., 5, Ե., 1959:
143. «Փորձ» ամսագիր, Քիֆիխ:
144. Քոնթանտին դը Լյուզովիկ, Հայկական հարցին վերջին փուլերը, Կ. Պոլիս, (ա. թ.):
145. Օտար ազդյունները Հայաստանի և հայերի մասին. Քուրբական ազդյուններ, հ. Դ. Ե., ԳԱ հրատարակչություն, 1972:
146. Յէրոնիման Բարունակ Պելի, ճանապարհորդությունն ի Բաբելոն ընդ Հայաստան յամի տեան 1847, յԱրմաշ, 1876:
147. Маркс К., Энгельс Ф., Сочинения, изд. 2-ое, том 9, М., 1957.
148. Маркс К., Энгельс Ф., Сочинения, т. 10.
149. Маркс К. и Энгельс Ф., Сочинения, т. 21.
150. Аверьянов П. И., Курды в войнах России с Персией и Турцией в течение XIX столетия. Современное политическое положение турецких, персидских и русских курдов. Исторический очерк, Тифлис, 1900.
151. Аверьянов П. И., Этнографический и военно-политический обзор азиатских владений оттоманской империи, СПб, 1912.
152. Аветян А. С., Германский империализм на Ближнем Востоке, М., 1966.
153. АВПР, СПб главный архив, I—9, оп. 8, 1827.
154. АВПР, ф. «Политархив», 1866—1870 г.г., д. 4, л.л. 96—97.
155. АВПР, ф. 40, оп. 528а, д. 1202, л. 4.
156. АВПР, ф. 30, оп. 517, д. 1798, л.л. 31—32.
157. АВПР, ф. 30, оп. 517, д. 15656, л.л. 5—8. Донесение К. П. Камсаракана А. Б. Лобанову-Ростовскому от 6 октября 1879 г.
158. АВПР, ф. 30, д. 15656, л. 7. Донесение российского вице-консула в Ване послу в Константинополе от 6 октября 1879 г.
159. АВПР, СПб главный архив, I—9, оп. 8, 1889 г., д. 29, л.л. 15—16.
160. АВПР, ф. 30, д. 1568, л. 34.
161. АВПР, ф. 30, оп. 517, д. 1571, л. 5.
162. АВПР, ф. «Посольство в Константинополе», 1907 г., д. 4087, л.л. 76—79.
163. АВПР, «Политархив», 1889—1894 г.г.
164. АВПР, ф. «Политархив», 1889—1894 г.г., д. 1630, л. 187.
165. АВПР, ф. «Канцелярия МИД», 1895 г., д. 26, т. II, л.л. 505—506.
166. АВПР, ф. «Посольство в Константинополе», 1901 г., д. 1587, л. 6.
167. АВПР, ф. «Политархив», 1894, д. 33, л.л. 116—118.
168. АВПР, «Посольство в Константинополе», 1897, д. 3516, л.л. 1—4, 9, 11, 12.
169. АВПР, ф. «Канцелярия МИД», 1898 г., д. 26, л.л. 491—492.
170. АВПР, ф. «Политархив», 1901 г., д. 1000, л.л. 212—213.
171. АВПР, ф. «Канцелярия МИД», 1900 г., д. 28, л.л. 24—27.
172. АВПР, ф. «Посольство в Константинополе», 1907 г., д. 4087, л.л. 80—81.
173. АВПР, ф. «Политархив», 1903 г., д. 1639, л.л. 139—141.
174. АВПР, ф. «Политархив», 1905 г., д. 539, л. 41.
175. АВПР, ф. «Канцелярия МИД», 1908 г., д. 38, л.л. 176—177.
176. АВПР, ф. «Политархив», 1908 г., д. 1642, л. 35.
177. АВПР, ф. «Канцелярия МИД», 1908 г., д. 38, л.л. 177—178.
178. АВПР, ф. «Канцелярия МИД», 1908 г., д. 34, л. 469.
179. АВПР, ф. «Политархив», 1907 г., д. 79, л. 126, д. 641, л. 275. 1908 г., д. 542, л. 52.
180. АВПР, ф. «Посольство в Константинополе», 1909 г., д. 2677, л. 15—17.
181. АВПР, ф. «Посольство в Константинополе», 1908 г., д. 1595, л. 76.
182. АВПР, ф. «Политархив», 1908 г., д. 542, оп. 482, л. 65.
183. АВПР, ф. «Политархив», 1908 г., д. 1644, оп. 482, л. 83. Д. 716, л. 135.
184. АВПР, ф. «Политархив», 1910 г., д. 1039, л. 59.
185. АВПР, ф. «Политархив», д. 544, оп. 482, л. 10 об.
186. АВПР, ф. «Канцелярия МИД», 1910 г., д. 149, л. 15—17.
187. АВПР, ф. «Посольство в Константинополе», 1907—1913 г.г., д. 3572, л. 11—12.
188. АВПР, ф. «Канцелярия МИД», 1919 г., д. 33, л. 118—119, 123.
189. АВПР, ф. «Политархив», 1908 г., д. 542, оп. 482, л. 65.
190. АВПР, ф. «Политархив», 1908 г., д. 542, оп. 482, л. 65.
191. АВПР, ф. «Политархив», 1909 г., д. 717, л. 52—53.
193. АВПР, ф. «Политархив», 1910 г., д. 718, оп. 482, л. 60.
194. АВПР, ф. «Канцелярия МИД», 1910 г., д. 33, л. 118—119, 123.
195. АВПР, ф. «Посольство в Константинополе», 1911 г., д. 1602, л. 60—69.
196. АВПР, ф. «Политархив», 1911—1914 г.г., д. 179, л. 64—65.
197. АВПР, ф. «Персидский стол», 1912 г., д. 1207, л. 99.
198. АВПР, ф. «Посольство в Константинополе», 1912 г., д. 1404, л. 124—126.
199. АВПР, ф. «Миссия в Персии», 1912 г., д. 79, л. 63—65.
200. АВПР, ф. «Посольство в Константинополе», 1912 г., д. 1404, л. 109.
201. АВПР, ф. «Политархив», 1912—1913 г.г., д. 546, л. 140—141.
202. АВПР, ф. «Посольство в Константинополе», 1913—1914 г.г., д. 3573, л. 309—310.

203. АВПР, ф. «Посольство в Константинополе», 1912 г., д. 1404, л. 124—126.
204. АВПР, ф. «Политархив», 1911—1914 г.г., д. 719, оп. 482, л. 50—51.
205. АВПР, ф. «Миссия в Персии», 1913 г., д. 69, л. 172.
206. АВПР, ф. «Миссия в Персии», 1913 г., д. 69, л. 169—170.
207. АВПР, ф. «Посольство в Константинополе», 1913 г., д. 1605, л. 134—135.
208. АВПР, ф. «Посольство в Константинополе», 1912—1913 г.г., д. 3573, л. 247.
209. АВПР, ф. «Политархив», 1912—1914 г.г., д. 546, л. 140—141.
210. АВПР, ф. «Посольство в Константинополе», 1912—1914 г.г., д. 3573, л. 83.
211. АВПР, ф. «Посольство в Константинополе», 1913 г., д. 2684, л. 89—90.
212. АВПР, ф. «Посольство в Константинополе», 1914 г., д. 1606, л. 19—21.
213. АВПР, ф. «Персидский стол», 1911 г., д. 1204, л. 134.
214. АВПР, ф. «Посольство в Константинополе», 1912—1914 г.г., д. 3573, л. 340.
215. Аграрный строй Османской империи XV—XVII в.в. Документы и материалы. Составление, перевод и комментарии А. С. Тверитиновой, М., 1963.
216. Адамов А., Ирак Арабский. (Бассорский вилайет в его прошлом и настоящем), СПб, 1912.
217. Адонц Н., Из истории армянского вопроса. «АН Арм. ССР. Центр научной информации по общественным наукам. Научно-информационный бюллетень. Арменоведение за рубежом, серия 111, № 7 (72).
218. Акты Кавказской археографической комиссии, том XI, док. № 351, 479.
219. Акопов Г. Б., Курды и курдский вопрос в турецкой историографии». «Страны и народы Ближнего и Среднего Востока», том V, Турция, Е., 1970.
220. Акопов Г. Б., Критический обзор версий туранийско-турецкого происхождения курдов. «Вестник общественных наук АН Арм. ССР», 1966, № 4.
221. Алиев Г. З., Турция в период правления младотурок (1908—1918 гг.), М., 1972.
222. Аралов С. И., Воспоминания советского дипломата, М., 1960.
223. Асратян М. А., Политика турецких правящих кругов по отношению к курдскому населению (1924—1939),—«Краткие сообщения Института народов Азии», М., 1961.
224. Бартольд В. В., Мусульманский мир. Сочинения, т. VI, М., 1966.
225. Бекгулянец Р. (Северянин), По Турецкой Армении. Впечатления от поездки летом 1914 г., Ростов на Дону, 1914.
226. (Бензенгр), Записка о Курдистане, ген. штаба капитана Бензенгра. «Сборник географических, топографических и статистических материалов по Азии, вып. 84, СПб, 1911.
227. Березин И. Н., Езиды,—«Магазин землевладения и путешествий», т. III, М., 1854.
228. Березин И., Современная Турция,—«Отечественные записки», СПб, 1856, № 2.
229. «Биржевые ведомости», газета.
230. Борьян Б. А., Армения, международная дипломатия и СССР, ч. I, М.—Л., 1928.
231. Вакс Л., Очерки истории национально-буржуазных революций на Востоке (1905—1914), М.—Л., 1931.
232. Вильчевский О. Л., Мукринские курды. (Этнографические очерки). «Переднеазиатский этнографический сборник», т. I, М., 1958.
233. «Восстание в Дерсиме», ИШКВО, 1908, № 23.
234. (Гамазов М.) От Босфора до Персидского залива. Из записок, веденных во время четырехлетнего путешествия демаркационной комиссии по Турции и Персии, «Время», СПб, 1861, т. VI, № 11.
235. Гасратян М. А., Политика турецких правящих кругов по отношению к курдскому населению (1924—1939), КСИНА, т. 30, 1964.
236. Геноцид армян в Османской империи. Сборник документов и материалов под редакцией проф. М. Г. Нерсисяна, Е., 1982.
237. Географические заметки о Малой Азии полк. Вильсона, собранные во время путешествия 1879—1882 г.г., сообщенные в марте 1884 г. Королевскому Географическому обществу. СГТСМА, вып. II, СПб, 1884.
238. Гисаров М. А., Курдский вопрос в Турции (от начала кемалистского движения до Лозаннской конференции). «Страны и народы Ближнего и Среднего Востока», VII, курдоведение, Е., 1975.
239. Гордлевский В. А., Избранные сочинения, т. 3, М., 1962.
240. Гордлевский В. А., Из жизни курдов, ИКОРГО, кн. 22, вып. 4, 1914.
241. Гордлевский В. А., Из религиозной жизни кызылбашей Малой Азии, «Новый Восток», 1922, № 1.
242. Гордлевский В. А., Из религиозных исканий в Малой Азии. Кызылбаша. «Русская мысль», 1916, № 11.
243. Гордлевский В. А., Силуэты Турции. «Избранные сочинения», т. III, М., 1962.
244. Горцев, Младотурки и рабочий вопрос, «Современник», СПб, кн. IV, 1912, апрель.
245. Грязнов Ф. Ф., Курды и курдская конница. ИШКВО, Тифлис, 1907, № 20.
246. Гурко-Кряжин., История революции в Турции, М., 1923.
247. Джалиле Джалил, Восстание курдов 1880 г., М., 1966.

248. Джалиле Джадил, Курды Османской империи в первой половине XIX в., М., 1973.
249. Джемаль-наша, Записки, 1913—1919, Тифлис, 1923.
250. Диллон Эм., Положение дел в Турецкой Армении. В кн. «Положение армян в Турции до вмешательства держав в 1895 г.», М., 1896.
251. Диттель В., Очерк путешествия по Востоку с 1842 по 1845 гг., Курды и Бедр-хан-бек,—«Библиотека для чтения», 1849, ч. 95, отд. I, май-июль.
252. Дулина Н. А., Османская империя в международных отношениях (30—40-ые годы XIX в.), М., 1980.
253. (Жобер А.), Курдистан,—«Северный архив», 1826, ч. 22, № XIV.
254. Записка по вопросу об организации изучения Ближнего Востока консула в Басре К. В. Иванова, «Материалы по изучению Востока», вып. I, СПб, 1909.
255. (Зеленый А. С., Сысоев В. М.), Пояснительная записка к карте распределения армянского населения в Турецкой Армении и Курдистане по казам и данным соч. V. Cuinet, "La Turquie d'Asie", 1890—1894, «Сборник материалов по Азии», 1895, вып. LXII.
256. Ибрагимбеги Хаджи Мурад, Кавказ в Крымской войне 1853—1856 гг., М., 1971.
257. Инджикян О. Г., Буржуазия Османской империи, Е., 1977.
258. Иоаннисян А. Р., Иосиф Эмин, Е., 1945.
259. История стран зарубежной Азии в средние века, М., 1970.
260. «Кавказ», газета, Тифлис.
261. Кавказский военный округ. «Сводка сведений о сопредельных странах, добытых разведкой», № 23—24, Тифлис, 1912.
262. Кавказский военный округ. «Сводка сведений о сопредельных странах, добытых разведкой», № 47, Тифлис, 1913 г.
263. Кавказский военный округ. «Сводка сведений о сопредельных странах, добытых разведкой», № 42, Тифлис, 1913 г.
264. Кавказский военный округ. «Сводка сведений о сопредельных странах, добытых разведкой», № 57, Тифлис, 1913 г.
265. Камсаракан К. П., Вторжение шейха Обейд-Уллы в Персию в 1880 г., СГТСМА, вып. XI, СПб, 1884.
266. Карнаухов М., Кавказ, Турция и Персия. Военно-статистический очерк, Тифлис, 1908.
267. Карцов А., Заметки о курдах, Тифлис, 1896.
268. Кишмишев С. О., Война в Турецкой Армении 1877—1878 гг., СПб, 1884.
269. Колюбакин А. М., Материалы для военно-статистического обозрения Турции, т. I, ч. I, СПб, 1888.
270. Контансон Людовик де, Реформы в Азиатской Турции. Армянский вопрос, М., 1914.
271. Краткий обзор путешествия Г. И. Раде в Турецкую Армению в 1867 г. ИИРГО, 1868, том IV.
272. Культурные начинания у курдов. Штаб Кавказского военного округа. «Сводка сведений о сопредельных странах, добытых разведкой», № 40, Тифлис, 1913 г.
273. Лазарев М. С., Курдский вопрос (1891—1917), М., 1972.
274. Лазарев М. С., Курдская проблема,—«Национальные процессы в странах Ближнего и Среднего Востока», М., 1970.
275. Лазарев Як. Д., Причины бедствий армян в Турции и ответственность за разорение Сасуна, Тифлис, 1895.
276. Линч Х. Ф. Б., Армения. Путевые очерки и этюды, том II, Тифлис, 1910.
277. (Лихутин М.), Русские в Азиатской Турции в 1854 и 1855 годах. Из записок о военных действиях Эриванского отряда, СПб, 1863.
278. Лойко Л. П., Битлисский вилайет. «Известия МИД», СПб, 1913, кн. 2.
279. Маевский В. Т., Ванский вилайет. Военно-статистическое описание. Тифлис, 1901.
280. Малькольм Макколь, Ответственность Англии перед Арменией. В книге: «Положение армян в Турции до вмешательства держав в 1895 году», М., 1896.
281. Малама Я. Д., Несториане и округ Хеккяри. ИКОИРГО, т. II, 1873—1874.
282. Малама Я. Д., Описание Эрзерумского вилайета, СПб, 1874.
283. «Материалы для географии Азиатской Турции и Персии. Путевой журнал Е. И. Чирикова, русского комиссара-посредника по турецко-персидскому разграничению 1849—1852 гг.», ЗКОИРГО, кн. IX, Тифлис, 1875.
284. «Материалы для описания русско-турецкой войны 1877—1878 гг. на Кавказско-Малоазнатском театре», т. IV.
285. «Международные отношения в эпоху империализма. Документы из архивов царского и временного правительств. 1878—1917 гг.», серия III, т. II.
286. «Международные отношения в эпоху империализма. Документы из архивов царского и временного правительств, 1878—1917 гг.», серия II, 1900—1913, т. 20, ч. II, М., 1940.
287. «Международные отношения в эпоху империализма. Документы из архивов царского и временного правительств, 1878—1917 гг.», серия III, т. I, М.—Л., 1931.
288. Ментешавили А. М., Курды, М., 1984.
289. Миллер А. Ф., Краткая история Турции, М., 1948.
290. Минорский В. Ф., Курды. Заметки и впечатления, Петроград, 1915.
291. (Минорский В. Ф.), Отчет о поездке в Макинское ханство драгомана ген. консульства в Азербайджане Минорского, в октябре

- 1905 г. «Материалы по изучению Востока», вып. I, СПб, 1909.
292. Мольтке Г., Письма о событиях и приключениях в Турции от 1835 до 1839 г., СПб, 1877.
293. «Народы Турции. Двадцать лет пребывания среди болгар, греков, албанцев и армян». Перевод с английского, т. I, СПб, 1879.
294. Никитин В., Курды. Пер. с франц., М., 1964.
295. «Новое время».
296. «Новое обозрение», № 3739, 14 ноября, 1894.
297. Новичев А. Д., История Турции, т. III, часть II, Л., 1973.
298. Новичев А. Д., Очерки экономики Турции до мировой войны, М.—Л., 1937.
299. «Об отношениях курдов в Азиатской Турции к турецкому правительству». «Сборник главного управления Генерального штаба», вып. II, СПб, февраль, 1910 г.
300. О торговле Турецкого Курдистана, ССМВМФ, т. II, 1865, № 6.
301. Отчет о поездке по Азиатской Турции ген. штаба подполковника Томилова в 1904 году, ч. I, СПб, 1907.
302. [Папазян А. А.], «Джихан-нума» и «Фезлеке» Кятиба Челеби как источник по истории Армении, (XVII век), Предисловие, перевод и комментарии А. А. Папазяна, Е., 1973.
303. Петрушевский И. А., Азербайджан в XVI—XVII вв. «Сборник статей по истории Азербайджана», вып. I, Баку, 1949.
304. Погорелов М., Курдский вопрос,—«Война и революция», 1925, кн. 3—5.
305. «Положение армян в Турции до вмешательства держав в 1895 г.», М., 1896.
306. Потто В., Кавказская война, т. IV, вып. II, СПб, 1889.
307. Пужулат, Курдистан, Малатия и Гафис-паша, пер. с немец., вырезка, 1899, № 76.
308. Путешествие по Курдистану Д. Тейлора, бывшего консула в Дيارбекире. ИКОИРГО, 1873, т. II.
309. «Раздел Азиатской Турции (по секретным документам б. министерства иностранных дел)», под ред. Е. А. Адамова, М. 1924.
310. Раймон Ксавьер, Курды и страна, ими обитаемая,—«Сын отечества», СПб, 1839, № 12.
311. Рогушин А. А., К вопросу о «проблеме Востока в Турции», «Страны и народы Ближнего и Среднего Востока», VII, курдоведение, Е., 1975.
312. Ролен-Жекмен М. Г., Армения, армяне и трактаты. В кн.: «Положение армян в Турции до вмешательства держав в 1895 г.», М., 1897.
313. Рорбах П., Война и германская политика, М., 1915.
314. «Санкт-Петербургские ведомости».
315. Саркисян Е. К., Аграрная политика Османского правительства в Западной Армении, Е., 1957.
316. Сборник дипломатических документов Министерства иностранных дел. Реформы в Армении, 26 ноября 1913 г.—10 мая 1914 г.», Пг., 1915.
317. «Сборник договоров России с другими государствами, 1856—1917», М., 1952.
318. Сванидзе М. X., Административный строй и провинциальное правление Османской империи в XVI в. «Вопросы истории Ближнего Востока», Тб., 1963, (на груз. яз.).
319. «Северский мирный договор и акты, подписанные в Лозанне», под ред. проф. Ю. В. Ключникова и проф. А. В. Сабанина, М., 1927.
320. Смирнов К., События в Сасуне весной 1904 г. ИШКВО, 1904, № 5—6.
321. Сон Э. Б., О курдах и их стране. Урмия, 1917.
322. Степанян С. С., Армения в политике империалистической Германии, Е., 1975.
323. Счастье и смерть Ибрагима паши. (Эпизод из сражений курдов в Малой Азии). Пер. с немец. Н. Каблицкого, ИШКВО, 1909 г., 2-я треть, № 26.
324. Тверитинова А. С., К вопросу о крестьянстве и крестьянском землепользовании в Османской империи (XV—XVI вв.),—«Ученые записки института востоковедения», т. XVII, 1959.
325. Термен Р. И., Отчет о полевой поездке 1907 г. в Ванском, Битлисском и Дيارбекирском вилайетах, Тифлис, 1909.
326. «Тифлисский листок», газета.
327. Троттер, Малоазиатские курды. ИКОИРГО, т. VII, Тифлис, 1882—1883.
328. Трубецкой В. В., Роль оседло-кочевых племен Ирана в период нового времени. «Очерки новой истории Ирана», М., 1978.
329. Убичини, Изображение современного состояния Турции в географическом, статистическом отношении, СПб, 1854.
330. Фадеева И. Е., Мидхат-паша, жизнь и деятельность, М., 1977.
331. Халфин Н. А., Борьба за Курдистан. (Курдский вопрос в международных отношениях XIX в.), М., 1963.
332. Хуршид-Эфенди, Сияхэт-намэ-и худуд. Описание путешествия по турецко-персидской границе, СПб, 1877.
333. ЦГВИА, ф. 38, оп. 30/286, д. 58, л. 2—3.
334. ЦГВИА, ф. 450, оп. 1, д. 97, л. 3—4а.
335. ЦГВИА, ф. 450, д. 98, л. 16об.
336. ЦГВИА, ф. 450, д. 98, л. 28—29.
337. ЦГВИА, ф. 450, д. 98, л. 16.
338. ЦГВИА, ф. 2000, оп. 1, д. 7716, л. 554.
339. ЦГВИА, ф. 450, д. 109, л. 29.

340. ЦГВИА, ф. 2000 с, оп. 1, д. 6593, л. 35—36, 62.
341. ЦГВИА, ф. 2000, оп. 1, д. 7716, л. 558.
342. ЦГВИА, ф. 2000, оп. 1, д. 1003, л. 2—3.
343. ЦГВИА, ф. 2000 с, оп. 1, д. 991, л. 557.
344. ЦГВИА, ф. 2000 с, оп. 1, д. 1028, л. 203—205.
345. ЦГВИА, ф. 2000, д. 7692, л. 6.
346. ЦГВИА, ф. 2000, д. 7716, л. 31.
347. ЦГВИА, ф. 2000, оп. 1, д. 3778, л. 351—351 об.
348. ЦГВИА, ф. 2000 с, оп. 1, д. 3829, л. 20 а.
349. ЦГВИА, ф. 2000 с, оп. 1, д. 7716, л. 369—369 об, 377—379, 390.
350. ЦГВИА, ф. 2000 с, оп. 1, д. 991, л. 555—556.
351. ЦГВИА, ф. 2000 с, оп. 1, д. 991, л. 557.
352. ЦГВИА, ф. 2000, оп. 1, д. 7413, л. 290.
353. ЦГВИА, ф. 2000, оп. 1, д. 772, л. 294—295, 320.
354. ЦГВИА, ф. 2000, оп. 1, д. 991, л. 525.
355. ЦГВИА, ф. 2000 с, оп. 1, д. 991, л. 417—430.
356. ЦГИА Груз. ССР, ф. 1087, оп. 1, д. 442, л. 24.
357. ЦГИА Груз. ССР, ф. 15, д. 10, л. 52—53.
358. ЦГИА Груз. ССР, ф. 521, д. 492, л. 51, 113.
359. ЦГИА Груз. ССР, ф. 521, оп. 2, д. 492, л. 6.
360. ЦГИА Груз. ССР, ф. 15, д. 299, л. 78.
361. ЦГИА Груз. ССР, ф. 15, д. 299, л. 78—79.
362. ЦГИА Груз. ССР, ф. 521, д. 492, л. 34.
363. ЦГИА Груз. ССР, ф. 521, оп. 2, д. 492, л. 112—113.
364. ЦГИА Груз. ССР, ф. 521, оп. 2, д. 492, л. 36—37.
365. ЦГИА Груз. ССР, ф. 521, оп. 2, д. 492, л. 133.
366. ЦГИА Груз. ССР, ф. 521, д. 492, л. 133.
367. ЦГИА Груз. ССР, ф. 521, оп. 2, д. 492, л. 112—113.
368. ЦГИА Груз. ССР, ф. 13, оп. 1, д. 802, л. 51—52.
369. ЦГИА Груз. ССР, ф. 13, оп. 1, д. 802, л. 114.
370. ЦГИА Груз. ССР, ф. 521, оп. 2, д. 492, т. 86—87.
371. ЦГИА Груз. ССР, ф. 15, оп. 1, д. 363, л. 14—15.
372. ЦГИА Груз. ССР, ф. 15, оп. 1, д. 372, л. 129—133.
373. ЦГИА Груз. ССР, ф. 15, оп. 1, д. 371, л. 163.
374. ЦГИА Груз. ССР, ф. 15, оп. 1, д. 371, л. 163—164.
375. ЦГИА Груз. ССР, ф. 113, д. 1011, л. 1.
376. ЦГИА Груз. ССР, ф. 85, д. 149, л. 45—50.
377. ЦГИА Груз. ССР, ф. 85, д. 149, л. 63—64.
378. ЦГИА Груз. ССР, ф. 85, д. 149, л. 45—50.
379. Чихачев П. А., Письма о Турции, М., 1960.
380. Шараф-хан ибн Шамсадин Бидлиси, Шараф-наме, т. 1, М., 1967.
381. Эрбергер М., Германия и Антанта. Мемуары. М.—Пг., 1923.
382. "A chronicle of the Early Safawis being the Ahsanūt-tawarikh of Hasan-i Rumlu", trans. and ed. by C. N. Seddon, Baroda, 1934.
383. Ainsworth W. F., Travels and Researches in Asia Minor. Mesopotamia, Chaldea and Armenia, vol. 1, London, 1842.
384. Al-Dhabit Sh. S., International relations and boundary treatises between Iraq and Iran, Baghdad, 1966.
385. Araste R., Man and Society in Iran, Leyden, 1970.
386. Arfa Hassan, The Kurds: A historical and political study, London-New York-Toronto, 1966.
387. Atatürkün söylev ve demeçleri, cilt 2, Ankara, 1946.
388. Babinger Fr., Shejch Bedr-ed-din, der Sohn des Richters von Simaw. Ein Beitrag zur Geschichte des Sektenwesens im altosmanischen Reich, Berlin-Leipzig, 1921.
389. Basmadjian, Le mouvement revolutionnaire en Asie Mineure. "Revue du monde musulman", Paris, 1908, no. 4.
390. Bedirhan Ciladet, Türkiye Cumhuriyet reisi Mustafa Kemal pasa hazretlerine açık mektub, 1933. (Уруп. ширр.):
391. Blau J., La problême Kurde, Bruxelles, 1963.
392. "Blue book", Turkey, 1879, no. 10.
393. "Blue book" (Great Britain, Parliament. Stationary office), Correspondence, respecting the Turkey and the Persia. A century of diplomatic blue books, Ed. by H. Temperley and Lilian M. Penson, Turkey, 1880, no. 71.
394. "Blue book", Turkey, 1881, no. 5.
395. "Blue book", 1881, no. 6.
396. "Blue book", Turkey, 1892, no. 1.
397. Brant J., Notes on a journey through a part of Kurdistan in the summer of 1838. —JRGs, vol. X, pt. 3, 1841.
398. Bravley E. A., Hodgetts Round about Armenia, London, 1896.
399. "British Documents on the Origins of the war 1898-1914", vol. 5, London, 1933.
400. Brown E. G., A history of Persian literary in modern times A. D. 1502-1924, Cambridge, 1924.
401. Burchard B., Zu einigen Problemen der Geschichte der Kurdischen Nationalbewegung.
402. Burgess, A brief notice respecting the trade of the Norths provinces of Persia. "The Portfolio", London, 1836, vol. X.
403. Chéréf-nâmech ou histoire des Kourdes par Chéréf, prince de Bidlis, vol. 2, 1 éme, SPB, 1868.
404. "Chéréf-nâmech ou fastes de la nation Kourde par Chéréf-Ouddine", t. 1, 2 éme, SPB, 1868.
405. Cholet dte, Arménie, Kurdistan et Mésopotamie, Paris, 1892.
406. Contenson L. de, Chrétiens et Musulmans. Voyages et études, Paris, 1901.
407. "Correspondence respecting the demarcation of the frontiers bet-

- ween Turkey and Persia, Presented to both Houses of Parliament", London, 1865.
408. "Correspondence respecting the Turkish (Kurdish) invasion of Persia", -"Blue book Turkey", 1881, no. 5.
409. Deliorman Altan, "Türklere Karsi Ermeni Komitecileri", Istanbul, 1973.
410. "Denge Kurdistan", Paris, 1949, no. 3-4, sept.-octomb.
411. Dersimi Nuri. Kürdistan tarihinde Dersim, Halep, 1952.
412. "Die grosse Politik der Europäischen Kabinette, 1871-1914", Berlin, 1926.
413. "Documents diplomatiques français, 1871-1914", Paris, 1-ère série (1871-1907), vol. 11.
414. Elphinstone W. G., Kurds and Kurdish Question, PCAJ, vol. 35, January, London, 1948, part 1.
415. Ergin O., Türkiyede maarif tarihi, cilt3, Istanbul, 1941-1942.
416. Feros Ahmad, The young Turks. The committee of Union and Progress in Turkish politics, 1908-1914, Oxford, 1919.
417. "Fezleke-i tarih", c. 1, Istanbul, 1869.
418. Fraser J. B., Travels in Koordistan, Mesopotamia. Including an Account of Parts of those Countries Hitherto Unvisited by Europeans, London, 1840, vol. 2.
419. Garzou Jean-Marie. Un Genocide exemplaire, Armenie 1915, Paris, 1975.
420. Gavan S. S., Kurdistan: divided nation of the Middle East, London, 1958.
421. Gentizon P., Mustapha Kemal ou L'Orient en marche, Paris, 1929.
422. Ghassemlou A. R., Kurdistan and the Kurds, Prague, 1965.
423. Greagh J., Armenians, Kurds and Turks, vol. 1-2, London, 1880.
424. Grenard A. M. F., Une secte religieuse d'Asie Mineure. Les kysyl-bâchs. "Journal asiatique ou recueil de mémoires d'extraits et de notices relatifs à la philosophie, aux langues et à la littérature des peuples orientaux", mai-juin, 1904.
425. Hammer J., Histoire de l'Empire Ottoman, vol. 4, Paris, 1835.
426. Hammer J., Histoire de l'Empire Ottoman, vol. 13, Paris, 1839.
427. Harris J. R. and Harris H. B., Armenian massacres, 1897.
428. Heidborn A., Les finances Ottomanes, Vienne-Leipzig, 1912.
429. Hinz Walter, Irans aufstieg zum nationalstaat im 15 Jahrhundert, Berlin, 1936.
430. Huteroth W. D., Bergnomaden und Jaylabauern im mittlerem Kurdischen Taurus, Marburg, 1959.
431. Islam Ansiklopedisi, 6, Istanbul, 1955.
432. Jaubert P. A., Voyage en Arménie et la Perse, Paris, 1821.
433. Joseph J., The Nestorians and their Muslim Neighbours, Princeton, 1961.
434. Jouquiere de la Histoire de l'Empire Ottoman, t. 1, Paris, 1914.
435. Juchereau-de Saint-Denys, A l'histoire de l'Empire Ottoman depuis 1792 jusqu'en 1844, t. 4, Paris, 1844.
436. Kimhe J., Seven Fallen Pillars, London, 1950.
437. Kinneir J. M., Journey throug Asia Minor, Armenia and Kurdistan in the years 1813 and 1814, London, 1818.
438. Kirzioglu M. Fahrettin, Her bakimdan Türk olan kürtler, 1, Bölüm, Ankara, 1964.
439. Koçaş Sadi, Senatör, Tarih boyunca Ermeniler ve Türk-Ermeni ilişkileri, ikinci baskı, Ankara, 1967.
440. Kuran A. B., Inkilap tarihimiz ve jön türkler, Istanbul, 1945.
441. "La Situation des Arméniens en Turquie, expose'e par des documents", 1908-1912, 1-9.
442. Layard A., Discoveries in the Ruins of Nineveh and Babylon, vol 1, London, 1853.
443. Layard A., Nineveh and its Remains, London, 1849, vol. 1.
444. Macler Fr., Les arméniens en Turquie, —"Revue du monde musulman", 1913, septembre.
445. Minorsky V., Kurden, —"Encyklopaedie des Islam", Bd. 2, Leiden-Leipzig, 1927.
446. Melingen Frederic /Osman Seyfi Bey/, La Turquie sous le regne d'Abdul-Aziz /1862-1867/, Paris, 1868.
447. Moltke Helmuth von, Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei aus den Jahren 1835 bis 1839, Berlin, 1841.
448. Moukbil Bey M., La Campagne de Perse 1514, Paris, 1928.
449. Müller-Simonis P., Vom Kaukasus zum Persischen Meerbusen, Durch Armenien, Kurdistan und Mesopotamien, Mainz, 1897.
450. Mueller Simonis, L'Arménie, le Kurdistan et la Mesopotamie, Paris, 1892.
451. Münecim başı tarihi, Istanbul, 1858.
452. Nicitine V., Les Kurdes racontés par eux-mêmes, —"L'Asie française", Paris, 1925, no. 231.
453. Norman G. B., Armenia and the campaign of 1877, London, 1879.
454. Nurettin Pakyürek, Komünistler, çicarçiler ve biz, "Yeni İstanbul", 28.6.1967.
455. Othman S., Participation des Kurdes dans le massacre des Arméniens 1915. Critique socialiste, Paris, 1982, no. 44.
456. "Pense'es et souvenirs de l'ex-sultan Abdul-Hamid".
457. "Pour les Peuples d'Orient", 1913, no. 7.
458. Poujoulat M. B., Voyage dans l'Asie Mineure, en Mesopotamie, à Palmyre, en Syrie, en Palestine et en Egipte, Paris, t. 1, 1840, t. 2, 1841.
459. Précis historique de la guerre des Turks contre les Russes. Par Vassif-effendi. Traduit par P. A. Causin de Perceval, Paris, 1820.
460. Rambout L., Les Kurdes et le droit, Paris, 1947.

461. Ramsaur E. E., The Young Turks, Prelude to the Revolution of 1908, New York, 1957.
462. Rawlinson H. C., Notes on a journey from Tabriz through Persian Kurdistan to the ruins of Takhti-Soleiman and from thence by Zenzjan and Tarom to Gilan in oktober and november 1838, with a memoir on the site of the Athropatenian Ekbatana, —JRGS, vol. 10, 1841.
463. RCAJ, London, 1944, vol. LXXX.
464. Reclus E., Nouvelle Geographie Universelle, t. 9, l'Asie Anterieure, Paris, 1844.
465. Resim A., Resimli ve haritali Osmanli tarihi, c. 4, Istanbul, 1328 /1910/.
466. Rich C. J., Narrative of a residence in Koordistan, vol. 1, London, 1836.
467. Rohrbach P., Die anatolische Bahn. Sonderabdruck aus den Preußischen Jahrbüchern. Band 110, 3Heft, Berlin, 1902.
468. "Royal Central Asian Journal", London, 1944, vol. LXXX.
469. Safrastian A., Kurds and Kurdistan, London, 1948.
470. Said pašanın halirati, Istanbul, 1323, c. 2.
471. Sherif pasha, Memorandum on the claims of the kurd people, Paris, 1919.
472. Soane E. B., To Mesopotamia and Kurdistan in disguise, London, 1912.
473. Suréya Bedirkhan, The case of Kurdistan against Turkey, Princeton New York, 1928.
474. Sykes P. M., The Kurdish Tribes of the Ottoman Empire, "Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland London, 1900.
475. "Tableau ge'néral de l'Empire Ottoman". Par M. de M. D'Ohsson, Paris, 1824, VII.
476. Taylor E., The Fossil Monarchies, London, 1967.
477. "Tarih", cilt3, Istanbul, 1933.
478. Ternon Ives, Les Arméniens, histoire d'un ge'nocide, Paris, 1977.
479. "The life and adventures of Joseph Emin, an Armenian, Written in English by himself", London, 1792.
480. "The Massacres of Kurds in Turkey", Cairo, 1928.
481. Treaty of peace with Turkey Signed at Sèvres, August 10, 1920. The Frontier between Armenia and Turkey. As decided by President Woodrow Wilson, November 22, 1920, London, 1920.
482. "Türkiye Cumhuriyeti Devlet yilligi", cilt, 4, Istanbul, 1929.
483. Uriel Heyd, Foundation of Turkish Nationalism, London, 1950.
484. "Verhandlungen der Gessellschaft für Erdkunde", Berlin, 1900, Band 27.
485. Waheed A., The Kurds and Their Country. A History of the Kurdish people (from Earliest Times to Present), Lahore, 1955.

486. Walker J. Christopher, Armenia. The Survival of a Nation, New York, 1980.
487. Watson R. G., A History of Persia from the beginning of the 19th Century to the year 1858, London, 1866.
488. Wiedemann M., Ibrahim Paschas Glück und Ende, —"Asien", 1908.
489. Wigram W., The Assyrians and their Neighbour's, London, 1929.
490. Xavier Hommaire de Hell, Voyage en Turquie et en Perse exécuté par l'ordre du gouvernement Français pendant les anneés 1846-1848, Paris 1854, vol. 2.
491. Yalcin Ayhan, Belgelerin işiginda Türk-Ermeni Meselesinin içyüzü, Istanbul, 1975.
492. Yung E., La revolte arabe, vol. 1, Paris, 1924-1925.
493. Zarzecki S., La question kurdo-arménienne, —"La revue de Paris", 11, Apr. 15, 1914.
494. Մուհամմադ Ամին Ջաբի, Խուլասաթ թարիխ ալ-քուրդ ուս-Քուրդիսթան մին աղղամ ալ-ուսսուր աս-թարիխիա հաթա ալ-ան, ալ-Կահիրա, 1939 (արար. լեզ.):
495. Լուսթի, Քարիխ-ե Լուսթի, ջելդ-ե 8, էսթանբուլ, 1328 (արարատառ թուրքերեն):
496. Էհսան Նուրի, Քարիխ-ե բիշե-ե նեժաղի-ե քորդ, Քեհրան, 1322 (պարսկերեն):
497. Սաադեղդին, Քաշ-ուլ-թավարիխ, ջելդ-ե 2, էսթանբուլ, 1281 (արարատառ թուրքերեն):
498. Բաշիդ Յասեմի, Քորդ վե փեյվասթեղի-ե նեժաղի վե թարիխի-ե ու աղ նեշարիաթ-ե մոշամե նաշերե-ե բեթար, շոմարե-ե 9: (Պարսկերեն):
499. Քամալ Մուղղհար Ահմադ, Քուրդիսթան ֆի սանավաթ ալ-հարր ալ-ալամիա ալ-ուլա, Բաղդադ, 1977:
500. Ֆերիդուն Աղամյաթ, Ամիր Քարիր վե Իրան, Քեհրան, 1906 (Պարսկերեն):
501. Ֆերիդուն բեք, Մաշուե-ե մոնշալաթ-ե ալ-սալաթին, ջելդ-ե 1, էսթանբուլ, (ա. թ.), (արարատառ թուրքերեն):

ԲՈՎԱՆԳԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Առաջարան	3
Գլուխ առաջին— Հայ-քրդական հարաբերությունների սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական գործոնները	8
Գլուխ երկրորդ— XIX դարի առաջին կեսի քրդական շարժումները և հայ-քրդական հարաբերությունները	67
Գլուխ երրորդ— Քանդիմաթի երկրորդ շրջանը և հայ-քրդական հարաբերությունների նոր փուլը	118
Գլուխ չորրորդ— Հայ-քրդական հարաբերությունները 1877—1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի և շեյխ Օբեյդուլլայի շարժման ժամանակ	148
Գլուխ հինգերորդ— Հայ ազատագրական շարժման նոր փուլը և հայ-քրդական հարաբերությունները XIX դ. վերջին XX դ. սկզբին	199
Գլուխ վեցերորդ— Հայ-քրդական հարաբերությունները երիտթուրքերի և իթթիլյաֆականների տիրապետության շրջանում	254
Վերջարան	318
Մանոթագրություններ	333
Համառոտագրությունների ցանկ	338
Օգտագործված գրականության ցանկ	339

Ваан Аракели Байбурдян

АРМЯНО-КУРДСКИЕ ОТНОШЕНИЯ В ОСМАНСКОЙ
ИМПЕРИИ В XIX и В НАЧАЛЕ XX ВЕКОВ

(На армянском языке)
Ереван «Айастан» 1989

Հրատ. խմբագիր՝ Ն. Հ. Գրիգորյան
Նկարիչ՝ Հ. Փ. Սապոնջյան
Գեղ. խմբագիր՝ Ս. Ս. Մկրտչյան
Տեխն. խմբագիր՝ Հ. Յ. Վարդանյան
Վերստուգող սրբագրիչ՝ Լ. Ս. Գևորգյան

ИБ 5005

Հանձնված է շարվածքի 16. 05. 1989 թ.: Ստորագրված է տպագրության
19. 12. 1989 թ.: ՎՖ 00 172: Գործատ 84×108³/₃₂: Քուղի տպագր. № 1: Տառա-
տեսակ՝ «Գրքի սովորական»: Տպագրություն՝ բարձր: 18,9 պայմ. տպագր.
մամ., 18,33 հրատ. մամ.: Տպաքանակ՝ 4260: Պատվեր՝ 1449: Գինը 2ս.
20 կոպ.:

«Հայաստան» հրատարակչություն, Երևան—9, Իսահակյան 28:

Издательство «Айастан», Ереван-9, ул. А. Исаакяна, 28.

ՀեՍՀ հրատարակչությունների պոլիգրաֆիայի և գրքի առևտրի գործերի
պետական կոմիտեի Հակոբ Մեղակարտի անվան պոլիգրաֆկոմբինատ,
Երևան—9, Տերյան 91:

Полиграфкомбинат им. Акопа Мегاپарта Госкомитета Арм. ССР по
делам издательства, полиграфии и книжной торговли. Ереван-9, ул. Те-
ряна, 91.